

અનુવાદકની પ્રસ્તાવના

મમયના વહનની સાથે સૃષ્ટિમાં અવનવા ફેરફારો થયાં કરે છે તે પ્રમાણે આપણી વર્તમાન સાહિત્યમૃદ્ધિમાં પણ એક વિવિધ પ્રકારનો જ ફેરફાર થવા પામ્યો છે. તે ફેરફાર નવલકથાના વાંચનનો પ્રચાર છે. સામ્રાજ્ય સમયને નવલકથાનો યુગ કહીએ તો પણ કંઈ ખોટું કહેવાય નહિ. સાધારણ જ્ઞાનસંપન્ન વાંચકોને ગમતની માથે જ્ઞાન અને ધર્મનીતિનું શિક્ષણ આપવામાં નવલકથાનું સાહિત્ય કંઈ ઓછું સહાયમૂલક થતું નથી. ધર્મશાસ્ત્રો, પુરાણો, કાવ્યાદિ દ્વારા સુબોધ લેવાની રૂતિ પ્રત્યેક મનુષ્યને થતી નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલાક તો એવાં પુસ્તકોને નિરસ માનીને હાથમાં પણ લેતા નથી. એવા મનુષ્યોને નવલકથા દ્વારા બોધ લેવાનું ધણું સરળ થઈ પડે છે.

ત્યારે હવે આપણા શુર્મર સાહિત્યમાં સારી નવલકથાઓનું સાહિત્ય કેટલું છે? અને નવું કેટું ઉત્પન્ન થાય છે? ઠેર ઠેર ઉલ્લાસ જતી નવલકથાઓ વર્તમાન જનસમાજને નીતિને માર્ગે દોરવામાં સહાયમૂલક થાય તેવી છે કે? આ છેલ્લા પ્રશ્નો જવાબ આપણું હૃદય નકારમાં જ આપી શકે છે. હાલમાં જે નવલકથાઓનો રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે, તેમાંથી લગભગ જ થોડી ઘણી નવલકથાઓ બોધપ્રદ ગણી શકાય તેમ છે. એટલું જ નહિ પરંતુ લગભગ પોણાસો ટકા જેટલું પ્રમાણ તો એવું હશે કે જેમાં મોહોત્પાદક વર્ણનો, વિરહીણીની વેદનાઓના પ્રજ્ઞાઓ, અને આશક-માનસના વિષયો-ત્પાદક સંવાદો જ વિશેષે કરીને નજરે પડે. નવલકથાનો અર્થ નવીન વાર્તા એવો થાય છે. નવલકથા એ એક એવી વસ્તુ છે કે જે સાધારણ જનમમાજને નીતિમાન અને સદાચારી કરી શકે છે, પણ તે બોધપ્રદ હોય તો જ. નહિતર ઉલ્લસું તે નિર્જળ મનના મનુષ્યોને અનીતિ-દુરાચારના ઉંડા ખાડામાં ધકેલી દે છે. ત્યારે નવલકથા લખનારે પોતાની કૃતિ જનસમાજને બોધપ્રદ થઈ પડશે કે કેમ, તેનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની બધી આવશ્યકતા છે એમાં તો લેશ માત્ર શંકા જ નથી.

નવલકથાકારનો અધિકાર કંઈ નહોતો સૂતો નથી. નવલકથાકાર સમાજનો નેતા પણ થઈ શકે છે. મગાજસુધારણાનો તેમજ જનમમાજને નીતિનું-આત્મિક ઉન્નતિનું શિક્ષણ આપવાનો દાવો કરવાનો તેને જેટલો હક છે તેટલો જ બહુકે તેથી પણ વિશેષ પ્રમાણમાં, જનમાજને

અન્યે માર્ગે દોરના માટે પણ તે જુએનાર છે મહાન પર્વતોની શુદ્ધિઓ
મા, કમળ ન જુપડીઓમા અને ગળના તાલમદાનપમા તેમજ ગમે તેના
શુભ સ્થળે માણસના અતઃમા મુદ્દા બનતા મનાવેનું તાદૃશ ચિત્ર જન
સમાજની દૃષ્ટિ મમજી ખડુ કરવાનું મમ એક નવનકથામય જ કરી શકે
કે એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાની કલ્પનાશક્તિના બળે, લેખિનિ દ્વારા
એક નવનકથાકાર જૂનાકાળના બનાવેનું વર્ણન અમરમરક રીતે વાચકો
મમજી રજુ કરીને, લલિત્યમા મનના જોગ મનાવેની પણ આગાહી કરવાની
દ્વિમત બીટી શકે છે, હવે વર્ગમા કે નીચે પાતાળમા જરાનું સાદમ
સાધારણ મનુષ્યે કરી શકના નથી, પરંતુ નવકથાકારે તે મર્વત્ર વિદ્યા
કરનાનો પરવાનો જ મેળવેલો હોય, નેમ તે આ મૃત્યુ નોકમા એકો પેરો
પણ સર્ગને પાતાળના બનાવેનું વર્ણન પોતાની અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિના
બળે આપે છે નવનકથાકારની કેરી અનિયન્ત્રિત મત્તા ।

વાર, ત્યારે આપણા આધુનિક નવલકથાકારે પોતાની એ અનિયન્ત્રિત
મત્તાનો કેવા ઉપયોગ કરે છે એ પ્રશ્ન નિચાટણીય નથી કે ? ઉપર કહ્યું
તેમ આશ્ચર્યમાનકના પ્રેમપ્રનાપો નખવાથી જ તેનો કર્તવ્યપ્રદેશ પૂરો થાય
છે આપણી નવનકથાઓ આપણા સુશિક્ષિત જનસમાજમા ફટકી વચાવ
છે ખરી ? શુજાતમા ઝેનો ક જેવા બેભવાળા હોવાનો દલ દાખવનારા
જે નવનકથાકારો ઉત્પન્ન થયા તાગ્યા છે, તેથીજ આપણે નવનકથાનું સાદિય
સુશિક્ષિત વર્ગમા પ્રશ્નમનીય થઈ પડતું નહિ હોય એમ ધારી શકાય ?

ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનો ઉત્તર માત્ર એટલો જ આપી શકાય છે કે જે
નવનકથાઓ બહાર પડે છે તેમાની ઘણીખરી માન ગરની હોય છે
સામાજિક કે ઐતિહાસિક નવનકથા એક પ્રતિની નખવાની પોતાનામા શક્તિ
હોવાનો દાવો કરનારા લેખકો પોતાને જેમ કાવે તેમ સ્વચ્છન્દી રીતે લખે
છે તેઓ નિરકુશ મની ગયા છે બહારના ‘બહારી’ના તાટખી ટાયનાને
લીવે જ આધારણુ નાયકોમા નાતા એકઠો પુસ્તકો બહાર પડે છે વિદ્વાન
માત્રે તેમજ ‘વર્તમાનપત્રો’ના અધિપતિઓ સૌજન્યની ખાતર અથવા
મોન સર્વાર્થ માધનમ્ । એ આપે નીતિને બદલે નીતિને પાપના ।
પુસ્તકો પ્રત્યે આખર્મિયામણાં કરતા જણાય છે અને તેના પશ્ચિમા ઉત્ક
જનમમાજને ધણું જ નુશ્માન થાય છે કલકા કાલિના પુસ્તકોનો પ્રચાર
આપણા જનમમાજમા જે મડો ફાવી ગયો છે તેના પ્રત્યે શુર્વર વિદ્વાનો
તથા જલદરપત્રો આ પ્રમાણે કયા મુધી આખર્મિયામણાં કર્યા પ્રશ્ન ?

અલગત, ‘કરણ્યવેલો’, ‘ગુણાનસિંહ’ અને ‘સિરવનીચંદ્ર’ જેવા જુના તારણાઓ ગુર્જર નવલકથા સાહિત્યરૂપી નભોમંડળમાં પ્રકાશી રહ્યા છે. તો ‘પગ્નુ આપણું’ નવલકથાનું સાહિત્ય વધારે ઉત્તર ભાવનાથી ભરપૂર અને સમૃદ્ધ બનાવવાના ભગિરથ પ્રયત્નો કરવાની ઓછી આવશ્યકતા નથી. ‘મા’ અને ‘બાપની વહુ’ એ શબ્દોમાં જો કે વસ્તુતઃ કશો જ ભેદ નથી; પરંતુ કાંઈ મનુષ્ય પોતાની માતાને ‘બાપની વહુ’ કહીને બોલાવી શકતો નથી. તે પ્રમાણે નવલકથાઓમાં પણ જે વાંચતાં વાંચનાર વર્ગ અવળે માર્ગે દોરાવાને લક્ષ્યાય એવાં વર્ણનો વિવકુલ લખાવાં ન જ જોઈએ. કેટલાક પ્રમગા એવા છે કે ગમે તેવું પ્રમાણ દેપતી પણ પોતે જાણુ છતાં તેવા પ્રમગાનું વર્ણન એકગ્રીબની સમક્ષ કરી શકતા નથી. પતિ અને પત્ની એ બન્નેનું સ્નેહબંધન ગમે તેવું સુદૃઢ-અભેદ હોય તોપણ આવી બાબતો પર તેઓ પડદો જ રહેવા દે છે તો પછી એ પડદો ઉઘો કરવાનો પ્રયત્ન કરીને નવલકથાકારોએ સમાજને અવળે માર્ગે વાળવામાં નિમિત્ત માત્ર પણ શા માટે થવું જોઈએ ? જ્યાં સુધી એક પિતા પોતાની સમગ્ર પુત્રી પાસે કે ભાઈ બહેનની પાસે નવલકથા વાંચી શકે તેવી નવલકથાઓ રચવાનો પ્રયત્ન નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણું નવલકથાનું સાહિત્ય ઉચ્ચ પ્રતિનું ગણાશે કે નહિ એ પ્રશ્ન નવલકથાના લેખકો માટે કંઈ ઓછો વિચારણીય નથી. અસ્તુ !

આપણા નવલકથાના વર્તમાન સાહિત્ય વિષે આટલું વિવેચન કર્યા પછી હવે પ્રસ્તુત નવલકથા વિષે થોડો વિચાર કરીશું તો તે અધ્યાને તો નહિ જ ગણાય. સાધારણ રીતે નવલકથાના બે મુખ્ય પ્રકાર પાડી શકાય. એક ઐતિહાસિક અને બીજો કલ્પિત. કલ્પિત નવલકથા લખતી વખતે તેને રસમય બનાવવા માટે જૂદા જૂદા કલ્પિત પાત્રો દ્વારા ઇચ્છાનુસાર ચિત્રો આલેખવામાં મુશ્કેલી નડતી નથી. પરંતુ ઐતિહાસિક નવલકથાને રસમય બનાવવા માટે, તેમાં જે કલ્પિત પાત્રો આલેખવામાં આવે તેથી ઇતિહાસની મૂળ વસ્તુને બાધ ન આવે તેની ખાસ સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા છે. કાંઈ પણ નવલકથા કે લેખ વગેરે જે કંઈ લખાય છે તેના બે વિભાગ પાડી શકાય. એક આત્મલક્ષી અને બીજો પરલક્ષી. કલ્પિત લખાણ ધણે ભાગે આત્મલક્ષી હોવાથી લેખક તેમાં પોતાના અંગત વિચારો ઘુસાડી શકે છે. પરંતુ ઐતિહાસિક વિષયનું ચિત્ર પરલક્ષી હોવાથી, તેમજ સાચા બનેલા બનાવને અનુસરીને જ આલેખવાનું હોવાથી, તેમાંનાં પાત્રોનું ચરિત્ર પોતાના મનસ્વી વિચારો પ્રમાણે આલેખવાથી કેટલીકવાર નિર્દોષ પાત્રો પણ કલંકિત થઈ જવાનો ભય રહે છે.

પ્રસ્તુત નવલકથા ઐતિહાસિક છે. ગુરૂતીર શિવાજી, મદાસજી પ્રતાપસિંહ, શહેનશાહ અમર, અને એવા બીજા નામાંકિત નરોત્તમ સમયની નવલકથાઓ ગુર્જર સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. પરંતુ મમય ઐતિહાસિક પ્રચારક મૌર્ય ચક્રવર્તી અગ્રોહની જીવનચરિત્રનું ઘોડા ધણ અંશે પણ દિગ્દર્શન કરાવે એવી નવલકથા અઘાપિ પર્યંત પ્રસિદ્ધ થવા પામી નથી. દ્વાપરમાં યુધિષ્ઠિર, અને કૃતિયુગમાં વિક્રમાદિત્ય, શાલિચાહન અને અમર એટલા જ ગણ્યોને મૌર્ય સત્રાટ અગ્રોહની સરખામણીમાં મૂકી શકાય તેમ છે. અગ્રોહના સમયની ખરી ઐતિહાસિક માહિતી અઘાપિ પર્યંત ધણ જ ઘોડા પ્રમાણમાં મળી આવી છે, અને તેને જ આધારે પ્રસ્તુત નવલકથાનો જન્મ થયો છે. અગ્રોહ મૌર્ય કુળમાં જન્મ્યો હતો. પ્રસિદ્ધ મુત્તશિ આણંદની મદદથી નવલકથાનું નિકંદન કરીને મગધદેશના છેલ્લા મંદનો અનારમ પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત મગધ દેશનું ગણ્ય પથારી પડ્યો હતો. તેના પુત્ર બિન્દુમારનો પુત્ર તે અગ્રોહ હતો. ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર કહે છે કે, "અગ્રોહ પોતાના વંશપરંપરાના ધર્મને ત્યાગ કરી નવો ધર્મ સ્વીકારેલો હોવાથી, તેના પ્રત્યે નિરક્ષરની લાગણી થવાથી, કોઈ પણ દિન્દુ દનિદામકર્તાએ તેનું જીવનદર્યાન લખ્યું નહિ હોય, અને ઐતિહાસિક મગધદેશને તેના જીવનનું સમગ્ર દર્યાન લખી લખ્યું હશે નો ઐતિહાસિક દિન્દુરથાનની જલ્દા કાલવાની ધમાધમીના સમયે તે નહિ થવા પામ્યું હશે." પરંતુ પ્રસ્તુત: જેવા જતાં વિક્રમાદિત્ય અને શાલિચાહન જેવા રાજાઓનાં ચરિત્રા સંબંધી પણ દનિદામ પૂરેપૂરે ઉપવબ્ધ થશે નહિ હોવાથી, એટલું જ અનુમાન થઈ શકે કે ધર્માન્તરના કરતાં આપણે પરંપરાથી દનિદામ વિશે માલતો આવેલો અનાદર જ આમ થવામાં કારણરૂપ હોય.

મૌર્ય મહાટ અગ્રોહનો જન્મ ઇ. મ. પૂર્વે ૩૧૦ થી ૩૦૦ સુધીમાં થયો હોવા જોઈએ, તેના પિતા બિન્દુસારે ચંદ્રાપુરી નામના નવનિર્માણી એક આદ્યજાતી મુલગાંધિ નામની કન્યા પર શોદિત થઈને તેની સાથે લગ્ન કર્યા હતાં, અને તેને પેટે અગ્રોહનો જન્મ થયો હતો. અગ્રોહ ગાંધ્ય-વચ્ચામાં એવો તો ઉચ્છ્રાંસ અને તોફાની હતો કે તેને ચંદ્રીનું ઉપનામ મળ્યું હતું. તેના પિતા બિન્દુમારની દયાનિમા તેને ઉજ્જવલિના મુખેતાં તરીકે નીમવામાં આગો હતો.

ઇ. મ. પૂર્વે ૨૧૨ માં અગ્રોહનો પિતા રાજા બિન્દુમાર મગધ-પથારીએ પડ્યો હતો તેથી મમયે તત્કાલીન ગુરૂત્તમાં બેઠેલા યશસ્વી

તેણે પોતાના મોટા પુત્ર સુમીભાને ત્યાં મોકલ્યો હતો. જિ. અરસામાં મરણ પામ્યો. રાજા જિન્દુસાર અશોકને પોતાની પાછળ સિંહાસન પરથી ચઢેલા જોવા ઇચ્છતો નહોતો. કારણ કે અશોકે સ્વયં કદરે પોતાને સ્વભાવે બહુ દુર હતો. પરંતુ રાજા જિન્દુસારના પ્રધાનિય પરીવારમાંની સહાયથી જ અશોક મગધદેશના રાજસિંહાસન પર બિરોજ્યો. અશોક ગાદીનસીન થયો તે સમય (સાલ)ના મંથનમાં જૂદા જૂદા વિદ્વાનોનો બહુ મતભેદ છે. હિસ ડેવીસ સાહેબના મત પ્રમાણે આ સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૭ વર્ષ, પાલી લાવાના ગ્રંથો પ્રમાણે ૨૭૨ વર્ષ, પ્રો. મેક્ઝુવર લંડના મત પ્રમાણે ૨૬૬ અથવા ૨૬૪ વર્ષ, બાણ મનમોહન ચકવર્તીના મત પ્રમાણે ૨૭૧ વર્ષ અને મિ. સેનાર્ટના મત પ્રમાણે ૨૬૯ વર્ષનો છે. આટલા બધા મતભેદને લીધે અશોકના મમયનો કંઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય બાંધી શકાતો નથી.

અશોકે ઐશ્વર્ય સ્વીકાર્યો તે માટે જૂદાં જૂદાં કારણો એટલા બધા છે કે તેમાંથી કયું કારણ વધારે સચળ ગણવું તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. અશોક સિંહાસન પર આરુઢ થયો ત્યારે તે ઐશ્વર્યમાં હતો એટલું નક્કી થઈ શકે છે. ત્યારે અનિયંત્રિત રાજમતા પોતાના હાથમાં આવી ત્યારે ઐશ્વર્યને રાષ્ટ્રિય ધર્મ તરીકે સ્થાપવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા વૃદ્ધિગત થવા લાગી. ગાદીનસીન થયા પછી અશોકે ધર્મપ્રચારને તત્વાર પકડી અને અસંખ્ય ન્હાનાં મોટાં રાજ્યો છોડી લઈને તેમને ઐશ્વર્ય સ્વીકારવાની ફરજ પાડી. ડો. સ્મિથ સાહેબ લખે છે કે, બંગાળના ઉપ-સાગર પાસે આવેલા કલિંગદેશના હિન્દુધર્મી રાજ્ય પર અશોકે તખ્ત નસીત થયા પછી નવમે વર્ષે આક્રમણ કર્યું હતું.*

પ્રસ્તુત પુસ્તક રા. રા. બાલચંદ નાનચંદ શાહે લખેલા અને મુંબઈની સુરસ ગ્રંથ પ્રસારક મંડળીએ મરાઠીમાં 'સમ્રાટ્ અશોક' એ નામે પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તકનો અનુવાદ છે. જો કે આ પુસ્તકમાં તો અશોકના જીવનમાં બનેલા અનેક ધર્મસુદ્ધોમાંના એક જ સમયનો કથાલાગ લેવાયો છે, પરંતુ અશોક કે જે એક વખત ધાતકી અને દુર સ્વભાવનો

*ચકવર્તી અશોક વિશેની વિશેષ ઐતિહાસિક માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે રા. રા. જીવનલાલ અમરથી મહેતાએ “અશોકનું જીવનચરિત્ર” ધર્મી વર્ષે ઉપર લખેલું છે તે વાંચવા બલાગણુ છે.

રાજ્ય ગણાતો હતો તે જ અગ્રેષ્ઠ કુલિંગયુદ્ધની પૂર્ણાંકુતિ પછી કેટલો ગમે
અદ્યાર્થ ગમે હતો તેમજ તે વર્મનું સત્ય સ્વરૂપ ક્યારથી મમજવા લાગ્યો
હતો એ વિષય પર આ નવલકથા સારું અજવાળું પાડે છે.

ઐતિહાસિક વસ્તુને આધાર ન લાગે તેવી રીતે આલેખવામાં આવેલાં
બુદ્ધિમતિ, સંપ્રદાયાર્થ અને કુળાવનીનાં કલ્પિત પાત્રો આ નવલકથામાં
મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. અને એ ત્રણે કારસ્થાનપટ્ટ વ્યક્તિઓ સમ્રાટ
અગ્રેષ્ઠના પ્રાણ દરવા માટે અનેક કારસ્થાનો રચે છે. પરંતુ માછ
કુલિંગાધિપતિ મૃગેન્દ્રની કન્યા શાલના-ચક્રવર્તીની ભાવિ પત્નીના પ્રયત્નો-
થી અગ્રેષ્ઠના પ્રાણ બચવા પામે છે. કુલિંગ યુવરાજ જીતેન્દ્રનું ઉત્તમ
ચારિત્ર, ચિદાનંદ, ઉપગ્રુહ અને મોગલીપુત્ર તિલ્ય જેના કર્તવ્યનિષ્ઠ
આચાર્યોની સદર્મપરાયણતા, અને ઇન્ડિંગ જેવી મરગહદયા બાકાની
નિર્મળ પ્રેમવીર્યા, ઇત્યાદિ પ્રમુખ વાયકવર્ગનું ધ્યાન એવા વગર રહે
તેમ નથી. વળી ઐતિહાસિકના પ્રચારણે સમ્રાટ અગ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્રકિર્તિ કેવા કેવા
અખડ પ્રયત્નો કરી રહ્યો હતો અને તેમાં તે કેટલી મુશ્કેલીઓ મદન કર્યા
પછી કાવી સક્યો હતો તેનું પણ વધારાકિત વિગ્ધરૂપે પ્રસ્તુત નવલકથામાં
કમવચામાં આબુ છે. આવી જનની નવલકથા આ પહેલી જ છે.

આ પ્રસ્તાવનાની સરૂઆતમાં આપણા નવલકથાના માહિત્ય વિશે
જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે તે કોઈક બંધુને અપ્રામેયિક લાગશે. પરંતુ
ન્દારા હદયના ઉગ્રણુમાંથી એટલું લખવાની ઉદ્બેગેની જ્વારી ઇચ્છાને
નહિ દબાવી સકાયથી જ એટલું લખવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. અરે એટલું
પટ્ટ કથાની જરૂર જણાય છે કે, કોઈ પણ લેખકબંધુ પગ ખાસ આલેખ
કરવાની ઇચ્છાથી એ લખવામાં આવ્યું જ નથી. મામાન્ય રીતે માન
દીધને જે ભાસ-ખરો વા ખોટો-ચોટો છે તે જ દર્શાવ્યો છે.

મનુષ્યકૃત કોઈપણ કાર્ય મપૂર્ણપણે નિર્દોષ હોવું નથી. મપૂર્ણ નિર્દોષ
તેવાનો કોઈએ દાવો કર્યો એ મુશ્કેલીના આચકા ભરવાનું માદસ કરીતે
ગોતાની જ દાંડી કમવચા જેવું છે. આ બાબાન્તરમાં પણ અનેક દોષો
રૂપા દમે કે મરાઠી બાબાની અભિનયથી થયા દમે. પરંતુ તે જદા દમગીર
ન્યાયે ક્ષમા આપવાની વાયક બંધુઓને નમ વિનવી છે.

વિ. મ. ૧૯૦૩. ચેત્ર
વર્ષ ૧ ચિત્રાર.
અમરાવાટ.

દલિપનરામ ભાડગંકર રાવળ.

પ્રકાશકના બે બોલ.

.

સુઘ વાચકોને આ નવનકથા ગયા વર્ષમાં આપનાનું નયન આપેલું તેને બદલે આનું વર્ષમાં અપામ છે તે માટે ક્ષમાની માગના કરવા સાથે તેનો સહેજ ખુલાસો પણ જણાવવાની રજા લઉં છું મને અતિ પ્રિય અશોકરાજના જીવનની આ ધાર્મિક તત્વોથી ભરપૂર અને સુંદર નવલકથાનું ભાષાન્તર કરવાની ઇચ્છા તે મરાઠીમાં મહાર પડવાની સાથે જ થઈ હતી, અને તે હું જાતેજ કરવા ધારતો હતો. પરંતુ મારાથી ભાષાન્તર વહેલુ પુરૂ નહિ મને એમ લાગતાં એક ભાઈને એ કામ સોંપના ધાર્યું. તેમણે પહેલું પ્રકરણ વખાને બતાવ્યું ને તે ઉપરથી આખું પુસ્તક લખનાનું તેમને મોખ્ય હતું. તેમણે તે ધણ જ વહેલું પુરૂ કરી નાખ્યું ખરૂં, પરંતુ દિલગીરી એટલી જ કે નમુના દાખલ કરી બતાવેલા પહેલા પ્રકરણની ભાષા-રચના કે મૂળ એ બેમાંથી એકબેને તે મળતું નહોતું. નમુનો બતાવ્યા મુજબ આખું તૈયાર કરી આપવાનું ન હાવે તો છેવટે અનુવાદરૂપે પણ સુધારનાનું સૂચનતા તેમને તે પણ અનુકૂળ આવ્યું નહીં, અને તેથી આ કામ લાખી મુદત મુધી અધુરૂ જ પડી રહ્યું હતું. પછી પ્રકરણ બીજાથી નવમાં સુધીના મે મૂળ સાથે સરખાવીને સુધારી લીધા-ઢાઈક તો આખા ને આખા નવા જ લખી કાઢ્યા-પરંતુ તે પણ કરાળા ભરેલું લાગવાથી ત્યાર પછીનું મધુ નવેસરથી લખનાનું લાઈ દનપતરામ ભાઈશક રાવળને મોખ્ય હતું ને તે તેમણે પુરૂ કરનાથી હવે બહાર પડે છે તેમણે શુદ્ધતા અને સરળતા માગના માટે બની શક્યો તેટલો ઉત્સાહથી સારો પ્રયામ કર્યો છે, એ મારે આ સ્થળે જણાવવું જોઈએ.

આ નવનકથા જુદી જુદી ક્રમને વખાનાથી બાપા તેમજ જોડણી રંગેમાં સિન્નતા જોવામાં આવે છે, તે બીજી આવૃત્તિ રખને સુધારી શકાય

જે પુસ્તકનો આ અનુવાદ છે તેના લેખક શ્રીયુત્ બાલચંદ નાનચંદ ગાહ છે. તેમણે મરાઠીમાં ગ્રનત્ર લખેલું છે અને તે ઉત્તમ તરીકે ગણાય છે. ભાષાન્તર કરનાની પરવાનગી આપવા માટે લેખક તથા પ્રકાશક શ્રદ્ધાનો હું ખણે આભારી છું.

મહાશારદા સુરોષીય શુદ્ધના પ્રતાપે કાગળો તથા છાપરા બાધનાના ત્રે માધનોની અતિશય મોડસારી થયા છતાં મોટા કના ૩૫૦ પૃષ્ઠ ને

સુન્દર આંધણીનું આ પુસ્તક “ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” ના કાયમના આદેશને અર્ધી કિમતમાં-પોઝેજ સાથે એક રૂપીએ-મળે છે, તે મોંડું નહિ જ ગણાય તેવી ખાત્રી છે. આની સાથે જ “ તત્ત્વચિંતન ” નામના નીચીન શ્રેણીથી લખાયેલા ઉત્તમ પુસ્તકનો લગભગ ૨૦૦ પૃષ્ઠનો પ્રથમ ખંડ પણ આદેશને દસ આના જેટલી લુગ કિમતે અપાય છે.

આ બન્ને પુસ્તકો નજરે લેવા પડી અને ઐચ્છિક દાખલ અર્ધી કિમતે અપાતાં બીજાં પુસ્તકોની આ સાથેની જાહેર ખર્ચ વાંચ્યા પછી દરેક આદક ખર્ચે આગ ચાર નવા આદક મેળવી આપીને આવા મોંઘવારીના મમલમાં પણ આ કાર્ય મારી રીતે ચાલુ ગણવામાં અમને ખરેખર મદાયક થશે એવી આશા છે.

અનિશ્ચય મોંઘવારીના કાચુથી આ વર્ષથી હપાવવા વગેરેનું કામ અમે કંઈક ધીમું ચલાવીએ છીએ માટે પુસ્તકો જહાર પડવામાં વિવંચ થતા જણાય તો તે માટે અમારા સુગ આદકો અધીરાર્થ ન દર્શાવતા શાન્તિ ગાખે જ. પુસ્તકોની પર્મદગી તથા હપાઈ-અધાઈમાં ગયાં બે વર્ષનું જે વોગણુ છે તેજ કાયમ રહેશે. અમારા રિચાગે પોષવાનું-નેને જગ આપવાનું આદકઅન્યુઓની મદદ ઉપર જ રહે છે. માટે દરેક આદક પોતાના રતેલી-અનુધીને લગામણ કરીને નવા આદકો વધારી આપવા ખામ યત્ન આપશે જ.

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” એશિય } ઇવનસાલ અમરેશી મહેતા.
અમદાવાદ, તા. ૧-૧-૧૭. } મેનેજર.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.	પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ હું. સ્નેહસારી.	૧	૧૯ મુ. મૃત્યુના મુખમાં.	૧૮૮
૨ બું. મધુસંના માર્ગે	૧૩	૨૦ મુ. ગુરૂ અને શિષ્યનો	
૩ બું. ઉપમુખ શેર	૨૨	મેળાપ.	૨૦૦
૪ મુ. ક'યાણુવન.	૩૭	૨૧ મુ. ચિદાનંદ સ્વામીની	
૫ મું. મતી.	૪૩	મુનાવણી.	૨૧૧
૬ હું. વસ્તુસ્થિતિ.	૫૬	૨૨ મું. બેઢી તાડપત્ર.	૨૨૧
૭ મુ. ઇન્દ્રપુરનો ઘેરો.	૬૩	૨૩ મુ. રામ રાખે તેને કાણુ	
૮ મુ. ઇન્દ્રલુવન યુદ્ધમાં		ચાખે ?	૨૨૩
મસખન.	૭૦	૨૪ મુ. ગ્નેહ અને કર્નબ્ય.	૨૪૫
૯ મુ. કુળાવતી અને નેના		૨૫ મુ. મિંહણના સપાટામાં.	૨૫૫
દરસ્થાન.	૮૫	૨૬ મુ. રહમ્ય રફાટ.	૨૬૧
૧૦ મુ. અનુમધાન.	૧૦૦	૨૭ મુ. ધર્માનુજ અને કુળા-	
૧૧ મુ. કુર્મિંગદેશ પડ્યો.	૧૧૦	વતી.	૨૬૬
૧૨ મુ. અશોકની રાજમલા	૧૧૯	૨૮ મુ. મહામલાની તૈયા-	
૧૩ મુ. અશોકનો જય		રીઓ.	૨૭૮
જયકાર.	૧૨૯	૨૯ મુ. ચિન્તામય ચક્રવર્તી.	૨૮૬
૧૪ મુ. અશોકની કા'પનિક		૩૦ મુ. ધર્મનો જય અને	
પ્રણયિની.	૧૩૯	પાપનો પગજય.	૩૦૧
૧૫ મુ. માગી પ્રણયિની છ-		૩૧ મુ. પ્રેમ-વિનોદ.	૩૧૬
તેન્દ્રના વેષમાં.	૧૪૫	૩૨ મુ. બ્રમ-વિલાસ.	૩૨૪
૧૬ મુ. છતેન્દ્રનું સત્વપ્રકાર	૧૫૫	૩૩ મુ. મહારાજાની સમાધિ	૩૩૦
૧૭ મુ. મહાત્માનો મેળાપ.	૧૬૮	૩૪ મુ. મન-કમનાની	
૧૮ મુ. મદ્રીમાં મિજવમ	૧૭૪	પૂર્ણાદિતિ.	૩૪૧

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા.” ના

ચાલુ તથા નવા ગ્રાહક થનારને મળતો લાભ.

નવા ગ્રાહક થનારને હવે મને ૧૯૧૫ ની સાલનાં પુસ્તકોનો લાભ મળતો નથી, માટે તે કોઈએ આગળ તરફી લેવીજ નહિ. પણ ૧૯૧૬ ની માલમાં ફર્જ્યાન તથા ઐચ્છિક અપાયેલાં નીચેનાં બધાં પુસ્તકો સાથે લેનારને અર્ધી કીંમતે મળશે. છટકે નહીં મળે.

ફર્જ્યાન અપાયેલાં.	ઐચ્છિક દાખલ અપાયેલાં.
૧-૦-૦ ચોખેરવાસી. પ્રથમ ખંડ	૨-૮-૦ હીવાને સાગર.
૦-૧૨-૦ ચોખેરવાસી. ખંડ ૨ નો	૧-૪-૦ કુમુદચન્દ્ર (નવલકથા).
૦-૮-૦ પશુમંથી દેવ.	૧-૦-૦ પ્રવાસીના પત્રો.
૧-૧૦-૦ જર્મનીની ઉત્પત્તિ.	૦-૮-૦ બાળ ઉછેર-આગરક્ષણ.

સન ૧૯૨૭ માટે છપાયાં નવાં પુસ્તકો.

- ૧ ચક્રવર્તી અથોક (એક અર્ધ ઐતિહાસિક નવલકથા.)
- ૨ તત્ત્વચિંતન (મહાત્મા ગેમ્સ એલનના ગ્રન્થ ઉપરથી નિત્ય પાઠ કરવા યોગ્ય તારીખવાર શિક્ષાપત્રી. જુન સુધીનો પ્રથમ ખંડ આ સાથે જ અપાય છે, તે ઉપરથી તેનો ખર્ચ ખાસ આવશે જ.)
- ૩ રણધબોરની રજપુતાણી “ ચંદા ”—ઐતિહાસિક નવલકથા.
- ૪ મુક્તિમાળા અથવા જીવરાજજીવનમુક્તિ આખ્યાન; ભાગ ૧ લો. (વેદાન્તનો સચાદ રૂપે મરજ ને સ્વતંત્ર. ગ્રંથ છપાય છે.)

ચાલુ સાલે ઐચ્છિક તરીકે મળતાં પુસ્તકો.

આ ઉપરાંત નીચેનાં પુસ્તકોમાંથી જેને જે જોઈતું હોય તે ૧૯૧૭માં ઐચ્છિક તરીકે અર્ધી કિંમતે આપવા માટે પનદ કરવામાં આવ્યા છે:-

૧-૮-૦ લ્હાન્ડ વોર્શીઝન.	૨-૦-૦ યુરોપનો પ્રવાસ (મયિત્ર.)
૦-૮-૦ નીલનેની (ગ્રા. બેદનીની એક સુંદર નવલકથા.)	૦-૮-૦ મેઝનુ અને લોગી. સાગર કૃત એક મંત્રાદ.
૦-૧૦-૦ તપસ્વિની (નાટક.)	૦-૮-૦ દિવ્ય રંભા.
૦-૮-૦ શારદા અને ચન્ડલેખા.	૧-૮-૦ કર્નલ મેટાઝ ટેલરનું જીવન ચરિત્ર.

આ પ્રમાણે ચાલુ માસમા પુસ્તકમાળાના આદેશને લાભ મને છે: ને લેવા ગુર્જર વાચક આજ-જરૂરે નવીજ શ્રેયે એવી આત્રી છે. વખો:-

જીવનજ્ઞાન અમરશી મહેતા,
મેનેજર-ડે. પીરમણાદ દેસા; અમદાવાદ.

ચક્રવર્તી અશોક.

પ્રકરણ પહેલું.

સ્નેહરાશી.

*True Love is the gift which God has given,
To man alone beneath the heaven.

x x x x x

It is the secret sympathy,
The silver link the silken tie;
Which heart to heart and mind to mind,
In body and in soul, can bind.

Scott's Last minstrel.

+ વ્યતિષ્ઠતિ પદાર્થાં નાન્તરઃ કોઽપિદેતુ
નૈજલ્લુ યાચ્છ કયાધીન્ પ્રીતયઃ સંશ્રયન્તે ।
વિકસતિ હિ પતંગસ્યોદયે પુણ્ડરીકં
દ્રવતિ ચ હિમરક્ષમાલુદ્ગતે ચન્દ્રકાન્તઃ ॥
મયમૃતિ.

શિખાના માર્ગે ઉતરતા સૂર્યને આદર દેવા, અને સંસારના
રંગ-વિલાસ શી સન્ધ્યાનું આતિથ્ય સત્કારવા સૌ વનપંખેશ
પ્રભુનાં ગહન ગીત આશાપત્રાં હતાં.

* ભાવાર્થ:—સાચો સ્નેહ એ દુનિયામાં માત્ર મનુષ્યને ધૃતિર તર-
ફથી મળેલી બક્ષીસ છે. તે એક છૂપી દયા છે, રૂપાની સાંકળ કે હીરની
દોરી જેવી છે—જે હૃદયે હૃદયને, મને મનને, શરીરે શરીરને અને આ-
ત્માને ગાંઠી શકે છે.

+ “ મન મહિ કંઠ હેતુ, પ્રીતિ સૌને કરાવે,
નહિ નહિ કદિ બાલાકર્ણે પ્રેમ આવે;
દિનકર ઉદયેથી પંચ પામે વિકાસ,
શીતલર ઉદયેથી જો દ્રવ ચન્દ્રકાન્ત. ”

ગગન નિર્મળ હતું, એ નિર્મળતામાં સન્ધ્યાએ પાથરેલી ગુલાબી લાડી, વનપંખેડનાં ગદન ગીત, મીઠી પરિમલ વરસાવનો શીતલ વાયુ, વનમાંની અપ્રતિમ શાન્તિ, એ શાન્તિના સામાન્યમાંથી વહેતો ગંગાનદીનો નિર્મળ પ્રવાહ આ બધું એ ગંગાનદી નેટલોજ પવિત્ર કોમળ બાલયોગી પોતાની અવલોકનદષ્ટિમાં ઉતારતો, સૃષ્ટિસૌન્દર્યની લીલા વિચારતો—નેમાં તન્મય થતો—એક વિશાળ સિદ્ધાપર ગંગાકિનારે બેઠો હતો.

બાલયોગીનો બાંધો મજબૂત પણ જરા પાનગો હતો, તેની બમ્બ બ્રહ્મદે તેન્નેમય હતી, આત્માનું સૌન્દર્ય તેના સર્વોચ્ચ રમતું, બ્રહ્મચર્યનું તેજ તેના વદનપર તરતું, સ્નેહ, પવિત્રતા અને જ્ઞાન, દયા, શાન્તિ અને ક્ષમા, અમી, આદર્શ અને પ્રામાણિકતા વગેરે હૃદયના સૌ મિષ્ટ ભાવો તેનાં નૃપતોમાંથી નિતરતા.

બાલયોગીના મજબૂત આયુષાળા ખુણા બાહુ તેના ક્ષાત્રસૌન્દર્યની સાક્ષી પૂરતા. બાલયોગી એક રાજકુમારત્વન સુકુમાર હતો, પણ તે પુરુષાત્મન હતો, પ્રતિભાસંપન્ન હતો, આકર્ષક હતો; અને એ આકર્ષણ તેના આત્માનું હતું. શિરકેસ છૂટા વેરાપલા હતા, ચરણે પાવડીઓ પહેરી હતી, યોગીને ધાન્ય એકજ વસ્ત્ર અંગપર ઓડ્યું હતું.

સૃષ્ટિ અને સંસારના પ્રવાસનો પ્રસંગ આ તેને પહેલોજ હતો.

એ ઠંડિ સુસ્વાદ્યભન્ન વર્ષા જતા ગંગાના પવિત્ર પ્રવાહવાળા કિનારાને રાજદંડ સમોવડ બાલયોગી સોબાવતો હતો. તેના ચરણુ શીલા નીચે હોજા હોવાથી ગંગાનાં પાણી તેની સાથે ધડિવાર ગેલ કરતાં, કુમારને તે ગમતું. કને દોદડ હતું, લાથવડે તેની હોરી રમાડતો, તો ચરણુવડે વળી ગંગાનાં પાણીને રમાડતો તે સન્ધ્યાની લીલા જોવામાં તન્મય થયો હતો.

પણ તન્મયતામાં બંગાણ પડ્યું ! બચથી કંપતી કોક વનહરિણી, તે બાલયોગીની આંધ માગતી તેની ગોદમાં લપ્પાઇ ગઇ. દૂરથી દોડતી આવેલી આ કોમલ બાલહરિણીના મ્હોંમાં દાંડ તો માતો નડતો ! હરિણી બ્હીની હતી. હરિણી અનાથ જલુષ. બાલયોગીની દષ્ટિ સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાંથી હરિણી તરફ વળી. તે સિલાપરથી સકાજો ઉડ્યો, ને બ્હીનેથી કોમલ હરિણીના તરફડતા અંગને પોતાના આવાળુ હાથે પંખાગરા લાગ્યો, હરિણીને તે આશ્રાસન આપવા લાગ્યો, અને સદમ્યા તેને વિચાર થયો કે—“ માનવીની હાથા સરખીને પણ ન ભેટવારી એવી આ વિલોલખતિ—હરિણી આમ એક અપરિચિત મનુષ્ય કને સાથી આવી બેઠી હશે ! ” બાલયોગીને નવાઇ

લાગી. તે જરાવાર વિચારમાં પડ્યો. વિચારમાં ને વિચારમાંજ બાલયોગીની નજર દોડતી આવેલી હરિણીના માર્ગ ભણી વળી. એવીજ એક માનવ-હરિણી, વનહરિણીને પગતે પગતે ઉતાવળાં ડગ ભરતી આ તરફ આવતી જણાઈ. યોગીકુમાર એ કુતુહલમાં આકર્ષાયો હતો.

“ એ બાલા કોણ ? અંહી શું કામ દોડતી—અને તે વળી આટલા વેગથી—આવે છે ? જણાય છે તો એ પણ વનહરિણીના જેટલીજ બાકુળ. એના માથાના વાળ વિખરાઈ ગયા છે, તેનું તેને જ્ઞાન નથી ! અંગ પરનાં વસ્ત્ર અસ્તવ્યસ્ત છે તેનું તેને જ્ઞાન નથી ! તાપથી તમ થતાં ગાલ-પર છવાયેલી ગુલાબીપર લલ્લાટ ઉપરથી સ્વેદગિન્દુ ટપકે છે તેને લુસવાની તેને તમા નથી ! આસથી, ચાકથી, ગમરાટથી તે ગમરાઈ ગયેલી બાસે છે. એ બાલા કોણ ? ક્યાંથી આવતી હશે ? કેમ આવતી હશે ? મુગધ-ભર વાયુથી તેના શ્વાસોચ્છવાસને મુગધીત કરતી, તેના—અહા ! તેના કમળ જેવા કમળ ચન્દ્રસ્પર્શી વગડાની કડોર ભૂમિમાં તે માર્દવતા આણતી માનવહરિણીએ, વનહરિણીની પૂઠ તો નહિ પકડી હોય વાર ? શું સમજવું ? આવા ઉન્નદ વેરાનમાં એક રમણીય બાલા એકાદ હરિણી વાસ્તે આટલા જોખમમાં ઉતરે એ અનુભવ, એ કલ્પના ને એ અનુમાન તો નવુંજ ! સારે શું સમજવું ? એ બાલા કોણ ? ”

બાલયોગીની હુંફમાં લપ્પાઈ, પડી રહેલી વનહરિણીના શરીર ઉપર પોતાના સ્નેહાળ હસ્ત ફેરવતો ફેરવતો યોગીકુમાર આમ અનેક પ્રકારના તરંગરંગમાં રંગાતો હતો, છતાં તે કથા નિશ્ચય ઉપર તો આવી શક્યો નહતો.

દોડતી આવતી માનવહરિણીએ દૂરથીજ હરિણીને કોઈ યોગીકુમારના અંકમાં લાડ કરતી નિહાળી હતી. બાલા તેથી હવે જરા સ્વસ્થ થતીતી, તેના દોડવાનો વેગ તેણે કમી કર્યો હતો, છતાં ચંચળતા તો તેટલીજ કાયમ હતી. બાલા હવે બાલયોગીની લગભગ આવી પહોંચી. કુમાર તેના ચાન્દ્ર્યમાં સહસાજ અંજયો, તેનું હૃદય સહસાજ તે બાલા તરફ ધ્રુવ્યું. કુમાર આ વખતે કુમાર નહતો, તે સંસારમાં નહતો, તે ક્યાં હતો અને કોણ હતો તેનું તેને પોતાને પણ જ્ઞાન નહતું. થોડી વારે તેના હોઠ ફેડયા, કંઈ આવું સંભળાયું:—

“ હયાના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાય છે,

“ પ્રેમ છે એ નહિ બીજું પ્રતીતિ એમ થાય છે. ”+

બાલાનામાં સ્નેહ હતો, સૌન્દર્ય હતું, પવિત્રતા હતી, શીર્ષ હતું, માર્દવતા હતી. ક્યું હૃદય એનાં દર્શન પામી કાણુબર પ્રકુપ બને નહિ ? પણ આ કુમારના અલગ્યર્થનરનું પ્રાગલ્ભ્ય કમી નહતું. કુમાર સ્વસ્થકાળે, જસાવધ થયો. પોતે હરદ્વારમાંના સ્વામી ચિદાનંદના આશ્રમનો એક શિષ્ય છે એમ હવે તેને સમજાયું. આવનાર બાલાને અપામણી દેવીની ઉપમા તે માત્ર ઉપમાજ્ઞ હતી—કલ્પનાજ્ઞ હતી એમ તેને બાન થયું; અને વનહરિણીની પાછળ પડેલી બાલા પ્રત્યે તેણે હવે પ્રત્ન કર્યો કે :

“આવી નિર્દોષ હરિણીની પૂંક પકડવાનું કારણ કહેશો ? બોલી બાપડી રાંક હરિણી ! અંદી આવી ત્યારે એ કેટલીકંઈ બેઠોંસ બનેલી હતી !”

એક નિખાલસ પણ ન્હાની બાલકી પેક પવિત્ર ભાવે દોડતી આવેલી બાલા, તરણુ યોગીકુમારથી શરમાઈ, પોતાનાં અવ્યવસ્થિત અંગરક્મથી તે લજ્જા પામી, સંકોચ પામી અને યોડી પગે તો તે કશું બોલી શકી નહિ.

બાલાના સુન્દર વદનપર શરમના શેરડા પડેલા કુમારે જોયા, અને ફરીથી પાછું પૂછ્યું : “વનહરિણીનાં વિદોલ નેત્રની સ્પર્શમાં ઉતરવા તો તેની પાછળ નહતાં પડ્યાં ને ?”

આતુર પણ સ્તિગ્ધ નયને બાલા સામે સ્મિત કરતાં કુમારે પ્રત્ન ઉલટાવ્યો : “પણ હરિણીને ય હરાવે એવાં તમારાં લોચન છે, તો, એ રાંકની પાછળ પડવાનું શું કારણ ?”

બાલાએ જાણ્યું કે જેમ હરિણીનો કંડો મ્હેં નથી છોડ્યો, તેમ કુમાર મ્હેને બોલાવ્યા વિના મ્હારો કંડો મક્કનાર નથી. કુમારની દ્વા બાલાના હૃદયમાં ઉતરી, અને બાલાના અબોલા છુટી ગયા. પગની અંશુસિ વડે ભૂમિ ખજુતી, નીચી દષ્ટિ રાખી બાલાએ ટકુકો કર્યો :

“પે...હો—મ્હેણે આધો જણાતો વનરાજ, મારી હરિણીની પાછળ પડેલો, તેથી તેની યોથ સાર હું હરિણી પાછળ બસું છું.”

“સિંહના જડગામાંથી હરિણીનો છુટકારો કરવાની તમારામાં હિમ્મત છે ?” સાશ્વત દષ્ટિ કરતાં કુમારે પૂછ્યું. અને તરતજ પાસે પડેલું પોતાનું પલુખ્ય ઉપાડી બાણુ ચડાવ્યું, અને કાન સુધી તેની દોરી એન્ચીને તીર છોડવાની તૈયારી કરતાંજ તે એકદમ અટકી ગયો. ધનુષ્યમાં ચડાવેલું તીર તેણે પાછું એન્ચી લીધું અને ધનુષ્યને નીચે નાખી દીધું.

બાલયોગીના આવા ચંચલ વર્તનની બાલાને નવાઈ લાગી. જો કે

કુમારનું બાલસ્વરૂપ બાલાની દૃષ્ટિમાં અને હૃદયમાં ઠર્યું હતું. તેની કમા રહેવાની છટા, ધનુષ્યની દોરી ખેંચવાની ઢગ, નિશાન તાકવાની કલા, એ સૌ નિહાળી તે ચરમધાન કરવામાં પ્રતીત્ય હોય એમ બાલાને અનુમાન થયેલું: અને “ કેવળ આવનાર સિંહને એકજ બાણે જમીનદોસ્ત કરી, મ્હારી હરિણીનું અને મારું સંરક્ષણ કરશે,” એવો બાલાના મનમાં વિચાર આવેલો. આ દૃઢ આશાઓનાં ભાવેજ બાલા કુમારને નિહાળી રહી હતી. અનિમિષ ભ્રેષ્ઠ રહેવાથી બાલાના હૃદયમાં કોઈ અનનુભૂત ક્રોધનું વિકારનો વિકાસ થયો, અને આ પ્રકારના વિકાસવાળા વિકારને તે સુહૃદનાનો વિકાસ સમજતી. આ સુહૃદતા ન હતી મિત્ર જેવી, બન્ધુ જેવી, કે વડીલ જેવી; પણ કોઈ વિશ્વક્ષણ હતી. આ બધાથી જૂદાજ પ્રકારની હતી. બાલા કોઈ જુદાજ પ્રકાર અનુભવતી.

બાલયોગીનાં નયન કદિ કદિ બાલાપર ઢગતાં, કુમાર તે પાછાં ખેંચી લેતો, પણ પતંગની તાણ જબરી હતી—છરવી ન શકાય તેટલી જબરી હતી.

વનરાજ ધણો આધેથી દેખાતો હતો; પણ હવે તેનાં પગલાં પાસે આવતાં મંબળાયાં. બાલા પાછી ખેંચી લાગી. ખેંચાતું કારણ એ હતું કે, ધનુષ્ય—બાણ દૂર ફેંકી કુમાર છૂટા હાથે શિક્ષા અને બેઠો હતો. તે આવતા સિંહની એટલા ભ્રેષ્ઠ બેઠો હોય એમ સ્મિત વદને બેઠો હતો. બાલાને મન કુમારનું આ વર્તન વિશ્વક્ષણ લાગ્યું. બાલા હવે કુમારને કરડી નજરથી નિહાળવા લાગી. બાલા કુમારની ઉંઘડી કદર આંકવા લાગી.

“ કુમારનામાં પોતાનું અને મીઠાનું સંરક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી ? ડોળ—દમામ બધા બહારનોજ ? તરી આવતા સપળા આવિર્ભાવો નાટકી હશે ? દેખાતું પુરપાયું, ધ્વજચર્યપ્રાબલ્ય અને બબ્બાકૃતિભર્યું સૌન્દર્ય એ સૌ દેખાવ પૂરતુંજ ! ” વગેરે અનેક તર્કવિતર્કમાં બાલા તણાતી હતી. આ તરફ સિંહ પાસે ને પાસે આવતો હતો. ‘ કથા પણ સ્મરણ સિવાય—સહિ-સલામતીથી શિકાર પંજામાં સપડાશે ’ એવી કલ્પનાથી સિંહ હવે આસ્તે આસ્તે આવતો હતો. સિંહનો આનન્દ પારાવાર હતો, કુમારનો આનન્દ પણ એટલોજ હતો. તેથી ઉંઘડું બાલાને એટલીજ ખેંચી અને ચિન્તા થતી. બાલાની ચિન્તાનું કારણ પોતે ન હતી, પણ તેની હરિણી હતી મદમકેનતે કાળના પંજામાંથી મુક્ત થયેલી હરિણીનો જીવ પાછો જોખમમાં પડવાની ધડીઓ ગણાતી જોઈ બાલા હવે બેઠોંચ બનવા લાગી. પોતાના ભોગે પણ પોતાની બહાલી હરિણીનું રક્ષણ થાય એમ તે વાંચતી હતી. આ

વાંછના બર આણવા સાર બાલા હવે સાવધ થઇ. કુમારનું, હરિણીનું અને બને તો પોતાનું ત્રણેયનું સંરક્ષણ કરવું એ ફરજ બાલાએ પોતાને માથે આવેલી માની.

જે વિકાળ સિંહના પંઝામાંથી પોતે મુક્ત થયેલી, તેજ સિંહ પાછો પોતાની કંઠે આવતો નિહાળી રાંક હરિણીને કંપારી છુટી. હરિણી ભયથી ત્રાસવા લાગી. ત્રાસતી હરિણી તેની પાલકમાતાની ગોદમાં બરામ્મ ગઇ.

કુમાર જે અટલ શાન્તિ ધરી આવતા સિંહની ચેષ્ટા જોતો બેઠો હતો, તે શાન્તિ બાલાએ સત્કારી નહિ. હાથમાં આવેલા શિકારનો સિંહ અનાદર કરે એવી તેને આસ્થાન ન હતી, અને સ્વાભાવિક રીતે મૈત્રેય ન હોય. આથી બાલાનો છવ્ર ઝાલ્યો રહ્યો નહિ. તે ઉઠી; કુમાર પોતાનો ને હરિણીનો ખ્યાલ કરશે એવો જે તેને અત્યાર લગણુ ભરસો હતો, તે નષ્ટ થયો, અને સિંહને જોવામાં તન્મય બનેલા કુમારની ઓથ જતી કરી, સ્વાશ્રય ગ્રહી, બાલાએ આધા પડેલા ધનુષ્યજાણુને હાથમાં લીધું. શરમ્મધાન કર્યું, અને સિંહ સામે બાણ છોડી, તેને વિધવા જતી હતી. તેજ વખતે કુમારની દૃષ્ટિ બાલાપર પડી. કુમારે આવેશ, આશ્ચર્ય અને ઉત્કંઠાપૂર્ણ ભાવે તેના સામું જોયું; અને ચન્દ્ર સરખો મ્હોડેથી નહિ બોલતાં તરતજ બાલાએ ખેંચેલી ધનુષ્યદોરીવાળા તેના હાથને પોતાના હાથે પકડ્યો. બાણ છોડતાં બાલા અટકી પડી.

હસ્તસ્પર્શથી એક ખીજના હૃદયમાં જન્મત થયેલો સ્નેહવિકાર ઉભય અનુભવવા લાગ્યાં. લોહચૂમક માથે એકમેક આકર્ષાવા લાગ્યાં. હસ્તે હસ્ત મળ્યો, હૃદયે હૃદય મળ્યાં. જેહ હૃદયના બાવો મુંગાં મુંગાં અનુભવવા લાગ્યાં. તારામૈત્રિક થઇ રહ્યું. અચૂક, આ પ્રસંગ જોવા જેવો હતો, તેમની ચીર માદગીરીનો હતો, ધન્ય હતો, બન્નેને પ્રથમજ હતો. કહેવાય છે તેમ:-

“જો પ્રેમમાં જીવ વહે પણ અલ્પ દીસે,”

“છે પંખેપગ ખૂંચી નવલી વિશેષે:” *

કુમાર અને બાલાકાને પણ આમજ હતું. પાછળ પડેલા સિંહનો જો ભય નહત, તો આ સ્નેહનો પ્રસંગ કેટલો લંબાત એ આંધી ચકાવ નહિ. સિંહનો પગરવ હવે પાસેજ સંભળાયો, અને બાલા પાછી સાવધ બની. ઝટ લઇને કુમારનો કોમળ પલ્લુ સ્નેહભર્યો હાથ એટલીજ કોમળતા અને

સ્તિગ્ધતાથી તરડોડી, બાલાએ પુનઃ સરસંધાન કરી બાણ છોડરા માંડ્યું.
એટલીજ ઉતાવળથી કુમારે તેને તેમ કરતાં ફરા યોમાનીને કહ્યું:-

“સત્યુર, બાલા ! સ્ત્રીના નૈસર્ગિક માદવને ભૂલી એક વીરને છાગતી
કોર કૃતિ ત્હારા હાથે થેવા દમય માં.”

“ખસો; મ્હને આવો બોધ સાંભળવો હમણાં નથી ગમતો. વીર
પુરુષોજ ન્મારે શસ્ત્ર તથા દે, અને પોતાનું કે પારકાનું રક્ષણ કરવાની
તેમની ફરજને પણ ભૂલી જાય ત્યારે તેથી પ્રાપ્ત તકને અમ જેવી ક્ષાત્ર-
કન્યા કદિ નહિ ગૂંચાવે.”

સિંહ લગભગ આવી પહોંચ્યો હતો, અને અંદી અતિ ત્વરાથી નરાક
વિવાદ જામતો હતો.

“સમજદાર થાય છે. ક્ષાત્રજાલા ! તું જુએ છે. ધતુબને કોરાણે
કરી દેવાનું સાચું કારણ કળતું ત્હારી શક્તિની ખંડાર છે. રાજદોમાં શ્રદ્ધા
રાખવી ધટે છે કે, સ્વતઃ સંરક્ષણનો બોલો કોઇ ખીજ વસ્તુપર નાખવો.
-અન્ય વસ્તુની આથ લેવી-અથવા તે હામ ત્હારા જેવી એક ખીલતી
કળી જેવી કામયાગિનીને સોંપું; એટલો બધો મ્હારો આત્મા નિર્બળ નથી,
મ્હારામાં એટલી બિશ્વાસને સ્થાન સરખું નથી.”

“ત્યારે કહેશો કે કોઈંડ કેમ ફેંકી દીધેલું ?”

“એનો ઉત્તર ત્હને આ મ્હારો વનરાજ જ આપશે.”

આમ કહી પાસે આવી પહોંચેલા કેસરીને તેની કેશવાળ આંધી પોતાની
છેક નિકટ આણી તેની પીઠ ધાબડતો તરણ બાલયોગી બાલા સામે
સંકૌતક દૃષ્ટિથી જોતો ઉભો રહ્યો, અને બોલ્યો : “બાલા ! હરિણી વિષેના
ત્હારો ભય હવે ગયો ? અને મ્હારાપરની અનસ્થાય પણ ?”

“વગર વિચાર્યે મત ખાંધવાના મ્હારા ઉતાવળિયા સ્વભાવ રહામું
જોશો માં; અને શૌર્યના જેટલીજ ઉદારતા અજાપી મ્હારી જૂલની ક્ષમા-”
જખવાણી પડતી બાલાએ સરમિંદા મ્હેરે કહ્યું.

“ક્ષમા ? બાલા ! ત્હારા ક્યા અપરાધની ક્ષમા ? અપરાધથીજ હું
અરાત ત્હને ક્ષમા શાની બક્ષીશ ?” નિખાલસતા દર્શાવતો કુમાર બોલ્યો.

બાલા કશું બોલી નહિ, નીચી નજરે જોઇજ રહી. કુમારે કહેવા માંડ્યું:-

“અને, બાલા ! આમ તો જો; રામ જેમ પ્રજા પ્રત્યે યુગભાવે વર્તતો.
તેમ આ વનરાજ ત્હારી હરિણી કને હવે કેવાં ગેલ કરે છે ! હરિણી પણ

જાણે ત્હેના પાલકની ગોદમાંજ ન લાડતી હોય ! અને માનીય જાણ કે આ કેસરી કદિ પણ આવાં નિર્દોષ ને કુમળાં પશુને કનડતો નથી, પણ જે ત્હેને ત્રાસ આપે છે, ત્હેનોજ તે કાળ છે, જાહી સી સાથે તે કેવ જોવા માયાળુ છે. એવા માયાળુ પ્રાણીનો વિના કરણુ આજ કોઈ પ્રમાણે બે હું પ્રાણુ લેવા તૈયાર થઈ ગયો હતો, પણ કીક થયું કે પાછળથી હું સાવધ થયો. નહિ ? ”

“અને જંગલના આવા હિંસક જાનવરની સાથે દોસ્તી બાંધનાર એવા તમ શૌર્યપૂર્ણ વીર આત્માની હું જેટલી સ્થાધા ન કરું એટલી થોડી. ખરેજ, ત્હમારા આ વનરાજો મને અહીં આણી આપનાં દર્શન કરાવ્યાં એ વાસ્તે મ્હારે એને કશું ઉપકાર દાખલ આપવું જોઈએ.”

“શું રસબૈશ્ય ! ” આટલું સ્વમન જોઈ કુમારે જાણને કહેવા. મોડયું : “જાણ ! જાણના તો જંગલની મળી ! આવા નિમિત્ત વનપ્રદેશમાં એક જાણવનકરિણીએ ત્હારા જેવી અતુષ્ઠ માનવકરિણીને મને મેળાપ કરાવરાવ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ અદિતીય સૌન્દર્ય, વિનય, લલ્લુ ઉપરાંત કામગ સદિના હૃદયના મિષ્ટ ભાવો અતુષ્ઠવવાની પવિત્ર તક જેના વડે હું પામ્યો, તેવી એ નિર્દોષ કરિણીને સ્મરણીય વસ્તુ મ્હારે આપવીજ પડશે.”

આટલે નયને જોતો કુમાર જોણતો બંધ થયો.

“ખીજું તો કશું નથી, પણ હૃદયપર અખંડ રમતી આ રત્નમાળ, એ સાચા સાથી-ને સાક્ષીભૂત કેસરી ! લે; આજથી એ મ્હારી શીટીને ત્હારી બને છે.” આમ કહીને વનરાજના કંઠમાં માળ પડેરાવવા જાણ ત્હેના બણી વળી, પણ કોણ જાણે કેમ ? તે સિંહના કંઠમાં પડેરાવતાં ત્હેના હાથ પાછા પડ્યા. માળ હાથમાંજ ધરી રાખી, કુલની લટકતી માળા જેવી જાણ ઉભી જ રહી.

“ને મ્હારી કને ? મ્હારી કને શું છે ? જે હવે તે તો એની મેળ મળતા સ્થાનમાં મળી ગયું છે ! જાહી આ મુદ્રિકા છે. તે વનકરિણી ! મુદ્રિકા ત્હેને રોખશે નહિ, ત્હેને ટકશે નહિ. રોજે અને ટકે એટલા વાસ્તે આ મુદ્રિકા ત્હારી પાલક માતાનેજ આપું તો ? ”

જાણેગીએ હસ્તાંગુલિમાંથી મુદ્રિકા કાઢી, અને પહેલાં જે હસ્ત મળેો હતો, તેજ હસ્તે જાણને અર્ધસૂચમાં તે પંડેરાવી દીધી. જાણના હાથમાં લટકી રહેલો તેના રત્નદાર પણ તેજ વખતે કુમારના કંઠમાં પડ્યો.

ખન્નેયે મુગું મુગું સ્મિત કર્યું. તેમનાં મુગાં પ્રાણી 'આ સ્મિત અનિમિષ નજરે જોઈ રહ્યાં. જાણે એમને પણ આથી આનંદ થતો હોય એમ તેમની મુખ-મુદ્રા અનુમાન કરાવતી.

આમ એક બાળુ બાલ્યોગી અને બાલા ખન્નેનાં એ હૃદય મળાને ખનેલું એક હૃદય રમણ કરતું, તો બીજી બાળુ વનરાજ અને વનહરિણી આપસઆપસમાં રમતાં, અને આ તરફ-ઉંચે-ગગનમાં ભગવાન બાસ્કરદેવ પણ પોતાની પશ્ચિમ દિગ્વધ સાથે હેલ્લો હેલ્લો રમી લેતો હતો.

પરંતુ સપરિવાર ચન્દ્રની આછી ઝાંખી થતાં હવે સવિતાનારાયણને બહાલસોમાં લાડ તજી પોતાના પ-યે વળતું પડ્યું, અને આમજ બાલ-બાલાના મુગાં વિનોદમાં પણ અંતરાય આવ્યું. વનરાજ અને હરિણી લાડકોડ બૂલી, પોતપોતાની રિથિતિમાં આવી જઈ સ્વસ્થ થતાં ઉભાં રહ્યાં. પણ આ અંત-રાય બહુ બારબરું ન હતું. બાલાને શોધતી શોધતી તેની બહેનપણી અંદી આવી પહોંચી હતી. બહેનપણીએ બાલાને દીઠી, એટલે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. આટ બાટલી મહેનત પછી પણ સખીની બાળ મળી એટલે તેની મહેનતને અંગે લાગેલો સવળો શ્રમ ઉતરી ગયો, અને પોતે હળવી કુલ જેવી થઈ ગઈ. એ કુલ જેવી બહેનપણી એ સિંહથી જરાક ભયમિત થતાં જ ઉભી રહી, અને બાલાને સંજોધીને કહ્યું:—

“ ઇન્દિરા ! બહી આ શું ? તું આ કોની કને ઉભી છે ? માનવીને આખો ને આખો ગળી જાય એવા સિંહ પાસે ? ”

સ્તબ્ધ થતી, પણ જવાબ જણવાને આતુર બનતી સખી મ્હોંમાં આંગળી મૂકતી ઉભી રહી. ત્યારે ઇન્દિરાએ કુમારપર સહેતુક દૃષ્ટિ કરીને, પોતાની બહેન-પણીના મેળાપથી મોદ પામતાં ઉત્તર આપ્યો કે : “ કમલા ! જોવા જતાં એ સિંહ છે, પણ તમે જૂલો છે કે એ કનકતો નથી. કમલે આ યોગીકુમારનો પાળેલો છે, તે કુમારે એને માયા ને ઉદારતા આપ્યાં છે. અત્યાર મુધી તો એ આપણી આ હરિણી સાથે કેવાં કેવાં લાડ કરતોતો ! તમે લગારેય ન બહીતાં અંદી આવો. વાર શું—”

કમલાની પાછળજ એક સરોજની નામની ઇન્દિરાની બીજી બહેનપણી આવતી હતી. એણે ઇન્દિરાની માટવાસ સાંભળી ઠાવકું મ્હોં રાખીને વચમાંજ કહી દીધું : “ એ મામાણુ ને ઉદાર સિંહ સાથે હરિણી તો રમતી હશે એ સાચું, પણ એવાં પશુ અનુકરણ આપણી ઇન્દિરાએ કર્યું દેખું ! ”

“માનવહરિણી કાઠ માનવવનરાજ સાથે કચીક ઝોટિ કરી રહ્યાં છે તે કની?” સરોજની સાથે ઇન્દિરા બણી નગર ફેરવીને મુઠ્ઠા હાસ્ય કરતાં કમલા બોલી.

રાત દહાડો બેગાં હરનાર ફરનાર કાંઈ એક બીજાના સ્વભાવથી અજાણ્યાં ન હોય. કાંઈ સ્વભાવપર ઢાંકપિછોડો કરવા મયે તો ઉલટું તે બમણું લજવાય જાય. સખીઓના આ મુઠ્ઠા હાસ્યથી ઇન્દિરા જરા ચિડવાઈ તો ખરી, પણ રનેદસમ્બન્ધનો પ્રસંગ ઢાંકવાનો તેનો યત્ન નિર્વર્થક હતો; કેમકે બંને બહેનપણીઓએ તેની રત્નમાળને કુમારના કંઠમાં ક્યારનીય દીડી હતી. ઇન્દિરાએ આથી ચાલતી બહેનમાં બેસતું ઉચિત ધાર્યું, અને સખીના સ્મિતની જાણે પોતાને કશી અસરજ ન થઈ હોય, તેનો ડાંગ કરી તેણે પણ હસવા માંડ્યું, અને પૂછ્યું—

“મને તેડવા સારૂ આટલાં ઉતાવળાં ચાથી આવ્યાં હશે?”

કમલાએ એક શ્વાસે સંદેશો દહી સંભળાવ્યો:—

“તમે ક્યારે કાંઈની કાગજ છે? તું ત્યારે નહીં જાગડીની પેઠે—”

“હવે જે દહેવાતું હોય તેજ બોલી જાવ તો બહુ સારું.” ઇન્દિરાએ કમલાના વાક્યને છેલ્લી નાખ્યું.

“આત્ ત્યારી! શું કહેવાય?” સરોજની મનમાંજ બડબેડી.

સહિષ્ણુત્વમાં તત્કાલ થતા જાણપોગીને પણ આથી જરા હસવું આવ્યું. અને સખીઓનો આ નિર્ભય વિનોદ બહુ ગમ્યો.

“માતૃશ્રી સુભદ્રાંભિએ આપજીને આજને આજ પાટલીપુત્ર તરફ પાછાં ફરવાતું ફરમાવ્યું છે.” કમલાએ કહી દીધું.

“એટલી ઉતાવળ ચાથી?” ઇન્દિરાએ જરા ક્રોધિત થતાં પૂછ્યું.

“ચાથી કે કલિંગ દેશના મુકની અવધ આવી રહી.” કમલાએ જવાબ આપ્યો, અને જાણપોગીને એ ચન્દ્રેએ કમલા બણી આકર્ષ્યો. ઇન્દિરા આગળ કંઈ જોવાય જાય તે પૂર્વેજ કુમારનાથી અનાપાસેજ આ અપરિચિત કમલાને પૂછાઈ જવાયું કે:—“મુક સમાપ્ત થઈ ગયું? પરિજામ શું આવ્યું?”

પોતાની બહેનપણી ઇન્દિરા સાથે ઝોટી કરનાર એ કુમારે પોતાને પ્રથમ પૂછ્યો ત્યારે કમલા તો ચરમાઈ ગઈ, ને છપી રીતે તેને જોઈ રહેવામાંજ રોકાઈ. આ તક સાધીને સરોજનીએ જવાબ વાળ્યો:—

“ પરિણામ તો પહેલેથી ધારેલી ધારણા પ્રભાણેજ આવ્યું. મહારાજ અશોકનો વિજય થયો, ને કલિંગદેશના રાજવી મૃગેન્દ્ર મહારાજનું ખૂન—”

“ કોનું—મૃગેન્દ્રનું ખૂન ? છોકરી ! આ તું શું બોલે છે ? મૃગેન્દ્રનું ખૂન ! અને કહે કે તે કોના હાથે ? ” વધના જતા આશ્ચર્યથી કુમારે પૂછ્યું.

“ વાત ખરી છે; હમણાંજ વિજયનો વધાઈ લઈને ઈન્દ્રપુરથી બેપીઓ આવેશે, તે ખબર લાખ્યો કે કલિંગદેશ મહારાજ અશોકે સર કર્યો, ને તેના રાજનું ખૂન તો કોઈ ચિદાનન્દસ્વામી નામના સંન્યાસીએ રાજના શયનગૃહમાંજ કરેલું. ચોકસાઈ વાસ્તે મહારાજ અશોકે સ્વામીને કેદ કરી પોતાની સાથે પાટલીપુત્ર દોર્યો છે, ને કલિંગદેશનું રાજ્ય હમણાં ત્યાંના દિવાન વિદ્યાખાનંદને સોંપાયું છે. ”

આકાશમાં ચોમેરથી એકદમ વાદળો ચઢી આવતાં સૂર્ય તેમાં આગ્રહાદિત થઈ જાય, તેમ કુમાર અત્યારે આશ્ચર્ય, ભય, દુઃખ અને દેશનાં વાદળોથી ઝાંખો પડવા લાગ્યો. ધનધોર ઘટામાંથી ચમકારો કરતી વિજળી જરાક પ્રકાશ આપી ભૂતજ ભેદી અન્દર સમાઈ જાય, તેમ કુમારને એ સખીના શબ્દો કારી ધા જેવા લાગ્યા. કદાચ વિજળીનો પ્રહાર એને આટલો ભારે ન લાગત ! પરંતુ પ્રસંગ પછટાયો અને શોકનો પ્રસંગ અનુભવતો કુમાર થોડાજ વખત પહેલાં નિહાળેલી સંધ્યાના રંગનો હવે માત્ર સુકામલોજ કરતો અવાહ બેસી રહ્યો. તેને વાતો કરવાનું અને વિવિધ પ્રશ્નો પૂછવાનું ધણું મન હતું, પણ પૂછવા જેટલી હિમ્મત તેનામાં રહી નહિ હોય.

કુમારની આવી બદલામણી સ્થિતિ વિશે ચક્રોર ઇન્દિરા કંઈક વિચાર કરતી હતી, એવામાં કમલાએ તેની સાથે વાતો કરવા માંડી:—

“ અલી ઇન્દિરા ! કંઈકથી તને પલિત ખલિત વળગ્યું છે કે શું ? જાણે જીવ ઠેકાણે ન હોય એમજ કરે છે. ચાલ ઉતાવળી. ત્હારા બન્ધુ અશોકે કલિંગદેશ સર કરી ચક્રવર્તીપદ મેળવ્યું છે, ને એ જન્મોત્તરીનો વતરો સાચો પડેલો સાંભળતાં માતા સુભદ્રાંજિ મહારાજનું મ્હોં નિરખવા તણપાપડ થઈ રહ્યાં છે. રાજધાનીનાં સૌ પ્રજાજન પણ મહારાજની આ પદ્માપ્તિથી આદરકાદ પામી તેમના માનમાં મહા મંગલોત્સવ કરનાર છે, ને તેથી તો હિમાલય ઉપર લગવાન છુદ્ધની ચરણપાદુકાનાં દર્શને જવાનું સુદાં બધે રાખ્યું છે. હવે તો ત્હારી વારે વાર. વાહ, તારા વડીલ બન્ધુના આવા વિજયથી ત્હને ઉલ્લાસનો ઉમળકેય નથી આવતો ? ”

ઇન્દિરાને તેના વડીલ બન્ધુના વિનયથી આવનાર ઉમળકાને કુમારની વિચિત્ર સ્થિતિથી થતી વિસ્મયતાએ દગ્ગાવી દીધેલા તે ભોળા - સખીએને ચાની ખતર હોય ? કુમાર તો બધું સમજતો હતો. ઇન્દિરા અશોકની ખેડેન થતી હશે એની ખતર તો તેને હમણાંજ પડી. આ ખતર ખરી છે કે નહિ તેની વધારે ચોક્કસાઈ વાસ્તે ઇન્દિરાને તેણે પૂછ્યું :—

“ અશોક તમારા બાપ થાય ? ”

ગૌરવચક્રત ઘેરે ઇન્દિરાએ હકાર બપ્પે. તે બપ્પા પછી કુમારે કમલાને પૂછ્યું : “ ચિદાનંદસ્વામીને કમજો કરી ક્યાં રાખ્યા છે ? ”

“ સ્વામી સાથેજ તેમને પાટલીપુત્ર લીધેલા છે, ને કદાચ અત્યારે તો હવે મહારાજ પાટલીપુત્ર પહોંચી ગયા પણ હશે. ”

ફરી પ્રશ્ન પૂછવાની બાલયોગીએ તક લીધીજ નહિ. તે સ્વગત કરીક નિશ્ચય કરતો હોય તેમ જણાયું.

બાલયોગીની મુખમુદ્રાપર થયેલો ફરફાર ઇન્દિરા સમજી હતી, અને મૃગેન્દ્રના ખૂનની વાત કમલાના મોંથી નિકળતાંજ આ ફરફાર થયેલો એ પણ તેને માલમ પડ્યું હતું. તેથી બાલયોગી મૃગેન્દ્રનો કેાઈ સંબંધો હોવાનો સહસ્ય ઇન્દિરાને ખમાલ થયો. આથી વિનયપૂર્વક તેને સમ્બોધી તેણે કહ્યું :—“ મ્હારે આપને કયા નામથી ઓળખવા વાં ? ”

“ ઇન્દિરા ! મ્હાઈ નામ સાંભળવાથી તને કરીજ લાભ થનાર નથી, ઇશ્વરમ્હાએ મ્હાઈ નામ કહેવાની પરિસ્થિતિ જો આ પ્રસંગ પૂર્વે આવી હત તો હું તને તે વખતે આનન્દપૂર્વકજ કહેત. પણ હવે તો એટલુંજ કે આજની મુલાકાતને સ્મૃતિમાં રાખજો. પાસેના ચિદાનંદસ્વામીના આશ્રમમાંના હું એક વિદ્યાર્થી છું. ભવિષ્યમાં ઉજળા દિવસો હું જોઈશ તો મ્હાઈ નામ ત્હને નિગેદન કરીશ. આજનું દરિદ્રી નામ કહીને રાજકુલીન ઇન્દિરાની પ્રતારણા કરવા કરતાં તે ન કહેવું એજ ખેતર છે. ” એમ કહી ઇન્દિરા બહુ એક વાર નયનબરી જોઈ રહ્યો. પુનઃ તેની સાથે વાતો નથી કરવાની જાણી તેની પાસેથી ખસી જઈ પાછો શિવાપર આવી વિચારનિમગ્ન થઈ તે બેઠો.

“ માત્ર એક શબ્દ. ” તે બાલયોગી પાસે આવીને કોમલભાવે ઇન્દિરા બોલાવા લાગી : “ હવે મને એકાદ શબ્દ તો બોલવાજ લો. આજ પછીનું આયુષ્ય મેં આ સુદિકાના ચિંતનમાંજ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અર્પાયલી રત્નમાળાને વિસારશો માં. ”

“ નહિ. ” બ્રાહ્મયોગી બોલ્યો : “ બાલા ! આ શરીરમાં આત્માની જ્યોત જ્યાં સુધી ઝગહગરી, સ્મરણસક્તિ મગજમાંથી નહ ધરો નહિ, ત્યાં સુધી આ રત્નમાળા અને તેની માલિકનું—આ મ્હારી મન્દિરાનું વિસ્મરણ કદી નહિ થાય. ”

હડી લાગણીને લીધે કુમારથી વધારે બોધાયું નહિ. મન્દિરાએ હવે ત્યાંથી ધીમે ધીમે પણ અનિચ્છાએ પગલાં ભરવા માંડ્યાં. પોતાનો ચિન્તામયત્રિમિત્ર મન્દિરાને રહેવાના ડેકાણા સુધી જઈને પહોંચાડી નહિ થકે તેમ સમજીને કે તે કાર્ય પોતે કરવું તેની વૃત્તિથી કે હરિણીનું જેટલું વધારે સંગતિસુખ મળે તેટલું વધારે સાફ જણી વનરાજ, મન્દિરા અને તેની મખાઓને હરહાર સુધી પહોંચાડવા ગયો. તે પહોંચાડીને પાછો ફર્યો, તે વખતે શયિ પોતાના શીતલ કિરણ વડે સંતપ્ત જુમાતાને શાન્ત કરતો હતો. પેલી શીતાતલ કિરણ એક તરણ બૌદ્ધભિક્ષુ બેઠો હતો, તેને જોતાંજ વનરાજ પહેલાં જવા ધુરંધરા લાગ્યો, પણ પછીથી અતિ લાડપૂર્વક ભિક્ષુની પામે જઈ તેના પગ ચાંટવા લાગ્યો.

તરણ બૌદ્ધભિક્ષુ બોલ્યો : “ વનરાજ, આવા વેશમાં પણ તે મને અધારે ઓળખ્યો ? ત્હારા આવવાનીજ હું રાહ જોતો હતો. હવે મને જરાની રજા આપ. ” આમ કહી વનરાજના કંઠે વળગી પડી તેણે બે અશ્રુખિન્ડ નિગાળ્યાં. હરહાર તેમજ આશ્રમને નમસ્કાર કરી, આ તરણ બૌદ્ધભિક્ષુએ પાટલીપુત્ર ભણી વળવાનો માર્ગ લીધો, અને હિંસક પશુઓનો સળ વનરાજ પણ વિયોગે જડ પગલાં ભરતો ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

મઠરણ બીજું.

મથુરાના માર્ગે.

હાતમા શ્રીકૃષ્ણ અવતરેલા તેજ આ મથુરાનમરી સામે દેખાય છે. તેના નામમાંજ પવિત્રતા છે, પ્રણય છે, પરમાર્થ છે. વિશ્વકલ્યાણક સ્વામી શ્રીકૃષ્ણના અવતારનો યુગ પલટાયા છતાં હજી મથુરાનો આત્મા ઉજળો છે. એ તીર્થક્ષેત્રનું વાતાવરણ દિવ્ય છે, એ પ્રતાપ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના પાદરપર્યનેા

હોય કે તેમજે વેરેલાં શુદ્ધ સનાતન ધર્મતત્વોનો હોય; ગમે તેમ પણ પૂણ્યશ્રુતિ આર્યાવર્તનું ગૌરવ અને પ્રકાશી રજું છે, એ સ્પષ્ટ છે.

આપણી ગરવી જીજ્ઞાસના લાડીલા એક કવિની ભાવના પ્રમાણે ‘માનવીના મંદિરે મંદિરે મંગલ વાદના નાદ’ હજી સંભળાતા નથી એ સાચું છે; પરંતુ દરેક દેવાલયમાં તો મંગલારતિ હમેશાં યાય છે, ને ધંદા-રન ગરજે છે. જીવનનાર જીવો તેને કર્ણદ્વારા હૃદયમાં ઉતારે છે, અને અનુભવવાર્થા મરી અનુભવી બને છે.

મથુરાં નગરીમાંનાં છુદનાં દેવળોનાં ઉંચાં ઉંચાં ચિખરો દેખાય છે. તેનું કોતરકામ અત્યંત મનોહર છે. દેવાલયોમાં યતો ધંદનાદ એટલો કર્ણ-હકું હતો કે તેને લીધે નગરીમાંનાં માણસોનો ધોંધાટ ત્રિલકુપ્ત સંભળાતો નહતો. સધન લોકોની મગનચુખ્તિ હવેલીગા અને મોટા મોટા સરદારોના મહેલોની હક મથુરાંમાં ન હોત તો એમાં મનુષ્યો વસતાં હશે, એમ કોઈને પણ છેટેથી ભાસત નહિ. નગરીની ચોતરફના ઉપવનમાંથી પરિમલને ખેંચી લાવવાનું કાર્ય પવન કરતો નહોત તો આવા મનુષ્યવિનાના કિન્નર વેરાન-માં આ શોભામયમાન દેવાલયો વ્યર્થજ બાંધ્યાં છે, એવો દૂરથી સહેજે ભાસ થયો હત. એટલા માટે મથુરાંના માર્ગે નીકળેલા ત્રણ ધોડેસ્વારોમાંથી એક તરણ સ્વારે પોતાની સાથેના પાકી ઉમરના સ્વારને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું તે અચાનક બરેહ્મ નહોતું.

“ગંગાશામ,” એ જીવાન પ્રવાસી સ્ત્રીના જવા મુદ્દ અવાજે બોલ્યો: “તમે કહો છો તેજ આ મથુરાંનગરી? અહીં તો દેવાલયો સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી! કાનને ધાક પાડી દેનારો આવેજ ધંદનાદ આઠે પહોર અહીં થતો હોય તો તો આજીવ્યાજી એકેક ગાઉ માણસ આવવાની હિમત નજ કરે! પછી ત્યાં જઈને રાતવાસો કરવાની વાત તો છેડીજ રહી!”

“શોભના,” એ જીવાન સ્વારની જોડે પોતાનો ધોડો ચલાવતી એક પ્રૌઢા સ્ત્રી સદાસ્ય વદને બોલી: “મને પણ પહેલાં એમજ લાગેલું; પરંતુ ભવ્ય હવેલીગા અને મહેલો જોતાં મથુરાં કહે છે તે આજ હોવી જોઈએ, એવી મારી ખાત્રી યાય છે.”

તરણ સ્વાર બોલ્યો: “માતૃશ્રી, આ દેખાય છે તે મથુરાંનગરી નહિજ હોય; અને કદાચ હશે તોપણ આ દેવળોમાંથી આવો કઠોર ધંદનાદ જ્યારથી યવા લાગ્યો હશે ત્યારથી તે કિન્નર યજ્ઞ ગઈ હશે! અહીં મનુષ્ય-

ની વસ્તી હોય તો તેમના અસ્તિત્વનાં કસાંકપણુ ચિહ્ન આપણને જણાયાં હતા. માણસોનો ઘોંઘાટ સંભળાયા વગર રહે કે ? ”

ગંગારામ કંઈક બોલવાના વિચારમાં હતો, એટલામાંજ તે પ્રૌઢા બી બોલી: “ શોભના ! ધંટના પ્રચંડ નાદ આગળ માણસનો ઘોંઘાટ શી રીતે સંભળાય ? પણ નગરી ઉગડ નથી એ તો ચોક્કસ ! ”

“ ઇન્દુમતી રાણી સાહેબા ! ” ગંગારામ વિચાર કરીને ધીમેથી બોલવા લાગ્યો: “ આ સામે દેખાય છે તે નગરી છે કે નહિ, નગરી હોય તો તે મથુરાંજ છે કે નહિ, મથુરાં હોય તો તે ઉગડ છે કે નહિ, એ પ્રશ્નો અત્યંત મહત્વના છે. સામાજિક, રાજકીય અને વ્યાવહારિક એવી ઘણીક મામતો આ પ્રશ્નોના ખુલાસાને અંગે વિચારવાની અગત્ય છે. માટે આ મહત્વના પ્રશ્નોના ખુલાસા નિરાંતના વખતે અનુકૂળતાએ કરવાનું રાખીએ. હમણાં મારે આપને બે સૂચનાઓ કરવાની છે, તે માટે મને રજા આપશો. ”

પ્રૌઢા બીએ કહ્યું: “ તમારે જે જણાવવું હોય તે ખુશીથી પણ દૂધમાં જણાવો. ”

ગંગારામના બીનજરૂરી શિષ્ટાચારથી અને અપ્રાસંગિક મુત્સદીપણાથી એ તરણુ પ્રવાસી અનુભવે નહતો. તેણે ગંગારામ તરફ એક સહાસ્ય દ્રષ્ટિપાત કર્યો.

ગંગારામ બોલ્યો: “ ઇન્દુમતી રાણી સાહેબા ! આપ વખતોવખત શોભનાબહેનને તેમનાજ નામે બોલાવો છો, તે ઠીક નહિ. તેમનું ખરૂં સ્વરૂપ મુસાફરીમાં કોઈના જાણવામાં ન આવે તેટલા માટે તો આપણે તેમને ‘ આ પુરૂષવેષ પહેરાવ્યો છે. હરદ્વાર પહોંચતાં સુધી આપણે બહુ સાવધાનતાથી મુસાફરી કરવાની છે. માટે શોભના બહેનને તેમના આપણે ઠરાવેલા પુરૂષ-વાચક ‘ પ્રતોદ ’ મહારાજના નામેજ બોલાવવાનું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ”

તરણુ પ્રવાસીએ તેની તરફ ફરીને કહ્યું: “ અને તમે પણ માણને એકલા ઇન્દુમતી ન કહેતાં ઇન્દુમતી રાણીસાહેબ એમ કહેવાનું લક્ષમાં રાખો. મને લાગે છે, કે ઇન્દુમતી રાણી સાહેબ કહેવાને બદલે ‘ કવિંગા-ધિપતિ મૃગેન્દ્રમહિર્ષિ ’ કહી બોલાવવાની જે તમે ઠાણજી રાખશો તો આપણે સુખરૂપ હરદ્વાર જઈ પહોંચીશું. ”

“ શોભના બહેન ઉરફે પ્રતોદ મહારાજ—” ગંગારામ આગળ બોલવાના હતા, એટલામાં શોભના વચ્ચેજ બોલી: “ આ ‘ ઉરફે ’ નો ટેકા

વચ્ચે મુકીને બોલાવાની પદ્ધતિ બહુજ ઉત્તમ ! એથી એક તો પોતાનું મૂળ નામ વખતોવખત બોલાવાથી તે બુદ્ધાવાનો સંભવ ઓછો, અને બીજું નવું ધારણ કરેલું નામ લેવાથી આપણને કોઈ ઝાણખી સંકે નહિ, પણ આપણું બોલવું સાંભળનાર એટલે કે આપણા યત્ન તરફનો મનુષ્ય, ઉરફે બોલનાં સુધીનું આપણું બોલવું ન સાંભળવાની કાળજી રાખે એટલે બસ ! ”

“ શોભના ! ” ઇન્દુમતી તેને અટકાવવાના ઇરાદાથી બોલી.

“ અહીંજ બૂલ થઈ. પ્રતોદ મહારાજ કહો. ” ગંગારામે બૂલ સુધારવા વચ્ચેજ કહ્યું.

“ વાર. પ્રતોદ મહારાજ ! તમે ગંગારામની નાહક મસ્કરી ન કરો. તેઓ વૃદ્ધ છે. તેઓ બહુ કાળજીથી બોલે છે. આપણે બોલતાં પકડાઈ ન જઈએ એવી તેમની ઇચ્છા છે, માટે સામાન્ય જાગતને તે વધારે મહત્વ આપે છે. આપણે હંસક્ષીરન્યાયે તેમનું બોલવું મહત્વ કરવું એટલે થયું. ”

“ મારી પહેલી સૂચના આપે સાંભળી. હવે બીજી માટે હું પરવાનગી માગું છું. ”

પુરૂષવેપધારી શોભનાથી રહેવાયું નહિ. તે બોલી: “ પ્રથમ આપેલી પરવાનગી જૂની થઈ ગઈ હશે ! ”

“ બીજી સૂચના એ કે ઇન્દુમતી રાણીસાહેબે—”

શોભના વચ્ચેજ બોલી: “ ઠીક કલિંગાધિપતિ મૃગેન્દ્રમહિષિએ. ”

“ તેમણે પોતાનું નામ બદલીને બીજું નામ ધારણ કરવું, એમ મને લાગે છે. ” ગંગારામે પોતાની સૂચના પુરી કરી.

શોભના વિતાદી સ્વરે બોલી: “ અર્ધાત્ન માછની છૂટી જોવાનો સુ-પ્રસંગ મને આ જગતમાં પહેલવહેલોજ આવવાનો ! ”

શોભનાના બોલવા તરફ દુર્લક્ષ કરીને ઇન્દુમતી બોલી: “ ગંગારામજી, માફ નામ બદલવાની કશી જરૂર નથી. આપણે છેકજ સાદાધર્માં મુસાફરી કરીએ છીએ. તમે મારા નામની આગળ ‘ રાણીસાહેબ ’ લગાડવાનું છે. ઠી. રોજી. તો. પછી. મને કોઈ ઝાણખી નહિ. વળી, મારા દિવસે એટલી બધી બીક રાખવાનું પણ કોઈ કારણ નથી. હું યત્નના સમૂહ વચ્ચે જઈને માફ ઝાળખાણ આપીને ઉભી રહું તોય માફ રજાવાવ પણ નુકસાન થવાનું નથી. આપણે ફક્ત શોભનાનેજ સંભાળવાની છે. તેના લીધે તો આ

પુરુષવેષ ધારણ કરાવીને આપણે નીકળ્યાં છીએ; અને આ વેધ તેને એવો સરસ શોભે છે કે—”

રાણી અને ગંગારામ શોભનાના મર્દાનીબરેલા પુરુષવેષ તરફ ધડીબર જોઈ રહ્યાં. ઇન્દુમતી આગળ બોલી: “આ મારો જીતેન્દ્રજ હોય, એમ હું ઘણી વાર બૂલાવામાં પડી જાઉં છું.”

“બરાબર,” ગંગારામ બોલ્યો: “શોભનાબહેનના અને સુવરાજ જીતેન્દ્ર મહારાજના અંદરમાં અતિશય સામ્ય છે. મુખ્યત્વે તદ્દન મળતી, બોલવું તેવુંજ, આલવાની ને ઘોડા ઉપર બેસવાની છટા પણ મળતીજ. ચાર વર્ષ પહેલાં સુવરાજશ્રી ઇન્દ્રપુર આવ્યા હતા, ત્યારે એક દિવસે બહેનને પણ સુવરાજશ્રીના જોવાજ પોરાખ પહેરાવીને સુવરાજશ્રીની સાથે મહારાજશ્રી દરબારમાં તેડી લાવ્યા હતા. ત્યારે અમને સૌને એ સુવરાજ જોઈ બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને સુવરાજ તરિકે કોને નમન કરવું એનીજ મોટી પંચાત સૌને મન લઈ પડી હતી. કેટલાક સરદારોએ બહેનનેજ સુવરાજ ધારીને સલામ કરી હતી, અને કેટલાકોએ સુવરાજશ્રીને સલામ કરી. મેં સુવરાજશ્રીને અને બહેનને રમીડી નાનાંના મોટાં કરેલાં છતાં મારાથી પણ સમજાયું નહિ. મેં યુક્તિપૂર્વક સુવરાજશ્રીને અને બહેનને બન્નેને નમન કર્યું. ત્યારે મારી આ એકી કશ્પના ઉપાડી લઇને પ્રધાન વિસાખાનદે પણ બેઠે નમન કર્યું હતું. ત્યારે મહારાજશ્રી હસીને બોલ્યા, ‘જોઈ આ ધૂર્તની ધૂર્તતા ! આ કશ્પના પ્રથમ મેં કહાડી હતી, તે માટે મહારાજશ્રીએ પણ મારી યોગ્યતા અને કશ્પનાચાતુર્ય જાણી મને બહુ શાખાસી આપી હતી.’”

“તમને શાખાસીમાં શું મળ્યું હતું ?” શોભના રમણ કરતાં બોલી.

“મને ‘સરદાર હિંમુખ’ની પદ્ધિ મળી. ઇન્દુમતી રાણીસાહેબ—”

“હરી બૂલ્યા !” શોભનાએ કહ્યું.

“રાણીસાહેબ !”

“છેકજ બૂલ્યા !”

“ઇન્દુમતી સાહેબ !” ગંગારામ ડરતો ડરતો શોભના તરફ જોઈ બોલ્યો.

રાણીએ કહ્યું: “આલશે. પણ નામ લીધા સિવાય ‘મા સાહેબ’ એટલું જ કહીને બોલાવશો તો બહુ ઉત્તમ થશે.”

“મા સાહેબ !” ગંગારામના જીવને કળ વળી ને બોલવા લાગ્યો: “કાલ આપણે જેલા ગામડામાં મુકામ કર્યો હતો. પ્રતોદ મહારાજ મારી

પહેલાં ઉઠીને ઉદ્યમજનના ખાળ ચૂર્ચ તરફ આનંદથી જોઈ રહ્યા હતા. એટલામાં હું જગતાં યુવરાજ છતેન્દ્રનેજ હું જોઈ છું એવો મને ભ્રમ થયો. પ્રત્યક્ષ યુવરાજશ્રી પાસે ઉભા હોય ને હું જગતો પડી રહું એ મને ઠીક ન લાગ્યું. માટે તેમની નજર ચુકવીને ઉઠતાં સુધી પથારીમાં પડી રહેવાનો વિચાર કરી માથે રજાઈ ઓઢી ધોરવાની પેઠે નસકોરાં ખોલાવવા લાગ્યો. એટલામાંજ ‘કેમ ગંગારામજી ઉંધ પુરી થઈ નથી કે ?’ એવા યુવરાજશ્રીના જવાબ શબ્દ મારે કાને પડ્યા. હું ગભરાઈને એકદમ ઉઠીને ઉભો થયો ને થયેલી બેઅબ્બી માટે ક્ષમા માગવાના વિચારથી ‘મહારાજ’ એમ ખોલાઈ જવાયું. એટલે ‘કાણુ મહારાજ ?’ એવો ઉલટ પ્રશ્ન થયો, ત્યારે મારી જૂઠ્ઠા મારા હાથમાં આવી, ને તુર્ત ‘પ્રતોદ્યમહારાજ’ એમ કહી માથે આવેલો પ્રસંગ યુક્તિથી નભાવ્યો !”

શોભના બોલી: “ગંગારામજી, પ્રસંગ નભાવ્યો એમ તમને લાગ્યું હતું; પરંતુ તમારી થયેલી બેબાકળી રિયતિ ને બીકતું કારણ હું તરતજ સમજી ગઈ હતી. માજી, હરદ્વાર ગયા પછી આપણને યુવરાજનો મેળાપ થશે ને ? બાઈને જોવાને કેટલા બધા દિવસ થઈ ગયા ?”

“મારા છતેન્દ્રને હું ક્યારે જોઈશ એમ મને રાત દિવસ થઈ રહ્યું છે. ગંગારામ, આપણે હરદ્વાર હજી કેટલા દિવસે પહોંચીશું ?” ઈન્દુમતીએ પુછ્યું.

ગંગારામ બોલ્યો: “બા સાહેબ ! આવો અસ્પષ્ટ ને અધુરો સવાલ મને પૂછશો નહિ. તમે પૂછેલા સવાલના હજારો ઉત્તર આપી શકાય. હરદ્વાર જવાનો માર્ગ દરરોજ કેટલી ધડી કાપવાનો તે પ્રમાણ, ક્યા સાધનદ્વારા તે માર્ગ કાપવાનો તે સાધન, એ બંનેને અતુસરીને તેના જવાબની વર્ગાવર્ગી કરવી પડશે. આપણે જે માર્ગે જઈએ છીએ તે છોડીને તેનાથી ઉલટી દિશાએ ચાલવા લાગીએ, દરરોજ ચાલીએ છીએ તેનાથી ચાર ગણી એટલે વીસગોઠ એથી ધડી દરરોજ રસ્તો કાપીએ, અને આ ધોડાને બદલે હાથીની અંબાડીમાં બેસીને ચાલીએ તો—” કેટલી ધડી લાગશે તેનો હિસાબ ગંગારામ ચોતાના મનમાં ગણવા લાગ્યો.

“અર્થાત્ જ હાથીની ઉપી અંબાડી હાથમાં ધરવાનો પ્રસંગ જલદી આવવાનો !” શોભનાએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “ગંગારામ, તમે સારા ગણિતવેત્તા છો એ અમને માન્ય છે.”

“યોભો,” ગંગારામે કહ્યું: “ખીજ એક ત્રિરાશી માંડતાની સાથેજ આપના સવાલનો જવાબ આપ્યોજ સમજો.”

“જવા દો તમારી એ ત્રિરાશીઓ!” ઇન્દુમતી કંટાળાને બોલી: “આપણે હમણાં ચાલીએ છીએ તેજ પ્રમાણે ચાલીએ તો કેટલા દિવસો હેરહાર પહોંચીશું?”

“વેગ સમજાવો પણ માર્ગ કયો?”

“સામે નજીકનો હોય તે.”

“હીક, વેગ અને માર્ગ સમજાવો. પણ—”

“તમારૂં પણ બધું રહેવા દો ને દુઃખમાં સીધો જવાબ આપો.” ઇન્દુમતી સહેજ શુસ્સાથી બોલી: “હેરહાર અહીંથી કેટલા ગાઉ છે?”

“વચ્ચે મુકામ ન કરતાં કે રસ્તો મુશ્કેલી એ ડગલાં પણ આડાઅવળા ન જતાં સીધા રસ્તે જઈએ તો અહીંથી હરો સોએક ગાઉ.”

“એટલે અહીંથી આડેક દિવસનો રસ્તો?”

“હા. મથુરામાં એ દિવસ મુકામ ન કરીએ તો બરાબર આઠ દિવસ લાગે. પરંતુ ઈંદુપુર છોડ્યું ત્યારથી આપણને બિચકલ વિગ્રાન્તિ મળી નથી ને આપણે લીધી નથી. માટે આજ ને કાલનો દિવસ મથુરામાં રહીએ તો હીક થોડાનો થાક ઉતરશે, ને આપણને પણ હીક લાગશે.”

ઇન્દુમતી બોલી: “બરાબર. પણ મથુરામાં આપણે એ દિવસ શુભપણે રહેવું કેવી રીતે?”

“મથુરાં જેવી નગરીમાં એ દિવસ શુભપણે કાઢવામાં અડચણ નહિ આવે. આ નગરીમાં એક મોટા ધનવાન વેપારી સાથે મારે જાળખાણ છે. તેનીજ મનોકર ને વિશાળ હવેલીમાં આપણે એ દિવસ રહીશું એટલે આગળનો રસ્તો આપણને સુખકર થશે.”

રાણી ઇન્દુમતીએ ગંગારામની સચવાને અનુમતિ આપી. મથુરામાં એ દિવસ મુકામ કરવાનું કહ્યું. એ ઉગડ ગામમાં જવામાં મઝા નથી, પ્રચંડ ઘંટનાદને લીધે શ્રવણેન્દ્રિય ખહેર મારી જશે, એમ શોભના હજી કહેતીજ હતી. પણ જ્યારે તેમણે મથુરામાં પ્રવેશ કર્યો, અને માણસનાં યોડેયોક પોત પોતાના બચહારમાં નિમગ્ન થયેલાં તેમણે જોયાં, ત્યારે મથુરાં ઉગડ નથી, પણ માણસોથી ગીચ બરેલી છે, એવી તેની ખાત્રી થઈ. બાસાહેબ

તથા પ્રતોદ મહારાજની સાથે પોતાની ઝાળખાણવાળા નંદીગુપ્ત નામે ગૃહસ્થની હવેલી પાસે ગંગારામ જઈ પહોંચ્યા.

“ પોતાનો જૂનો મિત્ર પોતાને જોતાં જ દોડતો સામે આવીને સત્કાર કરશે એવી ગંગારામની કલ્પના હતી. તેથી છેટથી એ રમ્ય હવેલીને જોતાં જ તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો, અને પોતાનાં અસ્તવ્યસ્ત થયેલાં કપડાં એક હાથરડે થાય તેટલાં સાધસુધ કરતો ને ખીજે હાથે ઘોડાને દોરી તે હવેલી પાસે આવી પહોંચ્યો. તોપણ નંદીગુપ્ત સામા આવ્યા નહિ, ને સામા ન આવ્યા તે બદલ ગંગારામની આંખો પજુ આગી નહિ !

“ ક્યાંક બહાર ગયા હશે. ધડી અધધડીમાં પાછા આવ્યા સિવાય નહિ રહે. ” એમ પોતાની જ સાથે પટપટતાં ગંગારામની સ્વારી હાથમાં ઘોડાની લગામ પકડીને ત્યાં જ રોકાઈ બેઠી રહી. શોભના હજી ઘોડા ઉપર જ બેઠી હતી; અને ઇન્દુમતી ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને એક ખાણુએ બેઠી હતી. પા ધડી થઈ ગઈ પજુ ગંગારામના મિત્ર નંદીગુપ્ત શેઠ તેમનું સપ્રેમ સ્વાગત કરવા આવ્યા નહિ !

શોભના બોલી: “ ગંગારામજી, તમે હવેલી બૂલતા હશો કે ખાણુસ બૂલતા હશો. તમારો મિત્ર મથુરાંને રહેવાથી હશે, પજુ તેની હવેલી અહીં નહિ હોય; ને તે અહીં રહેતો હશે તો તેની હવેલી અહીં નહિ હોય, તો એ બન્ને રીતે નિરાશા જ છે. માટે મથુરાંનગરીમાં મકાન છે ને તેના આધીક મથુરાંનો જ રહેવાથી છે, ને તેજ તમારો મિત્ર છે, એટલું તમને ચોક્કસ સંભરવું હોય તો તેની શોધ કરો. નહિ તો નગરબહારની ધર્મશાળા કાંઈ ખોદી નથી. ત્યાં જ રાતની રાત આપણે મુકામ કરીશું, ને વહેલા ઉડીને રસ્તે પડીશું. ”

ગંગારામ બોલ્યો: “ પ્રતોદ મહારાજ, જરા ધીરજ ધરો. હું આવ્યાનું નંદીગુપ્તને જણાતાં તે માફ સ્વાગત કરવા કેવો દોડતો આવે છે, તે તો જુઓ ! ”

“ ત્યારે તેને બારેબાર અગર પડવાની વાટ જોવા કરતાં આપણે જ જણાવીએ તો ? ”

“ તોપણ કાંઈ દરકત નહિ. ” આમ કહી પાસેથી જતા એક માણસની સામે જઈ ‘ નંદીગુપ્ત શેઠને હું આવ્યાનું કહે ’ એમ તેને કહ્યું.

એ મનુષ્ય વિચિત્ર ‘ હું ’ તરફ વિચિત્ર દષ્ટિ ફેંકી ને પોતાને રસ્તે પડ્યો. ખીજી પા ધડી વહી ગઈ પજુ પોતાના જુના મિત્રના સ્વાગત માટે નંદીગુપ્ત શેઠ દોડતા આવ્યા જ નહિ !

‘ હું ગંગારામ આવ્યો છું ’ એમ નંદીગુપ્ત શેઠને કહે. ’ ગંગારામે

રસ્તે જતા ખીજ એક માણસને ટુકમ કર્યો. તે માણસ પણ તેમની તરફ જોઈ હતીને ચાલતો થયો.

ગંગારામે રસ્તે જતા ત્રીજા માણસને આગ્રા કરી: “ હું ગંગારામ વિરપાક્ષ આવ્યો છું, એમ નંદીગુપ્ત શેઠને કહી તેમને જલદી મોકલ. ”

“ વાહ ! ગંગારામ વિરપાક્ષ વાહ ! ” એમ બોલી તે પણ ઉતાવળે રસ્તે પડ્યો.

હવે ગંગારામ પોતાના મિત્ર ઉપર બહુ સંતાપ્યા. તેમણે તે રસ્તે થઈને જતા એક ઓથા માણસનો હાથ ઝાલીને દમ બીડાવ્યો: “ હું ગંગારામ વિરપાક્ષ ઈન્દ્રપુરનો રહેવાશી ને તમારો બાળપણનો રનેહી આવ્યો છું એમ નંદીગુપ્ત શેઠને કહે, અને અહીં સુધી પધારવાની તરદી લેવા મારી વતી તેમને વિનંતિ કર. ”

એ માણસ પણ ગંગારામના આ બડબડાટ તરફ દુર્લક્ષ કરીને ચાલતો થયો !

શોભનાથી હવે રહેવાયું નહિ. તે બોલી: “ ગંગારામજી, તમે આ શું ચલાવ્યું છે ? તમે તમારી બધી વંશાવળી ગાશે કે ઇતિહાસ વાંચશે તેથી શું રસ્તે જનારા લોક તમારો સંદેશ પહોંચાડશે કે ? રાત પડવા આવી છે, માટે જાતે જાણે ને તમારા નંદીગુપ્ત શેઠ છે કે નહિ તેની તપાસ કરી આવો. ”

પોતાના મિત્રની સુલાકાતે પોતે ધણી લાંબી સુદે આવ્યા છતાં સ્વાગત માટે તે સામે આવતો નથી, ઉલટું પોતાને તેના ઘરની સામે જઈ પડે છે, તે વિચારતાં ગંગારામને કંઈક ખરાબ લાગ્યું. તે એકલો હત તો પોતાના સ્વાગતપ્રિત્યયે ભૂખ્યો ને તરસ્યો નંદીગુપ્ત સામે આવવાની વાટ જોઈને બે દિવસ સુધી બેસી રહ્યો હત. પરંતુ આજ તેનાથી તેમ કરી શકાયું નહિ. ખરાણે પણ ઉપાડીને તે બધા હવેલી તરફ ગયો, ને થોડાજ વખતમાં મલાન વદને પાછો આવ્યો.

“ કેમ ? શું થયું ? ક્યાં છે તમારા મિત્ર નંદીગુપ્ત શેઠ ? ” શોભનાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ સ્વર્ગવાસી થયા છે. ” નિસાસો નાંખતાં ગંગારામે જણાવ્યું.

“ ક્યારે ? ” ઈંદુમતીએ પાસે આવીને પુછ્યું.

“ દસ વર્ષ થયાં ! ”

“ માત્ર દસજ વર્ષ ને ? ” શોભના બોલી: “ ત્યારે તમારી ને તેમની બાળખાણ ક્યારની ? ”

“ આજીસ વર્ષ પહેલાંની. અમે નાનપણમાં સાથે બણેલા. ”

“આટલી જુની યોગખાણનાજી સ્થળે તમે અમારી બ્યવસ્થા કરવાના હતા કે ?”

“હા.”

“વાર, પણ હવે શું કરવું ?” ઇંદુમતીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“હવે શું કરવાનું ? શોક કરવાથી કાંઈ મહેલું માણસ પાછું આવે છે ? દુઃખને પેટમાંજ સમાવવું જોઈએ !”

ઇંદુમતી ત્રાસીને બોલી: “તમારા દુઃખ વિશે કે મૃત્યુ પામેલા મિત્ર વિશે હું કહેતી નથી. હવે ઉતરવું ક્યાં એ હું પ્રશ્ન છું.”

“બાધસાહેબ, મિત્રના સ્મરણથી છાતી ભરાઈ આવવાથી મારાથી પ્રમાદ થયો હોય તો ક્ષમા કરશો. નંદીગુપ્તનો—”

“તમારા એ નંદીગુપ્તનું નામ ન લેશો.”

“માફ કહેવું સાંભળો તો ખરાં. નંદીગુપ્તનો એક ઉપશુભ નામે દીકરો છે. તે અહીં પાસેજ રહે છે, એની ખબર મળી છે. અને તો તેમને ત્યાંજ આપણે મુકામ કરીએ.”

પ્રકરણ ત્રીજું.

ઉપશુભ શોક.

● અપ્રિયવચન દરિદ્રેઃ પ્રિયવચનાદ્યેઃ સ્વદારપરિતુષ્ટેઃ ।

પરપરિવાદાનેવૃત્તેઃ કવિત્કવિન્મવિહતા યસુધાઃ ॥

મર્દદરિ.

દીગુપ્તના પુત્રની શોધમાં ગંગાગામે જઈ આમ માંડું કરી નાંખ્યું. મતી-કુંજ અને ખૂણાખોચરા પણ યોગી વખ્ખા પૂછ-પરછથી ધણી લોકને કંટાળો પણ આપ્યો; કેટલાકનો તીરસ્કાર પણ પામ્યા, અને આમ તરેહચાર રંગમાં રંગાતા

● ભાવાર્થ:—

આપ્રય વચનથી દીન જે પ્રિય વચનથી પૂરા બર્બા,
પરપ્રય કે પ્રમા તજા પરિવાદને જે પરદર્બાઃ
પરિણીત ખતી વધી સદા પરિતુષ્ટ નેદ જળ્યુ'ય છે,
વસુધા વિશ્વજિત કંઈકંઈ એવા રો નિરખાય છે.

ગંગારામે, તેની પાછળ દોરવાયેલાં રાણી ધન્દુમતી અને શોભના સાથે છેવટ ઉપગ્રસ્ત શેઠના ધરની બાળ મેળવી.

પોતાની શોધ કરતા કાંઈ તથા અતિથિ આવે છે, એવી ઉપગ્રસ્તને ખચર પડતાંજ તે દોડતો સામે આવ્યો અને ત્રણેને બહુ સન્માનપૂર્વક પોતાને ઘેર તેડી ગયો.

હવામાં ઉડતી ગંગારામની ભાવના પ્રભાવે ઉપગ્રસ્ત શેઠનું મકાન વિશાળ હવેલી કે રમ્મ મહેલ જેવું નહતું; પણ એક સાદું ગરીબ ઘર હતું.

ઘરની આગળના બાગમાં એક એસરી હતી, નાની પરસાળ હતી, રેવેશીનો બાગ કંતાનથી નોખે પાડવામાં આવ્યો હતો, બદારની એસરીવાળા બાગમાં ગાંધીપાટાની ને મુગની સામાનની ફૂકાન હતી. અન્દરનો એક ખંડ વટાવીને આગળ જતાં ન્હાનું દેવમંદિર હતું અને તેની સામે રસોડું હતું.

ન્હાના-સાંકડા ઘરમાં ઉતારેલી બધી રીતની જોગવાઈ જોતાં ત્રણે જણ શેઠની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યાં. ચાલતાં ચાલતાં આ-દીકરીના કાનમાં ગંગારામ તો એમજ કહેતો કે, “ નંદીગ્રસ્ત શેઠનું કુટુંબજ તો કાંઈ અક્ષા-યદી જગાએ મોટા જંગલામાં રહેતું હોવું જોઈએ. આ તેમનો માણસ આપણી ખરાબર વ્યવસ્થા કરી આપવા આવ્યો હશે.”

એક બાઈ રસોડામાં રસોઈ કરતી હતી, તે બાઈ શેઠની દાસીઓમાંની કાંઈ હશે અને આપણા અથ જાંધવા ગયેલો આદમી શેઠનો નોકર હશે, એવું પોતાનું અનુમાન ગંગારામે પોતાનાજ પેટમાં ન રાખતાં સાથેનાં રાણી તથા પ્રતોદ મહારાજને પણ જણાવ્યું. યોડાજ સમયમાં ઉપગ્રસ્ત અથ બાંધીને પાછા આવી, પરોણાની હને માટવાસ કરતા બેઠા.

“ હાથ પગ ધોવા સારું હતું પાણી તૈયાર છે.” ગંગાજી જવા નિર્મળ પાણીથી બરેલો સ્વચ્છ લોટો પરોણા પાસે મૂકતાં, પેલી રસોઈ કરવામાં ગુંથાઈ હતી તે બાઈએ કહ્યું. અને શેઠે તેના શબ્દોને નયનથીજ સત્કારી લઈ ગંગારામ પ્રત્યે વિવેક-વ્યવહાર ચલાવ્યો.

“ કેમ ? આપ ક્યાંથી આવો છો ? ”

“ આપનું નામ શું ? ” ગંગારામે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો.

“ મારું નામ ઉપગ્રસ્ત છે.” શેઠે ઉત્તર આપ્યો.

“ વાહ ! શેઠનું નામે નામ નોકરનું ! ” આપના ઉપગ્રસ્ત શેઠે બાપ-

દાદાના વખતની હવેલી બઢી લાગે છે. તે મક્કન જોઈએ તેવું તો નહતું. હવા અગ્નિવાણું થ જતાક ઝોણું પડતું હતું. નંદીગુપ્ત શેઠ હવા અગ્નિવાણાની સગવડવાળા નવી હવેલી ખાંધવાના વિચારમાં હતા; પરંતુ તે તેમના હાથે થવાનો વારો આવ્યો નહિ. છતાં તેમના ચિરંજીવીએ એમની ઇચ્છા કશિભૂત કરીને નંદીગુપ્ત શેઠના આત્માને ખરેખર શાન્તિ આપી છે, એ સાંભળતાં મને બહુ આનંદ અને અભિમાન થશે. નગરના ક્યા બાગમાં ઉપગુપ્ત શેઠની હવેલી છે? કાલે શેઠની મુલાકાતે જાણું.”

“મહાશય !” ઉપગુપ્તે જવાબ દીધો: “નંદીગુપ્ત શેઠ કીર્તિનો જે પરિભળ મુકતા ગયા છે, તે હજુ જેવાને તેવોજ કાયમ છે, એવી જેમણે કીર્તિ સાંભળી છે, અને જેણે તેના પુત્રની સ્થિતિ જોઈ નથી તેને એમ જ લાગે.”

“શેઠની કેવળ કીર્તિજ મેં સાંભળી નથી, પણ મેં તો તેમનું મહાવાસસુખ અને રનેડ પણ અનુભવી છે.”

“મારા પિતાશ્રીના આપ જૂના સંજોઈ હોઈ, તેમના પ્રત્યે અપૂર્વ માયાળુ સાગણી હજુ પણ ધરાવો છો તે માટે હું તમારા ઝોણિંગણું છું. હવે—”

“તે તમારા પિતા કોણ ?” ગંગારામે અચંખાથી પૂછ્યું: “હું તેમને ઝોળણું છું ?”

“મારા જ પિતા નંદીગુપ્ત.”

“કેવી નવાઈ ! તમારું નામ ઉપગુપ્ત, ને તમારા પિતાનું નામ નંદીગુપ્ત; ને મારા મિત્રનું નામ પણ નંદીગુપ્ત, અને તેમના ચિરંજીવીનું નામ ઉપગુપ્ત ! તમારા પિતા તમારીજ માથે શેઠને ત્યાં નોકર દત્ત લાગે છે !”

ગંગારામના દોડડહાણ અને ગેરસમજીતીથી ઇન્દુમતી અને શોભના મનમાં કચવાતાં હતાં, પણ અન્નપૂર્ણામરમાં અને અન્નપૂર્ણા માખુસ આગળ કથી ટોકાર મારવાનું તેમને કીક ન લાગ્યું. તેથી ચૂકે મોરે સ્વયં સાંભળ્યાં કરતાં હતાં. ઉપગુપ્ત શેઠ આવા વિવક્ષણ પરાણથી લગાર પણ ગુરમે થયા નહિ. પણ નિર્ગર્હ વાતને અટકાવવા સાર તેમણે વિવેક-વ્યવહાર ચલાવ્યો.

“વાલો કદ્યનો વખત હજુ ખરો છે. કમણાં મો નામને જમવાની તૈયારી કરીએ. અમારા હાથ ખરે તેમ હોય તો વધારે રસોઈ કરવાની વરદી આપું. ને ખરે તેમ ન હોય તો યીધા પાણીની ગોઠવણી કરી આપું તે રસોઈ કરીને જમી લ્યો. પિતાજીના વખતની પરિસ્થિતિ હવે રહી

નથી. તે સમય અને તે સંજોગો પડતાં જવા છે. સમયના સપાટામાં બધું હવેલી, આગમગીઆ ને આડીચોડા, નોકર-ચાકર, એ બધું હમડાઈ ગયું છે. તેથી તમારા માનમત્તઆ પ્રમાણે રહેવા વાસ્તે તમને અલાયદી જગ્યા આપી શકતો નથી, કે સેવા કદાવરા સાર નોકર-ચાકર આપી શકતો નથી તે માટે કામા કરશો. દાસ-દામોમાં હું અને મારી પત્ની હાજર છીએ. કામ-દાજ અમને કમાવો. ધન, ઐશ્વર્ય, પતિગ્રહ એ સર્વસ્વ જનું ગદ્યું તેથી મને જગ પશુ પાછગીરી નથી થતી. આપના જવા યોગ્ય અતિથિની સેવા ઐશ્વર્ય મમણે દાસ-દામી માર્ફત કરાવી હોત તે મને અને મારી સ્ત્રીને કરવાનો લાભ મળે છે તેથી મને આત્માનંદ થાય છે.”

દેવે ગંગારામ શક્તિ આળ્યા ને ખરી વસ્તુસ્થાત સમજ્યા. લક્ષ્મી ચંચળ છે એ કહેવત તેને દેવે સાંભરી. રાણી ઇન્દુમતી પામેજ બેઠી હતી. આ વાતચીત સાંભળતાં ઉપશુપ્તને અત્યંત નમ્ર અને સાત્વિક સ્વભાવ જોઈને તેને બાંહે નર્થ થયો, ને તેણે કહ્યું:

“ઉપશુપ્ત શેઠ, તમારે ઓળખે અંગારાએ આપના પ્રત્યે જે બેઅદબી વાપરી છે, તે માટે ત તમારા કામા આગશેજ. આપના જેવો મુશીક સ્વભાવ, અતિથિ વિષેની અદા, પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાં સતોપ માનવા જેવી મનની મોટાઇ, અને સાત્વિકશુદ્ધિ એ એટલાં મૂલ્યવાન છે કે, તેની ઉપરથી આખા જગતની, પ્રત્યક્ષ કુબેરની સંપત્તિ પણ બોવારી નાખવી ધટે છે. ખરેજ, તમે તમારા માતા-પિતાનું નામ અણીપૂણી સાચવીને દીપાલું છે.”

રાણી ઇન્દુમતીના બોલવામાં પણ અતિશયોક્તિ બિંદુકુલ નહોતી. ઉપશુપ્ત શેઠને લક્ષ્મી તથા ગદ્ય, તેનો પરિવાર વેડવાઈ ગયો, ઐશ્વર્ય નષ્ટ થયું, અને સંસારવ્યવહારનાં તમામ કામ જાતે કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ બજા વસના સાંસા પડવા લાગ્યા. કહેવાય છે તેમ દુઃખ આવે ત્યારે દશે દિશાથી ઘેરે, તેમ ઉપશુપ્ત જેવા સરલ, સીધા, સાચા અને સમર્થ સંસારયોગીને માટે પણ બન્યું. તેના લેણદારોએ તેને ત્રાણ ત્રાણ પોકારાવ્યો; પરંતુ તેના સદ્ગુણ લેલમાત્ર પણ કમી થવા નહોતા.

તે ઐશ્વર્યકાળે જેટલો નમ્ર હતો તેટલોજ અત્યારે પણ કાયમ છે. મનની મોટાઇ, સાત્વિકશુદ્ધિ અને સ્વધર્મ ઉપરની પ્રીતિ એ ઉપશુપ્તની સાથેજ જન્મેલા ગુણ હતા. અવનત રિચાતએ પહેંચવા છતાં તેના મનની સ્થિરતા અટલ રહી હતી, હિન દશામાં તેના મનની વૃત્તિમાં જરા પણ

ન્યૂનતા આવી નહતી. તે બૈદ્ધ ધર્મનો ઉપાસક હતો. બૈદ્ધ ધર્મના તત્વો તે સારી રીતે સમજતો હતો, ને તેને અવલમ્બીને આચાર્ય રાખતો હતો. પિતાની મહાન સંપત્તિ પણ ઉપગુપ્તની દાનશરતાને ઓછી પડી હતી. તેની દાનશરતાના ફગરપે કેટલાક લોક તેણે બોલેલા સદાવ્રતથી જીવન નિભાવતા હતા; પણ ઉપગુપ્ત ને તેની પત્નીને પેટપૂરતું જાડું પાતળું અન્ન પણ વખતસર મળતું નહતું. લોકની સગવડ વાસ્તે તેણે બાંધેલી એક ધર્મ-શાળા તેના હમણાંના ગરીબ ધરના કરતાં અનેક ગણી સારી સગવડવાળી અને વિશાળ હતી. આના કરતાં પણ ઉપગુપ્તની શ્રેષ્ઠતા વિશેષ હતી. આ-સૌ ગુણોના અગ્રભાગે બેસનાર એક મહાન સદ્ગુણ ઉપગુપ્તમાં પ્રાધાન્યપદે હતો. એ સદ્ગુણની સુગન્ધ મથુરામાં તો શું પણ તેની આસપાસના પ્રદેશમાં સુદાં પહોંચતી હતી. તે તરણ હતો, પણ તેનો ઇન્દ્રિયનિમ્મલ મોટા મોટા તર્પસરીઓને પણ આશ્ચર્યમાં મર્દ કરાવે તેવો હતો. અરણ્યમાં વસતા, સ્ત્રીઓનો પડછાયો સરખો ન લેતા, સત્ત્વ વિનાનાં કંઈ-મૂળના આહારપર આયુષ્ય નિર્ગમન કરતા અતુર્થાશ્રમના વ્યોષ્ઠ મુનિઓથી જે ઇન્દ્રિયનિમ્મલ થવો દુઃસહ હતો, તે નિમ્મલ નગરમાં વસનાર રૂપવંતી તરણ સ્ત્રીના સંસર્ગમાં જીવન ગાળનાર આ તરણ કયા પણ સક્રિય સિવાય સુખપૂર્વક ટકાવી રહ્યો હતો.

મથુરામાં વાસવદત્તા નામે એક સૌન્દર્યસાર્વભોમિની નામિકા હતી. તેનું અદ્વિતીય સૌન્દર્ય જોવા દૂર દૂરથી પણ ધણા યુવાનો મથુરામાં આવતા; વિદ્યાસી સરદારો વગેરે તો તેના શૈભાન મહેમાન થતા. મોટા શ્રીમતાને પણ દ્રવ્યનો પુષ્કળ ભોગ આપે ત્યારે વાસવદત્તાના ર્દયન કપારેક થતાં. તે રસ્તામાં નીકળે એટલે તેને જોવા માટે પડાપડી થતી.

એવી લાવણ્યના બંદારરૂપ વાસવદત્તા એક દવાડો ઉપગુપ્તની ન્દાની દુકાન પામે થઈને જતી હતી. ઉપગુપ્તનું સ્વરૂપ જોઈ પોતે અંતઃ મગ્ન ને તેને વધારે વાર જોવા મળે તેથી તેની દુકાનનાં સુગન્ધી પદાર્થો વેચાતાં લેવાના મિત્રે તે દુકાનપર જઈ બેઠી. આગુભાગુના તરણ વેપારીઓ ઉપ-ગુપ્તનો બાગ્યોદય થયો સમજવા લાગ્યા. તેનો ઉદાર સ્વભાવ, મોઢક રૂપ અને તરણ જોઈ વાસવદત્તા તેના પર લુબ્ધ થઈ; પણ ઉપગુપ્તના મુદ્દ મન ઉપર તેના સૌન્દર્યે કશીજ અસર કરી નહિ. તે પોતાને ઘેર મગ્ન ને પો-તાની દાસી સાથે પ્રણયપરિમ્લ મોહથી ઉપગુપ્તને કદાચું કે આપના સદ-વાસનો લાભ લેવા આ ઘરનીની તીવ્ર ઇચ્છા છે. ઉપગુપ્તે તેનો જવાબ વાળ્યો કે, ‘હું ચોંક આદમી, અને હરી જોવામાં શો કાપડો છે ? અને જોવાના

દિવસો આગળ આવશે.' આવો ચોખ્ખો જવાબ સાંભળી વાસવદત્તા બહુ અચંબો પામી. તેણે તેને પુનઃ કહેવરાવ્યું કે, "મારે આપની પાસે ખીજ કરીજ લેણુપતા નથી, પણ માત્ર આપનાં દર્શનનીજ હું તરથી છું." આ સાંભળે તેનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવાની પણ લાલસા ખતાવી હતી. પણ ઉપગુપ્ત પોતાના શિક્ષકમાંથી રતી માત્ર પણ ડાહ્યો નહિ. આ બનાવ બન્યાને કેટલીક મુદત વિત્યા પછી આ સૌન્દર્યવાન નાયિકા ઉપર રાજાની ધતરાજી થઈ, અને તેનાં કાન, નાક, હાથ ને પગ કાપીને તેને કમરનામાં મહેકાવી દીધી. તે વખતે ઉપગુપ્ત તેને મળવા ગયો અને પાસે બેઠો. તેને જોઈ નાયિકા મનમાં લજ્જા પામીને બોલી, "મહારાજ ! દુઃખ દેહ નવપત્રવિત કુસુમ પ્રભાણે તારવ્યથી વિકાસ પામતો હતો ને અમૃત્ય વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થઈ કામી જનોનાં મન વિધતો હતો તે વખતે મેં વિનિતિ કર્યા છતાં આપે મને દર્શન દીધાં નહિ, ને સંગતિશુભનો લાભ આપ્યો નહિ. અને હવે હાથ ! મ્હને આવી દુઃખદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ, આનન્દ, સુખ, સૌન્દર્ય એ સૌ નષ્ટ થયું, એવી મહારી અધમાવસ્થામાં આ છિન્નભિન્ન થયેલા વિકાસ દેહને જોવા શા માટે આવ્યા ?"

આ મર્મછેદક અને હૃદયભેદક બાપણ સાંભળીને ઉપગુપ્તે જવાબ આપ્યો: "વાસવદત્તા ! મુલાકાતનો ખરો વખત આ જ છે. માનવનાં ઐહિક સુખ કેવાં ક્ષણભંગુર છે તે જોવા માટેજ હું આવ્યો છું." આમ કહી મરણોન્મુખ થયેલી નાયિકાને તેણે ધર્મોપદેશ કર્યો. દુઃખાવેગથી અસ્વસ્થ થયેલા તેના મનને અત્યંત શાન્તિ દીધી, ને તેણે છુદ્ધર્મ અને સંગ એ બેનો આશ્રય કરી પ્રાણનું વિસર્જન કર્યું.

શેઠ ઉપગુપ્ત આવો સત્પુરુષ હતો. તે સંસારમાં રહેવા છતાં પણ જળ-કમળ જેવો સંબંધ રાખતો, ઇન્દ્રિયજન્ય સુખો પરની આસક્તિ તેમજ સંસારનાં સુખ દુઃખ પોતે તદન વિસરી ગયો હતો. રાણી ઇન્દુમતીને આવા પવિત્ર સ્થળે રહેવાનું મળતું નથી બહુ સંતોષ થયો. બૌદ્ધધર્મી લોકો હૃદયના અતિ કઠોર હોય છે, તેઓ નીતિમત્તાને હડસેલી મૂકીને ધર્મ પ્રચાર કરે છે, એવી જ શોભનાની સમજ હતી, તે ઉપગુપ્તનું ચારિત્ર જોતાં બદ-લાઈ ગઈ. ધર્મિકોની જાણ હવેલીઓમાં જે સુખ અને સન્માન ન મળે તે સુખ અને સન્માન ઉપગુપ્તના ન્હાના મરીજ પણ પવિત્ર મકાનમાં તેમને મળ્યાં.

ખીજે દિવસે સર્વ પૃથ્વિતલપર આવ્યો, ઉપગુપ્તની ન્હાનીશી જૂંપડીમાં શાન્તપણે નિદ્રાસુખ ગોમવતાં સર્વ બાણસો માટે દુઃખદાયક ખખર લેતો આવ્યો. સવારના પહોરમાં પોતાની દુકાન ગોઠવવા સાથે ઉપગુપ્ત ઉઠ્યો તે

વખતે તેનો એક જૂનો હેલુદાર ઉપગ્રુમ ઉપર કેદનું વૉરન્ટ લઇ બે સર-
કારી માણસ સાથે બારણાની સામેજ બેઠેલા બેવામાં આવ્યો. આ સોકોને
બેતાંજ ઉપગ્રુમ શેઠ તેમનો હેતુ સમજી ગયો. તેણે શાહુકારને તથા સર-
કારી અમલદારને નમન કર્યું અને 'જરા વાર બેસો હું આવું છું' એમ
કહી ધરમાં પોતાની પત્નીને આ હકીકત કહેવા ગયો. આ હકીકત તેના
અતિથિઓને માલમ ન પડે તેવી ઉપગ્રુમે ધણી કાગળ રાખી, છતાં ત્રણે
જણના જાણવામાં આવ્યા સિવાય રહી નહિ. આ હકીકતથી તેમને અનિ-
શ્ચ બોલું લાગ્યું. શાહુકારનું દેવું કેટલું છે તેની તજવીજ કરતાં જણાયું
કે બ્યાજ સાથે બે હજાર મહોર દેવું થતું હતું. ઇન્દુમતી કને આટલી મોટી
રકમ આપવા જેવું કશું સાધન તે વખતે નહતું, ને એવી રકમ ઇન્દુપુરથી
મંગાવતાં લગભગ મહિનો થાય, એટલે ત્યાં સુધી રાહ બેવાની શાહુકારને
વિનંતિ કરવાનો વિચાર કર્યો. ઉપગ્રુમ તો હજી તેની પત્નીને કંઈક કહેતો
હતો. પુરુષવેપધારી શોભના અને ગંગારામ બહાર બેઠેલા હેલુદાર પાસે
પહોંચ્યા, અને કંઈ બોલવાની સરખાત કરે એટલામાં તો તેમના કંઈ ઉપર
અતિ અશુભ-દુઃખદાયક સમાચાર અવડાયા.

કહેય અવાજ કહાડીને એક માણસ બેંસાસુર જેવી જૂમ મારતો
હતો. તેની પાછળ આઠ દસ સઘળા સેનિકો ચાલતા હતા, ને તેમની
પાછળ શહેરમાંના સંખ્યાનંધ માણસો દોડતા હતા. આ માણસના બરાડા
પૂરા થતા એટલે પ્રચંડ બેરી નાદ થતો, અને ફાણખર ચાન્ત રણા પછી
વળી ફરી તે માણસ પૂર્વવત્ જોરથી જૂમો મારતો. આ જાતનો દેખાવ
ઉપગ્રુમના ધર આગળ ઘટ્ટી પસાર થતો હતો.

આ વરધોડો ઉપગ્રુમ શેઠની દુહાન આગળ આવ્યો, એટલામાં શાન્તિનો
જંગ થયો અને દૂરથી પેસો કઠોર અવાજ સંભળાયો:

“કલિંગ દેશ મહારાજા અશોકે સર કર્યો છે, અને ચકવર્તી
મહારાજા અશોકે કલિંગ દેશના યુવરાજા જીતેન્દ્રને પકડવાનો હુકમ કર્યો
છે. પરંતુ જીતેન્દ્ર ઉદ્ધારથી ન્હાતી ગયો છે, માટે જો કોઈ જીતેન્દ્રનો
ચોક્કસ પતો મેળવી આપશે કે અમારે સ્વાધીન કરશે તેને દસહજાર સોના-
મહોર બક્ષીસ આપવામાં આવશે.” તરતજ પ્રચંડ બેરી નાદ થયો.

હવે પુરુષવેપધારી શોભના અને ગંગારામ તે શાહુકાર સાથે સલાહ
કરવાની વાત કરવાનું જૂઠું ગયાં. રાણી ઇન્દુમતીને આ સમાચાર કહેવા
શોભના ધરમાં દોડતી આવી, અને આવતાંજ પોતાની માતાના ગળે દાઢ
વિટાળી મૂસકે ને મૂસકે રોવા લાગી.

“બા—બા !” શોભનાથી વધારે બોલાર્યું નહિ.

“બાપુ ! ખધું મેં સાંભળ્યું છે. એ અમંગલ વાત પુનઃ તારી પાસેથી સાંભળવાની દેશી જરૂર નથી.” નિશ્વાસ નાખીને ઇન્દુમતી બોલી.

“બા સાહેબ અને પ્રતોદ મહારાજ !” ગંગારામ બોલ્યો : “આપણી કસોટીનો આજ સમય છે, દુઃખના ઘુંટડા ગળે ઉતારીને ભાવિ પ્રસંગોની સામે ટકર ઝીલવા આપણે સજ્જ થવું જોઈએ.”

“મારા બાપુની શી અવસ્થા થઈ હશે !” શોભના દુઃખથી મોટેથી રોઈ પડી.

“લડાઈમાંથી તેઓ નહાસી જાય એ વાત તો ત્રણે કાળમાં બનેજ નહિ. લડતાં લડતાં તેમને ચમુના સૈનિકોએ પકડ્યા હશે, અથવા તેમનું શું થયું હશે !” આ દુઃખમય વિચારની કલ્પના સરખી કરવા ઇન્દુમતી અત્યારે અશક્ત હતી.

“નહિ, બા નહિ, એવી અમંગલ કલ્પના ન કરીશ.” શોભના હસકાં હેતાં-હેતાં બોલી : “મારા બાપુ ચોક્કસ કોઈ પણ ઠેકાણે કુશળ હશે.”

“મારું મન પણ મને એમજ ખાત્રી આપે છે.” રાણી ઇન્દુમતી દુઃખના આવેશને દાખીને બોલી : “પણ આવું વિપરિત બન્યું શી રીતે ? આપણે ઇન્દ્રપુરથી નીકળ્યાં ત્યારે તો આપણા જ્યની વાતો સંભળાતી હતી, બૌદ્ધ રાજા અશોક સંધી કરશે એવી આશ્ચની ખાત્રી હતી, છતાં પુદ્ગલ સ્વરૂપ આમ બૈકલ્ય રૂપાન્તર શી રીતે પામ્યું ? મારે જીતેન્દ્ર તો હજી અત્યંત બાલક છે, તેને અશોકનાં આ માણસો જલદીજ શોધી કઢાઈશે. એનો વિચાર પણ હવે શો કરવો ?”

જીતેન્દ્રનો વિચાર આવતાં રાણી ઇન્દુમતીનું દુઃખ બેવડું થયું. તેનાથી પોતાનો દુઃખાવેગ ખાળી થકાયો નહિ. તે અત્યંત સમજી હતી, છતાં બાલકની પેઠે આંખમાંથી ડળક ડળક આંસુ નિગાળવા લાગી. ધીરજ આપી શોભનાને શાન્ત કરવાની વાત તો કોરાણેજ રહી. ગંગારામ તો અવાચક જવો બની આંખે હાથ દબાવે હોતો. પોતે પોતાનાં નામ છપાવી પ્રવાસ કરે છે, એની ધારતી પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમંત સામે હોબી હોવાથી પોતાનું દુઃખ મોક્ષના મનથી નિગાળવાનું પણ તેમને અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. ઉપગુપ્ત શેઠ પોતાનીજ ગોઠવણમાં હતા તે ઠીક થયું. નહિ તો પરાણાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ તેમના જાણવામાં તેજ ઘડીએ આવી જત. ઉપગુપ્ત પાછલી પર-સાળમાં પોતાની સ્ત્રીના મનનું સમાધાન કરતા હતા. કુદાનમાં શાહુકાર તેમજ વૉરન્ટ લઈ આવેલા સરકારી અમલદાર બેઠા હતા. વચલા ખંડમાં

રાણી, રાજકન્યા તથા ગંગારામ હતા, આવી પરિસ્થિતિમાં જકડાયલાં હોવાથી તેઓ પોતાના દુઃખના ઉભરા છૂટથી બહાર કાઢી શકતાં ન હતાં.

કેટલાક સમય પછી ગંગારામ પોતાની આંખો લૂછતાં લૂછતાં આગળ આવી રાણીને આશ્વાસન આપી કહેવા લાગ્યો કે, “બા સાહેબ! વસ્ત્રોપાત કરતાં બેસી રહેવાનું આ સ્થળ કે-પ્રસંગ નથી. આપણે વેળાસર હરદાર પહેંચવું જોઈએ; અને સારો વખત આવતાં સુધી શુભવાસમાં દિવસો કાઢવા જોઈએ.”

“હવે સારો વખત ક્યાંથી આવવાનો છે ?” રાણી ઇન્દુમતીએ આંસુ લુછી નિસરાથી કહ્યું: “હવે સારો વખત આવવાની વાતજ બૂલી જવી જોઈએ. તેમની યુદ્ધમાં શી સ્થિતિ થઈ તે આપણે જાણતાં નથી. ધણું તો શત્રુના સૈનિકો તેમને અકસ્માત પકડીને લઈ ગયા હશે, એથી વધારે આગળ આશાજનક કલ્પના કરાતી નથી. કુમાર જીતેન્દ્રને પણ કેદ કરવાનો શત્રુનો વિચાર જણાય છે તે ઉપરથી પહેલાંજ તેમની કંઈ પણ સારી ખોટી વ્યવસ્થા શરૂએ કરી નાંખી હોય એમ કેમ ના ધારીએ ?”

“બા ! બધાજ છુદ્ધાનુયાયીઓ આ રોડ જેવા સાત્વિક અને માયાળુ હતા, તો કેવું સાઈ થાત !” શોભના બોલી.

“બેટા ! એવું હત તો આ યુદ્ધનો પ્રસંગજ રાનો આવત ? જોઈક ધર્મનો બધે ફેલાવો કરવાની મગધાધિપતિએ હાથે રક્ષા બાંધી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ધર્માનુષ્ઠતામાં ફસાઈને તેના હાથે અઘાપિ પર્યન્ત એટલા બધા અનાચાર થયા છે કે તેની કલ્પના માત્ર પણ શ્વાયાં ખડાં કરાવે છે !”

“માતા ! એવા દુષ્ટ નરપશુના હાથમાં પિતાજી સપડાયા હશે, તો તેમના શા હાલ-હવાલ કરશે ?” અતિ શોકથી બાકુળ થતી શોભના બોલી.

પુનઃ ક્ષણ માત્ર સ્તબ્ધતા છવાઈ. આવેલા સંકટની સામે હવે શી રીતે થવું, રાજની કેવી અવસ્થા થઈ હશે, યુવરાજ જીતેન્દ્રની શોધમાં જોદ્દાનો શો આશય હશે, એવા નાનાવિધના અનેક તર્ક-વિતર્કો એક ખીજને ઉદ્ભવતા હતા. છેવટ રાણી ઇન્દુમતીએ ધૈર્ય ધરીને કહ્યું: “એકલો મહારો જીતેન્દ્ર છૂટો રહેશે તો તે આજ નહિ તો બે વર્ષ પછી પણ કલિંગ દેશ પુનઃ હિન્દુધર્મના સુખમય છત્ર નીચે લાવશે, કલિંગ દેશના રાજ્ય-સિંહાસનપરથી બે ધડીના જોદ્દાના રાજ્યપદને હાંકી મૂકશે, અને હિન્દુ-ધર્મ નામશેષ થવાની આશંકા નષ્ટ કરશે, માટે આપણે હવે બને તેટલા પ્રયત્ને યુવરાજને સુરક્ષિત રાખવાનો ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ.”

રાણી ઇન્દુમતીના ચખ્છે જાગરામને બહુ ગમ્યા. તે ગદગદિત ક'ઠે બોલ્યો: “ રાણી સાહેબ ! સુવરાજ જીતેન્દ્ર એ અચૂક અમારી બાવિ આશાનો અંકુર છે, મૃતપ્રાય થતા લાગેલા હિન્દુધર્મને તે અમૃત સરખો છે. અન્ધકારમય થઇ જતા કલિંગ દેશના રાજકુટુંબનો તે કુળદીપક છે, એજ જો શરૂના પંજામાં સપડાય તો અમારી આશાઓના બાવિકાળના રચિર વૃક્ષ ઉપર વીજળી પડવા જેવુંજ થાય ! હિન્દુધર્મ નષ્ટ થાય તો ‘હાય-હાય’ કરતાં પરલોકની વાટ પકડવી એ અત્યંત દુઃખની વાત છે. પણ વારંવાર આંખો આગળ મૂર્તિમંત થાય છે તે બોલ્યા વિના રહેવાતું નથી. સમ્રાટ મૃગેન્દ્ર મહારાજ શરૂના પંજામાં સપડાયા હોય કે પુદ્ગલ પડ્યા હોય, પરંતુ બાવિ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં તે સરખુંજ લાગે છે. બૌદ્ધાતું કેદખાતું યમરાજના કારાગૃહના કરતાં પણ ચિકટ છે. સાવિત્રી સરખી પતિ-મતાએ યમરાજના હાથમાંથી પોતાના સ્વામીને પાછો આણ્યો હતો, પરંતુ રાણી સાહેબ સાવિત્રી જેટલાંજ, કિંબહુના તેના કરતાં પણ વિરોધ જાળવવ્ય પતિનિષ્ઠા આપના હૃદયમાં વસતી હોય તોપણ આ મૃત્યુલોકના બૌદ્ધ ધર્મશીપી યમરાજના હાથમાંથી આપના પતિને પાછો આણવાતું કહેશે તો તે વાત અત્યંત અશક્ય છે, એવું તકમકે કહેવું પડશે ? રાજ સાહેબ અશોકના રાજ્યકેદી હોય તો કલિંગ દેશનો હૃદયકાળ, હિન્દુધર્મનો પ્રતિપાળ, અને સર્વ લોકનું કલ્યાણ, એ તેમના હાથમાં નથી રહ્યું, એમજ સમજવાતું. આપણો આશાતંત્ર હવે ફક્ત સુવરાજ જીતેન્દ્ર જ છે. ”

“ પણ એને શોધી ક્યાંથી કાઢવો ? અને આપણા જેવાં અસહાય તેનું રક્ષણ પણ કેમ કરી શકીએ ? ” રાણી ઇન્દુમતીએ નિશ્વાસ નાખતાં કહ્યું.

શોભના અત્યાર સુધી વિચારનિમગ્ન હતી. નિરાશા અને દુઃખથી ભગ્ન થયેલું તેનું વદન હવે સમ્પૂર્ણ કલાયુક્ત ચન્દ્ર જેવું દેખાવા લાગ્યું. તેના નેત્રમાં અદ્વિતીય તેજ અમક્યા લાગ્યું. તેના બાલ પ્રદેશપરથી ચિન્તાની છાયા અદર્શ થઇ ને તે સ્થળે ચાન્તિ અને નિશ્ચયની છાયા છવાતી જણાઇ. તે એકદમ બોલી:

“ માતાજી ! આ નગરીમાં જેમ બક્ષીસ આપીને સુવરાજની શોધ કરવાની તજવીજ થાય છે તે જ પ્રમાણે ગામેગામ થતી હશે ને ? ”

“ શોભના ! ” રાણી દુઃખથી બોલી: “ ગામે ગામ ને ચહેરે ચહેરે તો શું પણ જ્યાં મનુષ્યની વસ્તી નથી, જ્યાં પણ પ્રાણી સરખાં રહેતાં નથી, તેવા તીવ્રીક વનમાં, ડુંગરાની ગુફા અને ખીણમાં, જ્યાં કદી સૂર્ય-

કિરણ પ્રવેશી શકે નહિ, તેવી હડી ખીણોમાં પણ અશોકના માણસો છતેન્દ્રની તપાસ માટે ફરતા હશે. તે જોઈ લોક યુવરાજની શોધ માટે આખી પૃથ્વી પણ ઉથલ પાથલ કરી નાંખશે ! ”

“ આમ કસી કસીને તપાસ ચાલ, તો યુવરાજનો પતો મળવો અશક્ય નથી. ”

“ એમાં શો શક ? એજ મોટા દુઃખની વાત છે. ”

“ પણ તપાસ કરવાનું જોઈ લોકો બંધ કરે તો ? ”

“ તે વાત જ અસંભવિત છે. ”

“ શોધ કરવાનું આપોઆપ બંધ પડવાની વાત ન જોતાં તે બંધ કરાવવાની જ મગધાધિપતિને ફરજ પાડીએ તો ? ” ઉત્સાહપૂર્ણ મુદ્રાથી બોલતાં શોભના તેની માતા સામે જોઈ રહી.

“ બેટા ! નિરાશાને લીધે આમ ગાંડી જેવી થઈને ગમે તેમ ન બોલીશ. ” રાણીએ કહ્યું.

“ બા ! હું નિરાશાને લીધે જોમ તેમ નથી બોલતી, મારા મહેરા સામું ખરાખર જો. તે કેટલો ઉજ્જવલ અને પ્રસન્ન દેખાય છે ? નિરાશા કે દુઃખનો એક અંશ પણ તે ઉપર તને જણાય છે કે ? હું જે બોલું છું તે પૂર્ણ વિચાર કરીને અને શુદ્ધિમાંજ બોલું છું. ”

છન્દુમતી તેમજ ગંગારામને આવી સ્થિતિમાં પણ શોભનાના આવા બોલથી બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું.

“ રાજા અશોકને યુવરાજની શોધ કરાવવાનું બંધ કરવાની ફરજ પાડવાનું તું કહે છે ને ? ”

“ હા, એજ. ”

“ જાડુઈ લાકડી ફેરવીને કે તેના પર કોઈ મોહિનીની ચપટી ભભરાવીને તું શોધ બંધ કરાવરાવીશ ? જોનાવડે યુવરાજની તપાસ બંધ કરાવવાની અશોકને ફરજ પાડી ચકાચ એવું આપણી કને લસકરી સામર્થ્ય ક્યાં છે ? ”

શોભના બણી છન્દુમતીએ આશ્ચર્યચક્ર ભાવે જોઈ કહ્યું : “ જાડુઈ લાકડી કે મોહિનીમંત્ર એ કલ્પનાથી ભ્રમિત થયેલ ચિત્તના માનવ માટેના ઉપચાર છે. અપમાદિપ્રકારે કેઈ ઝાપ્ દરતા અટકાવવાની ફરજ પાડવાનું આજે સમસ્ત ભરતપંકમાં કોઈ પણ એક કે અનેક સૈન્યને સ્વાધીન નથી. ” આ વખતનું શોભનાનું ગાંભિર્ય જોઈ, રાણી છન્દુમતી અને ગંગારામના મનમાં આશ્ચર્યનો નવો અંકુર પુટવા લાગ્યો, ને બંને એકજમ બોલી ઉઠ્યા :

“ત્યારે રાજકન્યા શોભના પોતાના બાઈની ચાલતી શોધ બંધ કરાવવા સારૂ ક્યો ઉપાય યોજનાર છે ?”

“હું મારા શરીરસૌન્દર્યનો ઉપયોગ કરીને અશોકને યુવરાજની શોધ બંધ કરાવવાની ફરજ પાડી ચકીર.”

આ જવાબ સાંભળતાંજ રાણી ઇન્દુમતીની આશાનો ફુટો નવપક્ષવ અંકુર બનીને બરમ થઈ ગયો. તેનાં નેત્રો સમક્ષ વીંળળીને ચમકારો થયાનો નિમિષ માત્ર તેને બાંસ થઈ એકદમ તે અનધકાર અનુભવવા લાગી. મારી પુત્રો આજ આખું અજાણતું શું બોલે છે, એમ તેને લાગ્યું. ક્ષણમાત્ર તેને પોતાના કાનનો અણુમર્ફસો ઉત્પન્ન થયો. છેવટ તે શોભના પ્રત્યે બોલી: “શોભના ! તું આ શું બોલે છે ?”

પોતાના ચબ્દની માતાના મન ઉપર કંઈ ઉલટીજ અસર થયેલી નોંધ શોભના ગભરાઈને બોલી: “બા ! માર્ફ કહેવું એવું છે કે, હું જીતેન્દ્રબાઈના જેવી દુબલુ નથી દેખાતી ? તમેજ કહેતાંતાં કે હું આ પુરુષવેષમાં યુવરાજના જેવીજ દેખાઉં છું.”

“એ ખર્ફ, પણ તારી યુક્તિ સાથે તેનો શો સખ્યમ્ ?”

શોભના: “મ્હેં કહ્યું ને કે મારા શરીરસૌન્દર્યનો ઉપયોગ કરી યુવરાજને યોગવાની ચાલતી શોધ અટકાવવી.”

“તાર્ફ કહેવું સમજતું નથી.” ઇન્દુમતીએ જરા કોધથી કહ્યું: “તારો આવો ગૂઢ અને ફૂટ પ્રશ્નો અર્થ શું સમજવો ?”

“યુવરાજ જીતેન્દ્રની બીજીજ પ્રતિમા-એવી વ્યક્તિ-અશોકને ‘હું યુવરાજ છું’ એવું કહીને તેને સ્વાધીન થાય, તો જીતેન્દ્ર મળ્યાની ભ્રમણાથી સહસાજ તે વેષધારી જીતેન્દ્રને કળજે કરી ખરા જીતેન્દ્રની શોધ કરવાનું માંડી વાળે.”

“જીતેન્દ્ર જેવો દેખાતો, તેને ખરાખર મળતોજ માણસ આપણને ક્યાંથી મળે ? અને મળે તોપણ શિરસાટાનું જોખમ તે કેમ ઓઢારી લે ?”

“બા ! એ સઘળું જોખમ ઓઢારી લેનાર આ તમારી શોભના તૈયાર છે, અને બંધુપ્રેમની ખાતર હું પોતેજ-મ્હારા જીતેન્દ્રબાઈ સારૂ, યોગદાતા પ્રયંડ કોધામિમાં હોમાવા તૈયાર છું.”

રાણી તેમજ ગંગારામને હવે સૌ સમજાયું. શોભનાનો ભાવરનેક જોઈ તેઓને તાથર્વાનંદ થયો, અને એક ક્ષણ પહેલાં થયેલી ઇન્દુમતીની કષ્ટના તેના મનમાંથી ઉડી ગઈ. પોતાની હાતી ઉપરનો એક ભારે બોળે ઉપાડી લીધા ખરાખર તેને લાગ્યું. તે ગજગળી થઈને શોભનાને પોતાના હૃદય

સરશી ચાંપતાં બોલી: “બહેન, તું પહેલાં શરીરનૌન્દર્શનો ઉપયોગ કરીને” એવું ને બોલી હતી, તેનો અનર્થ કરીને તારા શિયળ સંબંધી મેં ક્ષણગર ખોટી કલ્પનાને સ્થાન આપ્યું એ માટે મને હવે મદદ બેઠ યામ છે. તારો આવો બંધુપ્રેમ જોઈને, તારા જેવી કન્યાનો જન્મ મારે પેટે થવાથી હું મને પોતાને મદદ ધન્ય માનું છું.”

“માતૃશ્રી! વધારે વખત વિતાવતા જેવું નથી. ને કશો ભય છે, તેમાં યુવરાજને પદાવવાના બચમાં વધારો થાય છે. આવા અણીને પ્રસન્ને બની શકે તેટલી ત્વરાથી રાજ્ય અશોકને સ્વાધીન થઈ જવું એ સાઈ છે.”

“એમ કેમ બને?” સણી ઇન્દુમતી બોલી.

“હાં વાશ: હું જીતેન્દ્રભાઈના જેવી સર્વોચ્ચ નથી જણાતી કે શું?”

“પણ તું બી છે.” રાણીએ કહ્યું.

“અને તમારું સંરક્ષણ કરવું એ અમારું કર્તવ્ય છે. તમારી જગાએ કદાચ હું જાત, પણ શું કરું? મારું શ્વ તમારા જેવું નથી તો!” ગંગા-રામને પાછો જતાક વાસું ચડ્યો.

“રાજકન્યા શોભનાતું સંરક્ષણ કરવાનું તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય નથી. હિન્દુઓના હિન્દુત્વનું રક્ષણ કરવું, કલિંગ દેશનું રાજ્ય ફરી સંપાદન કરવું, એજ તમારું એક કર્તવ્ય છે. રાજકન્યા શોભના એટલી નિર્બળ નથી. પોતાના શિયળનું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે તેને પૂર્ણપણે આદિત છે. સમય-પરતે આખરનું રક્ષણ કરનાર આ હૃદયસ્થા પાસે છેજ.” હાથ જોયા દૃઢ હૃદયથી બોલતાં શોભનાએ વિદ્યુત પેડે ચળકતું ખંજર આગળ ધર્યું, અને તે આગળ બોલી: “બંધુપ્રત્યેના પ્રેમ માટે, પિતાની ગાદી માટે, અને સમસ્ત હિન્દુ પ્રજાના ધર્મના સંરક્ષણ માટે મારા જેવી એકાદ હુદ્દ બાલાનો જીવ જોખમમાં આવી પડે તોપણ શું? સંકલ્પ શા વાસ્તે? યુવરાજ મુખ-શ્વ રહેશે તો કલિંગ રાજ્યની તેના હાથે ફરી સ્થાપના થશે, તે હિન્દુ ધર્મના છુટકા જઠાજને તારશે, પોતાના વંશની કીર્તિ વધારશે.”

“તે સૌ સાચું છે, સર્વે રીતે તું જરાગર મારા જીતેન્દ્રના જેવીજ દેખાય છે, તું જીતેન્દ્ર નથી એવી બૌદ્ધ લોકને કલ્પના પણ આવવાની નથી. તું તારા શિયળનું સંરક્ષણ પણ હૃત્તમ પ્રકારે કરી શકે એવી સમર્થ છે, એની મને ખાતરી છે. પણ—”

“માશ, એ ‘પણ’ ચળ્દની ફાંસ વળી ક્યાં નાખે છે? માશ! આમ વચમાં ‘પણ’ મૂકી આ પવિત્ર ધારણાવાળા દૃઢ નિશ્ચયથી મને પરા-

દત્ત કરવાનો વિચાર ન કરો, મેં કરેલો નિશ્ચય ત્રણ કાળે પણ ચળશે નહિ.”

“પણ બેટા ! તે કુદ જોઈએ તને વટલાવશે તો ? ”

“મનુષ્યની ઇચ્છા છતાં તેને પોતાના ધર્મમાં સામીલ કરવાની સત્તા નગતના કોઈ પણ સંપ્રદાયમાં નથી. માન કે દૈવની અવકૃપાને લીધે કદાચ હું એકલી ધર્મભ્રષ્ટ થઈશ તો સમસ્ત ભરતખંડના ધર્મનો પ્રતિપાલ થશે, એ ખીના કોઈ નહાની સુની નથી. ગમે તે કારણે કાઢીને મારા નિશ્ચયાત્મક કાર્યમાં વિલંબ કરો નહિ. આ વેપધારી છતેન્દ્રને રાજ અશોકને સ્વાધીન કરો, ખરા છતેન્દ્રનો શોધ તમે કરો, અને બને તો રાજ મેળખા પછી આ શોભનાનો છૂટકો કરવાનો પ્રયત્ન કરજો. હું એક વખત છતેન્દ્ર તરીકે અગધાધિપતિને સ્વાધીન થઈશ એટલે જરૂર માનો કે સાચા છતેન્દ્રની શોધ કરવાનું આટલેથીજ પતી જશે.”

શોભનાના આ શબ્દોથી સૌને અમર થઈ, અને છેવટે ન છૂટકે કહ્યો કે દુઃખના પ્રચંડ તાપથી તમેલાં રાણીને શોભનાનું કહેવું કબૂલ કરવું પડ્યું. હવે માત્ર એને અશોકનાં મણુસોને સ્વાધીન કેવી રીતે કરવી તે બાબત બાકી રહી. આ સંમંવમાં પણ શોભનાએ કહ્યું કે : “એને માટે પણ મહેં સારી યોજના ઉતારી છે. ઉપગ્રુમ શેઠ આર્થિક અડચણમાં છે, અને તેમના લેણદાર તેમને કારાગૃહમાં નંખાવવા તૈયાર થયો છે, તેથી શેઠને કહો, કે અને છતેન્દ્ર જણાવીને બૌદ્ધ સૈનિકોને સ્વાધીન કરે. આથી તેને સહજ રૂપે હજાર સુવર્ણમહોરની બક્ષીસ મળશે, તેની હરકત દૂર થશે અને આપણું પણ કામ સધાશે. હવે ઇન્દ્રપુરથી હમણાં તેને મદદ કરી શકાય એવી તો આપણી સ્થિતિ રહીજ નથી.”

શોભનાની યોજના ઈન્દુમતીને ગમી, અને તેણે ગંગારામ દ્વારા શેઠને ‘અંદર બોલાવ્યા ને કહ્યું’ કે પ્રતોદ દેખાય છે તેમ સામાન્ય માણસ નથી; પણ એ કલિંગ દેશનો સુવરાજ છે. આ સાંભળતાંજ આવાં પનોતાં પગલાં રાંકની ઝૂંપડીમાં ઉતર્યાં જાણી ઉપગ્રુમ પોતાને જીવનની ધન્ય ધડી માનવા લાગ્યો. રાણીએ તેને કહ્યું કે, “આ સુવરાજને બૌદ્ધ સૈનિકોને સ્વાધીન કરાવી બક્ષીસ મેળવો.” એમ વિનંતિ કરી.

એ સાંભળતાંજ ઉપગ્રુમ શેઠને અતિશય દુઃખાવેગ થયો અને “મને તમે હજી જાણખ્યો નથી” એમ કહ્યું. રાણીએ અને ગંગારામે તેને ધણું ધણું સમજાવ્યું, અને શોભનાએ પણ કહ્યું કે, “હું જાતે સ્વાધીન થનારજ છું તો તમારા નિમિત્તે સ્વાધીન થનાં તમે આર્થિક આક્રમણી બનશો.”

આમ વારંવાર વિચારના કરવામાં આવી, પણ પરમજી ઉપયુક્તના મનમાં કશી પણ અસર થઈ નહિ. તેણે પોતાની પત્ની બણી એક પ્રેમાળ દક્ષિ-
પાત કર્યો, અતિથિઓને વિનય પૂર્વક વન્દન કર્યું, અને મનને ઢાણમાં રાખી
પોતાના શેણદાર તેમજ અમલદારને સ્વાધીન થયો. તેની પત્ની બકુલા
આ દુઃખદ સ્થિતિ અનુભવતી હતી. તે વખતેજ અધિકારીઓ તેને કેદ
કરી લઈ ગયા.

પછી તેની પત્ની બકુલાને પણ શોભના વગેરેએ સમજાવવા માંડી.
બક્ષીસની આશાથી નહિ, પણ પોતાના પતિ પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે શોભનાને
જીતેન્દ્ર તરીકે સમજી એક સૈનિકોને સ્વાધીન કરવા તે તૈયાર થઈ.
શોભના પોતાની માને પ્રેમથી બેઠી, માનો અને ગંગારામનો તે સહકર્મ
ભગિનિએ સુભાષિર્વાદ મેળવ્યો અને એક લોહીના ભાષને ખાતર પોતાનો
પ્રાણ જોખમમાં નાખવા તૈયાર થઈ. થોડીજ વારમાં લજ્જત અંતઃકરણે
બકુલા એક સૈનિકોને તેડી આવી.

શોભના તૈયાર થઈ રાક જોતીજ બેઠી હતી. રાણી ઇન્દુમતી બાળુના
પૂણામાં દુઃખથી દયામયી હોઈ અત્યુ નિગામી હતી અને ગંગારામ ચિન્તા-
ગ્રસ્ત એકે નીચું માથું નમાવી બેઠો હતો. સુવરાજ જીતેન્દ્રને પકડવા આ-
વેલા એક સૈનિકો વેપધારી જીતેન્દ્રને જોતાંજ તેના નકલીપણા માટે કશી
પણ શંકા ન આણતી તેનેજ ખરો જીતેન્દ્ર હોય તેમ સમજ્યા. તરતજ
બકુલાના મોં આગળ જાહેરાત પ્રમાણે દસ હજાર સુવર્ણ મહોરનો ઢગલો
થયો. જીતેન્દ્રના સ્વરૂપમાં શોભના એક સૈનિકોને સ્વાધીન થઈ અને
તેણે તેને લઈ પાટલીપુત્ર બણી પાછા ફર્યા.

મળલી મહોરોમાંથી, બકુલાએ બે હજાર મહોર શેણદારને આપી
પોતાના પતિને છુટકારો કર્યો.

પોતાના પર આવો ઉપકાર કરનારના વિચારમાં ઉપયુક્ત પડ્યો. ઘેર આ-
વતાં સુવરાજને ન જોતાં તેના મનમાં બારે સંશય ઉત્પન્ન થયો. સુવરાજ
સંબંધી પડપૂછ કરતાં બકુલાએ બાકી રહેલી આઠ હજાર મહોર તેની સમક્ષ
ધરીને સૌ હકીકતથી તેને માહિત કર્યો. ઉપયુક્તે પોતાના આયુષ્યમાં પ્રથમ-
જ પણ હેઠી એક કોષપૂર્ણ દષ્ટિ તેની પત્ની પ્રતિ નાખી અને તેરલાજ
કોષથી તે મહોરોની યેલીને ઉપયુક્ત શેડે લાત મારી.

પ્રકરણ ચોથું.

કલ્યાણપ્રત.

“ શોક ને મોહ સરી પડ્યા,
 લાઘ્યાં સ્નેહ ને કલ્યાણ;
 ઝોળી ભરી ભરી લાવીએ,
 અમને આખવાની આણ.
 ચાળ પૂરી જગ પાઠવ્યા:
 અમે ભેગિયોનાં બાળ (૨)
 ગેરુ ધરીને ધરાવશું:
 પી ને પાઈ દઈશું કાળ:
 અમે—

(કવિ નહાનાલાલ.)

પશુમે શોકનો એક જીવનસિદ્ધાન્ત એ હતો કે, ગૃહસ્થાશ્રમ કાંઈ
 શોધાચારને વળગી રહેવામાંજ નથી સમાતો, ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે
 વ્યવહાર નિભાવવો, એટલુંજ નહિ, ગૃહસ્થાશ્રમ શોભી નીકળે
 તેટલા સાફ કે ગમે તેમ કરી આર્થિક સ્થિતિથી ઉજળા બનવામાં
 આવે તેથી ગૃહસ્થાશ્રમપણું પ્રજાની આશિષ પામી શકે નહિ.

માનવી માટે સુકરર થયલા ચાર આશ્રમ પૈકી બીજા આશ્રમ તરીકે
 ગૃહસ્થાશ્રમમાં ઉતર્યા પછી ગૃહસ્થને ખાનદાની કુટુંબના, કેવળ માન મોભા
 વાળા, વિલાસી, સ્વચ્છંદી, વિષયી, રાજસિક વૃત્તિમય કે મનીન મનના
 બનવાનું નથી, પણ તેથી ઉલટું એટલે સાત્વિક સ્વભાવના, સાદાક્રિયાહક,
 સદ્ગુણી અને સદ્વર્તનચાળી હોઈ સંસારને છાજતો અને શોભતોજ વ્યવ-
 હાર ચલાવવાનો હોય છે, કે જે વ્યવહાર અને વર્તન વડે તે આશ્રમમાંથી
 આશ્રમનાં પ્રેરક તત્વોના ત્રાતા-વિશ્વનિર્વાતાની ઝાંખી થવા માંડે.

આક હજાર મહોરની દમનીને લાત મારવાનું કારણ ઉપગ્રુમ શોકના
 આવા સિદ્ધાન્તને અંગેજ હતું. ષક્રવા બાપડી ભોળા અને બધા દીવની

હતી. તે માનતી હતી કે સ્વામીનો છૂટકારો કરતાં તે પોતાના પ્રત્યે વધારે બહાવથી જોશે અને સ્વાર્થત્યાગી છતેન્દ્રને ધન્યવાદ દઈ વધેલી આઠ હજાર મહોરનો વિશેષ સદ્વ્યય કરશે, પણ બકુલાએ ઉપગ્રુમ શેડતું અંતર જાળ-ખેલું નહિ તેનીજ આ ભમણા હતી.

સંકટમાંથી છૂટતાં ઉપગ્રુમ શેડ બહુ આનંદથી પોતાની પત્નીને મળશે, અને સ્વાર્થત્યાગ કરવા માટે રાજપુત્ર છતેન્દ્રનો આભાર માનીને બાકી રહેલી આઠ હજાર મહોરો આનંદથી સ્વીકારશે, એવું રાણી ધન્દુમતીને તથા ગંગા-રામને પણ લાગ્યું હતું. પરંતુ તેણે પાછા ઘેર આવ્યા પછી પોતાની પત્ની તરફ પ્રેમપૂર્ણ દ્રષ્ટિપાત ન કરતાં ક્રોધપૂર્ણ દ્રષ્ટિ કરી, ને આક્રીની મહોરોનો સ્વીકાર ન કરતાં તેને લાત મારી તેથી રાણીને તથા ગંગારામને બહુ આશ્ચર્ય થયું; બકુલા તો પોતાના પતિનું એ અનનુભૂત વર્તન જોતાં બહુ ગભરાઈ ગઈ. આ મનુષ્યસ્વભાવથી વિપરીત વર્તનનો ઉપગ્રુમ શેડ પ્રુદાસો કરે છે, તે સાંમગ્રવા સો એકતાન થઈ રહ્યાં.

પાદપ્રકારથી થયેલી મહોરની હમઘીના ખડખડાટની સાથેજ ઉપગ્રુમ શેડે સ્વાભાવિક થવા જોઈતા ક્રોધથી તપી જઈને સૌને અખડાવવા માંડ્યાં. પ્રથમ બકુલા બણી નગર કરી નિશ્ચયાત્મક અવાજે બોલ્યો:

“બકુલા ! હવે આજ બહુ અયોગ્ય વર્તન કર્યું છે. આટલાં વર્ષોના સહ-વાસથી પણ મહારા સ્વભાવને અને પ્રકૃતિને તું ન જાણે એ કેવી નવાહ ! મારા માટે બન્ધાયેલા જનસમૂહનો મત જો સાચોજ હોય તો મારા ચારિત્રમય વિમલજીવન-માં ન બ્રહ્માનારો કાળો કાલ દેવા જેવું આ તે કેવું ઘેર કૃત્ય કર્યું છે ! એ ઘેર પાતકનું પ્રાપ્તિત હવે સંસારમાં રહીને થામ એમ મને લાગતું નથી. અરે ! સંપત્તિ પર મને જો આક્રી બધી લોભપતા હત, તો મેં વડીલો-પાર્શ્વિત સંપત્તિનો તું જાણે છે તેમ દાન, ધર્મ ને પરાપકારાર્થે શું કામ વ્યય કર્યો હત ? મરતી વખતે વાસવદત્તાએ તેની અલ્પક મૂડી મને આપી દેવાતું જણાવ્યું, ત્યારે મેં ચોક્ખી ના પાડેલી તે વાત તારી અજાણમાં નથી; અને તારી સમક્ષજ યુવરાજે મને ધણી રીતે ધણું ધણું સમજાવ્યો, અસીમ વિનય પ્રતાપ્યો છતાં સાફ નકાર વાસીને હું લેણદારને તાણે થયો હતો. તેનો તને લગીરેમ ખ્યાલ ના આવ્યો ? આજ નિશ્ચયે અને હઠાવણીને ત્હારા મનથી હવે કેવાં લેખ્યાં ? સંસારમાં ગણાયલા આ તારા સ્વામીનો જીવ બચાવવા પોતાનેજ ઘેર આવેલા એક નિર્દોષ અતિથિના જીવને જોખમમાં હિતારતાં હવે પવિત્ર આર્ચ મૃદસ્થાશ્રમમાં કેવા પ્રકારનો આતિથ્યસત્કાર કર્યો ?

ને આ વિષે થોડો પણ વિચાર કરવા વારતે થોડીજ સ્વાર્થાધતાથી બચી હતો તો આતુ' નિંદ્ર અને નરકગામી કામ કરવા તું કદિ પણ લક્ષ્યાતન નહિ. હા, કેવો મહાન અપરાધ ! ”

“ નાથ ! ” બુકલા નિશ્વાસ નાખતી બોલી: “ મેં સંપત્તિની આશાએ આતુ' કર્યું નથી, પણ આપના ઉપરના પ્રેમને લીધે આ નિંદ્ર કામ મારા હાથે થયું છે. ”

“ જે પ્રેમભાવને લીધે આપણા અતિથિના જીવપર આવવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું એવા પ્રેમને ધિક્કાર હજી. ” ઉપગ્રુમ બોલ્યો: “કલિંગદેશના રાજ્યવંશ પ્રત્યે મગધદેશના રાજાએ કેવી રીતે જીતે છે તેની તને ખબર હતી, મગવાન ગૌતમ જીહના મગધાધિપતિ અનુયાયી કહેવાય છે પણ તેમનાં કામો રાક્ષસી છે. “ અર્હિસાપરમોઘર્મ: ” એ અંતિમ સત્યનો પ્રચાર મગધાધિપતિ લાખો મનુષ્યના ભોગેજ કરે છે ! આવી તો તેની આપણાં ધર્મતત્વોપર નિષ્ઠા છે ! કપટપ્રજ્ઞમાં તો જગતના સર્વ રાષ્ટ્રોમાં મગધદેશ આગળ વધી ગયો છે; સંપૂર્ણચાર્ય સરખો દુષ્ટ મિશ્રુક એના જેવા નીચ લોકોની સહાયતાથી મગધદેશનું રાજ્ય ચલાવે છે. આવા સમયે યુવરાજ જીતેન્દ્ર એકવાર તેમના હાથમાં આવ્યો એટલે કશોક પણ કુમાન્ડ રચીને એજ દિવસે ન્યામમંદિરની મદદ લઈને એ કોમળ રાજપુત્રની હત્યા કર્યા સિવાય તે રહેશે નહિ. પણ બુકલા ! આ તને શું સૂઝ્યું ? સાંસારિક વાસના પૂર્ણ કરનાર નશ્વર મોહને પ્રેમ સમજી પાપ કરતાં તું દેવલાક્ષ્મી અપરાધણુ બની ? ”

“ સ્વામી ! ” બુકલા બોલી: “ મારા ઉપર આપ રૂદ્ધ ના થાવ. મારા હાથથી આ સધળું અચાનકે લીધે થયું છે. યુવરાજ આવી ઘોર આપત્તિમાં પડશે તેવી મને જરાયે ખબર નહોતી. ”

“ શેઠ ! ” રાણી ઈન્દુમતી બોલી: “ બુકલાનો આમાં કશો દોષ નથી, યુવરાજ જાતે પણ અશોકને તાબે થનાર હતો. ”

“ તમે જ્યારે યુવરાજ સાથે આવા ગુપ્ત વેપથી પ્રવાસ કરો છો ત્યારે તેમનું સંરક્ષણ કરવાની જવાબદારી તમારા માથે છે. મારી આ માન્યતા મને ભૂલભરેલી નથીજ લાગતી. ” એમ કહીને તેણે રાણી તથા ગંગારામ બંધી જોયું. તે પોતાના પર કંઈ આક્ષેપ નથી લાવતાં જોઈ ઉપગ્રુમ અગાડી બોલ્યો:

“ તમારાં હૃદય ખરેખર રક્ત માંસનાં નથી બન્યાં, પણ પથ્થર કે લોખંડનાં બનેલાં લાગે છે. યુવરાજ એટલો બધો પ્રેમ ઉમરનો ન હતો; શિશુ વયનો તે અગાન બાલક સત્રને સ્વાધીન થવાનું કહે, તો તેનો પ્રતિ-
કાર ન કરતાં, તેને જે શિખામણના શબ્દો ન કહેતાં, તમે ગૂપ્તરૂપ બેઠી રહ્યાં એ કેવડી મોટી ભૂલ કરી કહેવાય ? ” આ હૃદયવિદારણુ ભાષણ સાંભળીને રાણીનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું. આમાં ખરી રિધિતિ શું છે તેની શેઠને માહિતી ન હોવાથી તે પોતાની નિર્ભત્સના કરે છે, એ જો રાણીને માહિત હત તો શોભનાએ પણ બૌદ્ધાને સ્વાધીન થવામાં પોતાના પર મોડું સંકટ બોરી લીધું છે. હૃદયચ્છન્ન બાદ લોક તેને ઓ જાણીને તેના પ્રતિ નરમાય વાપરશે નહિ, પરન્તુ તે લોકોને ફસાવવા માટે તેની અપ્રતિષ્ઠાજ કરશે એમ તેને લાગવા માંડ્યું. પણ હવે આ બધા વિચાર કરવાની વેળા વહી ગઈ હતી, અને માત્ર પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આવ્યો હતો. થઈ ગયેલા કાર્યને લીધે રાણીને અતિ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. ખીજ

“ બાળ્યે બહુલા પણ પશ્ચાત્તાપથી દુઃખ હોઈ રહ્યું કરવા લાગી.

વિચાર કરીને ઉપગ્રુમ શેઠ કહેવા લાગ્યા કે: “ થવા ઘો; તમારાં એવાં મેલાં અંતઃકરણમાંથી પશ્ચાત્તાપના અગ્નિદ્વાર મેલ નહ થવા ઘો; તમારાથી થયેલું પાપ ઘોર છે માટે તેને બાળીને બસ્મ કરી નાખે એટલો પશ્ચાત્તાપ થવો જોઈએ. બહુલા ! આ પરિશ્રમભરૂપ સંસારને લાત મારવાની આ ખરી તક છે. હું લેલદારના તાબામાંથી આજ નહિ તો ચાર મહિને પણ છૂટ્યો હત, પણ સાંસારિક મોહમાં ગળી ગયેલું તારું મન એટલો પણ વિરહ સહેવા તૈયાર ન હતું—એ એટલું બધું અચકત હતું ? અને જો જોમે સંસારના બંધન વધતાં જશે તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે બલવંતું બનતું જશે, આથી પાણી પહેલાં પાણ બાંધ, આવા સારા અવસરે સાવધ થા. ”

બહુલાએ આંસુ લૂછ્યાં અને નખસિખ પર્યંત ઉપગ્રુમ તરફ પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી જોયું. તેના મધીન વદન ઉપર નિશ્ચયની ઝાંખી થવા લાગી, તેના દેહમાં કોઈ અદ્ભૂત શક્તિએ પ્રવેશ કર્યો ને આટલા દિવસ સુધી ઉપગ્રુમ શેઠે કરેલા ઉપદેશનું સાદૃશ્ય થયું. તે એકદમ મધુર અને શાન્ત શબ્દો બોલી:

“ નાથ ! હું હવે સ્વસ્થ છું. ”

“ ખર્જુ વિચાર કર; તારો આત્મા સ્વસ્થ છે ? ”

“ ઘણા દિવસો વિચાર કરતી આજ હું નિશ્ચયપર આવી છું ને થયેલી આજની લગ્નવનારી ઘટનાથી મને નવું જ્ઞાન મળ્યું છે તથા સંસાર પરિ-
બ્રમણનાં દુઃખો અને નિર્વાણ પ્રાપ્તિવાળાં શાશ્વત સુખો માટે મારા મનની
ખાત્રી થઈ છે. નાથ ! નેત્રમણિ છો, મને માર્ગે દોરો. ”

“ દેહના મોહ અને દિવની વાંચના બધી ગળી ગઈ છે ? ”

“ હા. ”

આ શબ્દ સાંભળતાંજ શેઠને અતિ આનંદ થયો, ને તેનાથી “ નમો-
બુદ્ધાય ” એવો શબ્દ સહસ્રા બોલાઈ જવાયો. તે સાનંદાશ્ચર્યથી બકુલા
બધી જોઈ રહ્યો.

“ શેઠ ! ” પ્રતિબદ્ધ વધતા જતા વૈરાગ્યથી બકુલા બોલી: “ આ
સંસારનો પાશ મેં તોડી નાખ્યો છે ! કેટલાક કાળ લગ્ય તમારો અને
મારો પતિપત્નીનો સંબંધ હતો તે આજ આ સંસારત્યાગ સાથે બૂસાઈ
જાય છે, આજ સુધી મને યોગ્ય ઉપદેશ આપીને આ ઉગ્ર સ્થિતિમાં
લાવવા બદલ હું તમારી ઉપકૃત છું, ને તે તમારા ઉપકાર બદલ હું હમેશાં
ભગવાન બુદ્ધદેવ પાસે તમને શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ થાય તેમ પ્રાર્થાશિ. હવે
માત્ર એકજ માગણી છે. ”

આ વખતે ઉપગુપ્તનાં નેત્રોમાંથી અસ્ખલિત આંસુ નિકળતાં હતાં.
ગદ્ગદિત કંઠે તે બોલ્યો: “ બકુલા ! તરણ સ્ત્રી ! આજ સુધીનો મારો
ઉપદેશ અત્યારે સફળ થયો. તારી સાથેનો મારો વિવાહ મારી શૈશવ
અવસ્થામાં મારા પિતાએ કરેલો; બાકી હું અવિવાહિતજ રહ્યો હત, અને
આ સંસારનો ત્યાગ કરીને ક્યારનોએ હું મારા અંતિમ સાધ્ય તરફ વળ્યો
હત; પણ આજ સુધી કેવળ તારીજ ખાતર મારે આ સંસારમાં રહેવું પડ્યું.
તું મારા આશ્રય નીચે આવી તેથી અજ્ઞાનાવસ્થામાં તને એકલી મૂકી જવું
મને ઠીક ન લાગ્યું તેથીજ તને ઉપદેશ આપી આજ સુધીમાં તૈયાર કરી
અને એ ઉપદેશની સાર્થકતા આપણે આજ જોઈએ છીએ. તહેજ મને મારા
અંતિમ સાધ્યનો-નિર્વાણનો માર્ગ મોકલ્યો કરી આપ્યો-એ ઉપદેશ ગ્રહણ
કરવા જેવીજ તારી યોગ્યતા હતી. આજે હું ધન્ય થયો. ”

“ ઉપગુપ્ત શેઠ ! આજથી હું તમારી પત્ની નથી, પણ એક શિષ્યા
છું. હવે મ્હારે શું કરવું તેના ઉપદેશ તમે પોતેજ આપો. ”

“ મારા કરતાં કોઈ વધારે યોગ્ય સાધુ કને ઉપદેશ લે તો વધારે મારું.

આપણા ધર્મમાં એક મોગલીપુત્ર તિસ્મ, એ મહાત્મા અતિ લાયક છે, તેની પાસે જા; અને સાધ્વી ! તારા જન્મની સફળતા જો. આજ હું બિશુ થઇ શકતો નથી; કેમકે યુવરાજ છતેન્દ્રનો છટકો જેથી થઇ શકે અને આપણે જાણી બુઝને જે તરણ રાજપુતને વધસ્થંભ તરફ મોકલ્યો છે, તે છટકો થાય એવા ઉપાય મ્હારે યોજવા જોઇએ. તું પણ આ પાપનો નિરંતર પશ્ચાત્તાપ કરજો, અને યુવરાજ છતેન્દ્રની સ્મૃતિ રાખજો.”

“રાજા અશોકના હાથમાંથી યુવરાજને સહિસ્રલામત છટકાનો સંદેશો સાંભળ્યા સિવાય મારા મનની બધા મટશે નહિ.” બકુલા બોલી.

“એટલાજ માટે હું હવે પાટલીપુત્ર તરફ જાઉં છું ને યુવરાજના છટકાના માટે બનતું કરું છું.” આમ કહીને તે ઘર બહાર નીકળ્યો. તેની સાથે ઇન્દુમતી તથા ગંગારામે પણ ઘર છોડ્યું. બકુલા પણ ઉપગુપ્તની સાથેજ નીકળી હતી. બહાર આવ્યા પછી ઉપગુપ્તે પોતાનું ઘર, એમાંનું રાચરચણ અને આઠ હજાર સોનામહોર દાનધર્મમાં ખર્ચવા પોતાના એક સર્જન પડોસીને નાંખી વિનંતિ કરી હતી.

“અતિથિ મહારાજ ! હવે મને રજા આપો.” રાણી તથા ગંગારામ પ્રત્યે ઉપગુપ્ત બોલ્યો. આટલો સમય રાણી તથા ગંગારામે શેઠ સાથે પાટલીપુત્ર તરફ જઈ જે બને તે જાણવાનું ઠરાવ્યું હતું એથી એમણે “અમે પણ પાટલીપુત્ર આવીએ છીએ” એમ શેઠને કહ્યું અને શોભનાના ઘોડા ઉપર શેઠને બેસવાનું કહ્યું. પ્રસંગ જાણીને શેઠે તે કબજ કર્યું.

બકુલા પાસેજ હતી હતી, તેણે શેઠના પગ આગળ ચિર દાબ્યું ને બોલી: “શુર મહારાજ ! હું આપને હેવટના વન્દન કરું છું. હવેથી આ જન્મેજ તમે મારા સ્વામી એટલે શુર થયા છો.”

“ધર્મની વૃદ્ધિ થાવ,” શેઠે શુરને શોભતો સુમાશિર્વાદ આપ્યો, ને પોતાના એ અતિથિયો સાથે પાટલીપુત્ર બહી પોતે વળ્યા.

બકુલા પણ રસ્તો દોરે ત્યાં દોરણ. આવી રીતે અત્યંત આ પ્રેમાળ દંપતીએ સંસારનો ત્યાગ કરી, વિષયોપભોગને લાલ મારી, ઘેર આવી આવેલી સંપત્તિને તણવત માની આત્મોદ્ધાર માટે જૂટો માર્ગ મહણ કર્યો. આ અદ્વિતીય યુગલનું અદ્વિતીય વર્તન જોઈ ઇન્દુમતી તથા ગંગારામને થયેલું આશ્ચર્ય તેમની જીંદગી સુધી સ્મરણમાં રહેલું.

પ્રકરણ ૫ મું.

સતી.

एते सत्पुरुषाः परार्थघटका स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यस्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽपि मानुषराक्षसा परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥*

મર્દહરિ.

જે વેપધારી પણ ઉપશુભના મનથી સાચો જણાયો હોય-
રાજ છત્રે, અશોકના દરબારમાં પહોંચે તે પહેલાંજ ત્યાં
હાજર થઈ જવાય એમ ઉપશુભ શેઠ ઇચ્છતા હતા; પણ
સાથે ઇન્દુમતી અને ગંગારામ જે જણ હોવાથી શેઠ સારી
રીતે રસ્તો પટાવી શકતા ન હતા, અને ઇન્દુમતીની શારીરિક
સ્થિતિ અસ્વસ્થ હોવાથી થોડે થોડે અંતરે તેમને મુકામ કરવો પડતો.

લગભગ આડેક ઠેકાણે મુકામ કર્યા પછી એક ન્હાના ગામની ભાગેએ
બેઠાઘાટની ધર્મશાળા આગળ તેમને પાછો મુકામ કરવો પડ્યો. ત્યાં
બેસીને શેઠ ધટિકાદર્શક યંત્રમાં જોયું તો અશોકનાં માણસોને મથુરાથી
પાટલીપુત્ર ગયે આજ આર દહાડા થયલા જણાયા.

ગામથી દૂર અન્નામદી જગ્યામાં ધર્મશાળા હોવાથી ત્યાં સાન્તિ સારી
હતી. પાસે એક નિર્મળ પાણીથી વહેતો ઝરો હતો અને આંખાવાડિયાની
ગુફા હતી. હવા સ્વચ્છ અને હળવી હતી, અને સ્થાન ભયંકર નહિ પણ
રમણીય લાગતું. આથી ત્રણે જણે અહીંજ વિસામો લેવાનું નક્કી કરી,
સાથે જ કંઈ લુગડાંબદાં હતાં, તે ધર્મશાળામાં ચૂક્યાં અને આરામ
લેતો બધો બેઠો.

* ભાવાર્થ:—“ જોડી સ્વાર્થ પરાર્થતત્પર રહે તે સજ્જનો છે, તથા
સાધી સ્વાર્થ કરે પરાર્થ જન તે સામાન્ય છે સર્વથા;
તે નહી નર દૈલ આત્મ અરથે જે અન્યને જે નડે,
તે નિઃસ્વાર્થ પરાર્થ નાશ કરતા એ કોણ તે ના જડે. ”

તપા, નિદ્રા, તાપ અને ક્રુધાથી ત્રણે જણ બહુ સિયિલ બની ગયા હતાં, તેથી ગંગારામ અને ઇન્દુમતીને અહીં બેસાડી, ગામમાંથી ધીધાનો સરસામાન લેવા વાસ્તે રોક એમની કનેથી છુટા પડયા. રોકના ગયા પછી ગંગારામ તથા ઇન્દુમતી આંખાવાડિયાની ઘટાવાળી ગુફા આગળ સીતળ અને સુગન્ધમય પવન લઈ શ્રમિત શરીરને આરોગ્ય બનાવવા આવી બેઠાં.

આંખાવાડિયા આગળ બેઠે યોડીજ વાર થઈ, એટલામાં દાસદાસી મળીને ત્રીસેક માણસ સાથે એક સીંચે એજ ધર્મશાળામાં મૂકામ કર્યો; અને પોતાની પહેલાં કોણ મુસાફર આવેલા છે તેની તપાસ જોગી વાતો પણ ચર્ચવા માંડી.

દાસીએ વાળીને સ્વચ્છ કરેલી જૂમિપર પાથરેલા ગાલીયા પર બેસતાં તરણ સીંચે દાસીને સંબોધીને આજ્ઞા કરી કે:—

“કુરંગી ! અહીં પડેલા સરસામાનપરથી કોઈ બિખાર ઉતરેલાં જણાય છે, તે આટલામાંજ કંઈ બેઠાં હશે, તપાસ કરજો. પેલા આંખાવાડિયામાં બરાબલાં જણાય છે. જાહે તેમને કહે કે આજે અમારી સ્વારી અહીં ઉતરેલી હોવાથી તમે તમારો મૂકામ અહીંથી ઉઠાવી લઈ ગામમાં કોઈ બીજો ઠેકાણે જાવ.”

આજ્ઞાને અવધખી દાસી આંખાવાડિયા આગળ ગઈ, અને શેઠાણીને ક્રૂર જોને સંબળાવવાનો હતો, તે બાદ (ઇન્દુમતી) ને જોતાંજ પ્રથમ તો તે ઝંખવાણી પડી ગઈ. ઇન્દુમતીને એણે જોળખી તેથી જરા ચરમાઈ ગઈ અને “શું કરવું—પાછાં જવું ?” એવા તરંગરંગમાં રંગાતી સ્વસ્પક્ષજ તો ત્યાંની ત્યાંજ અચાક-પૂતળા પેડ ઉભી રહી; અને રાણી ઇન્દુમતીના અંગ ઉપર હજી મૈત્રાગ્યઅનંકાર નિહાળી વગી વધારે આજી બનવા લાગી.

સહેજ સહિષ્ણુની લીલામાં પરાવામકાં બને જણુની દૃષ્ટિ ફરતી ફરતી કુરંગી બણી વગી અને એકજ વખતે બનેએ એને દીડી. દેખતાંજ બનેને હર્ષ થયો. હર્ષ થવાનો હેતુ હતો, અને તે હેતુ એટલોજ કે “પોતાને મેળવવાની સઘળી જાતખી કુરંગીદારા મેળવાશે” એમ તેણે ધારતા. પણ જોડ્યા ચાડ્યા વિના કોઈ ઉઘા વિચારમાં પડીને કુરંગી ઉભીજ રહી, તે ઇન્દુમતીથી વેઠાચું નહિ અને ધીરજ છોડી તેણે તેને કહ્યું:

“કુરંગી ! તું અંહી ક્યાંથી ? કોની કને ને ક્યાં જવા નીકળી છે ? ત્યાં સૌ કુચળ તો છે કની ?”

કશું પણ બોલવું એ કુરંગીના મનને અત્યારે મહા મુશીબતભર્યું લાગતું હતું છતાં સમયની સંકડામણમાં બરાઈ, તો તેને માન આપવામાંજ મહા માની કંઈક જવાબ આપવા તે લલચાઈ, છતાં મહારાજા મૃગેન્દ્રના મૃત્યુસમાચાર ઇન્દુમતીને માલમ નથી તે તેના અંગપરના સૌભાગ્યચિન્ન-પરથી અને તેણે પૂછેલા પ્રશ્નપરથી કુરંગીએ જાણી લીધું હતું અને એવા દુઃખદ સમાચાર કહેવાનું હોને અણુકતું લાગ્યું. ત્યારે ઇન્દુમતીના એક પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉડાવી દઈ ખીજનો જવાબ તેણે આપ્યો કે:

“ હું પાટલીપુત્ર જવા નીકળી છું, ને સાથે રાણી કળાવતી છે. ”

“ એ કળાવતી કોણ ? ” ગંગારામ અને ઇન્દુમતીએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું.

“ એ આપણા કલિંગદેવનાં હાલનાં રાણી. ”

“ કોણ કળાવતી ! તે રાણી !! ”

“ હા; પણ એમાં એવડું નવાઈ પામવા જેવું શું છે ? ” કુરંગીએ ક્રોરપણે કહ્યું.

“ અરે ! આ તું કોની સામે વાત કરે છે, છોકરી ? યોગબાણુ પડે છે ! કે યોગખનાઈ મન ને નયન ફરી ગયાં છે ? ” ગંગારામ ધૂરકયો.

“ મન અને નયન નવાં આવેલાંજ માનો; ગંગારામ ! તમને અને તમારાં બાને હું નથી જૂની, પણ કાળે બૂઝાવવા માંડયાં છે, તેમાં મારો શો દોષ ? અમે દાસી કંઈ તમારાં નહતાં—અને હજીયે નથી; દાસપણું રાજ અને પહિતું છે ને તે ક્યાં જઈએ છીએ. એમાં આવડા ધૂરકો છો શાના ? ”

“ કેવી નાદાન છોકરી ? ”

ઇન્દુમતી તો નીચું જોઈ અશ્વોસ અને ઉંડા વિચારમાં ગરકાન બની હતી. કાને આછો પાતળો દાસીનો શબ્દસ્વ અથડાઈ, તેના વિચારમાં શક્તિ અને ખજાજાટ મચાવતો હતો. એટલે “ નાદાન છોકરી ” વાળું વાક્ય પણ ગંગારામ બોલેલો, અને તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે કુરંગીએ પડ્યો પાડ્યો કે:—

“ નાદાન છો રહી; અમલોક સૌનાં બહાલાં નજ હોઈએ. કેમકે અમે ચિટ્ટીનાં ચાકર હોઈ જીજ્ઞવી જાતના સમાચારો અમારે સંભળાવવાના હોય છે. સ્વો સાંભળો;—કલિંગદેવનાં હાલનાં મહારાણીનાથી કળાવતી તમને ફક્ત કરે છે કે, આ ધર્મશાળામાં અમારી સ્વારી રહેવાની છે, વાસ્તે તમારે તમારાં ચિંતરો ઉપાડી તાજડોતજ અહીંથી ગામમાં કે ગમે ત્યાં ચાલ્યા જવું. ”

“ તારું અને તારી રાણીનું કેવું આ હલકટપણું ! ” રાણીએ સંતાપ કરતો કહ્યું : “ બા, ને તારી રાણીને જમને કહે, કે આમે આ ધર્મશાળા છોડીશું નહિ, જરૂર હોય તો તમેજ ખીજો રસ્તો લ્યો. ” એમ કહીને કળાવતી રાણી કોણ, તેનો વિચાર કરવા લાગી. એટલામાં તો કળાવતી પોતેજ તેની સમક્ષ આવીને ઉભી રહી.

“ કાણુ-કળાવતી ? ” રાણીએ તેના સામે જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા, એજ આપના ચરણની દાસી. ” કંઈક ગરીબાઈ જણાવતી કળાવતી બોલી.

“ અને તું રાણી થઈ ? ” ઇન્દુમતીએ પૂછ્યું.

“ હા, અને બધા સોડો રાણી કહે છે. ”

“ તે શી રીતે ? ”

“ તેઓ કલિંગદેશના સિંહાસન પર છે તેથી. ”

“ એટલે શું ? આજ કલિંગદેશનું સિંહાસન પ્રધાન વિશાખાનંદને સોંપાયું છે ? ”

કળાવતીએ મૌનપણે હકાર બતાવ્યો.

“ પ્રધાનજીને તે કેમ મળ્યું ? તે સિંહાસન ઉપરથી તેના સાથે જળહળતો હીરો ક્યાં ગયો ? ”

“ મ્હોડે કહેતાં અતિ સંકોચ થાય છે દેવી ! તમારા પ્રધાનજીએ તમારી સાથે દગલખાજ કરી, તમારાથી વિશ્વાસઘાત કર્યો અને ખાંધેનો સહાયતાથી રાજસિંહાસન પોતાને અધિન કર્યું. ” કળાવતીએ ઇન્દુમતીના પ્રશ્નનો અર્ધ ઉત્તર વાળ્યો.

“ શું ? પ્રધાન વિશાખાનંદ ને વિશ્વાસઘાત ? આ વાત ઉપર કાનને ભરસો પડતો નથી. ” ઇન્દુમતીએ કહ્યું.

“ એ ન બનવા જોગ છે, પણ વાત સાચી છે. ધર્મના બંધનથી પત્નીત્વનો સંબંધ તોડી ચકતો નથી, નહિ તો આ કળાવતી ખચીત, કળાવતી રહી હત અને દેવીપણું માન ભોગવવાની અભિરૂચિ તેણે કદિ કરી ન હત. ”

“ તેમ હશે. ” ઇન્દુમતીએ ચાન્તમુદ્રાથી કહ્યું : “ પણ હમણાં તેઓશ્રી ક્યાં છે તે હજી મને તે જણાવ્યું નથી. ”

કળાવતી સ્તબ્ધ રહી; એટલે વધારે ઉત્કંઠિત થઈને રાણીએ પુનઃ પૂછ્યું : “ કળાવતી ! બોલ ! જલદીજ બોલ. તેઓ સુખરૂપ છે ને ? ”

કળાવતી મૌનજ રહી. રાણીએ વધારે અધીરી બનીને પૂછ્યું: “કળાવતી ! આમ અવાકુ કાં ઉભી રહી છે ? કહેને, તેઓ સહિસવામત છે ને ?”

કળાવતીએ મુખમાંથી એક પલ્લુ અક્ષર બહાર નીકળવા દીધો નહિ.

“કળાવતી !” કળાવતી બોલતી ન હોવાથી ગભરાઈને ઇન્દુમતી બોલી: “આમ મુંગી ન રહે, જે હોય તે સમાચાર જણાવી કહે.” કષ્ટપ્રજ્વળમાં રમતા કળાવતીના હોઠ હવે હાલવા લાગ્યા, અને કૃત્રિમ દુઃખનો દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખતાં તે બોલી: “દેવી ! તે દુઃખકર સમાચાર સંભળાવવાનું આખરે મારેજ શિર આવ્યું !” આમ કહી કળાવતી પુનઃ અવાકુ ઉભી રહી.

“માઠા સમાચાર શા ? કળાવતી ! ખરેખર કહે.”

“આપનો સૌભાગ્યરવિ અસ્ત થયો. આપના સૌભાગ્યપર પ્રહાર પડ્યો.” આમ કહીને કળાવતીએ આંખો ખંધ કરી દીધી. પોતાને કશું પણ દુઃખ થતું નથી તે હુલાવવા માટે નહિ, પણ ઉલટો પોતાને અતિશય આનંદ થાય છે તે જોવા માટેજ તેણે આમ કર્યું હતું. કળાવતીના મુખમાંથી ઉપરાંત સખ્તો નીકળતાની સાથેજ કેટલોક સમય સુધી દાણી રાખેલું દુઃખ હવે રાણીના મુખમાર્ગે ઉભરાયું. ગંગારામ પણ ખૂસકે ને ખૂસકે રાવા લાગ્યો. રાણી ઇન્દુમતીએ અતિ કલ્પાંત કરવા માંડી. દરમિયાન કળાવતી પોતાનાં માથુસો પાસે જઈ આવી. રાણી ઇન્દુમતી શોકબાકુલ થઈને પડી હતી ત્યાં બાળુમાંજ કળાવતીના નોકર અને દાસીઓએ એક ચિત્તા રચી.

કળાવતી પાસેથી આવા માઠા સમાચાર સાંભળી દુઃખથી અતિ બ્યાકુળ થયેલ રાણી ઇન્દુમતીએ પાછું ફરીથી કળાવતીને પૂછ્યું કે:—“તેઓશ્રીનો કાળ શાથી થયો ?”

“બૌદ્ધભિક્ષુઓએ ઇન્દ્રપુરને સર કર્યું, તે વખતે પોતાના ચપનગૃહમાં મહારાજ સાહેબ સુતા હતા.”

“તેમનું પ્રેત શી રીતે મળ્યું ? વાર, અગ્નિદાહ તો દેવાયો છે ને ?”

“પ્રેત તો રાજસંબંધીઓમાંથીજ મળ્યું. ચપનગૃહમાં—”

“એટલે શું ? સંબંધીઓમાંથી પ્રેત !” ઇન્દુમતી વચમાં બોલી.

“હા, મહારાજ સાહેબનું ખૂન થયેલું ને તેમનું સખ ત્યાંથી મળી આવેલું.”

“હે ! ! ખૂન ? એક વીરની માથેક તેમનું મરણ નથી થયું ? અરે !

હું અમાગણી આ શું સાંભળું છું ? કળાવતી ! કયા દુષ્ટે તેમનું ખૂન કર્યું ? કહે—બેલી બેલી કહે—હાથ ! ચોમેરથી દુઃખ—દુઃખ ! ”

“ ખૂન કરનારનું નામ કહું, પણ બાસાહેબને વિશ્વાસ નહિ બેસે ! ”

“ કળાવતી ! બોલ; મને તારા બોલવા પર વિશ્વાસ છે; હવે વિશ્વાસ આણવામાં શું બાકી છે ? પૂર્વનો સર્પ પશ્ચિમમાં ઉદય થવાનું કહીશ તો તે પણ વિશ્વાસથી હવે હું માનીશજ. બાપુ ! પ્રધાનશ્રીએ રાજગાદીની લાલચે દુઃસહ વિશ્વામઘાત કર્યો, હવે તેથી એની બીજી કંઈ બાબત છે કે જેનાપર હું વિશ્વાસ ના રાખું ? ”

“ પ્રધાનશ્રીને વિશ્વામઘાત, ખૂનીનું નામ સાંભળતાં ખરેખર, તમને બહુ નહિ આવે. રાજા મૃગેન્દ્રનું ખૂન સ્વામી ચિદાનંદે કર્યું છે ! ”

“ પત્તું !! ડા ..ય ! બચકર અને અથોર કાળાં કુકકપટ ભરી આવી વાતો મૃત્યુશોકનાં માનવી કરે છે એનો મને આત્મેજ અનુભવ થયો !! પ્રામાણિક સજ્જનોને હવે ધક્કોકમાં રહેવું લાજમ નથી. પોતાનાં પવિત્ર-ચરણ માટે તેમણે આ જગતનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, નહિ તો આવા ખૂન કરનારા ખૂનીઓ અને વિશ્વાસઘાતક અધમાત્માઓની વિપજ્વાલા તેમને સ્પર્શશે અને મહા પ્રભયકાળ વર્તાઈ જશે. ”

કળાવતીને હવે ધીરજ વળવા લાગી. પોતાના સ્વામીના ચરણના માઠા સમાચાર સાંભળી ઇન્દુમતી પોતેજ સ્વામી સાથે સદગમન કરવાની વાત કાઢશે એમ જાણી અગાડથીજ કળાવતીએ પોતાનાં માથામે પાસે એક ચિતા તૈયાર કરાવી દીધી હતી, પણ હજી સુધી ઇન્દુમતીએ તે સંબંધી કશી વાત કાઢેલી ન હોવાથી કળાવતીના મનમાં અધીરાઈ આવવા લાગી, અને તેથી તેણે કાવકું મોં રાખીને કહ્યું : “ દેવી ! હવે નકામો વક્ષોપાત કરવામાં આ અમૂલ્ય વખત એજે ગુમાવો નહિ; મૃગેન્દ્રમદારાજ આપની સ્વર્ગમાં વાટ જોઈ રહ્યા ! ”

દુઃખના બારથી દયાગેવી ઇન્દુમતીને આ રાક્ષસી રહિત અત્યાર સુધી ત્રિરમરણ થયું હતું, તે કળાવતીની સચવાથી સ્મૃતિ તાજ થઈ. કળાવતીની આવી અમંગલ વાણીથી આવેશભરી દ્રષ્ટિએ ગંગારામ તેના સામું જોઈ રહ્યો; અને કાણુચર પગ તેમનાથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું. તે બોલ્યો : “ કળાવતી ! આમ કોર હલ્ય કાં કરો છો ? આવું બોલવું તમને નથી લાજતું. ”

બોળા રાણીના મનમાં કળાવતીનો પ્રપંચ વર્યો નહોતો, તેથી બોળા-
બાવે ઝંગારામને તે કહેવા લાગી: “ઝંગારામ ! કળાવતીએ કઠોર કાળમું
કરવામાં મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તમે એને કશું કહો ના. હું
શોકના બારથી દબાયેલી હોવાથી મારા કર્તવ્યથી વિમુખ થતી હતી, તેમાંથી
એણે ચીવટ આપીને મને બચાવી છે. એ બદ્ધ કળાવતી ! હું તમારી
અશ્વિ છું. ઝંગારામ ! ચિતા તૈયાર કરવાની તબવીજ કરો.”

ઝંગારામને કળાવતીપર મહા માહું લાગ્યું હતું; પણ અત્યારે તે નિશ-
પાય હતો, એક મરીખ ગાય જેવો હતો. રાણી ઇન્દુમતીને સતી ન થવા
દેવાની તેની ઇચ્છા હતી; પણ શક્તી રહિના જડ મત આગળ સર્વ ઇચ્છા-
ઓનો ભોગ આપ્યા સિવાય બીજો છુટકો નહોતો. સતી થવાનો શિવાજ
એટલો તે લોકમાન્ય તેમજ અન્ધશ્રદ્ધામય હતો કે, “સતી થનારને પોતા-
નાથી સૌ કોઈ બનતી મદદ ન કરે તે મહાપાપમાં પડે છે; સતી થનારની
પ્રતિષ્ઠાની આડે આવનાર નીવડે છે” એમ મનાતું. કોઈ અવિચારી સતી
થવા બચે તો તેને બનતી મદદ કરવી, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ સતી
થતી ન હોય તો તેને થવાનું પ્રોત્સાહન આપવું, અને એમાંજ ધર્મનો મોટો
હિસ્સો બદા કર્યો એમ સમજવામાં આવતું. આ પ્રસંગ એવો પણ નહોતો
કે પોતે રાણી ઇન્દુમતીને કોઈ બીજી રીતે સમજાવે, અને ઇન્દુમતીનું દુઃખ-
શોક અને સંતાપથી આણું કહો કે છુટું બનેલું હૃદય ઝંગારામના વિચાર-
રોને આદર દે. કેવળ અનિચ્છાએ આ સૌ સંજોગોને આધિન થઈ, રાણી
માતાની આગામી માન આપી પોતે તૈયાર કરેલી ચિતા પ્રદિપ્ત કરવા ગયો.
કાળમુંબથી ચિતા બડબડ સળગવા લાગી, ને તેની જ્વાલા ગગન ભણી
ઉઠે ઉડવા લાગી. જાણે સતી-શુદ્ધસતીને ગગનનો પડદો વિધી પરમાત્માના
અંકમાં મૂકવા મન્યન ચલાવી રહી હોય !

પતિવ્રતા રાણી ઇન્દુમતી બડબડ બગતી ચિતાના ઝોખરે આવી ઉભી
રહી. ખરેખર, એક રીતે તેનું હૃદય, તેનું ચિત્ત ચિન્તાની ચિતામાંથી બળાને
ક્યારનું ઘુબક કાણ જેવું થવા માંડ્યું હતુંજ. પવિત્ર આપા ચિતા પાસે આવી
એ હાથ જોડી, સમજાવે અને દ્રવતા હૃદયે ઉચી દષ્ટિ કરી જાયે
મૃત્યુની ઝાંખી પામવા જીજ્ઞાસુ બની હોય તેમ જોઈ રહી. કાશ્યમાં
સંસારસંબંધ તેની સમક્ષ મૂર્તિમંત થતાં, સ્વામી સ્વર્ગે ગયા, છત્રેન્દ્રનું
શું થયું, મારા અવસાન પછી તેની અને શોભના વગેરેની બરદાસ કાશ્ય
રાખે એવું છે ? એ કુમળાં છોડને હવે કોની જાય ? તેમના દુઃખનો દિલાસો

કોણ છે ? સુભાગ્યવશાત્ હાથથી ગયેલો કલિંગદેશ ફરી પ્રાપ્ત થાય તો તે વખતે રાજ્યારૂઢ થયેલા જીતેન્દ્રના સિરપર માયાળુ અને સ્તેડાગ અંતઃકરણે પવિત્ર હાથ ફેરવનાર કોણ છે ? શોભનાને તેના ખરા સ્વરૂપમાં કળા જતાં તે બાપડીના સા હાથહવાલ થશે ? આ અને આવા પ્રકારના તર્કવિતર્કોથી ઇન્દુમતીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. સવજો ભૂતકાળ યાદ આવ્યો, અને હુમો સમાવવા માટે એના બધા પ્રયત્નો બ્યર્થ થવા લાગ્યા. છેવટે ઉપગુપ્ત શોક અને બકુલાનું તાજું ઉદાહરણ તેને યાદ આવ્યું. જગનમાં બકુલા પ્રભાણે આત્મવ્રત લેવું એજ ઉત્તમ છે. પણ જગતની રૂઢીને માન ન આપીએ તો મહાન પાતક લાગે અને સ્વર્ગસ્થ સ્વામિના અપરાધો યત્નાયઃ આ બ્રમે તેનું હૃદય પોતાના તરફ ખેંચી રાખ્યું હતું. પતિવ્રતા ઇન્દુમતીના સતી થવાના નિશ્ચયથી એકલો પડનાર ગંગારામ મનમાં અતિ મુંઝાવા લાગ્યો, ત્યારે બીજી બાજુ કળાવતી, હવે ચોડી પગમાંજ ઇન્દુપુરની દેવી ઇન્દુમતી બળતી ચિતામાં આહુતિ રૂપે હોમાઈ ભસ્મ રૂપ થઈ જશે એવા અધમ વિચારથી મનમાં મોહ પામતી હતી. સૌભાગ્યવંતીને શોભે તેટલા અલંકારો ઇન્દુમતીના અંગપર હતા તે દાસી જાણીને તેણે કળાવતીને આપ્યા. અને હવે પોતાની પ્રખર જ્વાળાથી આમંત્રી રહેલી ચિતાની સાન્નિધ્ય રૂધિર અને માંસવિહોણી શરીરના ખાલી ખોખાવાળી-કડો કે ઇન્દુમતી અથવા તેનો આત્મા તેમાં આહુતિરૂપ થવા તૈયાર થઈ ઉભો હતો. એટલામાંજ ગામમાં સીધું લેવા ગયેલા ઉપગુપ્ત શોક ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આ ભયંકર દેખાવ જોઈ તે મનમાં અતિ સખેદાશ્ચર્ય પામ્યા અને “ આ બધું શું છે ” એવો ગંગારામને પ્રશ્ન કર્યો. ઇન્દુમતીને સતી થવાના સમાચાર ગંગારામે મ્હાન મુખે ન છુટકે નિવેદન કર્યા. આ સમાચાર સાંભળનાંજ સીધાને ફેંકી દઈ મોટી ફાળ ભરી ઉપગુપ્ત શોક ચિતામાં પડવા તૈયાર થયેલી ઇન્દુમતીની નજીક આવી પહોંચ્યા, અને તેને આવું અયોર કૃત્ય કરવાની પોતાની અનિચ્છા બતાવતાં તે પગે પડ્યો. આત્મહત્યામાં મહા પાપ છિ વગેરે ચલ્લેથી વિનવવા લાગ્યો. આ કોણ અણુધારી ઉપાધિ સમજી જાંટની ડોક સરખી ઉઘી ડોક સખી ઉભી રહેલી કળાવતી એકદમ ધુરડીને બોલી: “ આ કોણુ મૂર્ખ છે ? સતીના પવિત્ર દાર્ધમાં આડે આવનાર કોણુ છે એ ? એને એકદમ દૂર કરો. દેવીના ધાર્મિક કામમાં કંટકરૂપ નીવડનારને અંદિયા આધો કરો. ”

“ આગ લાગે તારા ધાર્મિક કામમાં. ” ઉપગુપ્ત શોકે તેને કહ્યું: “ સ્વતઃ પોતાના જીવની હત્યા કરવી એ કોણુ કશું કે તે ધર્મકૃત્ય છે ? આત્મહત્યા જેવું ખીલું મહા પાપ કશું છે ? આત્મહત્યા કરવામાં પુણ્યકર્મ સમાયયું છે

એવું જો ધર્મગ્રંથમાં લખેલું હોય તે વસ્તુતઃ ધર્મગ્રંથજ નથી. દેવી ! પવિત્ર આર્યા ! હું તમને કહી પણ સતી નહિ થવા દઉં.”

“ બેવકુફ, તારા પ્રતિજ્ઞા નિરર્થક છે.” એમ કહીને કળાવતીએ પોતાના સેવકો તથા દાસી વગેરે દ્વારા ઉપશુભને ત્યાંથી દૂર કાઢવાની આજ્ઞા કરી.

“ કળાવતી ! શેઠપર ક્રોધ કરવાનું કશુંજ કારણ નથી.” ઇન્દુમતી બોલીઃ “ એમની સધળા વાતો મહત્વની હોય છે, અને તે એક લાપક પુરુષ છે.” ઇન્દુમતીના આ શબ્દોએ કળાવતી અને તેના માણસોને કંઈ જીદીજ અસર કરી.

“ ઉપશુભ શેઠ,” ઇન્દુમતી શાન્તપણે બોલીઃ “ મહારા પગ આગળથી તમારું માથું લઇ લો; આ વખતે આમ ગળમળા થવું ઘટતું નથી; તમારો દયાળુ સ્વભાવ અને ઉત્તમ બોધ તમારા જેવા પવિત્ર આત્માને મારે અતિ પ્રશ્નનીય છે, પણ જગતની રહી પ્રમાણે મારે ચાલવુંજ જોઈએ, અને કહેવાય છે તેમ પતિ પાછળ સતી થવું એ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો પરમધર્મ છે.”

“ પણ મહારાજા મને આજેના કયાં સ્વર્ગસ્થ થયા છે કે નથી સહગમનની વાત લાગ્યાં છે? એમને સ્વર્ગસ્થ થયાંને આજે પંદર દિવસ થઈ ગયા, એમના રાજાની રાખ માટીમાં મળી ગઈ અને હવે આપ અત્યારે સ્ત્રીતાપર ચઢો છો એ કેવું કહેવાય?” ગંગારામે દઢતા આણીને કહ્યું.

“ એ કેવું કહેવાય?” ગંગારામ સામે ક્રોધભરી દ્રષ્ટિથી જોતાં કળાવતી બોલીઃ “ એનો અર્થ એજ કે તું હિન્દુધર્મનો કદો પક્ષપાતી છું, અથવા એ ધર્મથી ખીનમાહેતમાર છું અને તેથીજ ત્હારી બુદ્ધિ ખેંચેર મારી ગઈ છે.”

તે દેવી તરફ ફરીને બોલીઃ “ દેવી ! આ સોકો તમારા પુણ્યકર્મની આડે આવે છે, તમે તેમના પરથી દુર્લક્ષ કરો. સ્વર્ગમાં મહારાજા મૃગેન્દ્રનો આત્મા આપની સહ જોઈ રહ્યો છે તેથી અહિં વધારે રોકાવું લાજમ નહિ. દેવી ! આ મૃત્યુલોકના ક્ષણભંગુર સુખપર લાત મારી પવિત્ર અગ્નિથી પૂર્ણ સ્ત્રીતામાં પ્રવેશી તે દ્વારા સ્વર્ગનું શાશ્વત સુખ ભોગવવા બાંચશાળી થાઓ.”

“ અધર્માચરણી !” ઉપશુભશેઠ-કળાવતી કાણ છે તેનાથી અચાત-તેના પ્રતિ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી બોલ્યાઃ “ ધર્મનાં વિશુદ્ધ તત્ત્વોથી અચાત અછોતરી છોકરી ધર્મની મોટી મોટી વાતો તું મને શું સમજાવે છે?”

“ આપ મોટા વયોવૃદ્ધ હોઈ અને જાનોખેદ આપતા હશે !” કળાવતી વચમાંજ બોલી ઉઠી.

“ ઉપગુપ્તશોક વયમાં તરણુ છે પણ ચાનમાં ટૂંક છે. ” રાણી ધન્ડ-મતીએ કહ્યું.

“ સ્વર્ગમાં પોતાના સ્વામીના આત્માને મળવા સાર મર્ત્યસંસારમાંથી સજીવ પત્ની આત્મહત્યા કરી સ્વર્ગે જાય અને સ્વામીના આત્માને મળે એ બધી વાતો સહેલુક નથી. મહાસાગરમાં દૈવવશાત્ એ કાષ્ટ ભેગાં મળે અને પુનઃ છુટાં પડી જાય, તે ફરીથી જન્મ એકઠાં થવાનો સંભવ નથી, તેમજ બવસાગરમાં પતિપત્ની વચ્ચેનો સંબંધ અવસાન કાળે જે તુટી જાય છે એ ફરી એકત્ર થવાની બાવના કેવળ હવાઈજ છે. પોતાના કર્મ પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિનો આત્મા મૃત્યુની સાથેજ ફરી જન્મ લે છે તો પછી અમુક સુદત સુધી તે આત્મા સ્વર્ગમાં રાહ જોઈ રહે છે એ મનાવજ કેમ ? શું તમારા ‘ અહિંસા પરમોધર્મઃ ’ થી અલ્પકૃત ધર્મમાં આત્મહત્યા કરવાનું સચવે છે ? ” ઉપગુપ્ત બોલ્યા.

“ આવે વખતે આવી બાંજગડ વળી ક્યાંથી ઉઠેલી ? ” સદગ ધીર્મા પડયા છતાં આવેશ આણીને કળાવતી બોલી. “ ધર્મ અને શક્તિ એક ખીલમાં ફેળભેળ છે. હજારો વર્ષો થયાં સતી થવાની ચાલતી આવેલી શી પ્રમાણે કોઈ અબળાના તે વર્તનની આડે આવવાનું તમને છાજે છે ? ”

“ તારા જેવી કોઈ દુષ્ટ અંતઃકરણની રાક્ષસીને કદાચ ન છાજે. ” કળાવતી પ્રત્યે ઉપગુપ્તે કહેવા માંડ્યું. “ આત્મહાતયી દેવીને પરાવત કરવાને બદલે તું તેમને તેમાં અનુમોદન આપે છે ? કેવી ! હું તમને કોઈપણ રીતે ચીતાને માર્ગે નહિ વળવા દઉં. ”

“ દેવીને પોતાના સરેશણુ સાથે, વિશ્વના અપવાદથી છૂટવા સાથે શરીરમય ધર્મને માન આપવા સાથે અને કલિંગ દેશની રાજ્યપ્રજાથી વિભગ રાખવા સાથે તેમણે સતી થવું જ નોંધ્યું. ” કળાવતીએ નોરથી પોતાનું સમર્થન કર્યું.

કળાવતીના આ નિષ્ઠુર અંતઃકરણના ઉદ્ગારો સાંભળતો ઉપગુપ્ત શોક યોડીવાર સ્તબ્ધ ઉભોજ રહ્યો. ધન્ડુમતીએ શોકોદ્ગારથી કહ્યું. “ ખરેખર ઉપગુપ્ત શોક ! મ્હારે સતી થવું જ નોંધ્યું; તે સિવાય મ્હારે એવ નથી. ”

“ મારી નામ વિચારવાનું ઉત્તરન કરી તમે સતી થશો ? ” શોક બોલ્યા.

“ હા, હું સતી થમશ. ” ધન્ડુમતીએ કહ્યું.

“ જાતે આત્મહત્યાનું પાપ બ્હોરશો ? આત્મહિંસા કરશો ? આત્મે-

મતિથી ભ્રષ્ટ થશે ? નહિ, બિલકુલ નહિ. દેવી ! એવી જડ શક્તિ બચી જાય. શક્તિને બાળવા માટેજ આ ચીતા માનો.

"ખરદાર ! દેવીની ધ્વજાને તોડી પાડવાનો તમને શો હક્ક છે ? સતી થવાનો દેવીએ નિઘય પ્રદર્શિત કર્યા છતાં પણ પોતાનોજ કડકો ખરો કરાવ્યા કરો છો ? જ્ઞાનટુક માણસનાં આવાં લક્ષણ હોય ? વધતી વૃદ્ધિ થતી, "સાડે બુદ્ધિ નાહી" કહેવાય છે તેમ અતિ જ્ઞાન પામનારાં અતિ મૂર્ખ તે આનુંજ નામ !"

"કળાવતી ! માઝામાં રહે." ઈન્દુમતીએ પુનઃ શેઠ સામે ફરીને કહ્યુંઃ "શેઠ ! આ અજ્ઞાન છોકરીના બોલના સામું ન બોલો; મારા છતેન્દ્ર પર કૃપા કરો, ને તેને અશોકના કમળમાથી છોડાવવાની પેરનીમાં રહો. હવે સતી થયા સિવાય બીજો માર્ગ મારે માટે નથી."

"શું ? મુવરાજ છતેન્દ્ર રાજ્ય અશોકને મળી આવ્યો છે ?" કળાવતીએ નનાઇ પામી પૂછ્યું.

"હા." ઉપગ્રુમ શેઠે જવાબ વાળ્યો.

આ સાંભળી કળાવતીનું હૃદય પ્રકુપ થયું હતું, તેનો પુરાવો તેનું વદન આપતું હતું, અને તેની આ સ્થિતિ નિહાળી ઈન્દુમતી ચંકાશ્ચર્ય પામી. ઉપગ્રુમ શેઠ નિરાશ થઇ સ્વસ્થ બેસા હતા. ગંગારામના મંત્રાવ્યાર આણુજ હતા. ચીતા શાંતપણે બળતી હતી. ઈન્દુમતીએ મૃત્યુ પામેલા પતિના સુ-કમાત્માને હૃદયમદિરમાં પધરાવ્યો હતો. જડ અશુ બંધ કરી, સૂક્ષ્મ અશુથી કાલ્પનિક પતિમૂર્તિનાં દર્શન કરતી હતી. એક પગ હપાડી ચીતામાં મૂક્યો, ને બીજો પગ અન્દર મૂકવાની તૈયારીમાં હતી, એવામાં કળાવતીએ કર્કશ ધ્વનિ કર્યોઃ "વૈભવથી પતિત મહારાણી ઈન્દુમતી ! સ્વર્ગગામી ત્હારા સ્વામી તારી વાટ જૂવે છે, તેની સાથે જતા પૂર્વે ત્હારા છેવટના બે શબ્દો સાંભળી લે. માન, કે જે કળાવતીની ત્હેં એજા કરી હતી, તે જ કળાવતી કલિગદેશના મૂળ રાજ્યસિંહાસન પર આરૂઢ થઇ, તે પોતાનીજ હિમ્મતથી કલિગદેશની રાણી થઇ, હવે ઇન્દ્રપુરના સમસ્ત પ્રદેશની દેવી થઈ છે. બસ, તને અત સમયે ત્હારે આટલુંજ સંભળાવવાનું હતું."

રાણી ઈન્દુમતીએ આ શબ્દો સાંભળ્યા, અને તે શબ્દો ત્હેને ચીતામાં દોમરો એવી કળાવતીની ધારણા હતી. પણ ચીતા કને આવતાં તે ક્યારની બેશુદ્ધ બની હતી, તેનામાં તરણા જેટલું બળ રહ્યું નહોતું, જે કાંઇ બેજ

હવું તે બોલવામાં કાઢી નાંખતી હતી. તે પોકારતી હતી કે: “મને બચાવો, બચાવો” રાણીના આ કશ્ચાજનક ચબ્દો સાંભળી ઉપગ્રુમ શેઠ તથા ગંગારામ તેના તરફ દોડી ગયા. પણ તરવારની બ્હીક બતાવીને કળાવતીએ પોતાનાં માણસોની મદદથી ઉભયને આવતા રોક્યા.

આ તરફ ચીતા પોતાની ફરજ અદા કરતી હતીજ. હુન્નથી રાણી ઇન્દુમતી અત્યાર સુધી ‘બચાવો’ ‘બચાવો’ના પોકાર કરતી હતી. એક લામાં જોઈ બિશુનો પોષાક પરિધાન કરેલો એક તરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે દોડતા આની ચીતા પાસે જઈ જોતજોતામાં રાણી ઇન્દુમતીને તેમાંથી ઉઘડી બહાર કાઢી, અને તેથી હવે ગંગારામ તથા ઉપગ્રુમ શેઠને ચીતા પાસે આવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો નહિ. બન્ને જથ્થા ફરી પાસે આવ્યા. ફરીનું અંગ દાઝ્યું તો હતુંજ, પણ જીવ જાય એવી બારે મળ થઈ હોય તેમ નહોતું જણાતું. તરણ યુવક સામે એકાદમે જોતી કળાવતી હતી હતી. તેના પ્રતિકાર કરવા સરખી તેનામાં ચક્તિ રહી નહોતી!

રાણી ઇન્દુમતી અત્યાર સુધી જેમાન અવસ્થામાં અપરિચિત તરણના ખોળામાં પડી હતી, તેને સાવધ કરવા સાર ઔષધોપચારની આવશ્યકતા હતી. પામેના ગામમાં હતાવળા જમને ત્યાંથી ઔષધ લાવવાની વ્યવસ્થા કરવાનું ઉપગ્રુમ શેઠને સોંપાયું, તેમજ પાલખી કે મેનો લવાય તેવી જોગવાઈ કરી આવવાનું પણ કહ્યું. આ તરફ જોઈબિશુનો ભગ્ન અને તેજેભય મહેરા જોઈ, તેનાથી અંભાઈ ગયેલી કળાવતી સ્થેજ ડરતી ડરતી ધીમે પણ પાછે પગે પોતાના સુકામ-ધર્મશાળા ભણી વળી.

ગંગારામ તો અપરિચિત યુવકને ક્યારનો જોળખી ગયો હતો, એટલે વખત જોઈ તેની નજીક જઈ ધીમેથી બોલ્યો: “યુવરાજ જીનેન્દ્ર મહારાજ!”

“ગંગારામજી! મહેને ત્હમે બરાબર જોળખ્યો છે. હું બરાબર અણીને પ્રસંગેજ આવી પહોંચ્યો! જો યોડો મ્હોડો આવ્યો હત, તો માતાજી મને મૂકી—અરે આ સંસારને છોડી પરલોક સિધાવત! હવે ત્હમે સત્વર ગામમાં જાઓ, ને ઔષધોપચારની વ્યવસ્થા કરો; નહિ તો માતાજી મહા જોખમમાં આવી જશે. હું હમણાં માફ કોમને પણ જોળખાણ આપનાર નથી. તમે ગાઢ પરિચયને લીધે મને જોળખી ચક્યા, પણ હવે મારા ખરા નામથી મને જૂલેયું બોલાવશો નહિ. આટલી વાત તમારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. પિતાજીનું મૂન થયું કહેવાય છે, મહેને તે બાતમી ક્યારની મળી

છે; પણ તે કેવળ ખોટી અફવાજ હોય તેમ મને લાગે છે. ખૂન વાળા કબરું સિર નથી, માત્ર ધડજ મળ્યું છે ! પિતાથી ઇન્દ્રપુરથી ન્હાસી ગયાની ખાતમી ખરી છે, પણ તે ક્યાં ગયા તેનો ખતો નથી. એની ખાતમી પણ હવે ઇન્દ્રપુરથી મળી સમજવી. અને કળાવતી પાટલીપુત્ર નગરમાં જાય છે, તેની પાછળ જવાથી બરાબર ખાતમી મળે તેવા ઉદ્દેશથી હું એકઠો તેની પાછળ પાછળ આ તરફ આવ્યો છું. આ સર્વ હપ્તીકતનો સાર આટલો છે: આજથી ચાર મહિનાની અંદર પિતા સંબંધી પાટી ખાતમી મેળવવાનો મ્હારો નિશ્ચય છે, અને ત્યાં સુધી પૂજ્ય માતૃથી સતી થતાં રોકાય તે ખાટે આપણે કાગળ રાખવાની છે. મુદત વિતતાં હું પાછો મળીશ, અને ત્યાં સુધીમાં પિતાથી સંબંધી કરા પછી સમાચાર નહિ મળે તો માતૃથી તેમની મરણ પ્રમાણે વર્તવા મુખત્યાર છે.”

યુવરાજ જીતેન્દ્ર આટલું બોલી રહ્યા, તેટલામાં મેનો લક્ષને ઉપશુભ શોક આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે પોતાનો સરસામાન તથા બાધિસો અશ્વ વગેરે જે ધર્મશાળા આગળ હતું, તે ગંગારામ પછી લાઇ આવ્યો. અતિ પ્રેમ અને લાગણી પૂર્વક અસ્વરથ માતાને તે યુવકે મેનામાં સુવાડ્યા પછી બનતી ત્વરાએ ગંગારામ તથા ઉપશુભ શોકે મેનાને ઉપાડ્યો. આવિતો કંઈ વિચાર આવવાથી જીતેન્દ્ર જરા વાર ઉભો રહ્યો. તે વખતે સંક્રાંત્ય પામેલી કળાવતી ત્યાં આવી, અને અતિ વિનયભાવે તેને વિનવવા લાગી: “તરણુ બિશ્નુશ્રેષ્ઠ ! સાગંકાળ થવા આવ્યો છે, આજુબાજુ સુકામ કરવા યોગ્ય કોઇ સ્થાન નથી, હું તેમજ મારાં કેટલાંક માણસોં પાસેની ધર્મશાળામાં ઉતર્યાં છીએ, તો આપ પણ ત્યાં રાતની રાત પધારવાનો અનુમત્ત કરી આપના ધર્મકાર્યને સરળતાથી મંભાળશે. સિવાય બોજન, યયન વગેરેની વ્યવસ્થા પણ ત્યાં થશે.”

સિશ્નુએ કળાવતીના કહેવાનો સ્વીકાર કર્યો એટલે આનન્દથી પુલાતી કળાવતી એ તરણુને ધર્મશાળામાં તેડી ગઇ. કારસ્થાની કળાવતીનાં કારસ્થાન પણ ચોરજ છે ! તેણે બૌદ્ધબિશ્નુને આજખ્યો હશે ? તે ગમે તેમ હોય, પણ વાચકો તો પહેલાંજ પ્રકરણથી તે બિશ્નુના પરિચિત છે.

પ્રકરણ છઠું.

વસ્તુસ્થિતિ.

હારાજ મૃગેન્દ્ર મહા સમર્થ હતો, ન્યાયનિપૂણ હતો. ઐર્ષ્ય સંપન્ન હતો, ધર્મીય હતો, અર્થાત્ ધર્મ તેની નસેનસમાં ઉજ્જી રહેલા તાજ શોભિત સાથે રમી રહ્યો હતો. કલિંગદેશનો તે એક વીર કેસરી હતો.

કેસરીની સાથે દોસ્તી કરનાર પૂર્વના પ્રકરણનો બાલયોગી, કુમાર જીતેન્દ્ર તેનો પુત્ર થાય, ઇન્દુમતી તેની રાણી, અને કુમાર જીતેન્દ્રના સર્વગત મળતી આવતી તેની લાડીલી પુત્રી એજ શોભના.

કુમાર જીતેન્દ્રને બિશુવેશ ધારણ કરવાનું, રાણી ઇન્દુમતીને એકધવામાં પડી વિકટ વાટે 'વખાનાં માર્યા' પેડે રખડવાનું અને ઢુંકામાં મહારાજ મૃગેન્દ્રનાં-પોતાનાં-માણસો છિન્નભિન્ન દસાએ પહોંચવાનું મૃગ દારણ એક રીતે શોભનાનું કહી શકાય.

શોભનામાં અપ્રતિમ સૌન્દર્ય હતું. તે સ્વભાવે સુશીલ હતી. વયમાં, ખાંધામાં અને બધી રીતે તે રદિયાગી હતી, રૂપરૂપે અંબાર હતી, ગુણોના ભંડાર હતી, તેની વાણીમાંથી અમૃત ઝરતું, તેના નવનમાંથી નેહ નિતરતો, તેણે હૃદય રસ અને આનન્દપ્રદ હતું.

અશોકની અપરમાતા રાણી યુદ્ધિમતીએ પોતાના પુત્ર વિતાશોક વેરે એ શોભનાનું લગ્ન કરાવરાવવા વાસ્તે ગાદીનધીન અશોકને સૂચવણી કરેલી. હમણાં ધણું સંક્ષિપ્તમાં વિદિત થાવ કે, એક તો એ શોભનાને વિતાશોક વેરે પરણાવવાની મહારાજ મૃગેન્દ્રે સાધ ના પાડેલી તેથી, અને બીજું બોલ-ધર્મનો દેશાંતરે પ્રચાર કરવા પોતાનો અમથ સ્થાપિત કરવાનો અશોકનો ગંભીર આશય હતો તેથી, આવાં એ કારણોથી અશોકે કલિંગદેશના મૃગેન્દ્ર મહારાજ સાથે યુદ્ધ આરંભેલું. એ યુદ્ધના પરિણામની આછી માહિતી તો વાચકને વિદિત છે.

એક નૃપવરનું આટલું ઝાળખાણ આપ્યા પછી હવે અશોકનો ઇતિહાસ ઢુંકામાં જણાવીએ.

મગધદેશનું નામ અજ્ઞપ્રયું નથી. રાજા ઝિન્દસાર ત્યાંનો યાસક હતો, તેણે અનેક લગ્નો કરેલાં. એકજ સ્ત્રી પરણીને આજો ભવ તેનીજ

સાથે રહી નિર્ગમન કરવો એ, તે કાળના રાજાઓને મન લાગ્યુંન લગાડનારું લાગતું ! પોતાના મોભા પ્રમાણે, પ્રતિજ્ઞા અને પદ પ્રમાણે જોડેલા જાસ્તી પરિવાર હોવો જોઈએ, તે પ્રમાણે દરજ્જાને શોભે અને છાન્ને એટલી કન્યાઓ પરજીવામાં ન આવે તો તે કાળમાં, રાજાઓ, સરદારો અને ઉત્તમ-મધ્યમ અમીર ઉમરાવોને મહા ન્દાનમ લાગતી. અરે અમીર-ઉમરાવોના ઉત્તમ-મધ્યમ દરજ્જા પણ તેમની વિવાહિત પત્નીની સંખ્યા ઉપરથીજ અંકાતા ! આ રીતે અનેક સ્ત્રીઓ એક પુરુષ ઢંકાતો, છતાં પણ વિવાહમાં માંગસ્ય-વૈભવ કાયમનું ટકતું. એકધર્મલાલસાના ઢોંગ નિમિત્તે, વિષયમોગની જાલીમ વાસનાને સંતોષવા પશુરક્તિની પદ્ધતિ પ્રમાણે તે સમયની શાસ્ત્રાત્મા એવી હતી કે “ એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પરજીવી.”

કહેવાતા શાસ્ત્રમાંની એક જાણુ આવી અન્ધગ્રંથા અને ખીજી ગમ વિષયવાસના એમ બન્નેને અધિન થયેલા રાજા બિન્દુસાર પણ માનતો કે પરીશ્રુત સ્ત્રીઓની સંખ્યા જેમ વધશે તેમ પોતાને વિવાહિતસુખ વધારે મળશે.

રાજામાતા યુદ્ધિમતી એ બિન્દુસારની પહેલી વારનીજ પત્ની હતી; પણ ત્યાર પછી તો રાજાએ તેનું અંતઃપુર સજાવવા સારૂ ધણી અપ્રખુદ્ધ અને અનાથ કુમારિકાઓને વિવાહ-માંગસ્યના વિષે પોતાની બનાવી હતી. તથાપિ એટલાથી પણ તેની તૃષ્ણા શમેલી નહિ; અને એકાદી સૌન્દર્યવતી તરૂણીની નવી ખખર મળતી કે તરત તેને ત્યાં લગમગડપ રચાતો.

બિન્દુસારની આ કાઠિની લોહપતાનો લાભ લઈ એક દહાડો કાષ્ઠ વયોષ્ઠ પણ રાંધે વિપ્ર તેના દરબારમાં દાખલ થયો; અને તેણે પોતાની સુંદર તેમજ ઉપવર કન્યાને નજર કરી નિવેદન કર્યું કે:

“ પૂરપાલ ! આ મારી એકની એક દીકરી છે, ને એનું નામ સુમદ્રાગિ છે. જન્માક્ષર ઉપરથી બેળીએ વતારો કહાડ્યો છે, ને જન્મોત્પત્તિથી તે જણાવે છે કે એ કન્યાની કુળે એક ચક્રવર્તી પુત્ર જન્મશે. પારખું જોવા આ કન્યા આપને સમર્પણ કરું છું.”

રાજા બિન્દુસાર જ્યોતિષને કેટલું માનતો એ એક જૂઠ્ઠી વાત છે, પણ વિપ્રકન્યા સુમદ્રાગિના સૌન્દર્યથી તે વિષયાસક્ત રાજા મોહ પામ્યો અને તેથી તેણે લગીર પણ આનાકાની વખર તેના સ્વીકાર કર્યો. સ્વીકારજ કર્યો એમ નહિ, પણ અંતઃપુરમાંની ખીજી સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચપદ ભોગવતી રાજામાતા યુદ્ધિમતીની કાઠિમાંજ સુમદ્રાગિને બેસાડી દીધી.

યુદ્ધિમતી કરતાં સુમદ્રાગિ ઘણે અંશે વિશેષ સુસ્વરૂપ હતી. લાવણ્ય,

માર્દવ અને ભાવ પણ એટલાજ અદ્ધા હતા, અને તેથી ધડીવાર સની મૂડી રાજા બિન્દુસારને બહાર જવું ગમતું નહિ. દુકામાં તે તેમજ બની ગયો.

આથી ઇર્ષાણુ યુદ્ધિમતી અને એની પુત્ર પકડનાર અન્ય રાણીઓ એનાપર દેશ કરવા લાગી. દેશ એટલે દરજ્જે વધ્યો કે રાજા બિન્દુસારની નજરેજ સુભદ્રાગિ ન પડે એ પ્રકારના અનેક ચેતરા રચાયા. સ્વરૂપ મુદત લગથુ બિન્દુસાર સુભદ્રાગિને ભૂલી પણ ગયો, તથાપિ છેવટ સુભદ્રાગિની નૈસર્ગિક માર્દવતા, અપૂર્વ સેવા, હૃદયગમ ભાવ અને રોડે બિન્દુસારને ઠેકાણે આપ્યો. કહો કે પ્રેમના યુદ્ધમાં સુભદ્રાગિ વિજય પામી અને યુદ્ધિમતી વગેરેનાં મોડાં ઝાંખાં થયાં. સુભદ્રાગિપરના વેસ્તુ ખીજ યુદ્ધિમતીના મનમાં અત્યારથી રેપાયું. થોડા વખતમાંજ અતુલ વખતે ઉભય રાણીઓ ગર્ભવંતિ થઇ. બિન્દુસારના મનમાં પારાવાર આનંદ થયો; અને યુદ્ધિમતી કરતાં ચાર ઘટિકા પૂર્વે સુભદ્રાગિને પુત્રનો પ્રસવ થયો, અને ત્યાર પછી યુદ્ધિમતીને પણ પુત્રજ આવતયો.

અહિંસા તત્ત્વના પ્રચાર અર્થે 'પોતાનું' જીવન ગાળનાર અને દયામાંજ જીવનકર્તવ્ય સમજનાર વગી અન્યના દુઃખે દુઃખી થનાર માયાણુ બાળક અશોક પોતાની માતાને પ્રસુતિ સમયે પણ દયાણુ લાગેલો. પણ બંધિયમાં દેહિયમાન થનાર તેના વિભવ ચરિત્રનાં સ્મરન ખીજ માનવદષ્ટિને અગોચર હોવાથી સુભદ્રાગિનો પ્રસુતિકાળ સહીસન્નમત નિવડ્યો. તેથી બિન્દુસાર વગેરેને સાનંદાર્થ લાગેલું; અને તે બાળકનું 'યથાર્થ' નામ અશોક રાખેલું. જે ધામધૂમથી અશોકનો નામકરણકરાર થયો, તેથી અધિક રીતે યુદ્ધિમતીના પુત્રના નામકરણમરેકાર વખતે ધામધૂમ થયેલી. તેજે મત્સર તેમજ દુરાચરને લીધે પોતાના પુત્રનું નામ વિતાસોક રાખ્યું. બાવિ કસડના ખીજરોપણનો આ ખીજે પ્રસંગ.

પ્રજાજ મગધદેશનો બાવિ સ્વામી કાણુ થાય, તે માટે તે સમયનો કામદો, પંડિતોમાં અતિ વાદ્યસ્ત પ્રથમ ઉપજવનાર હતો. રાજકુમાર વિતાસોક પદરાણી યુદ્ધિમતીનો અર્થાત્ બિન્દુસારની જ્યેષ્ઠ પત્નીનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી તે જ બાવિ મગધેશ છે, એવું રાણી યુદ્ધિમતી તેમજ તેના સલાહકારોનું માનવું હતું. અને અશોકનો જન્મ જો કે થોડો બેલો થયા છતાં તે પદરાણીનો પુત્ર ન હોવાથી મગધેશ હરે નહિ, એમ હક્તિ થતી, તથાપિ અન્ય સુચ પંડિતોનું કહેવું એવું હતું કે અશોકજ ખરો પુત્રરાજ છે, અને બિન્દુસાર પછી ખરો મગધાધિપતિ તે જ હોઇ શકે.

રાજા બિન્દુસારે આ સમ્બન્ધમાં કશી આનાદનની કરેલી નહિ, તે આ પ્રશ્નની ઉદાપોહ તેણે કદિ પણ જાહેરમાં યવા દીધેલી નહિ. તે પોતાના મનમાં બેઉ રાજકુમારોની યોગ્યતા અવલોકતો હતો. જેની યોગ્યતા શ્રેષ્ઠ હોય, તેની બાબુએજ કાયદાના આરિક તંત્રીઓ પણ વળે એવી તેની માન્યતા હતી. પણ આ બે બાઈઓના સ્વભાવમાં ભિન્નતા જોઈ રાજા બિન્દુસાર કોની યોગ્યતા વધારે છે તેનું નક્કી છેવટ તે અંતકાળ લગી પણ લાવી શકેલો નહિ. શુભદ્રાગિના સરસ સ્વભાવે, હૃદયની લાગણીથી આત્મશિક્ષણના પાઠો પઢેલા અશોકનો શાન્ત સ્વભાવ જોઈને, રાજા બિન્દુસારને એ શરૂનો પરા-જય ઉત્તમ પ્રકારે કરીને 'મૌર્યવંશ'ની કીર્તિ વધારશે એવું ગૌરવ સમજાવેલું, ત્યારે કપટી અને કલાબાજ બુદ્ધિમતીની તાલીમ તો ઉછેરેલા વિતાશોકના પ્રેમાળ અને મોળા સ્વભાવનું અવલોકન કરીને એ પોતાની પ્રજાને પુત્રવત્ પાળી રાજ્યનિષ્ઠાના જોર ઉપર 'મૌર્યવંશ'નું ચિરસ્થાયીત્વ પ્રાપ્ત કરશે એમ તેને લાગ્યું હતું. અશોકના જરાક તવ બાલસ્વભાવે બિન્દુસારના મનની ખાત્રી થયેલી કે તે દુષ્ટોનો શાસનકર્તા થશે, અને વિતાશોકની કોમળ તેમજ મીઠી હૃદયી સજ્જનોનું સંરક્ષણ કરશે. ઉભય રાજકુમારના સ્વભાવમાં આટલું પરસ્પર ભિન્નતા જોઈ રાજા બિન્દુસારને મન બંને સરખા દરજ્જાના, સરખા ઉપયોગી અને સરખી યોગ્યતાવાળા લાગ્યા. એથીજ અંતકાળ પર્યંત તે દોષને પણ એક બીજાથી ચક્રતા ઉતરતા કરાવી શકેલો નહિ.

વિકાળ કાળની મદદ લઈને રાજા બિન્દુસાર પોતાના પિતા ચન્દ્રગુપ્ત તથા અન્ય આમજનને મળવા છઠ્ઠ લોક છોડી સ્વર્ગે સિધાવ્યો. આટલા સમય સુધી અનિશ્ચિત રહેલો વારસાનો પ્રશ્ન હવે મોખરે આવીને ઉભો રહ્યો. રાજાભાતા બુદ્ધિમતીએ વિતાશોકને મગધાધિપતિ કહીને આગળ ક્યો અને અશોકે પાટલીપુત્રના રાજસિંહાસન ઉપર પોતાનો અધિકાર આગળ આણ્યો. રાજા-ભાતાને ભિક્ષુ સભાપતિ સંપ્રદાયાર્ચની સંપૂર્ણ સલામ હતી, ન્યારે અશોક મથાન્યાય ગાદીનો વારસ છે એમ લાગવાથી પ્રધાન રાધાગુપ્તે અશોકની બાબુ પકડી હતી. રાજા બિન્દુસારની ઉત્તરક્રિયા પૂર્વેજ આ પ્રશ્નને નિવેડો લાવવો જરૂરનો હતો તેથી પાંચ નિષ્પક્ષપાતી તેમજ સ્પષ્ટવક્તા કાયદાના જાણનાર પંડિતોની સલાહ લેવાઈ. “અશોકજી ખરો જ્યેષ્ઠ રાજા-કુમાર છે, તેજ કાયદેસર વારસ છે ને તે જ મગધપતિ છે.” તે સલાહકારોએ આમ સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રમત સૂચવ્યો, તે શ્રવણ કરતાંજ બુદ્ધિમતીના કોષનો પાર રહ્યો નહિ. પતિના શ્રુત્યથી થયેલા શોકને કોરાણે કરીને તેણે સલાહ-

દારોને પુનઃ વિચાર કરીને પરિણામ નિવેદન કરવાની આજ્ઞા કરી. રાજ્ય-નીતિય પંડિતોએ પોતાનો એજ મત પુનઃ પ્રતિપાદન કર્યો. આ ઉપરથી ઇંછેડાઇને યુદ્ધિમતી પંડિતોને અદ્વાતલા કહેવા લાગી.

અશોક ગાદીનો વારસ ઠર્યો, બિન્દુસારની ઉત્તરક્રિયા પાર પડી, રાજમાતા યુદ્ધિમતીને પોતાનો સધલો દેશ અને ક્રોધ હૃદયના એક ભાગમાં અત્યારે દબાવી દેવો પડ્યો. પણ ચોખ્ખ સંધિ સાધીને વિતાશોકજી ગાદીનો સ્વામી છે એવું જગતના નિદર્શનમાં આણુવાની તક તે જોતી હતી. ભાવિ-કલકને દ્રઢિભૂત કરનાર રાણી યુદ્ધિમતીને આ ત્રીજો પ્રસંગ મળ્યો.

યુદ્ધિમતીની ઉધા યુદ્ધિએ એને ધ્યાં અને એને અંગે મમત, વેર તરફ વાળી. જેમ જેમ અશોકની કીર્તિનું તેજ શુકલપક્ષની ચન્દ્રની ચક્તી કલાતુસાર વૃદ્ધિગત થતું ગયું, તેમ તેમ યુદ્ધિમતીના બળતા હૃદયમાં ધી હોમાવા લાગ્યું. અને એ હોમાતા ધીધી પ્રજ્વલિત થતા અગ્નિનો એક વિશાળ યજ્ઞમંડપ રચી પોતાના પુત્ર વિતાશોક દ્વારા અશોકની એ યજ્ઞમાં આહુતિ આપવાનો નિશ્ચય યુદ્ધિમતીએ કર્યો ત્યારેજ તેને કંઈક નિરાંત મળ્યા.

આટલી ઠોરતા યુદ્ધિમતીમાં હતી એ ખરું, પણ વિતાશોકના સં-બંધમાં ‘મા તેવાં છોકરાં’ જેવું ન હતું. વિતાશોકનું અંતઃકરણ નિખા-લસ હતું, તેને સ્વભાવ માયાળુ હતો, અને જાતુભાવથી તેનું હૃદય છત્રો-છલ ભરેલું રહેતું. અશોકને પોતાના વડીલજન્મ તરીકેજ નહિ, પણ તે ઉપ-રાંત સાચા સાથી અને શ્રેષ્ઠ સલાહકાર તરીકે તે માનતો.

વિતાશોકની આ પ્રકારની વર્તણૂંક યુદ્ધિમતીને ન ગમે એ એના સ્વભાવ પ્રમાણે વાસ્તવિકજ હતું. આથી વિતાશોક માથી ગુમ રીતે, અશોકને વ્હાતો; છતાં યુદ્ધિમતી તે જાણી જતી. છળ-કપટમાં વધારે મદદ મળે તેટલા સાદા યુદ્ધિમતીએ સંપ્રુષ્ટાચાર્ય નામના જૌદ્ધ બિહુ અથવા રાજબિહુને પોતાના પક્ષમાં લીધો. અને એજ રીતે રાજા બિન્દુસારના સ્વગરિહણ પછી પ્રધાન રાધાગુપ્ત અશોકનો સાચો સલાહકાર બની રહ્યો.

એક તરફ યુદ્ધિમતી અને તેના જેવાજ આચાર્ય સંપ્રુષ્ટાચાર્ય મળી વિતાશોકના ખીલતા હૃદયમાં અશોક ઉપર દેશ કરવાનાં, તેનું વેર વાળવાના અને એવા અનેક પ્રકારના દુર્ગુણોનાં ખીજ રોપવા માંડ્યાં, જ્યારે બીજી બાજુથી અશોક પ્રામાણિક, અનુભવી અને વયોવૃદ્ધ પ્રધાન રાધાગુપ્તના હાથ નીચે ઉચ્ચ ચારિત્રના અને વ્યાત્મશિક્ષણના પાઠો શીખવા લાગ્યો.

પૂર્વના સંસ્કારથી કે કોણ જણે યાચી, પણ વિતાશોકના બાવ-
બાવમાં ધટાડો થયેલો છુદ્ધિમતી કે સંપ્રદાયાર્થ દેખતાં નહિ, તેથી તે
ધણું ચિડવાતાં, અને કોઈ બીજને પ્રસંગ હસ્તગત કરવાની રાહ જોતાં.

કાજો પ્રસંગ શોધવામાંજ સતત જેહુ જીવન વડન થતું હતું એવા
સંપ્રદાયાર્થને તે પ્રસંગ મળી આવ્યો પણ ખરો, અને તે છુદ્ધિમતીને
કહી સંભળાવ્યો. આ પ્રસંગ, પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણે કલિંગદેશના મહારાજ
મૃગેન્દ્રની રાજકન્યા શોભના સાથે વિતાશોકના વિવાહનો હતો. છુદ્ધિમતીને
સંપ્રદાયાર્થનો આ વિચાર પોતાના ભાવિકલ્પક વાસ્તે બન્ધબેસતો લાગ્યો
અને તરતજ અશોકને આ વાત કહેવામાં આવી.

કલિંગદેશના રાજાની અટલ ધર્મનિષ્ઠા-હિન્દુધર્મ પ્રત્યેના તેનો અતુલ
પ્રેમ-સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સૌને જાણીતોજ હતો. તે વખતે ઇન્દ્રપુર હિન્દુ-
ધર્મનું કેન્દ્રધાન હોઈ, ત્યાં હિન્દુધર્મીઓનેજ સાઈ માન મળે છે, એ
અશોક સારી પેઠ સમજતો હતો, તેમજ તેને ખાત્રી હતી કે મૃગેન્દ્ર પોતાની
રાજકન્યા શોભનાને બૌદ્ધધર્મી કુમાર વિતાશોક વેરે પરણાવશે નહિ.
અશોકે તેના અંતઃકરણની આ સાચી માન્યતા માતા છુદ્ધિમતીને જ્યારે
કહી સંભળાવી, ત્યારે છુદ્ધિમતી અને સંપ્રદાયાર્થે તેની ધટિત સલાહનો
ઉલ્લેખ અર્થ કરીને અશોકને ચોળીલા પાડવા માંડ્યો, અને વધારામાં
તેના પર આજ ચડાવવામાં આવ્યું કે, “પ્રત્યેક વખતે તું અમારૂં માન-
ભંગજ કરે છે.” અપરમાના લોખંડ જેવા કડોર કાળજીથી અશોક
જાણીતો હતો, તેથી મૃગેન્દ્રસારનાં કલ્પક ઉભો ન થાય, એવા શુભ
આશયે તેમજ પોતાના માથે મૂકતો આરોધ અથવા બેદારાતું નિમિત્ત નષ્ટ
થાય તેમ સમજી તેણે રાજા મૃગેન્દ્ર પાસે પોતાના આરમાન બાધ
વિતાશોક માટે તેની રાજકન્યા શોભનાની માગણી કરી.

આત્મશિક્ષણના ઉચ્ચતમ પાઠોથી જેનો આત્મા વિકાસ પામ્યો હતો
એવો મહાન અશોક, કેવળ સંસારના ખોટા આરોધથી કે મૃગેન્દ્રકથથી
કંટાળી અથવા હારી જઈ “અહિંસા”ના સત્ત્વ ઉચ્છેદક (અજાગતી કન્યાની
માગણી કરી) મુદ્દત કેમ સ્વીકારે? આ પ્રશ્ન પણ વાસ્તવિક છે, અને
તેના સમાધાન સારૂ પ્રથમ નિવેદન કર્યા પ્રમાણે અશોકનો જીવનકેતુ બૌદ્ધ-
ધર્મના પ્રચારનો પણ હતો તે વાંચનારને નિસ્મૃત થવું ન જોઈએ.

પૂરપાલ મૃગેન્દ્ર કાંઈ જાણે ધર્મચુસ્ત નહતો. તેણે અશોકને ઉત્તર
કહાવ્યો કે, “તમે નારિતક હોઈ, સનાતન હિન્દુ ધર્મથી બદ થયા છો,

અને તમારા ધર્મથી પરમ પવિત્ર હારતખંડને દુષિત કરી રહ્યા છો. 'અહિ-
ષ્ઠારથી ક્ષત્રિય થયેલું કાળું મુખ લાંબને મહા સમર્થ ઇન્દ્રપુરના રાજકુટુંબ
સાથે શરીરસંબંધ જોડવાની તમારી કલ્પના માત્ર પણ આ મૃગેન્દ્રને અતિ
અપમાનકારક લાગે છે. વળી સિંહના બચ્ચાને પકડવાના ફંદમાં ન પડો
એમાંજ ડહાપણ છે ! ”

સમગ્ર રાજ્ય અને ઐરાદિભિક્ષુકને આ અપમાનજનક સમાચાર પાઠવી-
પુત્રમાં પહોંચ્યાંજ સત્વર અશોકના સૈન્યે ઇન્દ્રપુરનો માર્ગ પકડ્યો. ઇન્દ્રપુર
જેવા સખળ રાજ્ય સાથે પ્રસંગ પડતો હોવાથી લડાઈ મારેની સધળી
જોખમદારી સેનાધિપતિને સોંપી અશોકને ઇંદિ લાગી નહિ. રાજમાતા
પ્લુદ્ધિમતીએ પણ ઇન્દ્રપુર પર ચડાઈ લઈને અશોકજ નહું, અને કુમાર
વિનાશોકે તેના મદદનીશ થવું એવી આગ્રા કરી હતી. માર્ગમાં કોઇપણ
પ્રકારનો અન્તરાય ન નડતાં, અશોક પોતાના પ્રગળ સૈન્ય સહ ઇન્દ્રપુરની
હદમાં દાખલ થયો, ત્યારે મૃગેન્દ્ર સાથર્થ સજ્જ થયો.

આ પ્રકારનું કોઇ અણધાર્યું સંકટ યોડા કાગમાં ઉત્પન્ન થશે એમ
પ્રધાન વિશાખાનંદે રાજા મૃગેન્દ્રને અગાઉથી સચવી રાખ્યું હતું અને
“ પોતાને અપમાનજનક સખ્દો અશોક ચાન્તિરી સહન કરશે નહિ, પણ
તેનો તેટલાજ બળથી જવાબ વાળવાની તક લેશે, ” એવું તેણે મૃગેન્દ્રને
વધારા તરીકે નિવેદન કરેલું હતું. “ આમ થવાથી અપારા બાહુના સામર્થ્ય-
ની સારી અજમાયશ થશે ” એવા વિરોચિત પણ મુન્મત્તપણામાં ઉચ્ચપ
ખતાવનાર ઉદ્ગાર મૃગેન્દ્રે ઠહાડ્યા હતા. તથાપિ વિશાખાનંદે ગાદસ રહ્યો
નહોતો. તેણે શહેરના કિલાની ચોગમ બચસ્થા કરીને, શહેરના સંરક્ષણાર્થે
લડનાર મદોની ચોળના કરીને, દારૂગોળો એકત્ર કરી અમુક ઉચિત સ્થાને
તૈયાર રાખ્યો. પ્રધાનની પ્રસ્તુત તજવીજ નિહાળી મૃગેન્દ્ર મૂઠુ હાસ્ય કરતો;
પરંતુ પોતાનું હાસ્ય કેવું અપ્રાસંગિક હતું તેની આગળ જતાં મૃગેન્દ્રને ખાત્રી
થઇ. હમથાં તો તે બમણા દેવથી શરૂના સ્કામેણુદ્ધમા ઉતરવા સજ્જ થયો.

પ્રકરણ સાતમું.

ધન્દપુરનો ઘેરો.

“મધ્યુ છે મુઝ ઇસાડે દેવ-દાનવનું સહા;
હણે છે કોઈ, તો કોઈ રહ્યાનું કરનાર છે.”

સ્વ. કલાપી.

હ તાર હિન્દુસ્તાનનાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો સર કરી, ત્યાં
ઐદધર્મ સ્થાપ્યા પછી છેવટેનું પ્રજાનું કલિંગદેશ પર ચલાઈ
કરવાની સંબંધી વર્ગ તરફથી મળેલી સલાહ પ્રમાણે અશોકે
બધે વિજય મેળવીને ધન્દપુરને ઘેરો ઘાસ્યો. આસપાસનાં
ન્હાનાં ન્હાનાં ઐતહાસિક રાજ્યો સર ક્યાં પછી એકમેક પડી
ગયેલો કલિંગ પ્રદેશ છત્તવો બહુ વસતો નહિ પડે એમ અશોક તથા
તેના સલાહકારોનું માનવું હતું, તથાપિ જ્યારે ધન્દપુરને ઘેરો ઘાસ્યો
બરાબર ચાર મહિના વીતી ગયા, ત્યાં સુધીમાં અશોકના લશ્કરથી તથાપુર
જગા જેટલું પણ આગળ ન ધસાયું, ત્યારે તે સૈન્ય પોતાની જૂથમરેલી
માન્યતાની પ્રતીતિ થવા માંડી; અને એ જૂથ સુધારતાં, ઉઘટા અલંકારતું
તેમને સ્મરણ થવા લાગ્યું કે, જંગલનાં ન્હાનાં ન્હાનાં જાનવરનો નાશ
ક્યાં છતાં વનરાજના ચિહ્નની વાત ન્હાનીયતી નથી; અને ખેરાક, ચાર
મહિનામાં તો કલિંગાધિપતિ મહારાજ મૃગેન્દ્રે સમગ્ર રાજ્યને હાંલાવી
મૂક્યા હતા, અને બલબલ સુખ સરદારો તથા સમરાંગણમાં સિંહની માફક
મૂંઝતા બહાર લડવૈયા ઉપરાંત ધરણીને પણ ધુળવી નાખે એવા શીર્ષ-
પૂર્ણ વીરો ત્રાણ ત્રાણ પોકારી રહ્યા હતા.

મામલો આટલો સુધી આવ્યા છતાં, અશોકનાં ‘મરણીઆ’ થઈ
કેસરીઆં કરવા તૂટી પડેલાં માણસો અશોકને લવલેણ પણ હતાશ
બનવા દેતાં નહોતાં; અશોક પણ નિર્જન આત્માનો નહોતો. જેના
જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ સર્વત્ર ઐદધર્મના પ્રચારનોજ હતો, અને
જેણે એ ઉદ્દેશ પોતાની પ્રજા અને તમામ લશ્કરની નસેનસમાં તેમના તાજા
ઉજળતા વીરસપૂર્ણ શોષિત સાથે જોતજોત કરી દીધો હતો, એવો
પ્રતાપી અશોક અહમ પડે ઉભો રહી પોતાના સૈનિકને રણપટ્ટમાં

આદ્યતિથિ બનવા સતત ઉચ્છેરી રહ્યા હતા. પણ અરેરે ! તેના સતત અગ્ર પર ન આવતાં વિજયનાં ચિહ્ન તો કલિંગાધિપતિની તરફથીજ નહીં દેખાતાં હતાં.

ધન્વપુરના પ્રચંડ મારાથી અશોકના સૈનિકોની સંખ્યાબધ દૂકડીએ વાવાઝોડાથી પીપળાપરનાં પાકાં પાન ખરી પડે તેમ જમીનમેસત થવા લાગી, અને તેઓ આગળ ધસવાને બદલે અસહ્ય મારો વેકીને પણ પાછાજ હટતા હતા, તેની તેમને ખાતરી થઇ ! મોખરે આવેલી એક સૈનિક દૂકડી નાશ પામતાં, તેની જગાએ આવતી બીજી દૂકડી અણે કસાક પણ તેનું સ્થાન સાચવી ચકતી નહિ ! આમ પાછા હટતા ચક્રવર્તને ધન્વપુરના દુર્ગ ઉપર સુરક્ષિત રથાને ઉભા રહી મહારાજા મૃગેન્દ્ર જોઇ રહ્યા હતા.

પ્રભાવશાળી અશોક પણ મૃગેન્દ્રની ભવ્ય પ્રતિભાશાળી અને કેસરી જેવી બક્ષપૂર્ણ પ્રતિભાને જોઇ ચકતો. અશોકને મન મૃગેન્દ્રની પ્રતિમા આ વખતે પ્રચંડ લાગતી, સુખાકૃતિ ઉમ જણાતી, તેનાં નેત્રોમાંથી મૃગેન્દ્રનોજ વિજય હરતો હોય તેવો તેને ભાસ થતો. એ ભાસે અશોકના હૃદયપટ પર કોઇ નવોજ પ્રભાસ પાડ્યો.

જેમ સોનામાં અમુક ગુણ વધારે બહાર પડતો હોય પ્રાધાન્યપદ ભોગવે છે, તેમ અશોકનામાં 'કથા' નો ગુણ સુખ્ય હતો. અશોકે અસખ્ય મનુષ્યો રથમાં રાજાતા પ્રત્યક્ષ દીકા, લોહીની નદી વહેતી પણ જોઇ, દુર્લભ ગણ્યાતા માનવ જીવનવાળાં અરિથ અને મૌસિ વડે ગીધ, કાગ અને ફતરારો દીવાળી કરતાં દીકાં, હજારો સૈનિકોનાં થતાં મરણને કીધે ખેદાનમેદાન થઇ જતી તેમની સંસારવાડી અને પાપમાલ થતાં તેમનાં બાલ-ગચ્ચાંની લાગણીનું જોર અશોકના હૃદયમાં જગદ્ જમ્યું; અને આ સઘળા લીલાધી તેના બદલાતા વિચારોમાં એક બીજી બાવનાએ બળ ઉમેર્યું. તે બાવના એ કે:—“ સત્તાના બળે લાદેલા ધર્મના બોળનું અસ્તિત્વ, કેવળ સત્તાના અસ્તિત્વ સુધીજ રહેવાનું; અર્થાત્ જળાતકારે સ્વીકારતા ધર્મમાં જે પ્રાણ-હાનિ યાય છે, તેની તુલના કરતાં તો સત્તાના બળે કરાતો ધર્મપ્રસારજ બધે રાખવો એ બહેતર છે.”

દયાના સિદ્ધાન્તને જરાખર સમજનાર અશોકના મનમાં, ધન્વપુરને ઘેરો ઘાલ્યા પછી સાઘચાર મહિને આ બાવના સ્ફુરી, અને એ તો ઉચિતજ હતું કે, મમઘટેશની રાજધાની પાટલીપુત્રનું સિદ્ધાસન શોભાવનાર મૌર્યકુલોત્પન્ન મહારાજા અશોક માન, પદ્ધિ કે સાંસારિક અર્થર્થનો જરા

પણ લાલચુ નહોતો. રાજ્યગાદીપર ટકવાનું તેણે ત્યાં સુધીજ સ્વીકારેલું કે, જ્યાં સુધી જોદ્ધર્મનો પ્રચાર દેશાંતરમાં મંતોપજનક રીતે ન થાય. ખીન્નું, ઇન્દિરા નામે અશોકને એક બહેન હતી, અને તે બહેનને " કડવા હોયે લીંમડા, મીઠી તેની છાંય " જેવું હતું. મતલબ કે તેને કેવળ પોતાના માર્ગ અશોકનીજ હિંમત હતી. ઇન્દિરા કુંવારી હતી. અશોકની વતસલતા પણ સ્વાભાવિક રીતેજ તેના પ્રત્યે દગો હતી. ' બહેનને પોતાનાજ હાથે કોઈ સારે ઘેર પરણાવાય તો સારું ' એવી અશોકની વાંચના હતી, અને સંસાર તરફની નિરાંત ત્યારેજ વળે તેમ તે માનતો.

આમ બે મુખ્ય હેતુના બળે અશોક સંસારમાં જંગ-ક્રમગત શ્રવન ગાળતો હતો, તેથી તેના માધુકદ્યને આવી પ્રચંડ યાદવાસ્થ્યો ન ગમે એ સ્પષ્ટ છે.

ત્યારે કરે શું ? લગ્ન ન ગમે અને પોતાનું મૈત્ર્ય પાછું વાળે તો કુળને મહા કથંક લાગે, સંધિ કરે તે પણ ' નમ્યુ ' બાપ્તું ગણાય, અને ધુલ્લ ચાલુ રાખે તો તેના હૃદયરણમાં નહું ધુલ્લ આરંભાય છે ! અશોક બહુ શુચવાવા લાગ્યો. હજારોની મંખ્યામાં ખપી જતા સૈન્યદળને અશોક ટગર ટગર જોતો હતો. ક્રમશઃ થયેલાં માણસોની બરાબર સારવાર ન થવાના પોઠાર કડુ-કર્ણ સાંભળ્યાં કરતો હતો, અને મરેલાઓની પણ બરાબર વ્યવસ્થા થતી નહોતી, તે તેની જાણ બહાર નહતું. એક તરફથી ઇન્દ્રપુરના આયોગી મારો વધવા લાગ્યો, અને ખીજી બાજુથી મૃત્યુ પામેલાં માણસોની બરાબર વ્યવસ્થા ન થતી હોવાથી બપુંકર રોગનો ઉપદ્રવ ફેલાયો તેનો મારો આમ બે રીતે અશોકનાં માણસો મરવા માંક્યાં.

મધ્ય રાત્રિના સમયે ઝાંખા બળતા દીવા કને અશોક પોતાના તંત્રીમાં કોઈ ગહન વિચારમાં ઉઠી દૂબ્યો હતો. લગ્નકાં તે તે ઘણીવાર લાગ્યો હતો, અને તેનો તાપ તેણે સારી રીતે અનુભવ્યો હતો; પણ તેના પ્રસન્ન વદન ઉપર આજના જેવી ચિન્તાની છાયા કદિ જણાઈ નહોતી. આ પ્રસંગે તેના ગાઠ પરિચયના માણસો પણ આ અશોક-આ પ્રસન્ન ચિત્તવાળો અશોક છે, એમ એકદમ ઓળખી શક્યા નહોત. તેના ચિન્તાયુક્ત ચહેરાપર કેટલીક વાર પછી નિશ્ચયની કિંવા અસ્પષ્ટાન્તિની ઝાંખી છાયા ઢળી, એટલામાં કશું પડવાતો અવાજ કને અથડાયો. અશોક તંત્રી બહાર નીકળી જુએ તો તંત્રીનો પહેરેગીર રક્તથી લપસણી બનેલી જૂની પર લપસી પડ્યો હતો એમ તેણે જોયું.

" મોહન ! વાઝું તો નથી ને ? " અશોકે પહેરેગીરને પૂછ્યું.

“ નહિ મહારાજ ! જરા લપસી પડ્યો હતો. ” મોહન હતાં વિનયથી બોલ્યો.

“ કાકાના તંત્રુમાં હજુ અજવાળું છે કે ? ” અશોકે પૂછ્યું.

“ હાજી, હજુ પ્રધાનજી નમે જ છે, અને મુખ્ય લસ્કરી અધિકારીઓ હમણાંજ પ્રધાનજીના તંત્રુમાંથી ગયા. ભગવંતની કૃપા હોય તો—”

અશોકે કહ્યું : “ હા, તેમને મારા તંત્રુમાં બોલાવ. ”

મોહને અત્યંત નમીને મુન્દરા કર્યો, અને તત્કાલ પ્રધાન રાધાગુપ્તના તંત્રુ તરફ તે આમતો થયો.

ચોડીજ ક્ષણોમાં મોહન રાધાગુપ્તને તેડીને અશોકના તંત્રુમાં આવ્યો. પ્રધાન રાધાગુપ્ત જેવો રાજ્યપતિજ તે વખતે અશોકના સમસ્ત રાજ્યમાં ખીન્ને કોઇ નહતો. બૌદ્ધોના પાટલીપુત્ર નગરમાં, બૌદ્ધોના સામ્રાજ્યમાં અશોક સમે પરમ બૌદ્ધ તપ્તનશીન હોઇને મુખ્ય પ્રધાનપદનું માન રાધાગુપ્ત જેવા અન્ય ધર્મનારવંશી-યુસ્ત હિન્દુ-ને મળેલું હોય એ આશ્ચર્યજનક હતું. અશોક સિવાય સફળા બૌદ્ધસામ્રાજ્યિકો તેનો (પ્રધાનનો) તિરસ્કાર કરતા હતા. રાજભાતા છુદ્ધિમતીએ તો તેનો સદંતર નાશ કરવાના પથ પુષ્કળ પ્રપત્નો આદર્યા હતા. સંપુષ્પચાર્યે પણ રાધાગુપ્તના જીવનને બચમાં મૂકવાનાં ઘણાં કાળાં કાવત્રાં રચવામાં કયાશ રાખી નહોતી. પરંતુ રાધાગુપ્તે આ કંટકયુક્ત માર્ગમાંથી પોતાની વચનો ધણે મોટો ભાગ સુરક્ષિત-પણે ગાળ્યો હતો. પ્રધાનજી સાઠ દિવસોના વદાવી ગયા હતા; પરંતુ તેણે સ્વધર્મ આગળ રાજનિષાને ગ્રાણ્ય આપ્યાનું એક પણ દ્રષ્ટાંત તેના શત્રુ-ઓને મળ્યું નહોતું.

“ ભગવન્ત ! આટલી મોડી રાત સુધી આપ જાગતા હશે એવી મ્હારી કલ્પના પણ નહોતી. ” અશોકે બતાવેલા આસન પર બેમતાં તે બોલ્યો.

અશોકે કહ્યું : “ કાકા ! ત્હમ્હારી આ વયે ને આવે વખતે તમને શ્રમ આપવો એ ખરેખર બૂઝ કહેવાય. પણ કઈ શું ? આપણે અહીં કેવા આચર્યથી આવ્યા હતા અને બને છે શું ? ચક્રના હથાથી, તેમજ રોગના ઉપદ્રવથી પ્રતિદિન આપણાં હજારો માણસો માર્યા જાય છે. આવો સંહાર આપણે કેટલા દિવસ બેવે પડશે ? કાકા, આપણા હૃકમથી થતો અમાનુષ વધ ત્હમે કેવી રીતે બેઠ ચકો છો ? પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય એવા આપણા સૈનિકોનો સંહાર કરાવીને, અનેક વીરોના રક્તનો મ્હોંગદ્યો આપીને, જોર બૂલમથી ઈન્દ્રપુર ઉપર બૌદ્ધધર્મની છાપ મારવી એ કયા ખરા બૌદ્ધને—

ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના કયા સાચા અનુયાયીને પસંદ પડશે ?”

“ભગવન્ત ! આપણા પર આ મોટો અણિનો પ્રસંગ ઝમૂમે છે. આપના પિતાજીના વખતથી ગાદીની સેવા હું કરું છું, પણ આવો દુર્ઘટ પ્રસંગ તો આજ જોયો ! હજારો સૈનિકોની કતલ થતી નિદાજવા કરતાં આ નેત્રો ફટી ગયાં હોત તો તે ખેતર હતું ! મારામાં જોષણે તેવું શારીરિક બળ રહ્યું નથી, નહિ તો ઇન્દ્રપુરના કિલ્લા પર જઈને મિટ માત્રમાં ચડના દળનો મેં સંકાર કરી નાંખ્યો હત !” રાધાગુપ્તે નિશ્વાસ નાખતાં ઉદ્દગાર કહાડ્યા.

“કાકા ! આ કેવળ આપની કલ્પના છે. આપણા સૈન્યદળમાં શું યોડા ભડવીરો છે ? અઘાપિ પર્યંત અછત ગણાએલા મારા સૈનિકો પોતાના બહાદુરો બહાદુર પ્રાણના બોગે પણ સમરંગલ્યમાં ઝમૂમે છે; પણ ઇન્દ્રપુરના સૈનિકોને જેવો કિસ્સેજીની આગ્રય તેવો આપણને નથી. નથી આપણી પોંડે એને અનપાણીની આપણ, કે નથી નડતો એમને રાગનો ઉપદ્રવ; અને તેથીજ મૃગેન્દ્રની ચડતી કળા દેખાય છે.”

“આજ તેની ચક્રી છે, કાલ સવારે આપણી યશો, તેમાં વિશેષ ચિન્તા કરવાનું કંઈ કારણ નથી.” અશોકને કંઈ પણ ઉત્તર આપવો જોષણે એમ જાણી વિવેકની ખાતર રાધાગુપ્ત બોલ્યો.

અશોક ખિન્નભાવે બોલ્યો : “કાકા ! આ પ્રકારે મહારા મનનું સમાધાન કરશો નહિ. હંભારી કનેથી બે સારા સપ્તે કાને પડે અને તેથી કેવળ શબ્દોથીજ મહેને આશ્વાસન મળે એવા હેતુથી મહેને તહમને અહીં નથી બોલાવ્યા. મહારે તો હંભાગ અનુભવતી સલાહ જોષણે છે. જે સમયે મહારે સૈન્ય તાબું તરતરિત હતું, જે સમયે ભૂખમરાથી હંભારી ધઈ નહોતી, જે સમયે રાગનો ઉપદ્રવ તેમનામાં પ્રવર્ત્યો નહોતો, અને માત્ર યશજ મેળવવાની સૌને હિંમત હતી, તે સમયે જે કરવું અસમ્ય નિવડયું તે જ અત્યારે ફેલાયેલા રાગના ભોગ ધઈ પડેલા, અને છુપા, તૂપા તથા હમેશની ચાલુ લડાઈના ત્રામથી છેક શિથિલ બનેલા સૈનિકો દ્વારા આપણને ફતેહ મળવાનો તમે દિવાસો આપો, એ કાકા, તમને તો શોભતું નથી. કહો, આ ધર્મયુદ્ધનો અંત કઈ રીતે લાવવો ? મહારી નજર આગળ થતી આ હત્યા મહારાથી હવે નથી સહી ચકાતી !”

અશોકની છાતી ભરાઈ આવી હતી. તેને બોલતાં રાધાગુપ્તે અટકાવી કહ્યું : “ભગવન્ત ! વસ્તુસ્થિતિથી હું અગ્નાત નથી, પરંતુ આપણે કેવળ સોંપાયેલું કામ કરનારા છીએ. વિચાર કર્યા વગર, પરિણામ તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય, સોંપાયેલું કામ કરવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે, તો

પછી તેમાં મન પરોવવાનો ચત્ત આપણે શા માટે કરવો ? ”

“ શું હું અશોક મગધ દેશનો નૃપાલ નહિ ? મ્હારો અમલ મ્હારી પ્રજા પર ચાલતો નથી ? રાજદાનમાં મ્હારા વિચારની કશીજ કિમ્મત નથી ? આ લગ્નપત્નિ ચાલકત્વ મ્હારા હાથમાં નથી ? કાકા ! ત્હમે આ શું બોલો છો ? ત્હમારી સલાહ મળે નો કાલે સચાર ચર્તાજ સંધિ કરીને-”

“ મગવન્ત ! અશોકનું કામ લડવાનું છે, સંધિ કરવાનું કામ અશોકનું નથી ! મદ્રાકમાં વિજય મેળવવાનું કામ અશોકનું છે, મેળવેલા પ્રદેશમાં કમી નાસ્તી કરવાનું અશોકની સ્વાધીનતામાં નથી ! ભગવન્ ! પ્રજાગળ આબો છે, તો બોલું છું તે માટે દરગુજર કરશો. અશોક જેવો ન્યાયનિપૂણ, પ્રજાહિતતાપર, શર, મુત્સદી, પ્રત્યક્ષ રાજ રામચન્દ્રની ખરોખરી કરનાર નૃપાલ અમારા નથીખમાંજ નથી ! મગધદેશનાં એટલાં મુપ્પજ નથી ! ”

“ હું પાટલીપુત્રનો અભિયંત્ર રાજા છતાં કાકા ત્હમે આમ કેમ બોલો છો ? ”

“ આજ મ્હારી સામે મગધદેશની ગાદીપર બેઠેલા સજ્જન અશોક છે, એમ કોણ કહેશે ? પાટલીપુત્ર નગરનું રાજ્ય અત્યારે ઐહમિશ્વરિયાના હસ્તગત છે. મગધદેશના પ્રગળ સામ્રાજ્યની સત્રો, રાજ્યકુલોત્પન્ન અશોકના હાથમાં નથી, પણ નિંદાદારી મિશ્વરિયાના હાથમાં છે ! રાજકીય હુકમ ઐહમિશ્વરિયાદ્વારા થાય છે, અને અશોકની મધ્યસ્થીવડે માત્ર તેની અમલ-ખતરણી થાય છે ! મગવન્ ! ઐહમિશ્વરિયા આપને પોતાના હાથનાં રમકડાં જરાબર સમજે છે. દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી લડવું એજ માત્ર આપનું કામ; સંધિની ભાંજમકમાં આપણે ફોગટ શા માટે પડવું ? ” વૃદ્ધ રાધાગુપ્તથી વધારે બોલી શકતું નહિ. આપેશથી તેનો ઠંઠ ફાંછાઈ ગયો.

“ કાકા ! હું તમારા કહેવાનો બાવાર્થ હવે સમજ્યો. રાજ્યકાર્યમાં માફ કરું કર્તવ્ય નથી ? સાંસારિક જાળમાં હું હિંદાસી છું; ધર્મપ્રચાર સિવાય ખીજમાં હું મ્હારા અધિકારની વધારે મદદ લેતો નથી. માતા બુદ્ધિમતીને રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની બહુ હોંશ છે, ને કુમાર વિતાણોકને તખ્ત-નરીન કરાવવાની તેની ધારણા નિરર્થક નિવડી છે. આ સૌ સંજોગો ધ્યાનમાં લેતાં, અદર અદર નકામો કલ્લ ન થાય તે માટે હું માતા બુદ્ધિ-મતીની મુજબને સહસ્રા દગાની દેવાનું મ્હાતો નથી.” અશોકે શાન્તચિત્ત કહ્યું.

“ અને તેથીજ આજાણુ અશોકની રાજ્યપદ્ધતિ ઝૂંઘી છે એની અપખ્યાનિ થવા લાગી છે.” રાધાગુપ્તે ટકોરમાં કહ્યું.

“ કાકા ! રાત ઘણી ગઈ છે, કાલે આપણે કેમ કરવું તે મને કહો.

આ થતા વિનાશથી મારું ચિત્ત છેક હચમચી ગયું છે. આ વખતે વિધાસુ વયોવૃદ્ધ અને અનુભવી એક સાચા સલાહકાર તમેજ છો; વાસ્તે કાકા બોલો અને મારી ચિંતાની શાન્તિ કરો.”

“મહારાજ ! આપની મારા પ્રત્યેની નિષ્ઠા છે તે માટે મહારાજનો અત્યંત ઝલિયું છું. મારા જેવા એક હિન્દુને-બૌદ્ધધર્મના કદા દેશીને-પ્રત્યક્ષ તેના ધર્મબાધુઓ વિરુદ્ધ ચાલતા યુદ્ધ વિશે સલાહ આપવાનું આપ માન આપો છો એજ આપના હૃદયની ઉચ્ચતા અને મારા પ્રત્યેની શ્રદ્ધાની સાચી પ્રતીતિ છે. હું પણ સ્વામીનું કાર્ય એકનિષ્ઠાથી યોગ્ય રીતે અદ્ય કરવામાંજ મારી ફરજ સમાપલી માનું છું. ભગવંતના કથાશ્રુચિંતન સિવાય મને સુખ નથી. મહારાજ ! બહુ વિચારના પરિણામે મને એમ લાગે છે કે, કાલે સવારે તો સંધિ નજર કરવી.” પ્રધાન રાધાશુભ ગદગદિત થતો બોલ્યો.

“ત્યારે શું ? બીજા હજારો મનુષ્યના પ્રાણની આહુતિ આપવામાં હું નિર્મિત થયે નહિ ?”

“ગમે તેમ પણ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે કાલનો દિવસ તો આપણે કદા પણ ફેરફાર સિવાય ગાળવોજ નોંધ્યો. રાજમાતા બુદ્ધિમતી અને એમના સલાહકાર મંડળ સંપુષ્ટાચાર્ય વગેરેને અગત્યનું આમંત્રણ મોકલી ઇન્દ્રભવન શુદ્ધમાં બોલાવીએ, અને—”

“અને મારે તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવું. એમજ છે ને આપનું કહેવું ? ના, મનુષ્યજીવનનો અધાર નાશ મારી આંખ આગળ થઈ રહ્યા છતાં તેમની સલાહની વાટ જોઈ બેસવાનું કારણ નથી.” અશોક વચ્ચેજ બોલ્યો.

“ભગવન્ત, મારું કહેવું ધ્રુવ સાંભળો. કાલે રાત્રે ઇન્દ્રભવન શુદ્ધમાં સૌ એકજ થયા પછી તેમની આગળ સંઆમનો સલાહ મૂકવો. સંધિને અનુકૂળ તેમનો મત થાય તો સાફજ; અને તેમ નજ થાય તો ભગવન્ત પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા સુખત્યાર છેજ.”

“સંધિને અનુકૂળ તેમનો મત થવાનોજ નહિ; તથાપિ તમારી ઇચ્છાનુરૂપ સાંઢણીસ્વાર મોકલીને કાલે રાત્રે ઇન્દ્રભવન શુદ્ધમાં તેમને બોલાવો. પણ હવેટું યુદ્ધના રસ્તો શો લાવવો ?”

“સંધિ કરવા સિવાય બીજો માર્ગજ નથી.” પ્રધાન રાધાશુભ અત્યંત લાજિજત થઈને કંપિત સ્વરે બોલ્યો.

યોડાજ વખતમાં પાટલીપુત્ર તરફ સાંઢણીસ્વારની રવાનગી થઈ.

અશોકનું ચિત્ત જરા શાન્ત થયું, અને નિદ્રાદેવીએ તેની ઉપર છાપો માર્યો.

મકરણ આઠમું.

ઈન્દ્રભવન ગુફામાં મસલત.

By overselves is evil done,
 By overselves we pain endure,
 By overselves we cease from wrong,
 By overselves become we pure.
 No one saves but overselves,
 No one can and no one may,
 We overselves must tread the Path;
 Buddhas only show the way.*

Dhammapada.

ઈન્દ્રભવન ગુફા જે હુગરમાંથી કોતરાઈ હતી, તે હુગરનું નામ શું હતું તે જાણવાનું કશું સાધન નથી; પણ ઇન્દ્રભવનના ઉત્તર ભાગમાં એક હુગર હતો, તેના પથરે તેમની ધાર જેવા ચળકતા અને નિશ્ચયથી હોવાથી તેનું નામ “ઈન્દ્રનીલ” પર્વત પડ્યું હતું, અને તેના કિતર ભાગમાં,

ભરતખંડમાં ચિલ્પકામનું સમહરથાન કચવનારી આ એકજ ઇન્દ્રભવન ગુફા હતી. દ્વરથી જોનારને આ “ઈન્દ્રનીલ” હુગર માત્ર એકજ પથરનો બનેલો હોય એવો સહસ્રા આભાસ થતો, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેની ખાસે જઈને જોનારને પણ એવીજ ખાતરી થતી હતી ! જ્યો સિવાય હુગરની શોભા નથી, એવું જોલનાર એકવાર ઇન્દ્રનીલનાં દર્શન કર્યા પછી પોતાનું જોલવું અનુભવ વગરનું છે એમ સ્વીકારશે. ઇન્દ્રનીલ પર જો કે ધારી

* ભાવાર્થ:—“જે કંઈ એકાદું થાય તે એ આપણા પોતાનાથીજ, તેથી ખમડું પરછે પણ આપણનેજ; એકાદું કરતાં પાછા પડીએ છીએ એ પણ આપણે, અને પવિત્ર રહીએ છીએ એ પણ આપણે.”

“આપણા પોતાનું રક્ષણ આપણા વગર બીજું કોઈ કરનાર નથી, કરી શકનાર નથી, કરે પણ નહિ. આપણે આપણી મેજેજ (સદ્) માગે પગલાં મોડવાં જોઈએ: જનવાન ગુહ તે કેવળ વિશાળ જતાવશે.” —૫૨૫૬.

ગુફાવાળાં આંખારાંધિયાં કે એતું કંઈ ન હતું, પણ ડેકાએ ડેકાએ ખીજ અનેક-વિધની વનસ્પતિ નૈસર્ગિક રીતે હલપને આદુલાહ આપતી, અને કુદગત પ્રત્યે જોનારનું આકર્ષણ કરાવતી હતી. વૃક્ષોની ચીતંગ છાયા ફલિજન હોય છે, પણ ઇન્દ્રનીલ પર કોતરેલી ગુફામાં તે અખંડ છાયા છતાં રહી હતી. ઇન્દ્રભવન ગુફા માત્ર ઇન્દ્રનોલ ડુંગરનોજ નહિ, પણ એની આજુબાજુના પ્રદેશનો પણ એક ગોરવયુક્ત અલંકાર હતો. ડુંગરની તલેટીમાં દૂર ઉભા રહીને, ડુંગર અને ગુફા બધી અનિમિષ તાકીને દૃષ્ટિ નાંખતાં, જાણે કોઈ કૃષ્ણવરણી મિશ્ર તરણી લાલરંગનું અંબર પહેરીને સ્મિત કરતી ઉભી હોય એવો ભાસ થતો. જ્યારે ભસ્તખંડમાં ચિદમળા ઉત્તર દશાએ પહોંચી હશે, તે સમયની આ ઇન્દ્રભવન ગુફા એક નમૂનારૂપ છે. ગુફાનું મુખ્ય દ્વાર દક્ષિણાગ્નિમુખ હોય, તેની બન્ને બાજુએ ગૌતમબુદ્ધની ધ્યાનસ્થ તથા આસનસ્થ વિશાળ મૂર્તિયો છે. મૂર્તિની નીચે નિર્મળ જળની ટાંકી છે, તેમાંથી પૂર્વ તરફની ટાંકી દ્વારા ઇન્દ્રાવણી નદીનો જન્મ થયેલો મનાય છે. એમાંનું વિપૂલ જળ નિહાળી, આટલું બધું જીવંત જળ આ પરચરવાળી જમિમાં ક્યાંથી બરાબ રહ્યું હશે એવો ખ્યાલ ઉદ્ભવતાં આકર્ષ્ય થયા સિવાય રહેતું નથી. “ભગવાન ગોતમબુદ્ધને ઇન્દ્રપુરના ધર્મશુન્ય માણસો ઉપર માફ લાગવાથી, તેમણે અમુખાત કરેલો, ને તેમાંથી નિતરેલું જે જળ તે જ આ ” એમ પણ કથાનું કહેતું થતું હતું! ગુફાનો આ પ્રકારનો બહારનો ભાગ જોયા પછી, તેનો અંદર આટલો મોટો બગ્ગ સમામંડપ હોવાની કોઈ પણ કલ્પના થઈ શકે નહિ. મુખ્ય દ્વાર આગળ પહેરગીરો પહેરો બરતા હતા; ને ઇન્દ્રભવન ગુફાનો મુખ્ય સમામંડપ આજ ઉત્તમ પ્રકારે શોભી રહ્યો હતો. મંડપના મધ્યસ્થળે ગોઠવાયેલ વ્યાસપીઠ ઉપર મહારાજ અશોક, કુમાર પિતારોક અને અમાત્ય રાધાગુપ્ત એ સૌ ગોતપોતાના આસનપર આરૂઢ થયા હતા. અશોકના વિશ્વાસપાત્ર ચાર પાંચ અંગરક્ષક (Body guards) અશોકની પાસે-વ્યાસપીઠથી ઉતરતી પગથીમાં બેસા હતા. બાકીનો સમામંડપ શૂન્ય લાગતો હતો. વ્યાસપીઠ ઉપરજ હતું કેટલાંક આસન ખાલી હતાં. મહારાજ અશોક કોઈની રાહ જોતા હતા, ને સૌનું મ લક્ષ પ્રવેશદ્વાર બાજી એકતાર થઈ રહ્યું હતું.

“ મોહન ! ” અશોકનો ઉચ્ચાર સમામંડપમાં બધે ફેલાઈ રહીને બહાર પહેરગીરના કણજોયર થયો, અને તરતજ, “ જી મહારાજ ! શું આજા છે ? ” એમ કહી અદળ વાળી ઉભો રહેલો મોહન નમન નમતો

અશોકની દૃષ્ટિએ પડ્યો.

“ જા; એને રાત કેટલી વીતી છે, તે ઘટિકામંત્રમાં જોઈ આવ.”

“ મહારાજ ! ” મોહને ખાજા આવીને નિવેદન કરવા માંડ્યું: “આપ પધારેલા તે વખતે આઠ ઘટિકા થયે હતી, ત્યાર પછી જે ઘટિકા ભરાઈ ગઈ છે તે ત્રીજીની સરખાતે થઈ છે.”

“ દસ ઘટિકા રાત વહી ગઈ. હજી સુધી તેઓ કેમ નહિ આવ્યા હોય ? માતા પુદ્ધિમતી પણ—”

એટલામાં તો ન્હાના દરવાજામાંથી, “ રાજમાતા પુદ્ધિમતીની જમ” એવો પ્રતિકારીનો ગંભીર ધ્વનિ સંભળાયો અને એવે વચ્ચે વિચારિત એક પ્રાંત સ્ત્રી ચારે બાજુએ પોતાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ નાખતી મંદ ગતિએ, શિખર કરતી વ્યાસપીઠ બધી આવડા લાગી. તેનો ગંભીરપૂર્ણ મહેરા અત્યંત હૃદયબેદક હતો તેના મોંપર છવાઈ રહેલી શાન્તિ અતિ ‘મર્મયુક્ત’ હતી, તેના હોઠપર તરી આવતું શિખર મહા કઠોર હતું. તે એક વખત પોતાની યુવાનીમાં સુંદર હશે એવું તેના અવયવો ઉપરથી અનુમાન થતું હતું; તથાપિ તેનું સૌન્દર્ય આકર્ષક કરતાં કઠોરપણાને જાસની પાંપક હતું એવી ખાત્રી થયા સિવાય રહેતી નહિ. તેના અધિકારયુક્ત મદાની મહેરાપરથી તેની રવિકિરણ જેવી ઉજ્જવલ દંતપંક્તિ, ધવલ કેશકલાપ, અને ધવલ પોષાક આ સૌ વધારે બીજાતા આજુતાં હતાં: તેના ધવલ કેશકલાપ સિવાય તે વયોવૃદ્ધ હશે એવું માનવાને બીજું કારણ મળે તેમ નહતું. અને રાજમાતા પુદ્ધિમતી એટલી બધી વયમાં ન હતી. રાજા બિન્દુમારના દેહત્યાગ પછી, પુદ્ધિમતીએ અલંકાર પ્રત્યેના મોહ સરાવી દીધા હતા. તે સંન્યસ્ત વેશમાં રહેતી હતી, પણ સ્ત્રીજોનામાં નૈમર્ગિક રીતે રહેલી માર્દવતાને ન છાજે એવા તેના નૂર વડે તે સામાન્ય સ્ત્રી ન હોય એવી પ્રતીતિ થતી હતી. રાજમાતા પુદ્ધિમતી સાથે ચાર અચક્ર અને સચક્ર બિમ્બ તરણી ધવલ વેશેજ સમામંડપમાં દાખલ થઈ. એકના ખભાપર દાઢ મૂકીને અને બીજાના દાઢમાં દાઢ મેળવીને રાજમાતા મંદગતિએ સમામંડપમાંના વ્યાસપીઠ તરફ વળતી હતી. તેને જોતાં અશોક, વિદ્યારોહ તથા અમાત્ય રાધાગુપ્ત જિ સૌએ ઉઠીને વન્દન કર્યાં. પુદ્ધિમતી, એમના વન્દનને સત્કારી નિર્મિત આસનપર આવી.

“ છાકરીઓ ! હવે દાઢમાંના ચક્ર નીચે મૂકી દો અને જે ઘટિકા સુધી મહારે તમારાથી એકાન્ત સેવકો છે, માટે ખુશીથી જલ્દારના બાગમાં

ફરો. પણ સજીવ! જે ઘટિકા પછી તમારે પાછું હાજર થવાનું છે.” ધુદ્ધિ-મતીએ આસન પર બેસતાં બેસતાં આઘા ફરમાવી, અને એના મુખમાંથી ઉપરના શબ્દો બહાર નીકળ્યા ન નીકળ્યા એટલામાં તો તે સ્ત્રીએ વિદ્યુત-વેગે બહાર ચાલી ગઈ. પણ તે પૈકી એક તરણીએ ચક્ષુચાપલયથી મોહનને આકર્ષ્યો.

“બેટા અશોક! તું ધણેજ સોસાઈ ગયો છે. લડાઈનું હવે ઘણું જ લાગી આવ્યું હોય તેમ લાગે છે!” વસંતતાનો કૃત્રિમ ઉમળકો આણી : રાજમાતા ધુદ્ધિમતીએ અશોકના અંગ પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

“માતા! લડાઈનું પરિણામ ઠરાવિત જ સાઈ હોય છે, છતાં લડાઈ મને ગમે છે.”

“મહારાજના શરીર ઉપર થયેલો ફેરફાર લડાઈને લીધે નહિ, પણ લડાઈને અંગે ઉદ્ભવેલી ચિન્તાને લીધે છે.” પ્રધાન રાધાગુપ્તે વચમાં જ કહ્યું.

“ચિન્તા શી ?” રાધાગુપ્ત પર પોતાનાં નેત્રોથી અમિ વરસાવતી રાજમાતા બોલી: “ચિન્તાનું પરિણામ અશોક જેવા બાલક પર શાનું હોય ? હવે ચિન્તા કરવાનું કારણ શું ? અમ વડીલોની એને માથે છાયા છતાં તેને ચિન્તા શા સાઈ હોય ? પ્રધાનજી ! હવે લડાઈના આવા અર્થોને વખતે મિજબાનીઓ ઉઠાવતા તંત્રમાં પડી રહો છો, તેના કરતાં ચિન્તાના નિરાકરણ માટેની ચિન્તા શા સાઈ કરતા નથી?” પ્રધાનજી પર રાજમાતાના આવા પ્રહારો ચાલુ હતા, એટલામાં “ભિક્ષુશ્રેષ્ઠ સંપુષ્ટચાર્ય મહારાજ !” એવો કોલાહલ ગુફાના દાર આગળ થયો, અને એને લીધે પ્રધાનજી પર થતી પુષ્પવૃષ્ટિ (!) માં અન્તરામ આવ્યું. અર્ધઘટિકા સુધી ગુફાના દરવાજાથી સમામંડપ સુધીમાં માણસોની મેદની જામતી હતી, પણ ખૂબી તો એ હતી કે કેટલીક ઘણા સુધી જે માણસો આવતા હતા, તે આવનાર માણસો રહામે તાકીને જોતાં, જાણે એકના એકજ આદમી પુનઃ પુનઃ આવતા હોય એમ લાગતું હતું; પણ જો તે કદપના સાચી જ હત તો સમામંડપ ચિકાર મરાઈ જાત નહિ.

આ એજ દાદી ગ્રહ મુંડાવેલાં મુખાર્વિંદ, એજ વાળ વિનાનું સાદ-લીસું માથું, અને એજ હાથમાં લીધેલી એકજ જાતની સરખી દંડિકા, ફરી ફરીને સર્વ સ્થળેથી દૃષ્ટિગ્રામર થતી હતી. તેઓએ પગમાં પહેરેલી પાવડીઓ એક સરખી હતી, એટલુંજ નહિ, પણ તેઓના ચાલવાથી થતો ખખડાટ પણ એક સરખો ચાલુ થતો હતો. આદિથી અંત પર્યંત પીત રંગનાં વસ્ત્રો, અને અધળાના હાથમાં સરખાં જ શોભી રહેલ કમંડળ નજર આડે આવી રહ્યાં

હતાં. આવી એકબેકની પ્રતિકૃતિ જોતાં કોઈ નવા માણસને તેઓની પરરપરની ભિન્નતા એકાએક સમજાતી નહિ, ને તેથીજ બાજુ એકનો એક માણસ ફરી ફરીને બહારથી આવતો હોય એમ લાગતું હતું.

આ બૌદ્ધ બિહુનો મેળો અથવા સંપ્રદાયાર્થના શિષ્યોનો સમુદાય બ્રાહ્મણીક બાણી વળતાં “મહારાજ અશોકને ધર્મવર્ધક કરવાનાં યથા મેળો” એવા શુભાશીર્વાચનનો ન્યાયોપ થવા લાગ્યો, અને પછી ક્રમપૂર્વક સૌને સ્વઆસને એસવા-એસાડવાનો વિધિ ચાલતો હતો. છેવટ, બિહુર સંપ્રદાયાર્થે સભામંડપમાં પોતાનાં પગલાં ઉતાર્યાં. એના હાથમાં મુવર્ણદંડ રીમતો હતો. અને પોતે પોતાના યોગબળે કે જાતબળે સૌથી પૃથક્ પડી જતો હતો. સંપ્રદાયાર્થ અહીં એકબેજા આવેલો ન હતો, પણ તેનાં સાથે એક બાળા પણ હતી. આ સંપ્રદાયાર્થ અને એ બાળાનો આજે થયેલો આ અપ્રાસંગિક સંયોગ જોઈ દરેકને નવાઈ લાગવા માંડી. પણ આ કેવું ? અહીં આવવાનાં તેનો શો હેતુ હતો, અને સંપ્રદાયાર્થ જોવો એની સાથે ક્યાંથી ? એવો એક પણ પ્રશ્ન દરવાની કોઇનામાં દિગ્મત હોય એવું દેખાતું ન હતું.

પછી બૌદ્ધબિહુઓના જમજમકારમાં અને અશોકના સ્વાગતમાં સંપ્રદાયાર્થની સ્વારી, બ્રાહ્મણીક આગળ આવી પડેલી. તેણે મબીર સ્વરે અશોકપર આશીર્વાદનો વરસાદ વરસાવવા માડ્યો. અશોકે દર્શાવેલા અસનનો સીકાર કરતાં કરતાં તો, પ્રધાન રાધાગુપ્ત ત્યાં બેઠેલા છે એવું તેને માલમ પડ્યું કે તરતજ ત્યાંથી ફૂટકો ખાતો તે નીચે ઊતરી પડ્યો ! અર્ચાર્થને આમ કરવાતું કારણ ન કળાં સકવા છતાં પણ, રાજમાતા છુદ્ધિમતી પાસે જઈ બેઠેલી બાળા પણ નાંચે ઊતરી પડી; કેમકે પોતાને પણ ત્યાં બેસવું ઈચ્છિત નથી એમ તેને લાગ્યું.

“ મહારાજ ! ” આ વિચિત્ર વર્તનથી કલ્પન થયેલી રતબધનામાં ફાલિ આણુનાર તરીકે આપાચે” કહેવા માંડ્યું : “અમ સસારવિમુખ મનુષ્યોને તમારે આવા ‘ સખ ગોલંકાર ’ના અધિવેશનમાં આગમન નહોતું કરવું એ જ બેતર હતું. અધર્મને લગ્ન બ્રહ્મ થયેલા નરપશુઓને જોવામાં પણ અમે અમારી દષ્ટિ દોષિત માનીએ છીએ, અને તેથીજ વસ્તીને તથા વનમાં વસતું દુરસ્ત ધારીએ છીએ. છતાં આપ પણ એવા લોકના સંસર્ગિત બનાવવાનો યત્ન આદરી રહ્યા છો ! ”

અશોકને બોલવાની તક ન આપતાં રાજમાતા છુદ્ધિમતીએ આગળ આવીને કહેવા માંડ્યું : “ ગુરુ મહારાજ ! અમારો શો અપરાધ થયો છે, તે નિવેદન કરો. હું તેવું તરતજ સમાધાન કરીશ. ”

“રાજમાતા !” વધુ આવેશ આણીને સંપ્રદાયાર્થ બોલવા લાગ્યોઃ “ભગવાન ગૌતમજીએ ધર્મિય તરીકે માનેલા વેદનું અને વૈદિક ધર્મનું અધ્યયન કરનાર, અમારા નિર્વાણપ્રાપ્તિની નિંદા કરનાર, આ તમારો પ્રધાન, પાટલીપુત્ર નગરનું લાંચન, મગધદેશના રાજસિંહાસનને લાગેલી છીડ, અમારા ધર્મપ્રચારમાં અન્તરાયભૂત નિવડનાર રાહુ, અહીં મહારાજ પાસે દાયેદાય સ્પર્શાવીને બેસે, અને સંપ્રદાયાર્થના અધિકાર ઉપર ટીકા કરે ?”

“ગુરુ મહારાજ !” અશોક ન બોલ્યા એટલે ઉતાવળે પ્રધાન રાધા-શુભત બોલ્યાઃ “આપના જેવા-ચંદ્રિપુત્રે દમન કરનાર-ને આવો નિરર્થક કોપ કરવો હાજતો નથી.”

“પ્રધાનજી ! છુદોના અધિવેશનમાં આવીને તેઓનાજ, પ્રાણથી પ્રિય માનેલા પ્રતિજીદેવ સંપ્રદાયાર્થ ઉપર બારી ટીકા કરવી એ પોતાની જાતને તૃણવત્ સમજવા જેવું છે, સમજ્યા?” રાજમાતાએ કર્કશ સ્વરથી ઠરકાટીમાં કહ્યું.

“તમ.રામાં જરા પણ મુતસદીપણું અને હઠાપણુ હોય તો હમણાં ને હમણાં આ ઉચ્ચાસન પરથી ઉતરો અને સમાગંડપમાં બીજા ભિક્ષુગણના સમુદાય પાસે જઈ બેસો.” સંપ્રદાયાર્થે કહ્યું.

ઉત્પન્ન થયેલા આ અણુધાર્યા ક્વહતો સત્વર અંત આણુવા ખાતર અશોક બોલ્યાઃ “એવો અન્યાય કરશો માં, કાકાની એવી માનદાનિ કરશો માં, આ જગા પર બેસવાને તેઓ યોગ્ય છે, ને તેથીજ મેં તેમને અહીં બેસાડ્યા છે.”

“અરે અશોક ! આ ત્હને કેવો ભમ થયો છે ? પ્રત્યક્ષ છુદોવના અવતાર ગુરુ મહાગાજ આ પરધર્મી પ્રધાનને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવાની આજી દરખાવે છે, ને તું પાછો એનોજ પક્ષ બેચે છે ?” રાજમાતાએ ગર્જના કરતાં કહ્યું.

“માતૃશ્રી !” વિનમ્રપૂર્વક અશોકે કહેવા માંડ્યુંઃ “ભિક્ષુવર આ પ્રભાણે આપણા જ ધર્મતત્વનું પેલ જતાવનાર આસાં કદિ કરે જ નહિ. સમતા, બન્ધુત્વ અને સર્વ જન પ્રત્યે સમાન ભાવ એ સૌ ઉત્તમ તત્વોને અવગણી, તે તત્વોના વિશુદ્ધ સ્વરૂપની ઝાંખી કરાવનાર, કોઈ પણ મુસ્ત જુદ-ભક્તને કાકા સરખા પવિત્ર માણુમ પર ધૂણા ઉત્પન્ન થાય જ કેમ ? ધર્મપ્રચાર કરવો એજ જેવું લક્ષ્યજિન્દુ, ધર્મનાં ઉત્તમ ફળો પ્રત્યેક સરખી રીતે પામી શકે એજ જેના જીવનનો ઉદ્દેશ, પૃથ્વિ પર વસતાં સૌ પ્રાણી સમાન છે એજ જેની દૃઢ માન્યતા છે, એજ સમષ્ટિભાવનામાં રમનાર ભમવાનુ છુદના પરમભક્તને મન-કદવ્ય કોઈ ઉતરતી કોટીનો હોય તોપણ તિરસ્કાર વસેજ શાનો ?”

“અરે અશોક ! મહેં તમારા કરતાં દુનિયામાં વધારે વર્ષો વિતાવ્યા છે.” સંપ્રદાયાર્થ પોતાની અધિકારચક્ર વાણીથી બોલવા લાગ્યો: “બૌદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો તમારા કરતાં મને વધારે યાત્ર છે, મારે તે તમારી પાસેથી નથી શિખવાં. અશોક ! મને મારા વાસ્તે જો કંઈ પણ માન ઉપજતું હોય, જો મહાત્મા જૈતમશ્રુદ્ધની આદીના માનને જાળવી રાખવું હોય, જો ત્હારે ત્હારા ધર્મની આચારને પણ તમે વટાવી નખાવવી ન હોય, તો સત્વર તું તારા આ પ્રધાન પ્રત્યેના અનુરાગને ભૂલી જા; અને તેને સમામંડપમાં નીચેના આસન પર બેસવાની આજ્ઞા કરી આ બ્યાસપીઠ ત્હારે બેસવા યોગ્ય બનાવ. બૌદ્ધસમાજમાં અસ્તિત્વના ભોગવવાનું માન અમ જોવા સંન્યાસીઓને અથવા તેમના મતાનુસાર રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર ત્હારા જેવા રાજકુલોત્પન્ન પુરોને જ છે એ વાત આ વખતે રાધાગુપ્તના મગજમાં ચોક્કસ રીતે ઉતરવી જોઈએ.” સંપ્રદાયાર્થ પોતાનું સંભાષણ પૂર્વ કરે- ન કરે એટલામાં તો “પ્રધાનજીને નીચે ઉતારો, રાધાગુપ્તને નીચે ઉતારો” એવો કોલાહલ થવા લાગ્યો. જદ્દ રાધાગુપ્ત હવે પછી શું થાય છે, તે જોતા પોતાના આસન પર ચાન્ત અને ગંભીર મુખમુદ્રા કરીને બેઠા હતા. અને એમના આ ચાન્ત મ્હેરને લીધે આચાર્યના ક્રોધમાં જલ્દિ જ થતી હતી ! બૌદ્ધ બિશુઓમાં જોરથી ચળવળ ચાલી પ્રતિજ્ઞા તેમના કોલાહલ વૃંધવા લાગ્યો. પ્રધાનજી ઉપર ધમકીનો એક સરખો વરસાદ દસે દિશામાંથી વરસવા લાગ્યો. સંપ્રદાયાર્થ પણ પોતાના ક્રોધાનગના પ્રભાવે, અમાત્યને ભસ્મિભૂત કરવા સજ્જ થયો હોય એવી દૃષ્ટિથી જોતો હતો. જદ્દ પ્રધાનજી ચાન્ત સ્વભાવે આ ધક્કિયું દમન કરનાર (!) મહારાજ બિશુઓની લીધાનું મોનપણે નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા.

“રાધાગુપ્ત !” રાજમાતા ક્રોધાની જ્વાલા વરસાવતી બોલી: “સમામંડપમાં કેવો કોલાહલ મચી રહ્યો છે, તે તમે જોતા નથી ? નીચે ઉતરવા માટે માત્ર સંપ્રદાયાર્થ જ તમને આજ્ઞા કરતા નથી, પણ તેમાં સર્વ સમાજની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે, એવું તમને લગતુ નથી સમજાયું ?”

“માતૃશી ! મગધદેશનું રાજ્ય જ્યાં સુધી બૌદ્ધબિશુઓને આધીન થયું નથી, મગધદેશનો રાજ્યચક્ર આર્ષવંશજો પાસેથી છીનવી લઇને જ્યાં સુધી બૌદ્ધ બિશુના મસ્તિકાઉપ મુકાયો નથી, અને મગધદેશનાં સિંહાસન પર જ્યાં સુધી બૌદ્ધબિશુઓનાં પાદચિહ્નો પડ્યાં નથી, ત્યાં સુધી આ રાધાગુપ્તને કોઈ પણ બૌદ્ધબિશુની આજ્ઞા સમક્ષ નમ્યું આપવાનું

કથું પ્રયોજન નથી. પછી તે યૌદ્ધભિન્ન સંપ્રદાયના ક્ર મને તે હોય તોપણ શું ? ત્યાં સુધી મહારાજની આગ્રા થઈ નથી, ત્યાં સુધી તો આ આસન તજવાનું મારે કશુંજ કારણ નથી." પ્રધાન રાધાગુપ્તે જ્ઞાતપણે કહ્યું.

વળી પુનઃ સભામંડપમાંથી " પ્રધાનજીને નીચે ઉતારો " એવો કોલાહલ થયો ! મામત્રો આટલેથી જ અટક્યો ના; અને પ્રધાનને નીચે ઉતારી પાડવા સાર પાંચ દસ જણ આગળ પણ ધસી આવ્યા.

" ખમરદાર ! આગળ એક પણ પગથું મૂકશો માં. " અશોકે આગળ ધપતા બિહુએને હુકમ કર્યો.

" પ્રધાનજીને આ જગા પર મેં નિમેલા છે અને ત્યાંથી તેમને પદમથ દરી અપમાન આપવાની મારી જરા પણ ઇચ્છા નથી. આવો અસબ્ય ઘોંઘાટ કરવો હોડી છ મુઠેલ જાગરી બેસવાની સૈને હું આગ્રા કરું છું. અને આચાર્ય મહારાજ ! આ વ્યાસપીઠ પર કાકાસાહેબની માથે બેસવાનું આપને આપના મનથી અનુચિત લાગતું હોય તો કાકાને અહીંથી ખસેડવા કરતાં આપને વાસતે આ વ્યાસપીઠની પાસેજ એક નોખું આસન તૈયાર કરાવું છું."

વધારે ચીકણાશ કરવા જતાં ધારેલી યોજના પાર નહિ પડે પણ તેથી ઉદ્વેગ પોતાનું મૂરતન ગુમાવાશે, એમ સમજી સંપ્રદાયાર્થે પોતાના મ્હોં પરનો તામસી તાપ સમાવો દીધો, અને તેને સ્થાને આવી શકે તેટલી કૈંક શાન્તિની હાવાને નિમંત્રણ લાગ્યો અને છેવટ અશોકની સૂચનાને આધીન થયો. તરતજ વ્યાસપીઠ પાસેના બામમાં એક આસન તૈયાર કરવામાં આવ્યું, તેના પર આચાર્ય આરૂઢ થયો, અને એની સાથે આવેલી બાલા પોતાને બેસવાનું સ્થાન શોધતી ઊભી હતી.

" આચાર્યવર ! આપની સાથે આવેલું આ બિહુમંડળ તથા આ તરણ સ્ત્રી આપનાં વિશ્વાસપાત્ર જ છે ને ? અહીં આપણે કાંઈ ગુપ્ત રાજકીય ચર્ચા ચર્ચવાની છે, અને એ ચર્ચા બિલકુલ જાનીજ રાખવાની છે. " અશોકે સંપ્રદાયાર્થને પૂછ્યું. સંપ્રદાયાર્થે કૈંક વિચાર કરી " કૈં હરકત નહિ, ખુશીથી આરંભ કરો " એમ કહ્યું. ઉભેલી બાલાને રાજમાતા પાસેજ બેસવાની ઇચ્છારત કરી, અને સૈને યદા પડેલા જોઈ અશોકરાજને રાજમાતા તથા સંપ્રદાયાર્થને આજ્ઞના અધિવેશનનો ઉદ્દેશ કહેવા માંડ્યો:—

" કલિંગદેશનું રાજ્ય આપણે અધીન કરી, ત્યાંના રાષ્ટ્રને યૌદ્ધધર્મી બનાવવું, મગધદેશના રાજકુલ અને કલિંગદેશના રાજવંશજોનો સરીર-સંબંધ થઈ કરવો તથા થએલા માનાપમાનનું આ પ્રમાણે વેર વાળી યૌદ્ધ-

ધર્મનો પ્રચાર કરવો. એ ઉદ્દેશથી આપણે યુદ્ધ આદરેણું: હાથ લેને ત્રણ વર્ષ થવા આવ્યાં, બીજા ભાગેમાં આપણે જરાજર ફાવ્યા નહિ, ત્યારે આ દેશના નાકરૂપ ઇન્દ્રપુરને પ્રથમ જીતવું એટલે પછી બાકીના દેશોનો પણ પરાજય કરી શકશે એવી ધારણાથી ઇન્દ્રપુરને સર કરવા ત્યાં ઘેરા ધાલી આજ તાર માસ થયાં કડીતોડ યુદ્ધમાં હત્યા છીએ. દિન પ્રતિદિન યશની આશા આધી ને આધી જતી હોવાથી પ્રથમ જે કંઈ અરપદ હતું, તે હવે રપદ સમજવા લાગ્યું છે. ઘેરા ધાલતી વખતે આપણું જેટલું સૈન્ય હતું, તેમાંનું અત્યુર્થાંશ ભાગનું પણ હવે સમરગણે રહ્યું નથી. બાકીનું સધણું સૈન્ય વીરને હાજો તે પ્રમાણે, કદિ યુદ્ધમાં ખપી ગયું હત તો હરકત ન હતી. વળી આપણી છાવણીમાં રોગનો ભયંકર ઉપદ્રવ ચાલુ થયો છે એ પણ એક આકતનુંજ પરિણામ છે. આપણા હજારો સૈનિકો આ રોગના ભોગ થઈ પડ્યા છે. આ તરફ વળી લડાઈમાં ખુતારી થયાં જાય છે, અને તેના પ્રમાણમાં તસુભર પણ જગા આપણે મેજરી શકતા નથી. આવી રીતે જેમ જેમ આપણું બળ કમી થતું જાય છે, તેમ તેમ શત્રુપક્ષ વધારે પ્રબળ બને છે. જો કે હજુ તો તેઓ સમરસંયુજ આવેલજ નથી! વળી રોગના ઉપદ્રવની વાત તેને વિદિત છે, અને હવે તો “શત્રુગણુ જો રહ્યાં છાતીએ આ રીતે યુદ્ધ આદરે તો હીક” એવું આપણા સૈનિકોનું મત છે. રોગના પંજામાં પડી મરવા કરતાં રણક્ષેત્રમાં ઝુઝનાં મારીને મરવાનું આપણા સૈનિકો વધારે હિતકર માને છે. ‘પણ ઇન્દ્રપુરના આર્યો તો, આપણો નાથ રોગના હુલમથીજ યવની રાહ જોઈ બેઠા છે. આવા વિકલ અને પ્રતિકૂલ પ્રસંગે લડાઈ ચાલુજ રાખવી કે સધિ કરવી એવો પ્રશ્ન ખડો થાય છે. તેનો નિકાલ કરવા માટે ‘એ’ તમને આજ નિમંત્ર્યા છે.”

આમ કહીને, રાજમાતા તથા સંપ્રદાયાર્થ આતો પોતાને મ્હેડિયી શો જવાબ વાળે છે એની રાહ જોવા સત્રાદ બોલતા બંધ થયા.

“શત્રુની જીત કબજ કરીને તેની આગાને માન આપવા જેવો કુઃસદ પ્રસંગ આજ પર્યંત સત્રાદને કદિ પણ પ્રાપ્ત થયો નથી.” રાજમાતા બોલી.

“ધર્મપ્રચાર વાસ્તે આવના યુદ્ધમાં બોદ્ધજૂષિતએ અગાપિ કદિ પણ પાછી પાતી કરી નથી.” સંપ્રદાયાર્થે સદાનુશ્રુતિ આપતાં કહ્યું.

“ધર્મપ્રચારયે યુદ્ધ કરવું, પ્રાણહાનિની ભીતિ કલ્પન કરીને એકાદને ધર્મપુરાગી બનાવવો, અને મનુષ્યોના રક્ત માંસના અમંગલ પાયા પર ધર્મ સરખી પ્રોજેક્ટ કરવા માટે ‘એ’ તમને આજ નિમંત્ર્યા છે.”

ચૂંકી નાખતા હોય એવું તાત્પર્ય નિકળે છે. અધુના જોદ્ધધર્મને માન આપનાર એવો વર્ષ કલિંગદેશમાં વિરલ જ છે; પ્રજાનો ધર્મ મૃગેન્દ્રરાજ પણ પાળે છે. તે જોદ્ધધર્મના સ્વાભાવિક પ્રચાર વિરુદ્ધ કદિ પણ આવ્યો નથી. હકીકત આમ છે, ત્યાં બુદ્ધધર્મના પ્રચારથી મૃગેન્દ્રરાજ પર તથા તેની નિર્દોષ રેવતપર લાખો જીવના જીવો જોદ્ધધર્મરૂપ જોડે લાદવો એ આપણા ધર્મના ક્યા તત્વને અનુસરતું કહેવાય ? ”

“ ભગવાન જોતમજુદે ધર્મપ્રચાર કરવાનો ઉપદેશ જોધેલો છે. આપણે એમના અનુયાયી છીએ, એમની આજ્ઞા આપણે ચિરસર્વંવ સદા સત્કારવીજ નેહીએ. ” અશોકના સંભાષણથી વિસ્મિત થયેલો સંપ્રધાયાર્થ જોડ્યો.

“ આચાર્ય ! ” અશોકે વધતા જતા આવેશથી કહેવા માંડ્યું : “ ધર્મના રચિત તત્વો આપણા આચારમાં વાળીને, ધર્મનાં અમૂલ્ય સિદ્ધાન્તોની પ્રજાના અંતઃકરણમાં ઉડી છાપ પાડીને, અને આપણા ધર્મનાં સત્યોનો નિર્મળ પ્રકાશ એમના આત્મા પર ઢાળીને, પ્રજાનાં જીવન તૈયાર કરી ધર્મનો પ્રસાર કરવો એવો અતિ રોહાળ સન્દેશ ભગવાન જોતમજુદે જોધેલો છે. ધર્મના નામે કેવળ રસના લાસિયથી એશુમાર પ્રાણીની હિંસા થવા લાગી, અને તેથી દ્યાર્દ્ર હૃદયથી “ અહિંસા પરમો ધર્મ : ” એ અંતિમ સત્ય મોખરે આણીને જોદ્ધધર્મના સ્થાપનાર સ્વામી જોતમજુદે રક્તપાત કરીને, ખૂન કરીને, મનુષ્ય પ્રાણીઓના જીવની હાનિ કરીને, આપણા દયામય ધર્મનો પ્રસાર કરવાનું કેમ કહે ? તરવારના ન્દેશથી ધર્મનો પ્રસાર કરવો એવો ઉપદેશ પોતે આપેજ કેમ ? સમતા, બ્રાતૃત્વ વગેરે ઉચ્ચતમ તત્વોને નષ્ટ કરવાનો ઉપદેશ પોતે નજ આપે. ધર્મપ્રચાર વાસ્તે આપણે યુદ્ધ કરીએ છીએ એ જ આપણી મોટી ભૂલ છે; કેમકે તેમ કરતાં તો આપણે હાથે કરીને આપણા ધર્મનાં તત્વો અને નિયમોને ઉલ્લંઘી જઈ અપમાન આપીએ છીએ. ”

“ ધર્મના આવા મિલે આરંભેલા યુદ્ધથી પરાંકુમ્ભ થવું એ તહારા જેવા વીરને જાણતું નથી. ” રાજમાતા કોમયુક્ત ઝેરે અશોક પ્રત્યે મેધગર્જના પેઠે છુરકી : “ મૃગેન્દ્રે કરેલા અપમાનની વિરમૃતિ થઈ કે શું ? અપમાનનો બદલો કેમ લેવો એ બીજા રાજ્યકુટુંબો કરતાં મૈથિલ વધારે સારી રીતે સમજે છે. પોતાના ચયેલા નજીવા અપમાન સટે સધળા નન્દવંશની જડ ઉખાડી નાંખીને મગધદેશના રાજ્યાસન ઉપર તહારા પિતામહ ચન્દ્રગુપ્ત મૈથિલના પ્રથમ સમ્રાટની સ્થાપના કરનાર આજ્ઞાકર્મનાં સત્રો—

અપમાનને બદલે વેર લેવાનો મંત્ર-મૌર્યવંશની ખીજી પેઢીમાં વિસરી જવાય એ વાત કોઈને પણ સંભવિત લાગે ખરી કે ? અશોક ! સમરાંગણ-માં ચાહોમ કરીને પડવું જોઈએ.”

“ મહારાજ ! સંધિ કરવાનો વિચાર જ મનમાં આણુશો નહિ. ” સંપુષ્ટાચાર્યે ઉમેરણું કર્યું. અને તરતજ સભામંડપમાં યુદ્ધ જારી રાખવું જોઈએ એવો ક્યુકોર અવાજ માંજ રહ્યો.

“ માતૃશ્રી ! ભિક્ષુગણ ! અને મહારાજ સંપુષ્ટાચાર્ય ! આપ સૌને મેં કેવળ મત આપવા સાર અને સલાહ દેવા સારજ અહીં બોલાવ્યા છે, એનો દુરુપયોગ થવા ન દેશો. મને આજા કરવાનું કામ નાહક તમે કોઈ માથે બેંચી સેશો નહિ. ‘ યુદ્ધ ચાલવું જોઈએ ’ એવી તહમારી દરજ સાંભળવા મહેં તમને તેડ્યા નથી. સલાહ આપવાનું કામ તમારું છે, અને તે અમારા મતને જોટલી મળતી આવશે અને અનુકૂળ લાગશે તેને અવલમ્બી વર્તવાનું—અમલ કરવાનું—કામ અમારું છે. વળી તમારા શબ્દોમાંની રાજકીય બાબતો-ને હું વધારે મહત્વની માનતો નથી.” અશોકે અધિકારયુક્ત વાણીથી કહ્યું. “ માતૃશ્રી ! મૃગેન્દ્રરાજે આપણું કોઈ પણ રીતે અપમાન કર્યું નથી એવું હવે મને સમજવા લાગ્યું છે. પોતાની કન્યા આપણને આપવી કે ન આપવી એના નિરાકરણનો અધિકાર આપણે નથી—કન્યાના પિતાનો છે. ‘ અમનેજ તહારી પુત્રી આપ ’ આમ કહેવું ન્યાયપુરઃસર નથી, અને આવી અપદિત માગણીનો મૃગેન્દ્રરાજે અનાદર કર્યો તો તેમાં આપણે આપણું અપમાન થયું સમજવાનું નથી. ”

■ અપમાન થયું નથી એવું જો અશોકને લાગતું હતું, અને ધર્મ-પ્રચાર માટે યુદ્ધ ન કરવાનોજ અશોકનો સિદ્ધાન્ત હતો, તો આ યુદ્ધની સરખાત જાણી બુદ્ધને શા સાર કરવી પડી ? રાજમાતાએ અશોકને ઠરડાકીમાં પૂછ્યું.

“ યુદ્ધના આરંભ વખતે અશોક પોતાની આંખોથી પોતે જોતો ન હતો—અરે ! અત્યાર લગણુ અશોક રાજમાતાની આંખે, ઉપદ્રવ્યાપિ ભિક્ષુગણની આંખે, અને સંપુષ્ટાચાર્યની આંખે નિહાળતો હતો, અને તેથી બુદ્ધના અતિ પવિત્ર તત્વોને ક્રાંખાં પાડનાર, માનવને મજે ફાંસો નાખનાર કાળો કૃત્યો આ અશોકના દાઢથી થયાં, એ માટે અત્યારે હવે તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ”

અશોકરાજે લગીર ચાત પડવા મન્યન કર્યું, પણ ઉદ્દેગ હતું કમી થયો ન હતો. તેમણે પુનઃ બોલવું ચર કર્યું: “કેવળ સંશય આણીને ધણી રાજપુરુષોનાં મેં ખૂન કર્યા, માનહાનનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરીને અનેક છવેને ઘોર માતના ભોગવવા મોકલ્યા, ધર્મપ્રચારની ઘેલછાને લીધે અનેક રાજ્યોને પામ્યાલ કર્યા. ઓ પ્રભો! એ પાપના નિવારણાર્થ મારે કષ્ટ જાતની માતના ભોગવવાની હશે?”

વિચારયુક્ત શુદ્ધાથી અશોક જોતા હતા. રાજમાતાના રૂપે રૂપે આગ સળગવા લાગી હતી ને ભયુગથ “શાન્તં પાપમ્” બોલવા તદ્દપાપક થઈ રહ્યા હતા. પણ સંપુષ્ટાચાર્યના મનમાં ખૂબ ખગમજાટ મચી રહ્યો હતો. આ સ્તબ્ધતાનો સમય સાધીને પેલી અવયુઠનવતી સ્ત્રીએ સંપુષ્ટાચાર્યના કાનમાં કંઈક કુંક મારી, પણ તે યોડાનાજ જાણવામાં આવ્યું.

“માતૃથી” અશોકે બોલવું આગળ જરી રાખ્યું: “મહારા પ્રત્યેના તમારા અધિકારને આધિન થઈને, અને આચાર્ય! તમારા સ્વતત્વવિધાતક મત ઉપર અન્ધશ્રદ્ધા પાધરીને મહેં પ્રથમ કહ્યું તેમ આજ સુધી બૌદ્ધનાં ખરાં તત્વોને લાંછન લગાડ્યું છે. કહ્યું તેમ આટલાં વર્ષોથી હું તમારી આંખે જોતો હતો, ખીજની અંજલિથી પાણી પીતાં મેં મારા પરતી સહજા જવાબ-દારીને વિસારે પાડી હતી, તમારા હુકમનો હું શુદ્ધામ જાન્યો હતો. પણ હવે ખસુસ લક્ષમાં રાખજો કે એ સમય ગયો છે. સામ્પ્રત શુદ્ધમાં લાખો મનુષ્યોના કુદ્ર કીડા પ્રમાણે નીકળતો ધણી નિહાળીને, તેમની અંતઃકાળની હૃદયભેદક ચીસો સાંભળીને અને નિહૈંટુક શુદ્ધમાં મહારા સૈનિકોને અંતઃકાળે થતી વેદનાનું નિરીક્ષણ કરીને આ પાપાણુહૃદયી અંડાળનું અંતઃકરણ અતિ દ્રવ છે. મહારો આત્મા હવે ધર્મનાં વિશુદ્ધ તત્વો પામ્યો છે, ધર્મથી હૃદય રસાયું છે, અને આજ પછી ધર્મના પવિત્ર નામને આગળ કરીને આપ-જ્ઞાન બાધ્યોના જાન લેવાને આ અશોકની તરવાર કદી પણ મ્યાન બહાર નીકળશે નહિ. યયો, મહારો નિશ્ચય થયો; કાલેને કાલેજ મૃગેન્દ્રરાજ સાથે સંધિ કરી, રહાસજ્ઞા સૈન્યનો ખયાવ કરવા અને એક પવિત્ર રાજાને છાજતી રીતે રૈયતનો પાલક અને પોષક બનવા હવે હું અહીંથી પ્રયાણ કરીશ.”

રાજમાતા આશ્ચર્યચકિત થઈ બેઠી હતી. અશોકનું બોલવું તેણે લગભગ સાંભળ્યું પણ ન હતું. પણ સમ્રાટનો આજનો આવેશજ કાંઈ ખૂદો હતો, અશોકનું ધરજ આજ વિશ્લેષણ હતું. તેના તેજમાં પ્રત્યક્ષ

રાજમાતા પણ આજે અંજાઈ ગઇ, ને શું બોલવું અને શું કરવું તે પણ પોતાને સ્મર્યું નહિ. સમામંડપમાં જાણીદારો પણ ચિત્ર પ્રભાણે સ્થિર બની અશોકની ભવ્ય અને પ્રચંડ મૂર્તિ તરફ અત્યંત આદરપૂર્ણ દષ્ટિથી આનંદિય જોઈ રહ્યા હતા. સંપુજાર્ચના મનમાં માત્ર ભકતર પાતના ઉદ્ભવી હતી, તથાપિ તે પણ અશોકની વિરૂદ્ધ આ તકે એક પણ શબ્દ બોલવાની હિમ્મત કરી શક્યો નહિ.

“ મહારા આ દહ નિશ્ચયને સધગાએ સહાનુભૂતિ આપી છે એમજ મહારે સમજવું ને ? ” કેટલોક વખત થયાં કેાઈ બોલતું નહતું તે જોઈને અશોકરાજે એ શાન્તિનો લંગ કરતાં કહ્યું. વળી પુનઃ સર્વજ્ઞ સ્તબ્ધતા છતાં, પેલી બાલાએ કરીને સંપુજાર્ચના કાન આગળ પોતાનું ગ્દાની પામેલું મોં નમાવ્યું અને તેથી આચાર્યને કંઈક ધિરે મળ્યું, એટલે અતિ વિનિતભાવે તેણે અશોક પ્રતિ સંબોધણું કર્યું: “ ભગવન ! અમારો કહેલો માર્ગ ખરા ધર્મને અનુસરતો છે, કે આપે આંકેલો માર્ગ ખરો છે તે બદલ અર્થ વાટપાટ કરવામાં કરો લાભ નથી. ” સંપુજાર્ચને હજી વધારે ગંભીર થઈને કહેવાનું જારી રાખ્યું: “ મહારાજ ! આજ સુધી આપણે શુદ્ધ કર્યું, તે પ્રભાણે ખીળ સોળ પ્રહર લડો, ખીળ બે દિવસ સુધી સંધિ કરવાનો વિચાર મુક્તતરી રાખો, અને ખીજ સાઠ ઘટિકા હજી હજ્જપુરના સમરાંગણને છોડશો માં. અને જૂનો કે એ દરમિયાનમાં તમને યશ મળે છે કે નહિ ? નહિ તો પછીથી આપની મરજી પ્રમાણે વર્તવા આપ મુખત્યાર છો. ”

“ આવા પ્રકારની વિનાશરણુ ચાલેથી પ્રાણુદિસાઓમાં અશોકની સમશેર આન બહાર ડાઁડિયું સરખું નહિજ કરે એવું મહેં હમશુંજ રૈ સમજી કહી સંબળાવ્યું છે, અને તમને તે શબ્દો પર વિશ્વાસ ન હોય તો — ” અશોકના મુખમાંથી ગાંભિર્યપૂર્ણ નિગ્રહના શબ્દો બહાર નીકળ્યા હતા: “ તમને એ શબ્દો પર ભરંસો નથી બેસતો તો — ભગવાન જોતમચુદના વિમલ યશના સોગન લઈને હું કહું છું કે ધર્મપ્રચાર માટે આ અશોકની સમશેર હવેથી મરણુ પર્યંત આન બહાર નીકળશે નહિ, ધર્મપ્રચાર માટે અગોક મરણુપર્યંત શુદ્ધ કરવા લગ્યાશે નહિ. પરંતુ; અશોકનો ધર્મની યેલછાનો અવનાર આજ પૂરે શખ છે, કમરુદેસે આજ હોડે આરે છે, કમરુદને અને શરૂ અમાનુષ વધનો ભય આજથી લય થાય છે. આચાર્ય ! હજી સુધી તમે લડાઈની વાતો રાની કરો છો ? અશોક ધર્મ માટે લડ્યો એ વાતો તો બૂતકાગના અપવિત્ર ઇતિહાસથી મારું મન નિર્મળ બનાવરા માટે આમળ જોવારો. ”

“માત્ર એજ દિવસની મેનવ માટે માયના કહે ખું.” સંપુષ્પાર્થ મુખ પરના પડનામાંથી આનંદપ્રભાવન દસ્તમન કરનાર દલિબાજા ઉપર ફેંકતાં આજીજીમયક બાને બોલ્યો.

“બગવાન! આચાર્યના નિવેદનને આપે માન આપવું પડશે. આપની હજી હવે પછી થના પુદ્ધિ ન બગરાતી હોય, તો મેનાધિ-પતિનું પદ સંપુષ્પાર્થ પોતે લેશે કિંવા મધ બીજાને સોંપાવશે. જમના કહેવા પ્રમાણે પુદ્ધિ એ દિવસ નતરી ગળે. જે દિવસમાં આચાર્ય પોતે ફરી ફતેહ મેળવી આપે છે, એ અજમાવવાનો પણ આ સારો પ્રાંગ છે. પુદ્ધિ વાત ફરી રમ્ય છે, એનું સિદ્ધિ આ બિશુમય અનુભવે અને પામે એ વાત પણ આનંદજનક છે.” પ્રધાન રાધાગુપ્ત વધારે વૈમનસ્ય ન થાય જાણીને ઉપમંદાર તરીકે આટલું બોલ્યા.

“કાલે પ્રમાનના પહોરથી તે પરમદુદાડે સાયંકાળ સુધી મ્હાઈ સવળું સૈન્ય સંપ્રદાચાર્યની આગા તરે રહેશે. પરમદિવમે સ્પર્શિતની સાથેજ લડાઈનો અંત આવવોજ જોઈએ.” અશોકે અંતિમ લક્ષ્ય બેઠું.

“અને આ ઉવટના નિર્ણયે ઇન્દ્રપુરના મિત્રા ઉપર પાટલીપુત્રની વિજયપતાકા ફરકે.” સંપુષ્પાર્થે અત્યંત ગૈરવખરી વાણીથી કહ્યું.

“ચાર મહિના સુધીમાં જે વાત અમાન હાયે નથી થઈ, તે ફક્ત એ જ દિવસમાં ફક્ત કરવાનું કહેવાની “આપનામ” રજીવીરોને શોભે નહિ. કદાચ આપ જેવા આચાર્યેને એ કવિત દશે.” અશોકે આસન પરથી ઉઠતાં ઉઠતાં સંપુષ્પાર્થ તરફ વળી આનંદદાયી થઈ.

“અશોકે જે કાર્યને મગાવણ વર્ષ સુધી સતત પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ ફળિભૂત કરું નથી, તે જ કલિએજ તામે કરવાની વાત આ સંપુષ્પાર્થ કેવળ એ જ દિવસમાં ફળાયતી બતાવશે. વધારે બોલવું તે આનંદલાધા ગણાય સમજ વિશેષ થયું હું કહેતો નથી, પણ મારા શબ્દોની પ્રતીતિ મહારાજને જણાઈ જશે.” બાલા તન્દ્ર દલિ કરતાં સંપુષ્પાર્થ બોલ્યો.

સંપુષ્પાર્થના મંચર સંભાષણનું વચ્ચે વાળવાની આવશ્યકતા નથી એવું સમજને રાધાગુપ્ત સહ રાજા અશોકે પોતાની સ્વારીને તંબુ તરફ વાળી.

સંપુષ્પાર્થના બાવણથી બિશુમંજના મુખપર ઉત્પન્ન થયેલું આશ્ચર્ય હજી વિગમ્યું ન હતું. રાજમાતા પણ આચાર્યના નિશ્ચયપૂર્ણ વાક્યોની ચિહ્નિત મનમોજી કરતી હતી. રાજકુમાર વિતારોક પણ અત્યાર સુધી થયેલી વાતોને હવામાં ઉડતારી સમજી શકતો થઈ બેસી રહ્યો હતો.

રાજમાતા પણ આજે અંજનપ ગણ, ને શું બોલવું અને શું કરવું તે પણ પોતાને મુજબ નહિ. સમાગમમાં તો યૌદ્ધભક્તિઓ પણ ચિત્ર પ્રભાણે સ્થિર બની અરોહની બધી અને પ્રચંડ મૂર્તિ તરફ અત્યંત આદરપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આનંદિય જોઈ રહ્યા હતા. સંપુષ્ટાર્થના મનમાં માત્ર બકધર પાતળા ઉડબરી હતી, તથાપિ તે પણ અરોહની ચિરદ આ તકે એક પણ શબ્દ બોલવાની હિમ્મત કરી શક્યો નહિ.

“ મહારા આ દહ નિશ્ચયને સધગાએ સદાનુભૂતિ આપી છે એમજ મહારે સમજવું ને ? ” કેટલોક વખત થયાં કોઈ બોલતું નહતું તે જોઈને અરોહરાજે એ શાન્તિનો બાગ કરતાં કહ્યું. વગી પુનઃ સર્વત્ર સ્તબ્ધતા છવાઈ. પેલી બાલાએ ફરીને સંપુષ્ટાર્થના દાન આગળ પોતાનું ગદ્યાની પામેલું મોઢું નમાવ્યું અને તેથી આચાર્યને કંઈક ધૈર્ય મળ્યું, એટલે અતિ વિનિતભાવે તેણે અરોહ પ્રતિ સંભાષણ કહ્યું: “ ભગવન્ ! અમારો કહેલો માર્ગ ખરા ધર્મને અનુસરતો છે, કે આપે આંકેલો માર્ગ ખરા છે તે બદલ બ્યર્થ વારાઘાટ કરવામાં કરી લાભ નથી. ” સંપુષ્ટાર્થે હજી વધારે ગંભીર થઈને કહેવાતું જારી રાખ્યું: “ મહારાજ ! આજ સુધી આપણે યુદ્ધ કર્યું, તે પ્રભાણે બીજા મોળ પ્રદર લદો, બીજા જે દિવસ સુધી સધિ કરવાનો વિચાર મુખતરી મળ્યો, અને બીજા સાફ ધટિસ હજી હૃદયપુરના સમરાંગણને છોડશે માં, અને જૂનો કે એ દરમિયાનમાં તમને યશ મળે છે કે નહિ ? નહિ તો પંડીથી આપની મરણ પ્રભાણે વર્તવા આપ મુખત્યાર છો. ”

“ આવા પ્રકારની વિનાશકરણ ચાલેથી પ્રાણહિંસાઓમાં અરોહની સમગ્રોર આન બહાર ડોઝિયું સરખું નહિજ કરે એવું મ્હેં હમશુંજ મૈ સમજી કહી સંભળાવ્યું છે, અને તમને તે શબ્દો પર વિશ્વાસ ન હોય તો — ” અરોહના મુખમાંથી ગાંભિરપૂર્ણ નિયંત્રણ શબ્દો બહાર નીકળ્યા હતા: “ તમને એ શબ્દો પર ભંડો નથી બેસતો તો — ભગવાન્ જૌતમશુદ્ધતા વિમલ યશના મોગન લઈને હું કહું છું કે ધર્મપ્રચાર માટે આ અરોહની સમગ્રેર હવેથી મરણ પર્વત સ્થાન બહાર નીકળશે નહિ, ધર્મપ્રચાર માટે અરોહ મરણપર્વત યુદ્ધ કરવા લક્ષ્યારો નહિ. પરંતુ; અરોહનો ધર્મની ધેણજનો અવતાર આજ પૂરો થાય છે, ધર્મયુદ્ધોનો આજ છેડો આવે છે, ધર્મયુદ્ધને અંજે થતા અમાનુષ વધનો ભય આજથી લય થાય છે. આચાર્ય ! હજી સુધી તમે લડાઈની વાતો ચાલી કરો છો ? અરોહ ધર્મ માટે લડ્યો એ વાતો તો ભૂતકાળના અપવિત્ર ઇતિહાસથી માર્ગ મન નિર્મળ જનાવરા માટે આમજ જોવારો. ”

“માત્ર એજ દિવસની મેનના માટે યાચના કરું છું.” સંપુષ્ટાર્થ મુખ પરના પડામાંથી આન રખોમન દસનમન કરનાર દષ્ટિઆવા ઉપર ફેંકતાં આછછસૂચક બાવે બોલ્યો.

“ભગવાન! આચાર્યના નિવેદનને આપે માન આપવું પડશે. આપની દુઃખ હવે પછી થનાર યુદ્ધમાં ન ભગવાની હોય, તે મેનાધિપતિનું પદ સંપુષ્ટાર્થ પોતે લેશે કિંવા મધ બીજને મેંપાવશે, એમના કહેવા પ્રમાણે યુદ્ધ ને વિવસ જારી ગયો. બે દિવસમાં આચાર્ય પોતે કેવી ફતેહ મેળવી આપે છે, એ અજમાવવાનો પણ આ મારો પ્રયત્ન છે. યુદ્ધની વાત કેવી રમ્ય છે, એનું શિક્ષણ આ બિહુમણુ અનુભવે અને પામે એ વત પણ આનન્દજનકજ છે.” પ્રધાન રાધાગુપ્ત વધારે વૈમનસ્ય ન સામ જાણીને ઉપમંચાર તરીકે આટલું બોલ્યા.

“કાલે પ્રભાતના પડોરથી તે પરમદુહાડે માયંકાજ સુધી મ્હાઈ સધણું સૈન્ય સંપુષ્ટાર્થની આજ્ઞા તમે રહેશે. પરમદિવમે સૂર્યોત્તરી સાથેજ લડાઈનો અંત આવવોજ જોઈએ.” અશોકે અતિમ લક્ષ્ય બેચું.

“અને આ છેવટના નિર્ણયે ઇન્દ્રપુરના મિત્રના ઉપર પાટશીપુત્રની વિનયપતાકા ફરકશે.” સંપુષ્ટાર્થે અત્યંત ગૈરસમજી વાણીથી કહ્યું.

“આર મહિના સુધીમાં જે વાત અમારા હાથે નથી થઈ, તે ફક્ત બે જ દિવસમાં ફક્ત કરવાનું કહેવાની ‘આપવડાઈ’ રણવીરોને શોભે નહિ. હદાય આપ જેવા આચાર્યોને એ કચિત્ દરો.” અશોકે આસન પરથી ઉઠતાં ઉઠના સંપુષ્ટાર્થ તરફ વળી આર્નિક દષ્ટિથી કહ્યું.

“અશોકે જે કાર્યને સત્તાવળ વર્ષ સુધી સતત પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ ફળિત થયું નથી, તે જ કનિષ્ઠદેશ તામે કરવાની વાત આ સંપુષ્ટાર્થે કેવળ બે જ દિવસમાં ફળાયવી બતાવશે વધારે બોલવું તે આનન્દલાધા ગણાય સમજી વિગેય થયું હું કહેતો નથી, પણ મારા શય્યોની પ્રતીતિ મહારાજને જલદીજ થશે.” બાલા તન્દ દષ્ટિ કરતાં સંપુષ્ટાર્થ બોલ્યો.

સંપુષ્ટાર્થના મર્મ સંભાષણનું વનજી વાળવાની આવશ્યકતા નથી એવું સમજીને રાધાગુપ્ત સહ રાજા અશોકે પોતાનાં સ્વારીને તથા તરફ વાળી.

સંપુષ્ટાર્થના બાષ્પથી બિહુમંજના મુખપર ઉત્પન્ન થયેલું આશ્ચર્ય હજી વિનમ્ય ન હતું. રાજમાતા પણ આચાર્યના નિશ્ચયપૂર્ણ વાક્યોની ચિકિત્સા મનમંજ કર્યા કરતી હતી. રાજકુમાર વિતાશોક પણ અત્યાર સુધી થયેલી વાતોને હવામાં ઉડનારી સમજી શાન્ત થઈ બેસી રહ્યો હતો.

સંપુષ્ટાચાર્યે કોની સત્તા પર ઝુકીને હતાશ ખનેલા અશોકને વિનય કરાવી આપવાનું બીકું ઝડપ્યું તેની શંકા તો સૌના મનમાં રમતી હતી. રાજમાતાની છતાસા પણ વધવા લાગી, અને એ વધતી જતી છતાસોથી તેણે સંપુષ્ટાચાર્યને પૂછ્યું: “કાલથી લડાઈનું આધિપત્ય તમારા હાથમાં ને ?” સંપુષ્ટાચાર્યે હા બણી, એટલે રાજમાતાએ પુનઃ પૂછ્યું: “અને બેજ દહાડામાં ફતેહના ડંકા વાગશે ?” સંપુષ્ટાચાર્યે ફરી પણ હકારજ બણ્યો. રાજમાતાના અચંખાની અને આનન્દની સીમા રહી નહિ, અને આચાર્ય શો ખુલાસો કરે છે તે સાંભળવા વાસ્તે લીસી, સાદ ઉઘાડી તાલકીઓ (માથાની) વાળા સંખ્યાબંધ બીકુગણ સંપુષ્ટાચાર્ય બણી વળ્યા હતા. પણ આચાર્ય મૌનભંગ ના થયો તે ના જ થયો. ત્યારે વળી રાજમાતાએ પાછું ફરી પૂછ્યું:—

“બે દહાડામાં વિનય મેળવાય એવી તમને શ્રદ્ધા છે ?” સંપુષ્ટાચાર્યે ‘હા’ કહી. રાજમાતાએ પ્રશ્નને ફરી ઉલટાવ્યો: “લડાઈના મહાન યશ સંપાદન કરી ચક્રશે ?” અને સંપુષ્ટાચાર્યે હકારસૂચક ડોકું હલાવ્યું. રાજમાતાની ઉત્કંઠા આથી તો વધ્યાં જતી હતી, કેમકે યશ મેળવવાના સાધનની તેને માહિતી જોઈતી હતી, તે તો મળતી ન હતી. આથી જરાક ભાર ભર્યા શબ્દોમાં તે બોલી: “આપ અસ્પષ્ટ સંગ્રાહી અમને ક્યાં સુધી ઉત્કંઠિત રાખશે ? યશનું સાધન જો અમને માલમ પડે તો અમે પણ—”

વાક્ય પૂરું થતાં પહેલાં તો પેલી બાલાએ તેના મ્હોંડા પરનો છુરખો હઠાડી નાખ્યો. અને જોઈ સૌ ચમક્યા.

“આ એજ અમારા બાવિ યશનું સંગ્રહ સાધન, એજ અમારા બાવિ કારરથાનનું આદિગ્રીજ.” સંપુષ્ટાચાર્યે તે સુંદર સુંદરી બણી આંગળી કરતાં કહ્યું, અને રાજમાતા વગેરેને સંપુષ્ટાચાર્યે ખેડવા માંડેલાં સાહસપર વિશ્વાસ બેઠો; અને સંપુષ્ટાચાર્યનો મહા ઘોષથી જયજયકાર બોલાયો.

વાચક! આ એજ બાલા—જે મહારાજ મૃત્યેન્દ્રના વિશ્વાસુ પ્રધાન વિશાખાનંદની સાતમી વારની પત્ની, એનું નામ કળાવતી. ઈન્દુમતીને સતી કરી બાળી મુકવા મથતી હતી એજ એ.

પંચમ.

પ્રકરણ નવમું.

BOMBAY

કળાવતી અને તેનાં કારસ્થાન.

જે દિવસ થયો, સૂર્ય ઉદય પામ્યો, તેનાં કામલ કિરણ મહા-
રાજા મૃગેન્દ્રના મહેલમાં ઓગળ્યું પૂરવા લાગ્યાં, ઈન્દ્રપુરના
દુર્ગ ઉપર મૃગેન્દ્રના સૈનિકો યોદ્ધાજનની ચળવળ નિર-
ખવાના હેતુથી આમતેમ રહતા હતા; પરંતુ તેમાં અશોક-
ના સુવર્ણકિરીટની કાંઠને ઝાંખી સરખી પથ્રુ થઇ નહિ.

વાદળોના યુધમાં જેમ વિદ્યુત્ દંકાઇ ગઈ હોય તેમ યોદ્ધાસૈનિકના આન-
માં રમતી ચળકિત તલ્લવાર ખુદશી દેખાતી નહતી. મગધ દેશનો ધવલ
યશોધન ઈન્દ્રપુરના સમરાંગણમાં ફેર ફરતો દેખાયો નહિ. હજુ સુધી તે
અશોક રાજાના તંબુની બહારજ પવનથી ફરફરતો હતો. આ ચિહ્નને જોઇ
અશોકના વિચારને મૃગેન્દ્ર કળી ચક્ર્યો નહિ. તેણે દુર્ગ ઉપર અનેકવાર
જામુમ મોકલ્યા, પણ “ સર્વત્ર શાન્તિ છે ” એ શબ્દો સિવાય વિશેષ
માહિતી તેઓ લાવતા નહતા. ખરી વસ્તુસ્થિતિની તપાસ કરવા મૃગેન્દ્ર પોને
દુર્ગના ઉંચા ચિખર પર આપ્યો, અને જાની શકે તેટલી સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી એકાગ્ર
ચિત્તે અશોકની છાવણીનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો, તથાપિ તેણે પથ્રુ સર્વત્ર
શાન્તિ સિવાય કંઈ વિશેષ જોયું નહિ. ધીમે ધીમે ચાર ઘટિકા દિવસ
ચલ્યો ત્યાં સુધી પથ્રુ અશોકની છાવણીમાં તો શાન્તિજ હતી. રાજા મૃગેન્દ્ર
હજુ પથ્રુ દુર્ગપર રહી અવલોકન કરતો ફરતો હતો.

“ મગધદેશના સૈન્યે એકદમ ઝોન કેમ પકડ્યું ? પુદ્ગ બંધ કેમ
પાડ્યું ? ” એવા વિચારો મૃગેન્દ્રને થવા લાગ્યા. “ રાજા અશોકે પુદ્ગામયી
સમેટી લઇને પોતાની સ્વારી પાછી તો નહિ વાળી હોય ? ” આમ સંકેપ-
વિકેપ પણ થવા લાગ્યા. વળી, “ અશોકે યજ્ઞ કે મરણ સિવાય ખીજે
કશો વિચાર કરે એમ નથી ” એમ પણ એને ભાસવા લાગ્યું. હકીકત
યોદ્ધા લોકો લડાઈમાં હદિ પણ પાછા હકનાર નથી એવી મૃગેન્દ્રના મનમાં
ચોક્કસ ખાતરી હતી, તેથી રાજા મૃગેન્દ્રને આ શાન્તિનો ખુલાસો મળી ચક્ર્યો
નહિ. પ્રધાન વિશાખાનન્દને સેવક મોકલીને જોવાવતા સુધીની ધીરજ પણ
તેને રહી નહિ. છતાં પણ આના નિરાકરણ માટે તે હવે વધારે લાંબો
વખત રાહ જોઈ શકે એમ નહતું, અને તેથી નીચે ઉગેલા કોઇ પ્રતિદારીને -

લઈ રાજા મૃગેન્દ્ર પ્રધાન વિદ્યાખાનન્દ, કે જે પોતાના મકાનમાં હતો, ત્યાં આમળ આવી પહોંચ્યો. મહારાજા મૃગેન્દ્રરાજને જાતે અહીં આવેલો જોઈ વિદ્યાખાનન્દના સેવકો આશ્ચર્યચકિત થઈ વિચારમુગ્ધ બન્યા સેવાસભ્ય થઈ ઉભા રહ્યા. પોતાના પદ્મ પ્રધાનને વારંવાર પેલાની પામે બોલાવતાં તેને ત્રાસ ન પડે એથી રાજા મૃગેન્દ્ર પ્રસન્નતાપાત આમળ એકાએક વિદ્યાખાનન્દને ત્યાં આવતો હતો, અને રાજધાનીને ઘેરો લાલ્લા પછી તે 'અધાન' હતો ત્યાં પોતે પળી વખત આવતો, તેથી વિદ્યાખાનન્દના નોકરોને જો કે આ આકસ્મિક આગમનની ઝડપી નવાઈ લાગેલી નહિ. સંપૂર્ણ આદરમાન સાથે રાજા મૃગેન્દ્ર વિદ્યાખાનન્દના સેવકો સાથે એક અઘાયલા ખંડમાં નહ પહોંચ્યો. વિદ્યાખાનન્દ પોતે જમણે આજેથી જાતની સાંભળતો હતો, એટલામાં મૃગેન્દ્રને જોતાં ઉઠીને સદાસ્થ મુદ્રાએ તેમનું સ્વાગત કર્યું.

“પ્રધાનશ !” રાજા મૃગેન્દ્ર અધીરતાથી બોલ્યો: “આજ બોલે શોક ધણી શાન્ત છે, પોતાની છાવણીમાં નિરાંત વામીને બેસી રહ્યા છે. આ શાન્તિનો અર્થ શો સમજવો ?”

“મહારાજ !” પ્રધાન વિદ્યાખાનન્દે કહ્યું: “આ શાન્તિ કાંઈક સારી વાત સૂચવતી નથી; જો કે જમણેએ તો રાજા અશોક સંધિ કરવા લલચાવે છે ને તેથીજ તેણે લલચ કરવી જાણી છે એવી જાતની મેનસી છે.”

“શું ? અશોક પોતે સંધિ કરવા તૈયાર થયો ? આવી આનન્દ-જનક જાતની કોણ લાભ્યું ?”

“સંપૂર્ણ કરો; આટલામાંજ પારિતોષક આપવાની યગજળ ચલાવશે માં. આ જાતની એક માણસ નથી લાભ્યો. પણ જુદા જુદા નેશમાં ગયેલા ખાસ આઠ દસ માણસો લાવેલ છે.”

“એમ હશે તો તે જાનને જાણીસ મજશે.”

“પણ એ જાતની ખરી નથી લાગતી. અશોકે કદાચ જમ વિપ્લવનારો ડાળ બતાવ્યો હોય ! મને એ જાતનીપર જરા પણ ભરંસો બેસતો નથી.”

“એક નહિ, બે નહિ પણ આઠ દસ વિધાસ જમણેએ કહેલી વાત પર તમારો વિધાસ ન બેસે એ કેવળ પ્રકરનો સકારણીય સ્વભાવ કહેવાય ?”

“જાણ જમણે એકની એક જાતની લાભ્યા તેથીજ મહારાજા મનમાં એની સત્યતા વાસ્તે ચંકા ઉત્પન્ન થાય છે; અને ચોડાજ વખતમાં કંઈ પણ અણધારી આકસ્મિક લાવવાનું તકટ હોય એમ અને અનુમાન થાય છે. ‘જમણું’ વર્ચસ્વ કબૂલ કરીને સંધિની વાત કાઢવી એ કાંઈ આનંદની

વાત નથી. સંધિ નિરૂપાયેજ કરાય છે, અને તે ક્યારે તથા કય જાજૂએ કરાવવામાં આવે છે એ કોઈ કળી ચક્રું નથી. પણ બૌદ્ધોએ ‘અમે સંધિ કરનાર છીએ’ એવું આનન્દથી જાહેર કરવાની કાશિય કરી છે, એ ઉપરથી સંધિ થશે એવી આપણને મજેડી ખાતમી ખોટી હોય એમ મને લાગે છે.”

“આજ સુધી બૌદ્ધસૈન્યનો ધણુ ધણુ નીકળી ગયો છે, ને હમેશાં હનરો સૈનિકો રોગના ભોગ થઈ પડે છે. આવા પ્રગંગે બધાઓના જીવ શુભાવવા કરતાં, બને તેમ વેળાસર સંધિ કરીને પાછા ફરવું એ અશોકને ઈષ્ટ છે. ને તેથી સંધિ કરવાની ખાતમી મને જરા પણ અસંભવિત લાગતી નથી.”

“અત્યાર લગણુ અશોક મુદ્રમાંથી કદી પાછો ફર્યો છે શું ? વિજય ન મેળવતાં મૌર્ય સમ્રાટે ચડતે કદિ પણ પૂઠ જતાવી છે ? સંધિની વાત ફેલાવવાનું મગધભૂપતિને સ્વપ્ને પણ ગમે ખરું ?”

“તેવીજ સ્થિતિ કલિંગ દેશના વૃષાહતી પણ છે.” રાજા મૃગેન્દ્ર અભિમાનથી બોલતો હતો : “અશોકને આ મુદ્રમાં પાછા ફરવુંજ પડશે. વિજય સંપાદન ન કરતાં આપણને પૂઠ જતાવીને તેને પાટલીપુત્ર તરફ ફરવું પડશે. અને સંધિ કરવાની એ વાત આ માની મૃગેન્દ્ર સાથે કરવીજ પડશે. પ્રધાનશ્રી ! તમારા જેવા મુક્તસંગીઓનો સ્વભાવ ધણુ સંશયી હોય છે; નહિ તે કલ્પનાઓ કરીને પોતેજ પાછો ફરી જાય !”

“મહારાજ !” પ્રધાન જવા ચિડાઈને બોલ્યા : “આવાજ મુદ્રપ્રકરણમાં અમારું એક વખત મારી સલાહને આપે હતી કદી હતી તેનું સ્મરણ કરો.”

“હા, તે સ્મરણમાં છે, ને તેથીજ આજે આનન્દોત્સવ કરવાની હું સર્વ સૈનિકોને પરવાનગી આપતો હતો તે મુલતરી રાખું છું. લઠાઈનાનિકાલ આવતાં સુધી તમારી સલાહ પ્રમાણે અનુસરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.”

“આ વાત ખરી છે ને ?”

“રાજા મૃગેન્દ્ર એકજ વાત એ વાર બોલતોજ નથી.”

“તો રાજધાનીમાંથી મહારાણી-દેવી ઇન્દ્રમતીના અને રાજકન્યાને વેશાન્તર કરીને હરહારમાં સ્વામી ચિદાનંદના આશ્રમમાં જવાની આજ્ઞા કરશે.”

“એટલે ?” રાજા મૃગેન્દ્રે અચંબો પામતાં પૂછ્યું.

“મહારાજ સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનું છે તેથી.”

“પણ આવી રીતે તમારે અધીન થઈને હું પરાયાના તરંગને અનુસરનાર નથી. દેવી અને શામળાને રાજ્યની હથેલી પાર મોકલવાનું કોઈ અન્ય સમજ કારણ છે શું ?”

“હું હદયાર કરવાનું નથી કહેતો, પણ એમના સરક્ષણાર્થે વેદ
મદ્ધાપી, સુરક્ષિત રથને પહોંચાડવાનું કહું છું.”

“સુરક્ષિત રથને મોકલવાનું કારણ પણ હું કળી શકતો નથી.”

“રાજા અરોહ આપણી સાથે સંધિ કરનાર છે એવી ગર્ભિત ખાતરી
મળી છે તે જ તેનું કારણ છે.”

“પ્રધાનશ !” મૃગેન્દ્ર કંઈક ત્રાસ પામ્યો હોય એવી મુખમુદ્રાથી
આશ્ચર્યચકિત થતાં બોલ્યોઃ “આજ સુધી ભયંકર લડાઈ ચાલતી હતી,
કેણે માન્યો પણ કાંઈને બંધો નહોતો, તેવે વખતે મહારાણી તથા
રાજકન્યાના સુરક્ષિતપણા સંજયી તમને કશી કાળજી વધી ન હતી, અને
આજ ભારે યજુસૈન્ધર્મા સર્વત્ર શાન્તિ છે તે સંધિ યુવાની વાતો ઠેક
ઠેકાણેથી સંજળાય છે, એવે વખતે આ પ્રકારનો પેતરો રચવાનું કેમ કહો
છો તે સમજાતું નથી. સંધિની ખાતરી પ્રત્યક્ષ ચાલતા યુદ્ધ કરતાં તમને
આટલી ભયંકર કેમ લાગે છે ?”

“અરોહ આપણી સાથે સંધિ કરશે એવી મનેથી ઉડતી વાત પ્રત્યક્ષ
ચાલતા યુદ્ધ કરતાં અતિ ભયંકર લાગે છે.” પ્રધાન વિશ્વાખાન્દિ કહ્યુંઃ “આટલા
વખત સુધી ઉભય પક્ષ તરફથી સરળ રીતે લડાઈ થઈ જતી હતી, પણ
હવે પોતાને યુદ્ધમાં ફોટો નહિ મળે એમ જાણી જોડો લડાઈના ન્યાય-
માર્ગને ઓળંગી ગયા છે, અને તેને સ્થાને કાવત્રા બરેશો રિપુરી-આડો
માર્ગ પકડ્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે. કારણકાના આગણક, કુટિલ
રાજનીતિપ્રવર્તકાચાર્ય આણુકમનો ઉદ્દેશ પાટકીપુત્રના મૌર્યોના મનમાં
ચોક્કસ ડૂસી મૂક્યો છે, તેનો પ્રયોગ હવે અમલમાં મૂકશે. મૌર્યોએ યુદ્ધના
કર્તા કેવળ કુટિલ રાજનીતિના બેરથી અખિય નન્દવંશનો શ્રી રીતે નાશ
કર્યો છે એ મહારાજ જાણે છે જ. હવે એજ ચૈર્યોન, તેઓના હૃદયદમ્બ
વક્તવ્યજન ઉપર અહિંસાની છાપ મારનાર બૌદ્ધભિમુખોની હુકમ મળ્યો છે.
તેઓ હવે ધર્મયુદ્ધને પણ નીચે કચરી નાખશે, યુદ્ધવિષયક નિયમોનો
ભંગ કરશે. મહારાજ ! આ સાચી શાન્તિ નથી, પણ ભયંકર વાઙ્મા
પહેલાંની આ શાન્તિ હોય એમ અને તો મારું મન ચોક્કસજ અપે છે.”

ચક્ર પ્રધાન પોતાના અનુભવસિદ્ધ ઉદ્દ્યોગને લડાઈમાંથી મદદ
નિતારતો હતો, પણ રાજાને તો પ્રધાન જાણે નકામો ફર જતાવતો હોય એમ
લાગતું હતું. તેના અજિજ્ઞામાં યુદ્ધ વીરત્વનો પ્રકાશ કમદગ્ની રહ્યો હતો.
તે મુત્સદ્દાપણાને, વિવેકપરખતને કાચરપણું કહેતો હતો. પોતાના અવિ-

વેકનાં માદાં ફળ રાજા મૃગેન્દ્રને આજ સુધીમાં ધણી ચાખવાં પડ્યાં હતાં, તથાપિ તેનો અધિકાર ગોટો ઢોળાથી, તેની સત્તા વિચારા ઢોળાથી, અને તેના મંત્રીમંડળની, જેની પામે સદસા અતિવેક ન થયા દેવાની માટવાયથી, તેને થયેલા કાર્ય બદલ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ કદિ પણ પ્રાપ્ત થયો ન હતો. પોતાના પ્રધાનની સારથિગિરી ઉચિત નથી એમ તેને લાગતું હતું, પણ તે પ્રધાનને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તરત ન કહેતાં વિચાર કરવા પર મુક્તરી રાખી, તે પત્ની મહારાણીના મત ઉપર અચ્છંદન રાખી તે ગોળગોળ બોલ્યો કે: “પ્રધાનશ! આપની સૂચના ઉપર વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે.”

“હવે વિચાર શો? તે વખત ગયો; જેટલાં જલ્દી મહારાણી અને રાજકન્યા સહેર બહાર નીકળી જાય એટલું વધારે સારું છે. જેટલો સમય તેઓ અહીં રહેશે તેટલો આપણને વધારે ઉચો જીવ છે, ફરેક પગે બધા અધિકાધિક વધ્યાં જાય છે.”

“પ્રધાનશ! આવી તમારી નિર્જીવ કલ્પનાઓ અને બ્હીકણ વિચાર-તરંગોમાં કેટલું સત્ય રહેલું છે તે મારે જોવું પડશે-વિચારવું પડશે.” એટલું કહી પ્રધાન અમગ બોલવા જાય છે તે પહેલાં તો મહારાજા મૃગેન્દ્ર ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તે દીવાનખાનાની બહાર નીકળ્યા ન નીકળ્યા એટલામાં તો સોળ વર્ષની એક સુકોમળ બાળાએ એક ગડી વાળેલું તાડવન તેના હસ્તપર મૂક્યું. પત્ર ઉઠેલતાં ઉઠેલતાં તેમણે “આ પત્ર કોનો છે?” એવો પ્રશ્નસચક દષ્ટિપાત કર્યો.

“કળાવતીમાએ આ પત્ર આપને પહોંચાડવાની ઝંઘને આપ્યા કરી છે.” મંજુલ શબ્દે તે બાલિકા બોલી. પત્ર વાંચતા રાજાને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. તેણે ફરી ફરીને તે બે ત્રણ વખત વાંચ્યો, પણ તેના મન ઉપર પ્રથમ વારના વાંચન કરતાં કંઈ વધારે ફરકારી જણાઈ નહિ.

“નવાઈ! આટલી મોડી રાતે કળાવતીને મારું શું કામ હશે?” વિચારપુક્ત મુદ્રાએ તે સ્વમત બોલ્યો. “કુમુદ!” “હવે મોટેથી બોલ્યો: “કળાવતીએ કંઈ મહોડાનો સંદેશો કહાલ્યો છે?”

“નહિ મહારાજા! માત્ર આ પત્ર પહોંચાડવા ઉપરાંત બીજું કશુંજ કહાલ્યું નથી.” મીઠા માંડીએ એટલી ઝડપથી વિરોધિત વિચાર કરીને રાજાએ કહ્યું: “હાકરી! જા. કળાવતીને કહેજે કે મને કોઈ પણ વખતે મળવાની તને છૂટ છે, છતાં મધ્ય રાત્રિની વેળાએ તું બોલાવે છે તેથી મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જો મહારી જગાએ કોઈ બ્હીકણ હત તો પોતાની વિરહ

કંઈક તકેટ ચામે છે એવું તારા આવા વર્તનથી તેને સમજત; પણ મ્હારી કળાવતી,—મ્હારી શોભનાની સહિયર—કળાવતી કોઇ પણ સંકટમાં હોવા સિવાય આમ અણબને મને તો નહિ એમ બણીનેજ હું તેની ચિનનિ પ્રમાણે સકેતાનુસાર મધ્યરાત્રિએ જરૂર આવી જમ્ય.”

દાસીને આવેા સંદેશો કહી સંબળાવીને રાત્રિએ મહાલય બણી પોતાને અમ્મ વાળ્યો અને ઘોડીજ પળેમાં દષ્ટિમર્યાદા વટાવી ગયો. આ તરફ મૃગેન્દ્રે કહેસો સંદેશો નિવેદન કરવા સાર કુમુદને પોતાની બાઇ પાસે જવું પડ્યું નહિ, કેમકે કળાવતી નજીકજ બારણા પાછળ છુપાઇને સૌ સાંભળતી હતી !

ગઇ કાલની રાત પ્રમાણે કળાવતીનું મ્હોં આજ દંઢામયું ન હતું, તેના સૌન્દર્યની આડે આજ દરો પડેા ન હતો. તેની સુન્દરતાનાં ફિરણો અત્યારે સર્વ સ્થળે પથરાઇ રહ્યાં હતાં. રાત્રિએ આવવાનું સ્ત્રીમર્યું છે એ સાંભળતાંજ આનન્દથી ડોલાયમાન થતી તે બહાર આવી. પોતાનું સૌન્દર્ય વધારે ખીલવવાનો તેણે આજ સારો અમ લીધો હતો એવું તેના વજ્રાશ્રુપથ ઉપરથી અને અન્ય કાઠમાડ પરથી જોનારને સ્પષ્ટ જણાતું હતું. અર્થાત્ તેના વિચાર લક્ષ્યાટમાં આવી રહેલા કુંકુમના આંદલાથી, તેના સુવાળા ધવલ ગાલમાં ઘેરાયલી શુભાખી લાલાઇથી, તેના પરવાળા જેવા અધરથી, ચરણે ચોપડેલી મેંદાની લાલીથી, તેની ધનુષ્યાકાર બમરાથી તથા નાગદેશુ સમેાવડ સ્મામ પણ ચગડીત અને વિસ્તૃત કેચકલાપથી તેનું સર્વાંગ શોભી રહ્યું હતું. આ મોહિની—કળાવતીના અવપલેા પણ બેટલાજ નાજુક હતા. તેને ચિત્રમાં પરાક્ષ રીતે જોતાં, જોનાર દેવીજ કદમ્બી થકે, પણ તેને પ્રત્યક્ષ જોનારજ ચિત્રમાંના બ્રમથી વિમુક્ત થઇ થકે તેમ હતું ! કળાવતી હજી સુધી બાળા હતી, તારણસરવરમાં વિહાર કરવાનો માત્ર તેણે પ્રારંભજ કર્યો હતો. મૃગેન્દ્ર રાજના દરબારમાં તેના પિતા મોડો મહાલકારી હતો. અશોકની સાથે ચાલુ થયેલા યુદ્ધની પૂર્વે કળાવતીને મૂઢી તે મરણ પામ્યો હતો, અને ત્યારથીજ રાજકન્યા શોભનાના મહેલમાં રાજ મૃગેન્દ્રના આશ્રય હેઠળ તે રહેતી હતી.

એ સખી—શોભના અને કળાવતીના સ્વભાવમાં ધણે તફાવત જોઇને મૃગેન્દ્રને અતિ નવાઇ લાગતી. રાજકન્યા શોભના વિભલ, શીલવતિ ને રતેહાળ હતી, ત્યારે માળાપવિહોણી કળાવતી મગતી તથા નિષ્કુર હતી. રાજસુખમાં ઉછરેલી શોભના સાદી હતી, ત્યારે ગરીબાઇમાં દિવસ નિર્ગમન કરતી કળાવતી મિઝજ અને સ્વચ્છંદી હતી. રાજ્યાલોકાનું સૌન્દર્ય ચંદ્ર-

પ્રધાન પ્રભાણે હૃદયને શાન્તિ તથા આદુષ્ટાદિ ઉપજાવતું, ત્યારે ખીજ પ્રકરના તપેલા સર્વ પ્રભાણે કળાવતીનું નર દહન કરતું. શોભનાનાં વિશેષ મુખ્ય કેવલ તેના સરલ પણ ઉદાર હૃદયનો પ્રધાન પડતો, ત્યારે કળાવતીના ચંચળ દૃષ્ટિમાત્રમાં તેના વિધારી મનની કંઈયતા તરી આવતી હતી. શોભનાની ગજ-ગતિ ચાલ રથેષ દર્શાવતી, ત્યારે કળાવતીની આલ જમીનને કંપાપમાન કરી નાખતી હતી. આ રીતે તેમના સ્વભાવની વિષમતા અને બિન્નના ભેદને રાજા મુગેન્દ્ર પ્રદરે પર્વત વિચારનિમગ્ન રહેતો. જાપના અવસાન પછી પ્રામ થયેલો રાજવાસ કળાવતીને તળેલો પડે નહિ, અને રાજકુમાર જીતેન્દ્ર સાથે પોતાની સમાધિ થઈ જાય તો તેની મહત્વાકાંક્ષા સર્વાંશે ધ્વજિભૂત થાય એવી તેની માન્યતા હતી. પણ તે તેને (રાજાને) અગ્રમતી લાગેલી. જીતેન્દ્રની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત કરીને તેનામાં પોતાને સમાવાનો કળાવતીનો આશય હતો. પણ કુમારની મુલાકાત થાય શી રીતે, એ એક પ્રશ્ન હતો. કુમાર જીતેન્દ્ર હરદ્વારમાં સ્વામી ચિદાનંદ સાથે યોગાધ્યયન કરતો હતો. તેનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી ખીજાં એ વર્ષ સુધી તેને રાજધાનીનાં-ધન્ડપુરનાં-દર્શન સરખાં પણ ન કરાવા દેવાનો રાજાનો વિચાર હતો. આથી રાજદરબારમાં તેની ધાર્યા પ્રમાણે જઈ મુલાકાત થવાની વાત કળાવતીને અસહ્ય લાગતી હતી. પણ રાજા જીતેન્દ્રને રાજધાનીમાં આવવા ન દે તો પોતે ત્યાં જઈ એવો મમત ભરેલો કળાવતીનો સ્વભાવ હતો. પરંતુ ચિદાનંદસ્વામીના કડક અમલ નીચે, હરદ્વારના બ્રહ્મચારીઓના આશ્રમમાં સ્ત્રીની છાંયા પણ પડવા દેતા નથી એ તેને માલમ હતું. તેની મહત્વાકાંક્ષા હરદ્વારની વધી હતી, ને એ વધની અવધ તેને ઘણી લાંબી લાગી તેથી તેણે એકદમ “ આ પાર કે પેલી પાર ”ના મૂલને સ્વીકારી મુગેન્દ્ર પાસેથી, પોતાની સખીદ્વારા જીતેન્દ્ર સાથે પોતાનો વિચાર કરવાની વાત છેડી. પણ મુગેન્દ્ર તો આવી ઉતાવળાઆ સ્વભાવવાળા છાકરીની વાત સાંભળીને હસવા લાગ્યો, અને ઘસી આગળ તેના સ્વભાવની શૂદ્ધરસે એણે માત્ર કરી. પરંતુ આવા એક નજીબ લામતા વિનોદને લીધે માની કળાવતીના મનમાં કોઈ જુદીજ અસર થઈ, અને તેણે દેશથી પોતાના આશ્રવણતાના મુખ ઉપર-પ્રત્યક્ષ રાજા મુગેન્દ્રના સ્થાને “ હું આ કલિંગ દેશની રાણી-આ ધન્ડપુરની સ્વામિની, આ પ્રાસાદો-ની દેવી યથા સિવાય શાન્તિ થઈ સ્વીકાર નહીં ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી. રાજા મુગેન્દ્ર ફરીને તેના આવા સાહસને હસી કાઢવા લાગ્યો અને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી એક મહિનાની અંદર વિશાખાનંદનાં છૂટા પત્ની શુન્દરી ગયાં, તેને જીતેન્દ્રકુમાર જોવડો એક પુત્ર હતો, પણ શાસ્ત્રાયા પ્રમાણે ફરી

લક્ષ કરવું એ પ્રધાનજીવું કર્તવ્ય હતું. “ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા માટે આ વર મદદમાર છે ” એવો કળાવતીનો નિશ્ચય થયો, અને રાજા મૃગેન્દ્રના તથા પ્રિય સખી શોભનાના ઉપદેશનો તથા અન્ય અનુચરોની વિનંતિનો અનાદર કરીને, જેણે પોતાના જીવનના-ચયના-ત્રણ આશ્રમો વટારી દીધા છે અને જે ચતુર્થાશ્રમને યોગ્ય છે, એના ખુદા વિશ્વાખાનંદના સકંપ નકાર દર્શાવતા કંઠમાં સ્વેચ્છાથી તેણે વરમાળ આરોપી.

બહાર આવ્યા પછી કળાવતીએ પોતાનો મોરચો પ્રધાન વિશ્વાખાનંદના દિવાનખાના બણી વાળ્યો. વૃદ્ધ વિશ્વાખાનંદ હજી સુધી દેરી ઇંદુમતી ને રાજકન્યા શોભનાના સરેક્ષણ વાસ્તે મન સાથે વિચાર કરતા બેઠા હતા. તેમની સંમુખ એક અનુચર નવી જાતની નિવેદન કરવા સાથે તીવ્ર આતુરતાથી ઉભો હતો એની વિશ્વાખાનંદને ખબર હતી, છતાં હજી એમની વિચારપરમ્પરાને એમણે સમેટી લીધી નહતી.

“ હો, પછી શું ? ” પોતાની આમળ હજી અનુચર ઉભો રહ્યો છે એવું જાણી વિચારમાંથી એકદમ માથું ઉઠાવી કરીને પ્રધાનજીને પૂછ્યું. એઠામાં તો ગૈરી પ્રમાણે સર્જી થયેલી પોતાની નૂતન પરિણીત સહધર્મચારિણી તેમણે દીઠી. એકદમ વિચારનાં વમળ વેરાઇ ગયાં. અર્ધ-મીચેલાં ચક્ષુ એમનાં ખુલી ગયાં, અને તે, તેમની વિક્ષાસપ્રિય પત્નીના પાદમચ્છુજ પ્રતિ ર્થી.

“ નાથ ! ”

વિશ્વાખાનંદના કર્ણદ્વારે આવેા મધુર સ્વર ધણું વર્ષોથી પડ્યો નહતો, તેમનાં પ્રથમ પત્નીએજ રૂક્તા આવા સ્વરો સંભળાવ્યા હશે. બાકીનાં લગ્નો-માં, પત્ની ન મેળવતાં સહધર્મચારિણી મેળવવાથી તે, તેઓની પાસેથી આવા કોમળ, મધુર અને બહાસસોયા શબ્દો સંભળવા પામતો નહિ. હંતવિહીન સુખથી પ્રધાનજીએ ઉમળકાભર્યો ઉદ્ગાર કહ્યો: “ કાન્તે ! ”

આ કહેવાતો પ્રભુમકલહ જોવા જેવો હતો. તેજસ્વિન કળાવતી, નાજુક કળાવતી, સુન્દર કળાવતી સર્વ મુદ્રાથી વિશ્વાખાનંદ પ્રતિ કટાક્ષ કરી રહી હતી. નૂતનવિહીન વિશ્વાખાનંદ-વયોવૃદ્ધ વિશ્વાખાનંદ, અંમ પરની ત્વચાની કચચીએ વળવા લાગી છે એના વિશ્વાખાનંદ, શાન્ત મુદ્રાથી પત્ની-કળાવતી-રહામે અનિમિષ જોતા હતા.

“ મને કેટલી બધી મુંઝવણ છે, તેનો આપને તક સરખાય છે કે ? ”

“ મહારી સહધર્મચારિણીને મુંઝવણમાં કોણ નાખનાર છે ? ”

“ બહાવા, ત્હેનું નામ સંભળીને તમારે શું કરવું છે ? જેમ ચાલે છે

એમજ ઠીક છે. તમારા જેવા ૪૬ પ્રધાનની સાથે ખાલિમહેલુ કરવા કરતાં તે કોઈ સૈનિકને પાલવે પડી હત, તો તે પોતાના છવ સટે પણ મારી આખર મરામર જાળવી શક્યો હત.”

“આ તું શું બોલે છે? આ પ્રતાપી વિદ્યાખાનંદ એક સૈનિક કરતાં પણ હુદ છે શું? બોલ; કોણે ત્હારી આખર ઉપર હાથ ધાલ્યો છે? કહે; તેનો પક્ષવારમાં નાચ કરી નાખું!”

“બહાલા! ત્હમને તેનું નામ કહેવામાં કરી સાર નથી. તમારાથી તેને કંઈ કરવાનું નથી, ને નકામી ચિન્તા માન કરશો.”

“પ્રિયે! આ સમસ્ત પુરુષ તંત્ર આ વિદ્યાખાનંદ શી રીતે ચલાવી રહ્યો છે તેથી તું અચૂત છે? જે હું કરીશ તે મુજેન્દરાજથી પણ ઘણું શકશે નહિ. મારા સામર્થ્ય સંબંધી આવેા મંદ મત બાંધવાનું તને શું કાંઈ કારણ મળ્યું છે?”

“આવી શોષણમાં પડી રહેવા કરતાં તો મરવું હજારગણું સારું.”

“પણ તને તે શોષણમાં નાખનાર છે કોણ? તેણે તને ક્યારે સત્તાવી વગેરે સાંભળવા તો દે?”

“ઝંઝારા બહાલા! જે ત્રાસને લીધે મ્હેં મારની આત્મહત્યા કરી હત, પણ તમારાપરનો એમજ આડો આવે છે.” કલાવતી ગજમળી થતાં—વિદ્યાખાનંદના લઘડતા ગળાને કોટિ કરતાં પ્રિમાર્દ હૃદયે બોલી: “નાથ! હું એકલી હોઈ છું ત્યારે અનેક વિતર્કોને લીધે ખરેખર, આત્મહત્યાના નિધમ પર આવી જાઉં છું, પણ આપનાં દર્શન થતાં તે સંધળું જૂઝી જવાય છે.”

“આમ દુઃખી ન થા.” પ્રધાનજીએ કલાવતીપર કર્મલો વળેલો હતો ફેરવતાં કહ્યું: “ત્હને ત્રાસ કોણે આપ્યો તે કહે તો ખરી, એટલે પછી ત્હારા આ વિદ્યાખાનંદમાં કંટણું સામર્થ્ય છે, તે ત્હને માલમ પડશે.”

“પ્રિય! નકામો આગ્રહ કરો માં. તે સુચારું નામ પણ સાંભળવાની મનમાં કલ્પના કરશો ના; તેને યાસન કરવું તે આપના અધિકાર બહારની વાત છે.”

“આ કલિમહેલમાં જેને હું યાસન ન દરી શકું એવી એક પણ બ્યક્તિ નથી. અરે કલિમહેલ તો શું પણ સમગ્ર હરવખંડમાં પણ આ વિદ્યાખાનંદનું એટલું માન અને વજન છે કે ત્હારી આખરપર હાથ નાખનાર નશાધમ આ હારવખંડમાંના કોઈ પણ સ્થળે હોય તોપણ તેને યાસન કરી શકાય.”

“ નહિ; બહાણ ! નહિ, તેને શાસન કરવું એ વાત તમારા અધિકાર બહારનું છે. ”

“ આવું સંદિગ્ધ બોલ માં; તે દુષ્ટનું નામ એક વાર વિશાખાનંદને સાંભળવા દે, ને પછી, ગમે તો તે સાતમે પાતાળ છૂપાઇ રહ્યો હશે ત્યાંથી પણ તેને આ પ્રધાન શોધી લાવશે અને રાજાની આગામી રાહ ન જોતાં માત્ર મહારાજ હુકમથી સૈનિકો તેને ધડથી ભૂરો કરશે. ”

“ તમારા સૈનિકોની ત્હેના પર હુકમત ચાલતી નથી. તમારા જમસૂતે તેના અરણ્ય આગળ ધૂળ ફાંકે છે. ”

“ સારે તે છ કોણ ? ” વિશાખાનંદ છેવટે ત્રાસ પામીને બોલ્યો. હવે આ ‘ માત્રા ’ જોઇએ તે સ્વરૂપમાં આવી ગઇ છે, તો તેને વધારે ‘ ખાખ ’ કરવાની જરૂર નથી સમજીને કળાવતી બોલી: “ તેને યોગ્ય શાસન કરવાની તમે પ્રતિજ્ઞા લ્યો છો ? મહેને વચન આપો છો ? ”

“ બેશક. ”

“ તે શાસન કરવું તહામી સર્જિત બહાર હશે તો ? ”

“ તો ? તોપણ શું ? ”

“ હું કહીશ તેની-તે પ્રકારની મદદ લઇને તેનું વેર લેશે ? ”

“ શા માટે નહિ ? ”

“ ને પાછળથી ફરી જશે તો ? ”

“ તેમ બનેજ નહિ; પોતાની સહધર્મચારિણીની આગર ઉપર કોઇ દુષ્ટ હશે કહે છતાં લખણે હાથ દઇ બેસી રહે એવો આ વિશાખાનંદ નથી. પરત્વીવિલાસીને દેહાન્ત શાસન કરવાનો આ કલિંગ દેશનો કાયદોજ છે. ”

“ વેર લેવામાં તમને કાયદો કામ આવે એમ નથી, કાયદાને બૂલી જમીને તમારે વેર લેવું પડશે. ”

“ ઠીક; પણ નામ તો કહે ”

“ લ્યો; કહું છું, પણ પહેલેથી કુળદેવીના ચપથ લ્યો, વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરો. વેર વાળવામાં અને આગેવાની આપવાના સોગમ ખાઓ. ”

“ પણ ત્યારે ખાતરી કરી આપવી જોઇએ. ”

“ હું કહું છું એજ ખાતરી. ”

“ એમ ન ચાલે. ”

“ ઠીક. ચપથ લ્યો એટલે આપની ખાતરી કરી આપીશ. ” કળાવતીએ વિશાખાનંદને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ આપ્યો અને પંજામાં સપડાવ્યો. પત્નીની માગણી

પ્રમાણે પ્રધાને સપથ લીધા પછી પૂછ્યું—“બોલ, હવે તે નરાધમનું નામ નિવેદન કર.”

“મૃગેન્દ્રરાજ.”

“હે ! મૃગેન્દ્રરાજ ? કયો મૃગેન્દ્ર ?” વિશાખાનંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“બીજો કોણ હોય ? રાજા મૃગેન્દ્ર !”

“રાજા મૃગેન્દ્ર ? સાવ ખોટું, બિલ્કુલ ખોટું ! એક અવિશ્વસનીય !”

અપથી ચક્રિત થતો વિશાખાનંદ બોલ્યા.

“ત્હમને આમ લાગશે એમ જાણીનેજ હું નામ કહેતાં મોકાયાતી હતી. કેમ ! સોગન ભંગ થયાજ ને ? લીધેથી પ્રતિજ્ઞા પર પાછી ફરવી વાળ્યું ને ? તોખાહ ! હવે તો મ્હને કુશ કે વાવ વગર કાંઈ આચરો આપનાર નથી.” પ્રધાનનો હાથ તરછોડીને કળાવતીએ બધાર જવાનો ડોળ કર્યો.

“સપુર, કળાવતી ! સપુર.” વદ્ધ વિશાખાનંદે તેને જાતી અટકાવતાં કહ્યું : “આમ હતાચ બનીશ ના, અવિચારી થઈશ ના. શું બન્યું તે સવિસ્તર અને શાન્તિથી કહે. ખરું હશે તો હું રાજા મૃગેન્દ્રના બાપની પણ પરવા કરનાર નહો.”

“ખરેખર ?”

“એણે—ચાલ પાછી વળ.” વિશાખાનંદે કળાવતીનો સુશોભન હસ્ત ઝહીને તેને દિવાનખાના બહારી લાવતાં લાવતાં કહ્યું. હવે વધારે વાત લંબાવવામાં કાંઈ ખાલ નથી એમ જાણીને કળાવતીએ રાજ્યનિષ્ઠ વિશાખાનંદના કાનમાં નિય રેડવાનો આરંભ કર્યો : “મ્હારા પિતાના અવસાન પછી, બોધ આપવાના મિષ્ટે મ્હને મૃગેન્દ્રે પોતાની રાજકુંવરીના મહેલમાં રાખી. ત્યાં રજા પડી થોડજ દિવસમાં રાજા મ્હારા પ્રત્યે કૃદ્દિષ્ઠી જોના હતા તેની મ્હને ખાત્રી થવા લાગી. આથી બની શકે તેટલું હું મૃગેન્દ્રથી દૂરી રહેવા લાગી. પણ તેથી તો ઉનરું તેમને વધારે વધારે મગવા લાગ્યો, અને નિર્દોષપણે તે મ્હારી સાથે વાતના પ્રમગ્નો પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો. મને આ લાગીરે ગમતું નહિ ને તેથી આ આશ્રતમાંથી દૂરી થઈને મ્હેં આપની સાથે પશ્ચિમવશ્ય કરેલું, પણ મ્હારી ખીંક તો દાયમજ રહી. હમેશાં તે અહીં આવીને મ્હને સનાવણો કર્યા કરે છે.”

સત્યનું સત્યાનાથ વાળવા મથનાર કળાવતી ઉપરથી ભૂખંદર અસત્ય ગુંથનાં જરા પણ ડરતી નહતી—જો કે એનું અંતઃકરણ દક્ષપરના પત્ર પ્રમાણે કંપનુંજ હતું. મૃગેન્દ્ર તેના પર પિતા કરતાં પણ જલસ્તી વાતસલ્ય સ્થાવરો ને તેનો તેની ઉપર સાચો પ્રેમ હતો તે સૌ પાતે વિસરી ગઈ ન

હતી. તેથી આ હડકડતો જુનું આરોપ તેના પર ઢોળા પાડતાં તેનું હૃદય મૂંઝવું હતું.

“ત્યારે શું મૃગેન્દ્ર મ્હારી પાસે વારંવાર આવે છે તે આવાજ હેતુથી ?” વિશાખાનંદને વિષતી અમર થવા લાગી.

“હા; ત્હમ્હારી સુનાકાતનું મિષ અને મને કામ પશુ રીતે વિહારી બનાવવી એ એમનો સાચો હેતુ હોય છે. નહિ તો તમને રાજ્યમહાસભ્ય મોક્ષાવરને બદલે પોતેજ અહીં આવવાની અજાજતી પદ્ધતિ સ્વીકારત નહિ.”

“હવે મ્હને સધળું સમજાવવા માંડ્યું. વાર, આગળ ?”

“આજે જતી વખતે તેમણે કુમુદ સાથે મ્હને એક મન્દેશો મોકલ્યો—”

“અર !” હાંત કથકાવનાં પ્રધાને પૂછ્યું: “તે શો સંદેશો ?”

“એમણે કહાવ્યું હતું કે મધ્યરાત્રે હું તને મળવા આવનાર છું અને તેથી મહેલનો દક્ષિણ દરવાજો ખુલ્લો રાખવો. બધા આ શી વિદમશા ? મ્હને લાગે છે કે સાયંકાળ પહેલાં હવે એકાદ વાવ કે તળાવનો રસ્તો લેવો એટલે મધ્ય રાતના નાપાક દુગધારમાંથી બચી શકાય.”

“પશુ આમ શા સાર ?” વિચારનિમગ્ન વિશાખાનંદ ઉવટે સમર્થ બોલ્યા: “અને હાં; તેમાંજ કુમુદને જોઈ, મ્હારી પાસે જોવી તેની વાત કરીને તે ચાલ્યો ગયોતો !!”

“પત્યું; બહાલા ! હું તમને કહેવાનું કહી ચૂકી. હવે આનો નિવેડો ને છૂટકારો શી રીતે લાવો છો ?”

“પશુ આજ બપોરે કાળા કર્મની મ્દને પ્રતીતિ થવી જોઈએ.”

“હવે તમારે મ્હારા સખ્તોમાં અસુવિશ્વાસજ રાખવાનો રસ્તો છે ? વાર; તો તેના વાયદા વખતે આપ હાજર રહે, અને પછી તે શું કરે છે, તે બરાબર અવલોકો. પછી ખાતરી કરી, અચ્ચો પામી છઠ્ઠાનુસાર ક’શો.”

“કળાવતી !” જુદા વિશાખાનંદની હડી હારી ગયેલી આંખોમાં ક્રોધની ઝરાળા કંકવા લાગી: “પોતાના મનની ખાતરી થવા છતાં આવા મહત્વના કામમાં નિરાંત લઈ બેસનાર આ વિશાખાનંદ ન હોય. મ્હારા મનને યોડીક ખાતરી આપવા દે, પછી તરતજ તેને પાપમાત્ર કરી નાખું. આલતા યુદ્ધમાં સધળા કિલ્લાઓ મ્હારે અધીન છે. એ—સાબ મૃગેન્દ્રનો ધુમાડો કાઢી નાખવાનું કામ ધડિવારનુંજ છે.” વિશાખાનંદ જ્યારે આમ બોલતો હતો, ત્યારે કળાવતીની દષ્ટિ તેના તરફ ન હતી, પણ સંકેતાનુસાર, કામ બહાર હોવા જુદા માનવપર હતી. પ્રધાન તે કળી સમ્યો ન હતો.

“કળાવતી !” વિશાખાનંદ આગળ બોલવા લાગ્યો : “મૃગેન્દ્રના કહેવા પ્રમાણે, બસે, દક્ષિણ દિશાનો દરવાજો ખુલ્લો રાખજો, અને તે ત્હારી માથે કેવી રીતનું વર્તન ચલાવે છે તે ગુપ્ત રીતે હું જોઈશ. તું આ જ દિવાનખાનામાં તેને મુલાકાત લેવા દેજો એટલે ચર્ચા જોવા સારું મ્મને અહીં અનુકૂળ જગ્યા મળી શકે.”

“નહિ; નાથ ! આ બધું જોવાની છતાંમા ન રાખો. તે જોખને તમે શાન્ત રહી શકશો નહિ. કદાચ ત્યાંજ એકદમ તેના પર ધમી આવે તો કામ કથગી જાય. મૃગેન્દ્ર બરણવાનીમાં છે, સચકત છે, ને તેથી કદાચ તે ત્હમને રંગડે.” પથરેલી જાગનાં સુંદર બક્ષ બરાચો ગાળ્યો, જાગનાં એક એક દોરાને કળાખાજ કળાવતી રામેટવા લાગી.

“તેની ચિન્તા ત્હારે નથી રાખવાની. મૃગેન્દ્રને હું સારી રીતે જાણજી છું. ત્હારો પ્રમંગ સખ માથે છે, તેની મને ખબર છે. તેનું વેર વાગવા, તેને ધટતો ન્યાય આપવા તેની મદત્તા જોટીજ અટપ્પી જોમવાઈ હું હતારીશ.”

“ત્હમાગ પહેરેગીરો કપર કે સેનિકા પર બડેમો રાખી, તેમો કાશ સખ કશવવાની કલ્પના પગુ રચે કરના. કેમકે સમસ્ત કલ્પિતદેશમાં મૃગેન્દ્રગજ એટલો બધો શોકપ્રિય છે કે એના પર હાથ ઉપાડવાનું કાઇતું પશુ કાળજી આપજો નહિ.”

“હું મૃગેન્દ્રની શોકપ્રિયતા સમજું છું. તેને પકડવા વાસ્તે એવોજ પેંતરો રચવો પડશે—”

વિશાખાનંદ સંતુષ્ટ રીતે પરાગ બનેલો જોઈ કળાવતી પોતાના વિચાર તેનામાં મૂકના લાગી : “કે જોમથી તેનો કદિ પણ છુટકારો થાય નહિ. આ મિત્રાય કોઇ ગીજ રીતે મળે થાય, તો નેવા ધટાજો બરિબ્ધ માટે અગિ બપંગ્રમ ચમ પડશે. તેનું ડોકુંજ ધટવી જૂડું થાય તો સર્વ-કાળ માટે શાન્તપણે રહેવાય.”

“એમાં શા સંકે ?” પોતાની મદધર્નઆસ્થિતિના શબ્દોને અતુમોહન આપતાં પ્રધાન વિશાખાનંદે કહ્યું.

“ત્હારે કરેશો નાથ કે આપનું આ મુત્તવની મપજ મૃગેન્દ્રનાં કાળાં કર્મને લીધે વેરગા અલ્લો શેશની કાઝ યુક્તિ મૂલને છે ?” કળાવતીએ હવે પોતાના કારસ્થાનનાં નિરૂપણમાં પ્રવેશ કર્યો.

“પણ પ્રથમ તો ત્હારા મનને આ બાબતની ખાનગી થી જોઈએ.”

“તે થશેજ; પણ કહો ને, આગળ કરેશો શું ?”

“શું કીશ ?” માથું ખંજવાળતાં વિશાખાનંદ બોલ્યો : “વેરનો બરાબર બદલો લઈશ.”

“ તે તો હું સમજી, પણ તે કેવા પ્રકારે લેશો, એમ પૂછું છું. ”
 “ તેનો હજી વિચાર કરવાનો છે. ”

“ જે વાત વિચાર ઉપરજ ઝંખી રહે છે, તેમાં કરોજ બધીવાર હોતો નથી. નાથ, મ્હને તો પસંદ કરેલા મારા વાવ કુવાના માર્ગેજ વળવા યો. તમે તો મોટા મોટા નિચારજ કરવાવાળા છો. ” બીધણુ મુખમુદ્રા ધારણ કરીને કળાવતી બોલી; અને તેણે બહાર ડોકિયું કર્યું. બિભેશી વ્યક્તિને અંદર આવવાની મંજૂરી કરી. વિદ્યાખાનંદ પોતાના જે હાથનાં હસ્થિપિંજર વડે ચહેલા મસ્તિષ્કને દાખી દાખીને ઉજ્જુતા લાવતો હતો. પછી એણે કળાવતીને ઉત્તર આપવા ઉચું ડોકું કર્યું, તો પોતાની પાસે કળાવતીની દાસી કુરંગીને તેના હાથમાં એક સીધ કરેલ કાગળ લઇને ઉભેલી જોઇ. તેના બધી પ્રધાનજીનું ધ્યાન જેઆયલું જાણી તે સીધમન્થ પત્ર તેમના હાથમાં મૂક્યો. “ હું બાઇસાહેબ માટે છુદ્દેવનું ચરણામૃત લેવા સારું ઇન્દ્રજીવન શુકામાં ગઈ હતી. ચરણામૃત લઇને પાછી ફરતી હતી એટલામાં એક સરસ્વ સૈનિક મને પકડીને એક પ્રુપ્ત વયની સ્ત્રી પાસે લઇ ગયો. જે સ્ત્રીએ આ પત્ર મ્હને આપ્યો, અને “ બની શકે તેટલી ત્વરાથી પ્રધાનજી વિદ્યાખાનંદને આપજે, ” એવું કહ્યું. મહારાજ ! તે આ પત્ર આપવા આવી છું. ”

પ્રધાનજીએ મીઠામંથ પત્ર ફાડ્યો. તેમાં મમથદેવનો મહોર સીકો તથા રાજમાતા છુદ્ધિમતીની સહી પડેલી હતી. પ્રધાનજીની દૃષ્ટિ જે વખતે પત્ર પર હતી, તે વખતે લાગ જોઇ કળાવતીએ કુરંગીના બધી જોયું અને ખરે તાઠકે પત્ર લાવીને આપ્યો છે એવું નેત્રથી સ્પષ્ટ. પ્રધાનજીના કરચલી વળી ગયેલા મુખ પર પણ આશ્ચર્ય અને ક્રોધના મનોવિકાર પ્રતિપત્તે પસઠાતા દેખાવા લાગ્યા. કળાવતીનું અતઃકરણ તેને ખાતરી આપવા લાગ્યું કે મ્હાફે કામ ફતેહમંદીથી પાર ઉતરશે. પોતાના કારસ્થાનરથી સર્વોદ્યનાં-અરણ્ય ઉગાનાં ચિન્હ પોતાને જણાવા લાગ્યાં.

“ કુરંગી, ” પ્રધાનજીએ તેની તરફ સુવર્ણમહોરથી બરેલી એક ન્હાની ચેત્રી નાખતાં કયું: “ ત્હેં મ્હાફે મહાન કામ કર્યું છે. આ પત્રની વાત અત્યંત ગુપ્ત રાખજે; જા. ” કુરંગીએ કળાવતીના નેત્રમંકેતથી પોતાનું કામ પૂર્ણ થયાનું સમજતાં સતોષ માન્યો અને તે ચેત્રી લઇને ત્યાંથી ચાલતી ચઇ.

“ આ પત્રમાં એટલુંજ મહત્ત્વનું છે શું ? ” કળાવતી પોતાને આ પત્ર સંબંધી અગાત જણાવતા લાકેષી બનતો બોલી.

પ્રધાન વિદ્યાખાનંદ તેના રક્ષક ઉપર હાથ મૂકીને બીજા દાયે તે પત્ર પોતાના પહેરેલા અંગરખાના ગળામાં મૂકતાં મૂકતાં વાત કરવા લાગ્યા:

“આ પત્રમાં રાજા મૃગેન્દ્રનું વેર કેમ લેવું તે લખેલું છે.”

“એટલે ? આ પત્ર સાથે મૃગેન્દ્રના વેરનો શો સમ્બન્ધ ?”

અતિ આશ્ચર્ય બતાવતી કળાવતી બોલી.

“સમ્બન્ધ નહિ હોય તો એનો સમ્બન્ધ હું મેળવીશ; મૃગેન્દ્રનું વેર લેવામાં હું આનો ઉપયોગ કરીશ.” આવેશભરી મુદ્રાથી પ્રધાને કહ્યું. પોતાના કારસ્થાનને ઠીક રંગ ચડે છે એમ સમજી કળાવતીના મનમાં અતિ પ્રકૃષ્ટતા પથરાવા લાગી.

પ્રધાન વિશાખાનંદ આશાપૂર્ણ હૃદયે બોલ્યા કે : “રાજા મૃગેન્દ્રનું વેર લેવાશે તેમાં આપણને વળી એક અણુધાર્યો લાભ મળનાર છે.”

“આપણને લાભ થશે ?” પત્રમાંની વિગત વાંચી પ્રધાનજી પર તેની જાણી અમર જામી ગઈ છે એમ અનુભવનાં કળાવતીએ પૂછ્યું.

“હા, આપણને મહાન લાભ થશે. હવે તો માત્ર એટલું જ કે રાતના વખતે મારા મનનો સંસય દૂર થવા દે, પછી મૃગેન્દ્રને હું જરાબર જોઈ લઉંશ.”

“મનનો સંસય દૂર કરવાનું હજી બાકી રહ્યું છે શું ?”

“હા, આજ રાતે મૃગેન્દ્ર તમારી સાથે કેવું વર્તન ચલાવે છે એ મહારે નજરે જોવું જોઈએ. આવા ભયંકર કૃત્ય ચારે સાદમ એકતાં પૂર્વે જ મનને પૂર્ણ પ્રતીતિ કરી આપવી જોઈએ.”

હજી પોતાને એક વિશ્વસ્ય કળાપ્રખંધમાં ગયા સિવાય છટકો નથી, એવું કળાવતીએ ધાર્યું, ને તે બોલી : “તમારા મનની ખાત્રી થયા પછી ?”

“મૃગેન્દ્રનો નાશ-ખીજું શું ?”

“અને એથી આપણને એવો મહાન લાભ શો થવાનો હશે ?”

મનોવિકારની આગ્રસ્તાની સીમા ઓળંગી જતાં પ્રધાનજીએ જવાબ આપ્યો : “મહારી કળાવતી કલિંગદેશની રાણી થશે.”

“કલિંગદેશની રાણી હું ?” કળાવતીના આનંદની હવે અવધ રહી નહિ. પોતાનું કાવતરું સંપૂર્ણ ગીતે ફતેહમંદ નિવડશે એવી તેને ખાતરી થઈ અને આ આનંદથી તે “કલિંગદેશની રાણી-કલિંગદેશની રાણી” આમ બોલતાં બોલતાં કુહવા-નાચવા લાગી હવે અંદી વધારે વાર રોકવાનું એને નુકસાનકારક લાગ્યું. પોતાના મુખ પર તરી આવતા આનંદથી કદાચ સુષ્ક હળમેદ ખુલ્લો થશે જાણી “કલિંગદેશની રાણી-કલિંગદેશની રાણી” એમ લવતી પ્રધાન વિશાખાનંદ પાસેથી છટી પોતાના મહેલમાં ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ દસમું.

અનુસંધાન.

“ If there be a pain which devils might pity
 men for enduring, it is the death-bed reflection that
 we have possessed the power of doing good, but that
 we have abused and perverted it to purposes of ill.”

Colton.

શાખાનંદ વયોવૃદ્ધ હતો, ને કળાવતી ઉછરતી તરણી હતી. ઉછરતી તરણીથી દીર્ઘકાળનો અનુભવી વિશાખાનંદ ઠગાય એ વાત કોકને વિપરીત લાગે ખરી. વિશાખાનંદ સંન્યમંત્રી હતો, કળાવતી હથકા કુળની અને દાસ્યવૃત્તિની અધિકારીણી એક છેકરવાઈ બાલા હતી. છેકરવાઈ બાલાથી સંન્યમંત્રી જેવો-સાન પણ જેની સલાહના પગમે ચામે એવે!

સમર્થ વિચારવંત વિશાખાનંદ ભોળાચાળ જાણ એ વાત કોકને ગળે ઉતરે નહિ પણ ખરી; વિશાખાનંદ વિધવનો બૂખો નડતો કે કળાવતીના કટાક્ષ-થી વિધાઈ જઈ પરવશ બને; વિશાખાનંદ હતાવળે મત માંધનાર અસહનશીલ નડતો, કે કળાવતીના બોલને કુલાં જેવા મણી તેને આંખો મિચ્યા ઝીંકી લે; આટલું છતાં એ કમાયો છે એ તો સાચું.

ભડંસે સૌ કોઈ ઠગાય; ભણ-ભણા ભોળવાઈ જાય; તેમ વિશાખાનંદે પણ ભડંસેજ બૂલચાપ ખાધી છે. બેચક, રાત દહાડે તે કળાવતી ભેટું જીવન ગાળતો, છતાં કળાવતીમય તેનું જીવન નહતું વાસ્તેજ તે કળાવતીની કળાને કળા શક્યો નહતો. કળાવતીનો આત્મા પણ વિશાખાનંદમય ક્યારે હતો? તેનું જીવન પ્રપંચમય-વિદ્યાસમય અને વિષયાતુર હતું, વિશાખા-

*મતલબ :

“ દેવોને પણ, જે કુઝ ખમતા માનવીને જોઈ દયા આવે, તે કુઝ અવમાનકામે ચતા એવા વિચારનું છે કે, બહુ કરવાની મારામાં ને શક્તિ હતી તેને પણ, અરેરે! મેં નફારે રસ્તે વાળી ! ”

નન્દનું જીવન રાજ્યવર્તનને અંગે સેવામય હતું. ઉભય વ્યક્તિ એક છતાં (દંપતી છતાં) આ રીતે એક ખીજખી નોખાં હતાં, અને તેથીજ તેને ઉત્તરતાં ઝાઝીવાર કળાવતીને લાગી નહિ.

ઉત્તરતાં-ઉત્તરતાં પણ વિદ્યાખાનન્દે-વિચારશીલ વિદ્યાખાનન્દે તેના શબ્દોમાં કેટલી શ્રદ્ધા અને વળન આંક્યું છે તે વાચકને વિદિત છે. કળાવતીએ મુકેરો આરોપ દેટશે અશે સાચો જ તે એણે પ્રત્યક્ષ જોવાની તક સાધી એ એની જોછી ચોક્કસાઈ ના કહેવાય.

તથાપિ પ્રત્યક્ષ ખાતરી પુરતી તક સાધવા છતાં પણ એ વિચારશીલ, વરોદક, અનુભવી વિદ્યાખાનન્દે કળાવતીની પ્રવચનજમાં ક્ષમાઈ નય છે, તે હમણાંજ વાચક વાચશે; અને તોપણ તેને ઝાઝો નિર્બળ મનનો મનાય તો એક પ્રકારનો-કિતાવજો મત ખાંધ્યા જદવનો-તેને દોષ રીથોજ ગણાય; કેમકે વિશ્વાસુ વિદ્યાખાનન્દે બોળવાને કળાવતીએ તેનું આપું અંતઃકરણ એક તરફ રીતે પોતાના તરફ આકર્ષી લીધું છે, અને તેથી વિદ્યાખાનન્દે જે કંઈ હવે પ્રત્યક્ષ લીધા જોશે, તેનો વિચાર, સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે વળેલા આકર્ષણ બળીજ વળે એ સામન્ય રીતે સ્પષ્ટ છે. આખા વિશ્વમાં પણ એમજ જનનું આવું છે. નજરે નિહાળેલી વત ન માનનારો શિલસુકર્વન જગતમાં ગણ્યો ગાંડ્યો મળી આવે તોપણ જગતનું મહા ભાગ્ય ! બાકી સાચું અને સાફ તો એ જ કહેવાય કે—ખીજ એ કણું હોય તેના પર વિશ્વાસ રાખી બોળવાઈ ન જતું, ઉડતી આદવા પર આધાર રાખી મત ન ખાંધવો, કે ન માનવું પ્રત્યક્ષ નજરે નિહાળેલું હોય તેવ પણ. તથાપિ આ ત્રણે માર્ગ કરતાં ઉત્તમ માર્ગ તો નિર્બુધનો છે. નિર્બુધ કરતાં જે પરિણામ તારવી કદાચ એ ખરૂં માનવું જોઈએ. અને વિદ્યાખાનન્દે—પરદા વિદ્યાખાનન્દે તેટલે સુધી ગતિ નથી કરી- તેથી પણ તેને દોષ દેવામાં આવે તો તે પહેલાં " સાદી-શુદ્ધિ "નો વિચાર કરવો ઘટે છે. જ્યાં ગાત્ર સિયિલ થઈ ગયાં છે, અગત્યવા લચડી પડી છે, આંખો હડી ઉતરી ગઈ છે, કાયાં બેસી ગયાં છે, ઉદર ચોંટી ગયું છે, બોલવા ચાલવાના હોંસ નથી, ખાવા પીવા કે હરવા ફરવાની મહા મુસ્કેલી છે, વર, તાઘાત અને મગજવર્તણ કરમાઈ જવા લાગ્યાં છે, મોંમાંથી લાળ દડવા માંડી છે, કાનમાં પહેરાશ આવી છે, દાંત ગરવા લાગ્યા છે, નેત્રમાંથી-શુષ્ક નેત્રમાંથી પાણી નિઝળ્યા કરે છે, એવી પરિસ્થિતિમાં આધેડ વિદ્યાખાનન્દની કદાચ એટલી-થોડી-શુદ્ધિ પહેરમારી નય તો એના શુદ્ધ હૃદયને અંગે

એ માનવા જેવું હોય તેને તેની છેતરામણી માટે કશોજ દોષ દેવો નહિ એ ડહાપણુ બર્ણુ છે, અથવા એટલી ઘડી તે પોતે પ્રધાન છે, એ જૂલી જવું એ જ દીક થઇ પડશે.

પ્રધાન વિશ્વાખાનન્દના ચોખ્ખ બચાવ વિષે આટલોઃ દૂકા વિસ્તાર કર્યા પછી આપણે મૂળ વાતપર ઉતરશું.

જે પ્રહર દહાડો ન હતો ચડ્યો છતાં પ્રધાન વિશ્વાખાનન્દને મન તો સામંદ્રાણ થયા જેવુંજ જણાતું હતું. કુળાવતીની કળા-સાંકળમાં જકડાયેલો વિશ્વાખાનન્દ અત્યારે વિશ્વાખાનન્દજ ન હતો એમ માનવું ખોટું ન હતું; રાત પડયા છતાં નોકરો હજુ દીવો કેમ નથી સળગાવતા ? એવો ખ્યાલ આણુતો શુદ્ધપુદ્ધ જૂસેલો વિશ્વાખાનન્દ કુળાવતીએ દીધેલા 'મૃગેન્દ્રના વેર' ના મંત્રતુંજ સ્મરણુ કર્યા કરતો હતો. ક્યારેક એ સ્મરણુમાંથી વિરામ લેતો, ત્યારે તેના મનથી વૃદ્ધિગત થતી જણાતી રાત્રિના વખતે હજુ નોકરો શા માટે દીવાબતી નથી કરી જતા ? એવી સંઘા આણુતો. અને ખચિત આલંકારિક રીતે કહીએ તો તેના અન્તઃકરણમાંથી સારાસારની વિચારશક્તિની જ્યોત અત્યારે ઝુઝાહજ ગઇ હતી, અને જ્યોતિ પ્રદિપ્ત થયા પછી જેમ કાળાશ છવાય તેમ તેના હૃદયમાં સર્વત્ર અંધારૂં—કાણું તિમિર છવાઈ રહ્યું હતું. આવી સ્થિતિમાં તે દિવસને રાત કહે તે તો તેમાં અસંભવિતપણાનો દોષ શો ?

મોહ, વિશ્વાસ, માયા અને લાલિત્યથી વિભૂષિત સ્ત્રીની સાડી વિશ્વાખાનન્દના સર્વોગપર સામ્રાજ્ય ભોગવી રહી છે. આ પ્રતાપ સ્ત્રીનો કે સ્ત્રીની સાડીનો ? વિશ્વાખાનન્દની વિચારગ્રેષ્ણિજ બદલાઇ ગઇ છે. કાલે સવારે એનું લક્ષ્ય મૃગેન્દ્રપર હતું, આજે પણ છે; તથાપિ તકાવત આસમાન જમીન જેટલો થઇ ગયો છે ! ગઇ કાલ સુધી મહારાજ મૃગેન્દ્ર તેનો નૃપાસ હતો, અત્યારે એજ મૃગેન્દ્ર રિપુ તુલ્ય લાગે છે; કાલ સુધી તે મૃગેન્દ્રનો પ્રધાન હતો, અત્યારથી તેનો પ્રધાન નથી, આશંકિત નથી, શુભેચ્છક નથી, તેની પ્રજા પણ નથી. બહાણું વાચું; જગત જગતિમાં આવ્યું અને મૃગેન્દ્રનું સ્મરણુ ચાલ્યું, પણ સ્મરણુ સ્મરણુમાં કેટલું અન્તર છે ? ગઇ કાલે રાજમંદિરનાં પગથીયાં પર ચડતાં પ્રધાન તેનું કસ્યાણુ વાંચતો હતો, અને અત્યારે એજ મંદિરે ચડતાં તેનો નાશ વાંચે છે; કાલે રાજનિષામાં તેનું મન તન્મય થઇ ગયું હતું આજે રાજદ્રોહથી તેનું મગજ ભમી ગયેલું છે. વળી આવતી કાલે ? આવતી કાલની વાત, આજથી મેં મદા બયંકરતો ! મેંકડો વર્ષ અગાઉનું

આવિ જાણવા મન્યન કરનાર વિદ્યાખાનંદને આવતી ઠાલનો સમય આટલો નિકટ છતાં ઉડાં કિતરેલાં તેનાં રાનચખુથી કથું બાસતું નથી, તેના અન્ધ ખનેલા ડોળા કાલે સવારે જનનારી સ્થિતિની ઊંવાનો બાસ જોવાની હિંમત કરી શકતા નથી. પણ એ વાતનો—એ જનાર પરિણામનો વિદ્યાખાનંદ કારમા ભોગ તરીકે હતો. ને એટલાજ વાસ્તે તેણે આજ સુધીના પોતાના પ્રામાણિક-પણાતું, સહનું, રાન્યનિધાનું અને નીતિમતાનું ખૂત કરવાનો પેતરો રચ્યો હતો. રાજદરબારમાં પ્રવેશતાંજ રાજ્ય મુગેન્દ્રને સિંહાસન પર આરૂઢ થયેલો નિહાળી, આવતી ઠાલની સ્થિતિના સ્મરણથી આકર્ષાઈ પ્રધાન વિદ્યાખાનંદ હિંમત હાસ્ય કર્યું. મનની મુદ્દસ પણ વાંચના ન હોવા છતાં રાજના ટેવાયલા હસા અને મસ્તિષ્ક રાજાને વિનયભાવે નમ્યા, અને પોતાના આસનમણી તિરસ્કારની દૃષ્ટિ ફેંકીને પ્રધાનજી સ્વસ્થાને જઈ બેઠા.

“પ્રધાનજી ?” મુગેન્દ્રરાજે પ્રધાનજીને સતોષવા સારૂ સંભાળ્યું હાથ કર્યું: “આપની સલાહ પ્રમાણે દેવી ઈન્દુમતી અને રાજકન્યા શોભનાને વેધાન્તર કરીને ઈન્દ્રપુરના બહાર મોકલાવી દીધાં છે. અરોહનું સૈન્ય શાંત રીતે નિદ્રાધીન હોવાથી જ્યાં પણ રખસન ના નડતાં સહિસભામત તેઓ રાજસીમા વટાવી ગયાં છે.”

“દેવી અને રાજકન્યાને અડાંથી મોકલી દીધાં ?” આશ્ચર્ય પામતાં પ્રધાનજીએ પૂછ્યું.

“હા, ગયે ધણી વાર થઈ; પણ આપને આ વાતની આટલી નવાઈ થાથી લાગે છે ? સલાહ આપનાર તો તમેજ હતા ને ?”

“હાસ્તો; પણ તૃપાક પોતે તે પ્રમાણે નહિ વર્તે એમ મને લાગતું હતું.”

“હા, પહેલાં તો મારી મરજી એવી હતી કે તેમને ક્યાંય પણ ન મોકલવાં, પણ દેવીને બધા મંત્રેજોની સમજણ પાડતાં તેમને તમારી સલાહ વાસ્તવિક લાગી અને તેથી જવાની મહેં પણ આગા આપી.”

“ખરું; પણ તેમને મોકલ્યાં ન હત તોપણ ઠીકજ હતું.”

“કેમ ? કાંઈ બચકર મંકટ આવવા જેવું લાગે છે ને ?”

“પહેલાં મહેં તેમ લાગતું હતું, પણ બહુ ચિંચારને અતિ મત બદલાયો છે.”

“અરોહરાજને સંધિ કરવાની જાગૃતમાં તમને કંઈ હિલરી અટકળ ખાંધવાનાં કારણો મળે છે ?”

“હા, તે મજેલી જાતની ખરી લાગે છે. અરોહે મુદ્દ બંધ પાડવાનો

હુકમ કાઢ્યો છે, અને કાલે સવારે સન્ધિ સાર આપની સમક્ષ આવનાર છે.”

“ શું એ સાચું ? મેગવેલી બાતમી પર તમને બહેંસો પડે છે ? ”

“ હા, તેમ ખરું; બાતમી વિશ્વાસપૂર્ણ લાગે છે, અને તેથી જ આપણે આજનો છેલ્લો દહાડો બધા સૈન્યને આપની સૂચનાનુસાર આનન્દ સુખમાં નિર્ગમન કરવાની આજ્ઞા કરવી ઉચિત હોય એમ હું માનું છું. ”

“ જોયું ? છેવટે આરો બોલ આગળ આવ્યો ! ” મૃગેન્દ્રરાજે ગર્વ-પુક્ત મહેરે કહ્યું. અને તરતજ દેનાધિપતિ દ્વારા સૌ સૈનિકોને લદાઇનો ધ્વજ ડોકો વાગે ત્યાં સુધી છૂટથી આનન્દ બોમવવાની રમઝ અપાઇ.

પ્રધાન વિદ્યાખાનદના નેત્રમાં આડકતરી રીતે કેાંઈ વિશ્વક્ષય તેજ ઝળક્યું; અને આ પ્રમંજે જો મૃગેન્દ્ર સરખા વીર પુરુષે પણ પ્રધાન રહામું જોયું હત તો તેને પણ એકદમ આંચકો લાગ્યા વિના રહેત નહિ.

x

x

x

x

આરતે આરતે સચિતાનારાયણ પશ્ચિમ મહેલ તરફ વળ્યા, અને તેના પ્રતિનિધિ રૂપ ચન્દ્ર સૌમ્યથી દેદિપ્યમાન થયા. છવાતા અન્ધકાર વખતે માનવજીવનમાં નિવમતા પદ્મિ સ્વેચ્છાનુમાર આચરણ આચરવા લાગ્યા અને તેવી વેળાએ મૃગેન્દ્રરાજ પોતાનો મહેલ છોડી પ્રધાન વિદ્યાખાનદના દક્ષિણ દ્વાર તરફ ગયો. પાછળના પ્રકરણમાં નિહિત ક્યાં પ્રમાણે કુમુદ તેની રાહ જોતી દ્વાર આગળ બેઠીજ હતી, તે તેમને વિદ્યાખાનદના દિવાનખાનામાં તેડી ગઇ. અગાઉથી જોઇવળ્યું ક્યાં પ્રમાણે પ્રધાનજી દિવાનખાનાના એક ઝાખામાં રહી સૌ જોઇ રહ્યા હતા. રાજાને જોતાંજ લેના મનમાં બળતરા થવા લાગી.

દિવાનખાનામાં દાખલ થતાની સાથેજ મૃગેન્દ્રરાજે કુમુદને પૂછવા માંડ્યું : “ કળાવતી ક્યાં છે ? પ્રધાનજી સુતા છે ને ? ”

દિવાનખાનાના કિતર ભાગમાં મિઝાના પર કળાવતી બેઠી હતી. અગાઉથી નકી કરેલું સંકેતરથાનજ તે હતું. રાજા અને પોતાની વચ્ચેના સંભાષણને અક્ષર સરખો પણ પ્રધાનજીના કર્ણપટ પર ન પડે એવું પોતે ઇચ્છતી હતી; કેમકે તેના ખાતરી હતી કે એ વાતચીતનો એકાદ શબ્દ પણ તે સાંભળશે તો પોતાની સર્વ વ્યૂહરચના નિષ્ફળ જશે, ને તેથીજ તેણે પોતાની અને પ્રધાનજીની વચ્ચે ધણું અંતર રહે તેની જેમવાઇ રખી હતી.

મૃગેન્દ્ર કામાન્ધ હોઇ કળાવતી કોને વિદ્યામહીડાની તૈયારી કન્તો હોય તેની બ્રમપુક્ત કલ્પના વિદ્યાખાનદનાં સંઘયમસ્ત નેત્રોએ કરી. મૃગેન્દ્રને પોતાની નિકટ આવવા જોઇ તેને માન આપવા આજ કળાવતી દીડને ઉભી થઇ.

આ તરફ 'રાજના અતિ પ્રસંગમાંથી મુક્ત થવા મારી સાધની સહ-
ધર્મચારિણી ત્યાંથી ચાલી નીચે છે' એવી વિશાખાનંદે અટકળ બાંધી !

“કળાવતી ! હું કાંઈ પરભાર્યો નથી, મહારૂં આટલું બધું સ્વાગત તું
કરે એ મ્હને શોભાસ્પદ નથી. નીચે બેસ.” એમ કહી મૃગેન્દ્રે તેનો હાથ
ખાલી નીચે બેસાડી. વિશાખાનંદ બેઠો હતો તે ઝરખા બંધી માયાવી ભય-
ભિત દૃષ્ટિ ફેંકીને કળાવતી નીચે બેઠી.

“પરભીના હસનો સ્પર્શ ?” પાપશુદ્ધિથી મૃગેન્દ્ર પોતાની પત્નીના
હસ્ત મ્હો છે એવું અનુમાન કરનાં પ્રધાન સ્વગત સોચવા લાગ્યો.

કશ્યપ મુખમુદ્રા કરીને કળાવતી મૃગેન્દ્રરાજથી થોડે આંધે બેઠી હતી,
ત્યારે પિતૃપ્રેમથી તેને પોતાની નજીક બેસાડતાં મૃગેન્દ્રે કહ્યું : “બહેન ! આટલી
વિભાસશુ શા સાફ ?”

વિશાખાનંદ પોતાની દૃષ્ટિ વિકસાવીને ક્રોધમયે મ્હોરે સ્વતઃ બોલ્યોઃ
“કવો મહાન્ધ !”

રાજની વાણી શ્રવણગોચર થતાં કળાવતી વગી વધારે ગમગીન થવા
લાગી, અને આ તરફ પોતાની પત્નીના શિયળની કસોટી નજીક વિશાખાનંદને
આનંદની એકાદ લક્ષરી બેઠી ગઈ હોય એમ બાસ્કું.

“કળાવતી !” મૃગેન્દ્રરાજ એક હાથે આંસુ લૂંટતાં, અને બીજા હાથ
તેના સ્કંધપર ચુકતાં બોલ્યાઃ “હારા આટલા બધા સોકતું પ્રયોજન શું છે ?”

“વિશાખાનંદના ભ્રમિત ભાવમય નેત્રોમાં મૃગેન્દ્રની નિમલ વાસન્તતા
અત્યારે રૂપાન્તર પામેલી લાગી અને એક પાતકી અનાચારી તરીકે પોતે જોવા
લાગ્યો. મૃગેન્દ્ર સ્વપત્ની સાથે દુરાચર્યમાં પડવા મથતો હોય એવી તે
કક્ષ્ણના કરવા લાગ્યો.

“બાપુ !” નિધાસ નાખતાં કળાવતીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યોઃ “તમારી
આંધા લોપીને હું લક્ષના છંદમાં પડી અને મારા નિમિત્તે મારા પર આશ્રત
આવી-મારૂં અતિ અપમાન થાય છે.”

મૃગેન્દ્રના અત્યાચારથી પોતાની પત્ની અતિ ગમગીન હોય એમ
વિશાખાનંદને સમજાવા લાગ્યું !

“ત્હને કોનાથી અપમાન થાય છે ? કોણ સતાવે છે ?” મૃગેન્દ્રરાજે
મૃદુ વાણીથી કળાવતીને પૂછ્યું.

“નજીવાં નડતરને તો મ્હોં ગણકાર્યાંજ નથી.” ઉઠ્ઠું અંતર બળતું
હોય તેવા ભાવે તેણે કહેવા માંડ્યુંઃ “એ તેવી સંકટ મેં સલાં હત,

ગમે તેવા શબ્દપ્રહારો હું ખમી રહી હત, પણ આવા વળથી પણ અતિ કડોર શબ્દો સાંભળવા માટે જીવવા કરતાં તો આ સંસારને તજી કોઈ અધોર વનમાં રઝગવું અને વધારે સાફ લાગે છે.”

પોતાની પત્નીની વ્યાકુળતા અને બચ્ચિત મુદ્રા નિહાળીને, તેમજ મૃગેન્દ્ર તેના તરફ અનિમિષ નયને નિરખી રહ્યો છે તે સંજ્ઞા જોઈને પ્રધાનજી સ્વગતઃ બોલ્યોઃ “સાચી સાધવી! અહ્યા મૃગેન્દ્ર, શિયળવતી સતીને સતાવવાનું પરિણામ હવે તું સત્વરજ પામશે.”

“કળાવતી!” મૃગેન્દ્રરાજ બોલ્યાઃ “હું ત્હને મહા દિગ્મતવાન અને સહનશીલ બી સમજતો હતો. હવે પૂર્વે ત્હારી કેટલી બધી મહત્વાકાંક્ષા આટલામાંજ શું સંસાર પરનો રાગ ઉતરી ગયો?”

“તારે કંઈ શું? મારી આખર જઝારમાં મૂકાઈ છે, માફ શિયળ હડા કુવામાં તારી પાડવાનાં તર્ક મંડાયાં છે, મારા માથે મહા દુષ્ણો ઝમૂમે છે.” આમ બોલી કળાવતી અતિ રોવા લાગી.

“ત્હારા ઉપર આવો નીચ આરોપ આવ્યો છે?” કળાવતીના આ પ્રાપંચિક કાવતરાંથી દિલગીર થઈ તેનાં આંસુ લૂછતાં કર્ણાર્દ્ર મુખમુદ્રાએ મૃગેન્દ્રરાજ બોલ્યાઃ “ત્હારા પર આવો આરોપ મૂકનાર કોણ છે?”

પ્રધાન વિશાખાનન્દની દષ્ટિમાં કળાવતીએ આજ કારણે વિષ રેડ્યું હતું તેથી તેનું ચિત્ત ભ્રમિત બન્યું હતું. પિતૃપ્રેમથી રાજા મૃગેન્દ્રે દિલગીરી-પૂર્વક કળાવતીની કર્ણાર્દ્ર ચિષ્ણુક પકડી, પરન્તુ વિશાખાનન્દના ભ્રમિત અને શંકાશીલ ચિત્ત પર તેનું અતિ વિષમ પરિણામ આવ્યું, અને નીતિમત્તા ઉપર ખરાબ દટિ કરીને અજાણતો આચાર આદરવા તે સજ્જ થયો હોય એમ વિશાખાનન્દને લાગ્યું. આવેશથી તેનું સર્વાંગ કંપવા લાગ્યું. ધિક્કષિકતા અંગાર જેવા બનેલા તેના ડોળા તપી રહ્યા, અને જાગે આ નિર્દોષ રાજા પર મૂકેલો વરસાદ વરસાવવા તૈયાર થયો હોય એવાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં.

આ તરફ દુઃખથી અતિ વ્યાકુળ થઈ હોય તેમ કળાવતી બોલીઃ—
“તે સૌ ત્હમને કહેવુંજ પરી, તે સિવાય છટકો નથી, નહિ તો છેવટ લગણુ તે નીચ આરોપની વાત મેં ખીજા કોઈને કહી હત નહિ. બન્યું ત્યાં સુધી તો મ્હેં મનમાં ને મનમાં બગી ઝગીને દડાડા કડાડ્યા, પણ હવે તો હારી બેઠી છું. બાપુ! તે આરોપ—તે વજ્રવાત મ્હને આપની આગળ એકવાર કહેવા ધો. તે સિવાય મ્હને શાંતિ નહિ વગે. એક વાર આપને કંને આટલી વાત થવા ધો, ત્યારેજ મ્હાફે મોત અચાન્ત થયું હું નહિ માનું.”

“ ઘેલી છાકરી ! ” કળાવતીની વધારે નજીક આવતાં મૃગેન્દ્રરાજે કહ્યું: “ ત્હારા પર શો આરોપ આવ્યો છે, અને આરોપ કોણે મૂક્યો છે તે સૌ હવે મને જણાવી દે તો સાઈ. ”

“ ત્હમારા પ્રધાનશ્રી; જગતનો અનુભવ વધારે લીધેલા ત્હમારા વિદ્યાખાનન્દે; અને અત્યંત દુઃખની વાત છે કે એજ મ્હારા સ્વામી છે, અને હું દુરાચરણી હોધ બ્યભિચાર કરૂં છું એવો આરોપ પોતે મૂકે છે ! ” કૃત્રિમ રીતે દુઃખ ઉઘાડું કરતાં કળાવતીએ કહ્યું.

“ બ્યભિચાર ! મ્હારા સિક્ષણ નીચે રહેલી બાલા બદ્દેલ કરે એવું પ્રધાનશ્રીને કહેવાનું શું કારણ મળ્યું ? ”

“ અને લજવાવા જેવી વાત તો વળી એજ છે કે, મ્હારા પાપકર્મમાં જોડનાર-મ્હને કુમાર્જી દોરનારના નામ તરીકે બાપુ ! મારે કરસો, આપનુંજ નામ આગળ આવે છે ! ”

અત્યારે તે માનભાવી કળાવતીની કળાયુક્ત દુઃખની કૃત્રિમતાની પર-માયધિ થઇ.

“ કેવો નીચ આરોપ ! પ્રધાનશ્રી, આ આરોપ મૂકતી વખતે ખરેખર શુદ્ધિમાં નહિ હોય, નહિ તો મૃગેન્દ્રના વર્તન વાસ્તે એક પણ ખોટો અક્ષર એમના મોંમાંથી નીકળ્યો અશક્ય છે. જેના ઉપર મ્હારો-મ્હારી શોખના જેટલો રનેક છે, જેને મ્હેં ત્હેના મૃતપિતાના વિયોગની ખોટ પડેલી જોવા દીધી નથી, તેવા વાતસલ્યથી ઉભરાતા મૃગેન્દ્રરાજ પર આ પ્રકારનો હાહાકારો જુદો આરોપ મૂકતાં પ્રધાનશ્રી ! એથક, ત્હમે ત્હમારી જુદિનો ઉપયોગ નહિ કરતાં કોઈ જડ ચક્તિનો કર્યો છે. કળાવતી ! અચૂક ત્હેં મ્હને સવેળા સાવધ બનાવ્યો છે, અને તેથીજ પ્રધાનશ્રીના મનમાં બરાબરો ખોટો ભ્રમ ટાળવા બનતી તજવીજ કરવાની તક હવે ઠીક લેવાશે. ”

“ બાપુ ! ” કળાવતીએ કેંક લાડધેલા રાખે કહ્યું: “ હું આરોપથી મુક્ત થવાની ? ત્યારે કહોને, તેમના મનમાંથી આ મિથ્યાભ્રમ ટળી જશે ? ”

“ રોષ થ ના. ” પોતાની છતી સાથે ચાંપી પિતૃપ્રેમથી આલિંગન આપતાં મૃગેન્દ્રરાજે આત્માસન્તસ્યક ચબ્દ કહ્યા.

“ આ શુદ્ધિમાંથી હું છટો થયો છું એટલે હવે પ્રધાનશ્રીના મનમાં આ વિષ કોણે ઉતાર્યું છે, તે સંબંધી તપાસ કરવાની તક મને તારી મળશે, અને થોડાજ સમયમાં તેનું પરિણામ ત્હારી સંમુખ રજુ થશે. ”

પોતાનું કામ પૂરું થયું ખાની કળાવતી અન્તરથી અતિ આદલાદ પામી. પણ બાલ્યભાવે દુઃખ દેખાડતી મૃગેન્દ્રરાજની જોય માગતી હોય તેમ શાન્ત મુખમુદ્રા કરી ઉભી રહી.

આ તરફ, પ્રસ્તુત મુદ્ધાકાંત લાંબી મુન્ત લમચુ ટકે તો છેક આસિંગન સુધીની વાત આવે, એવો આગે મેડેલા વિદ્યાખાનન્દને ખયાલ આવતો હતો, અને લગભગ એ ખયાલ-ઓટો ખયાલ-ખોટી દૃષ્ટિએ-અનુભવસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ દોડો, પંડી જોવાનું રહ્યું હતું શું ?

વિદ્યાખાનન્દ આગળ કુળાવતી દ્વારા ભરતચંદ્રી પ્રપંચજાગની પ્રસ્તુત સુરંગ આમ મધ્ય રાત્રે હતી. મૃગેન્દ્રરાજે કુળાવતીને દીધેલા નિર્દોષ આલિંગનનો કોઈ ઉલ્લેખ મન બંધાઈ વિદ્યાખાનન્દ ક્રોધમર્ષા વિકાસ સ્વરૂપમાં આવી ગયો હતો. વિદ્યાખાનન્દ હવે વધારે વાર, તેના મનથી લાગતાં આ કાળાં કર્મ જોઈ શકે નહિ, અને એકદમ ત્યાં જોમાન થઈ જમિપર લથડી પડ્યો.

સાવધ થઈને વિદ્યાખાનન્દ જોયું તો મૃગેન્દ્રરાજ આવી ગયલા જણાયા. પોતે પક્ષગપર પડ્યો હતો, અને કુળાવતી તેને વાધુ ઢાંગતી હતી.

“ પેલો નરાધમ ગયો ? ” આતુમાતુ નગર ફેરવતાં વિદ્યાખાનન્દે પૂછ્યું.

“ હા. ” કુળાવતીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ કુળાવતી ! મહેં તારા જેવી સંપત્તિના ચમ્પો પર પ્રથમ નિશ્વાસ ના મૂક્યો અને તોને વ્યર્થ ત્રાસ આપ્યો હતો ! ”

“ હવે તો આપની ખાતરી થઈ ને ? ”

“ ખરેખર, કુળાવતી, તું દેવીજ છે. ” વિદ્યાખાનન્દ કુળાવતીની તેજ પૂર્ણ મુખમુદ્રાથી અંજલે બોલ્યો : “ કેવો પાપી ? નરાધમ ? નિશ્વાસપાતી ? ”

“ બહા ! ”

“ પ્રિયે ! ખાણે બોનાં જે દનાં તેમાંથી જેમ કોઈ અમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ હજી વિનાશ પેડી તું મને અમેશા રત્ન બરાબર મળી છે. ” પોતે વયોષ્ઠ છે, પોતાનો સ્નેહરસ હવે સુકાઈ ગયો છે, એ લક્ષમાં રાખી વિદ્યાખાનન્દ બોલતો હતો :

“ મને પૂર્ણ પ્રણયથી સંબોધનારી તું એકજ મળી છે. તુંજ મારા રક્ષ જીવનને નવજીવન આપનારી છે. ”

“ નાથ ! સ્નેહની વાનો કરવાની આ તક નથી, પણ સ્નેહના વક્રન માં સ્પર્શન નાખનાર કંટકરૂપ મૃગેન્દ્રનો નાથ કરવાનો આ સમય છે. ”

“ નીતિભટ્ટ મૃગેન્દ્રનું વેર લેવાનો આ બરાબર વખત છે. ! ” વિદ્યાખાનન્દ દેશથીજ બોલતો હતો : “ રાજમાતા શુદ્ધિમતીના પત્ર પ્રભાવેજ વર્તવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. ”

“ત્યારે સહેરમા પ્રવેશ કરવાના ગુપ્ત માર્ગની તથા દારૂગોળાના કોમરની કુંચીઓ અને આપો. સંપ્રદાયાર્પના સંનિકે સકેતમ્થળે આવીને તમારા સદેશાની આતુરતાથી વાટ નેહ રળા હશે” કળાવતીએ અધિ-તાથી જે કાંઈ બાકી હતું તે કહી નાખ્યું.

“ગુપ્તમાર્ગ અને દારૂગોળાના કોમરની કુંચીઓ ? પણ પ્રિયે ! ધુદિમતીના પત્રમાં એવું લખેલું છે એમ તને સાચી ખબર પડી ?”

કળાવતી પ્રત્યુત્તર આપના પહેલાં તો મહેજ ગલગાઇ. પણ પાછી એકદમ સ્વસ્થ થઇ, સન્મનિનીત મુખે તે બોલી. “ગામીનું !” મોહાન્ધ મૃગેન્દ્રનું કોઇપણ રીતે કમળ દાદરાની અને પ્રજાન ધરજ છે. ત્યાં ગુધી એ બાબતનો નીકળ ન થાય ત્યાં સુધી અને જ્યાં પણ નીગત વગે તેમ નથી. આપના ગજગામથી બનાવામે તે પત્ર માત્રથી વંચાઇ ગયેલો, અને તેથી જ તે બાબત હું જાણી શકી છું.”

બોળા વિશાખાનન્દને, ધુદિમતીએ લખેલો પત્ર કળાવતીની મહાયતાથી જ સખાયલો હતો તે જાણનાનો એક પણ માર્ગ નહોતો, તેથી તેણે કળાવતીના શબ્દો પર જ વિશ્વાસ રાખ્યો. કળાવતીના મામુ તે એકી દશે કાંઈ પણ બોધ્યાઆસ્થા સિવાય નેહ ન્હોતો.

“આપો એ કુંચીઓ, અને હવે ત્યારે તાર કહેવનું નાહિ શું તમે લીધેલા મોગન જૂની ગયા ? તમારી પ્રતિજ્ઞા પર પાણી ફેંચના ખેમ છે ? અનાથામે હાથ લાગેલી આ સોના જેની તક નાહક એજે ગુમાની રેવી છે ?” કળાવતીએ સ્ત્રીદાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય વિશાખાનન્દને કરાવ્યો.

વિશાખાનન્દ કળાવતીના શબ્દો એક પછી એક જેમ જેમ સાલગને ગયો તેમ તેમ તેના હૃદય પર ભુદિ જ અસર થતી ગઇ તે પરવશ થઇ ગયો હતો પોતાના મનની માલિકી બીજાના હસ્તક હતી ! કળાવતીના પ્રપન્ચી અને મીઠા શબ્દો તેના મનોરાજ્ય પર સન્ન સત્તા મોગનતા હતા. તે પોતાના મનનો આવિક હવે ન હતો તેણે એકવાર આખો બંધ કરી-ઉઘાડી અને બોલ્યો. “કળાવતી, બહાલી !”

કળાવતી “કેમ ? શું વિચાર કરો છો ? આપો મને એ કુંચીઓ !”

“આપું છું ને ?” એમ કહી તેણે પોતાના ગજગામથી કુંચીઓના બે ગુપ્તમા કાઢ્યા, અને મુજતા હાથે કળાવતીના હાથમાં તે મૂક્યા.

હાથમાં કુંચીઓના ગુપ્તમા લઇને, તે આનંદથી રાજાનાની પેડે કુદતી કુદતી ત્યાંથી એકદમ આવી ગઇ.

“ મૃગેન્દ્ર ! તે તારા નીચ વર્નનને લીધે તારા શરીર પર કેવું સંકટ
ઘોરી લીધું છે ? ” દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતા વિસાખાનદે ઉદ્ગાર માર્યો,
અને દુઃખિત થઈ તકીઆ ઉપર પડ્યો.

કળાવતીની કપટભાજી મંપૂર્ણ રીતે ફેલેકમંદ પાર ઉતરી, પ્રિય વાચક,
હાથમાં સળગતો કાકડો આખા પછી તેણે આગનો ભડકો કેવો કર્યો તે
ચાલ, હવે આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈએ.

પ્રકરણ અગીઆરમું.

કલિંગ દેશ પડ્યો.

“ અચળ કીર્તિને કાળ, કોતરી રાખ્યા લેખી,
“ જસાઈ ભૂરવા આજ, ફાલ્યા ધૂળમાં દેખો ”

(ન. બો)

નવ મહાલયમાં મૃગેન્દ્રરાજ સુખામન પર પોદયો હતો; અને
અશોક નમ્રપણે સંધિની વાચના કરતો હોય એવું મધુર
સ્વપ્ન મનુભવતો હતો. ચૌર્ધસપ્રાદ્ એકદમ આટલો બધો
શિથિલ થાઈ જતો ગયો તે સમયે, મૃગેન્દ્રરાજ સ્વપ્નમાં પણ
આશ્ચર્યચકિત થતો હતો. મતાના જોરથી ઘેઘાદધર્મનો પ્રચાર ન કરવો, એ એક
જ કષ્ટવતી અશોકની મિત્રતા સ્વીકરવા તે તૈયાર થયો. સ્વપ્નમાં ભાગ્યદાન
થએલા અશોકનું મત્રેમ સ્વાગત કરવાને, નિદ્રામાં મૃગેન્દ્ર પોતાનો હાથ લંબાવે
છે, તેટલામાજ તેને ખરેખરે જ કાઢતો સ્પર્શ થયો. પોતાના વૈભવ
વખતે કલા તેમ જ ઐશ્વર્યથી ખાલેલો ચંદ્ર આ વખતે અતિ ઝાંખો પડી
ગયો હતો. જલદી જ સદસર્વસ્વ મૂઈ આવીને પોતાનું નૂર ઝાંખુ પડી
પેશે, એવા રોજના અનુભવથી ધડબેલો ચંદ્ર પોતાની જગ્યા આરતે
આરતે સંકેલી લેતો હતો. મૃગેન્દ્રરાજની સ્થિતિ પણ ઝાંખા પડેલા ચંદ્ર
સરખી જ થઈ હતી. ફેર માત્ર એટલો જ હતો કે, ચંદ્ર ભાગ્યદાન હતો
અને તે પોતાની જાણે સ્થિતિથી સંપૂર્ણ માદિનચાર હતો. મૃગેન્દ્ર નિદ્રામાં

હતો, અને તેને પોતાની લાવિ સ્થિતિની કલ્પના પણ ન હતી. મૃગેન્દ્રરાજ પોતાની પેઠે વૈભવહીન થવાની તૈયારીમાં છે, માટે તેને સવેળા જમત કરવાના હેતુથી, ચન્દ્ર પોતાનાં શિતળ કિરણો તેના પર ઢાળતો બંધ થયો, પણ સર્વ નિષ્ફળ. મૃગેન્દ્રની મનઃસ્થિતિ એવી તેજસ્વી ન હતી કે આવા કામળ ઉપચારથી તે જમત થાય. જ્યારે કોઈ માણસના કઠોર હાથનો સ્પર્શ થયો ત્યારે જ તેનું ઘેન ઉતર્યું !

“ અરોહ ! તારું હું સપ્તેમ સ્વાગત કરું છું. ” આમ લવી મૃગેન્દ્રરાજને સ્પર્શનાર વ્યક્તિને સ્નેહાલિંગન દેવા માંડ્યું. પરંતુ, ચંદ્રના ઓજસ-વડે તેને સમજાયું કે પોતે કેવળ સ્વભાવસ્થામાં જ હતો.

“ મહારાજ, અરોહનું સ્વાગત કરવાનો સમય વહી ગયો. અત્યારે તો તેના સૈનિક તમને શોધી કાઢવાને તમારા આખા રાજમહેલમાં ધમાચકડી કરી રહ્યા છે ! ” એ વ્યક્તિએ ગંભીરતાથી ધીમે રહીને કહ્યું.

“ કાણ, સ્વામી મહારાજ ? ” આશ્ચર્યથી તે વ્યક્તિના સામું જોતાં મૃગેન્દ્રરાજે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“ હા; તે જ હું. આશ્ચર્ય ખતાવવામાં અને શિષ્ટાચારના કુરાળ પ્રશ્નો પૂછવામાં એક પણ પણ શુભાવવી એ ગદ્ગદ નુકસાનકર્તા છે. વધારે કશું ન પૂછતાં આ મેં આણેલો બૌદ્ધલિપ્તનો પોષાક પરિધાન કર, અને પૂર્વ ભાગના ગુપ્તમાર્ગ દ્વારા એકદમ પસાર થઈ જા. વિશ્વાસઘાતીઓએ દમલખાણ કરી છે. ” સ્વામી ચિદાનંદે પોતાની સાથે આણેલો પોષાક મૃગેન્દ્ર આગળ ધરતાં ઉતાવળથી કહ્યું.

“ પણ કાયસ્તી પેઠે આમ ન્હાસી જવાનું કારણ ? ”

“ કારણ હમણાં પૂછીશ નહિ. વખત નાહકે ન ગુમાવીશ. અરોહના માણસો અને બૌદ્ધલિપ્તઓ વડે આખું ઈન્દ્રપુર ગજમથ રહ્યું છે. તારા દારૂમેળાના કોદારમાં સળગેલા અચંડ અનલની જવાલામાં હૃદયસ્થ બૌદ્ધલિપ્તઓ હિન્દુઓની કતલ કરી રહ્યા છે. ”

“ અને એવે વખતે હું ન્હાસી જઈ ? ”

“ હિન્દુધર્મ નામશેષ ન થાય એવું હું ઇચ્છતો હોય તો તારે નાસી જવું જ જોઈએ. ”

“ આ મૃગેન્દ્ર લક્ષ્મણથી નાસી જવાનું કદિ પણ પસંદ નહિ કરે, મહારાજ ! ”

“ આ ચાલી રહેલો પ્રકાર ચુકનો નથી, પણ દમલખાણનો છે,

વિશ્વાસઘાત—અમાનુષિકતાનો છે; અને તેથી જ, તેમાંથી આપણા પ્રાણનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ. તેની સામે ચલું એમાં મદદ નથી. ડહાપણ નથી! મહારાજ મૃગેન્દ્ર પડતાંની સાથે જ હિન્દુ ધર્મ નામશેષ થયો સમજવો! માત્ર ધર્મનું સંરક્ષણ કરવા માટે આજ તારે નાસી જવું જ જોઈએ.” મૃગેન્દ્રને પગલે બૌદ્ધભિક્ષુની ક્ષત્રી પહેરાવતાં ચિદાનંદ સ્વામીએ કહ્યું.

“પણ આનું—”

“રાજન! વધારે બોલી વિધાન ના કર. એકદમ પૂર્વ તરફના ગ્રામ માર્ગેથી બહાર ચાલ્યો જા!”

“એ અશક્ય છે. ગ્રામમાર્ગની કુચીઓ પ્રધાનજી પાસે છે.”

“હું કહું છું તેમ તાબડોતોજ કર. પૂર્વ દિશાનો ગ્રામમાર્ગ પહેલાંની પેઠે હવે ગ્રામમાર્ગ નથી. તે માત્ર નામનો જ ગ્રામમાર્ગ રહ્યો છે. તે માર્ગનો દરવાજો તદન ખુલ્લો છે, અને ત્યાં સંપ્રદાયાર્પણ પહેરો છે. ત્યાંથી પસાર થવાનો ગ્રામ-સાંકેતિક શબ્દ ‘કળાવતી’ છે.” મૃગેન્દ્રે ભિક્ષુનો પોપાક પહેર્યો તે જોઈને ચિદાનંદે પ્રકુપ્ત થઈને કહ્યું.

“એ શું આશ્ચર્ય? પ્રધાનજી પાસેથી કુચીઓ શી રીતે ગઈ? દારૂગોળાના કોદારમાં આગ દાણે લગાડી? બૌદ્ધો સહેરમાં પ્રવેશ શી રીતે કરી શક્યા? અને સાંકેતિક શબ્દ ‘કળાવતી’! બહુ જ આશ્ચર્ય! કળાવતી, તારા પતિના સંઘયમસ્ત સ્વભાવનું આ પરિણામ?”

“રાજન! એક પણ પણ હવે અહિં ઉભો ન રહે—જા!”

ચિદાનંદ આટલું બોલે છે એટલામાં તો એકદમ શયનગૃહનો દરવાજો ઉઘડી ગયો, અને પોતાના હાથમાં પ્રાણુઘાતક ઘસો લઈને બૌદ્ધભિક્ષુઓ ત્યાં ધસી આવ્યા. તેઓ ચિદાનંદને ઘેરી વળ્યા, એટલામાં વિષુત્ત વેગે કળાવતી પણ ત્યાં આવી પહોંચી. મૃગેન્દ્રરાજે તેને જોઈ, પણ રાજાના નરીન પોપાખથી કળાવતી છેતરાઈ. માત્ર થોડી જ બેઠી તે આવી પહોંચી હોત તો તેની ધારણા પાર પડત; અર્થાત્ મૃગેન્દ્રરાજને તે કેદ કરી સજી હોત. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની આગળ કળાવતીને સસજી ઉભેલી જોઈ મૃગેન્દ્રરાજ આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેનાથી એક અક્ષર મુઠ્ઠા બેઠી સમજું નહિ, અને તેથી જ તેને બચાવ થયો. તેના મુખથી એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર થયો હોત તો કળાવતીએ તેને જમીનદોસ્ત કરવાનો દુક્રમ ને જ લાજે કર્યો હોત. અને તેને અમલ પણ ઉચ્ચારની સાથે જ થયો હોત.

રાજા મૃગેન્દ્ર તેના સયનગૃહમાંથી જ અવસ્થા મળશે એવી કળાવતી-
ને દૃઢ આશા હોવાથી તે સહેજ પણુ વિલગ થયાં વિના અહિં દોડતી
આવી હતી; પણ અહિં તો એક સંન્યાસી સિવાય બીજું-કોઈ નથી એવું
જણાતાં તેને નવાઈ લાગી અને ત્વેષ પણુ ઉપજ્યો.

“વેરાગી ! મહેન્દ્ર ક્યાં છે ?” કળાવતીએ ત્વેષથી ગર્જના કરી.

ચિદાનંદ શાન્તપણે અવાજ ઉભા રહ્યા.

“તું એમ નહિ માને !” પોતાના હાથમાંની મમશેર ઉઘી કરી
ધમકી આપતાં તે બોલી.

સાગર સમાન ઉદાર હૃદયવાળા ચિદાનંદ સાગર પેઠે શાન્ત જ રહ્યા.
તે જરા પણ ડગ્યા નહિ. પરંતુ પોતાના પરમ પૂજ્ય ગુરુનું અપમાન સહન
કરે એટલો શાન્ત મૃગેન્દ્ર ન હતો. તેણે એક ક્રોધપૂર્ણ દષ્ટિપાત કળાવતી
પર કર્યો.

“જો તારા પ્રાણની પરવા કરતો હોય તો મૃગેન્દ્રને ક્યાં નમાડ્યો
છે, તે કહે.” કળાવતીએ સત્તાધારી ટેનમાં કહ્યું.

“કેટલ સ્ત્રી ! એક ડગલું પણ આગળ ભરતી નહિ.” ચિદાનંદે
ગંભીરપણે આજ્ઞા કરી, અને મૃગેન્દ્રને જતા રહેવાની નેત્રદ્વાગ મંસા કરી.
મૃગેન્દ્ર પોતાની જગાએથી ખસ્યો નહિ. ઐશ્વર્યશુભા બહોળા સમક્ષમાં
કર્તવ્યમૃદ થઇને તે ઉભો જ હતો.

“ડગલું આગળ ધરીશ નહિ ? લિખારી ! તું કેને આવી આજ્ઞા
કરે છે ?”

“એક વિશ્વાસઘાતી, દગલખાજ, પાતકી છોકરીને !”

ચિદાનંદના મ્હોંના આ સખ્તે માંભળતાં કળાવતીને પગથી માથા
મુધી ક્રોધ વ્યાપી ગયો. તેણે પોતાનો અધર એટલા તો ભેરથી કરડ્યો
કે તેમાંથી લોહી ટપકવા લાગ્યું. એક હાથે મમશેર ઉગામી બીજો હાથ
ચિદાનંદના અંગ પર મુકવા તે આગળ ધસી.

“ડાકિણી ! પાછી દડ. આ ચિદાનંદના સરીરને સ્પર્શ કરવાનું જોડું
સાહસ ન કરીશ. અથવાપિ પર્ણ કોઈ પણ સ્ત્રીની જાયા મરખી પણ આ
સરીર પર પડી નથી ! એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના સરીરનો સ્પર્શ કેટલો કઠોર
હોય છે, તેની પ્રતિતી કરીશ નહિ. આ ચિદાનંદના સરીરને સ્પર્શ કરીને
તેના ક્રોધાનળને પ્રદિપ્ત કરીશ નહિ.” ચિદાનંદે ઉભેલા રચગથી એક તમ્બુ
પણ પાછા ન દડતાં અધિકારભર્યા અવાજે કહ્યું.

“સ્વામીજીના મોઝાંથી “ચિદાનંદ” એ અક્ષરો બહાર પડતાં જ કળાવતીનો કોથ ઓગળીને પાણી રૂપ બની ગયો.

હરદારના ચિદાનંદ સ્વામીનો અધિકાર જ સૌથી મોટો અને પ્રભાવ-શાળી હતો, એમનું પ્રભુત્વ પણ એટલું જ મજબૂત હતું. કલિંગ દેશના બહાદુર હિન્દુ રાજાઓના તે ધર્મગુરુ હતા. તે વખતના આર્યો તેમને દેવ પ્રમાણે પૂજતા. ઐશ્વર્ય લોકો તેમની મત્વચીલતાથી, તેમના પ્રભુત્વથી, અને તેમના પ્રભાવના અધિકારથી અત્યંત ખીતા. ચિદાનંદના પ્રભુત્વથી અંગત અથવા ઐશ્વર્યલક્ષીઓ “ચિદાનંદ”નું નામ સાંભળતાં જ એક એક કમલું પાછળ હાંપા.

કળાવતીએ પોતાના કોથને પેટમાં સમાવી દીધો, તેણે પાસે ઉમેશા ઐશ્વર્ય સંનિકાને, ચિદાનંદને અરોહની જાવણીમાં લઈ જવાની આજ્ઞા કરી; અને પોતે મૃગેન્દ્રની શોધ કરવા માટે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. જતાં જતાં તે ચિદાનંદ તરફ કોથલરી નજર કરીને બોલી:—

“ચિદાનંદ ! હિન્દુપુરમાંથી મૃગેન્દ્ર જીવતા બહાર નહિ જાય, તે અધિર છે, ઉતાવળીઓ છે, અવિચારી છે, તેથી હજારો સત્ત્વ રક્ષા પશુ એકમો મુક કરવામાં આમળ પાછળ નહિ જાય. આ બપોરે રણપટમાં તેની આકુનિ આપવામાં આવી છે એવું સંયોદ્ય પૂર્વે જ તને બતાવવામાં આવશે.”

લિસુવેશમાં હુપાયેલા મૃગેન્દ્રના પ્રતિ અર્થપૂર્ણ દષ્ટિ કરી ચિદાનંદે કળાવતીને કહ્યું: “કળાવતી, રાજા આટલામાં જ હોત તો તારા આમન-જનો ઉપયોગ કરી સિવાય રહેત જ નહિ. પોતાના અપુત્રાનું તો શું પણ પોતાના જીવનનો વિચાર સરખો ન કરતાં તે આ આકસ્મિક સંઘટમાંથી પાર પડ્યા હોત અને હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરતાં કરતાં છેવટે અમને પણ તારા ક્યારામાંથી ઉદયવત.”

“તેનું પ્રેમ પ્રત્યક્ષ જોતા મુખી બસે તું આવી આવી મધુરી કંપનાનું મુખ જોજવી લે ! તેને જીવવાનો મંત્ર આપવા કરતાં મરતાં મરતાં પણ તેના આત્માને અસલ વેદના યાગ તેણે વિપરી મંત્ર તેને અન્તઃકર્મે આપવો જોઈએ. તેના શરીરના હુકડે હુકડા થયા નથી, તેના પ્રાણ આસો. સજી પરસોડમાં ગયા નથી, તેરણમાં જ આ કળાવતીની કુર્બાની તેને જાણવાથી જોઈએ. કળાવતી કલિંગ દેશની ગણી યાત્રી, અને તેણે પોતાની અહત્યાકાંક્ષા છેવટે પાર પાડી છે, તેટલો ખુલાસો મરતાં પહેલાં મૃગેન્દ્રને કરવો જ જોઈએ. એથી મૃગેન્દ્રનું મન પણ આ અર્થમાંથી કળાવતી રાણીની આસપાસ ફરતો કરશે !”

કુળાવતી આમ બોલતી હતી, એટલામાં તેની દાસી કુરંગીએ આ-
વીને કહ્યું કે:—“ રણવાસમાં તપાસ કરતાં જણાય છે કે દેવી ઇન્દુમતી
અને રાજકન્યા શોભના ઈન્દ્રપુર છોડીને ગઈ કાલે જ આત્યાં ગયાં છે. ”
આ સાંભળતાં કુળાવતીના જળવત્સ સૌન્દર્ય ઉપર કિંચિત મ્હાનતા પધરાઈ.

“ સ્ત્રીઓની નૈસર્ગિક કામળતાને કલંક લગાડનારી રાક્ષસી કુળાવતી, ”
ચિદાનન્દ આનન્દથી બોલ્યો: “ દેવી ઇન્દુમતી અને રાજકન્યા શોભનાની
ખ્યાતમાં તો તારી પુરેપુરી નિરાશા થઈ છે. તેઓ સુરક્ષિત છે. મૃગેન્દ્રરાજ
પણ એ જ પ્રમાણે તારી આ પ્રપંચજળમાંથી સહિસકામત મુક્ત થશે અને
હરી હિન્દુધર્મને પ્રકાશ આ દેશ ઉપર પાડશે. કેટલાક કાળથી બૌદ્ધશ્રી
રાહુના પંચમાં સપડાયેલો આર્યધર્મનો સર્વ પૂર્ણ તેજથી જ્વાલળતો થશે,
એવી હિરેચ્છા દેખાય છે. ધર્મપ્રભાવના કરવામાં અમે અમારા જીવનને
તૃણવત્ ગણીએ છીએ. ”

“ તારી હિરેચ્છા કુળાવતીની ઇચ્છા આગળ તૃણવત્ છે, એ જો-
વાની હવે ધડીએ ગણાય છે! ” એમ કહી કુળાવતી ત્યાંથી એકદમ ચાલી
ગઈ. ક્ષયુવારમાં એક નિઃશસ્ત્ર બૌદ્ધભિક્ષુ તે જ દરવાજેથી નીચું જોઈને
બહાર આવ્યો ગયો. આસપાસ જોતાં મૃગેન્દ્ર જણાવ્યો નહિ તેથી ચિદાનન્દને
બહુ આનંદ થયો. ચિદાનન્દ નિર્ભાન્ત અશોકના સૈન્યને સ્વાધીન થયો.
કુળાવતીએ પોતાનું વચન પણ પાળ્યું. સૂર્યોદય થતાં પહેલાં જ એક શિર
વિનાનું પ્રેત ચિદાનન્દની સમક્ષ રજુ કર્યું. તેનું સદૃશ નિરીક્ષણ કરીને,
“ આ પ્રેત મારે કોનું સમજવું? એવી તમારી માલકણીની ઇચ્છા છે? ”
એવો પ્રશ્ન શાન્ત ચિત્તે ચિદાનન્દે કુળાવતીના અધિકારીને પૂછ્યો.

“ મૃગેન્દ્રરાજનું કોઈ દુષ્ટે ખૂન કર્યું છે, તેનું જ આ શવ. ” તેણે
જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક છે; બીજા કપટકારસ્થાનની આ તૈયારી જ લાગે છે! ”
ચિદાનન્દે જરા સ્મિત કરતાં કહ્યું.

બૌદ્ધભિક્ષુઓ અને અશોકના સૈનિકોએ આખા ઇન્દ્રપુરમાં ધમાલ
મચાવી મૂકી હતી, પણ તેની રજમાત્ર ખજાર અજોકતે ન હતી. કારણ
કે રાજા મૃગેન્દ્ર સાથે સંધિ કેવી શરતે કરવી, તે વિશે પ્રધાન રાધા-
શ્યમ સાથે વાતચિત કરતો તે મોડી રાત સુધી બેઠો હતો. તેને લીધે
આજ તે નિત્યના કરતાં સહેજ મોડે ઊઠ્યો. તે પોતાના તંત્રી બદાર
આવીને જુએ છે તો તેને બધું નવીન જ દેખાવા લાગ્યું. મધ્યરાત્ર પર્વત

પોતપોતાની જાએ ધોરનારા સૈનિક હમણાં જણાયા નહિ તેની આખી ઢાવણી તદ્દન ઉજડ પડેલી જોઇ. અર્ધ રાત્ર સુધી ચક્રના ધવલ કીરણોની હરીફાઇ કરતો તેનો ધવલ યશોધનજ તેના તણ પાસે ફરકતો હતો, તે પણ તેણે ત્યાં જોયો નહિ આ બધા ફેરફાર આમ એકાએક થયેલા જોઇ અશોક આશ્ચર્યચકિત થયો પોતાના રામીને આઝી વાર મંશયગ્રસ્ત રાખવા એ ઠીક નહિ એમ વિચારી મોહન આગળ આવ્યો, અને ઈંદ્રપુરના કિલ્લા પર ફરકના મગધ દેશના યશોધનજ તરફ આગળી કરીને પોતાના મનની વાત આમીને જણાવી આથી અમોહની વિસ્મયતામાં વધારો જ થયો. તેણે મોહન તરફ પ્રશ્નચક્ર દર્શિ કેઠી

“ મહારાજ, ઇન્દ્રપુર પડયું ! કુર્ચિત દેશ મર થયો ! ” મોહન બોલ્યો.

“ એ તો હુએ જોઈ જ છુ, પણ એ થયું શી રીતે ? ” માત્ર એ જ પ્રશ્નમાં ઇન્દ્રપુરના કિલ્લા પર આપણો વિજયધ્વજ શી રીતે ફરકવા લાગ્યો ? ” અશોકે પૂછ્યું.

“ મને એ બાબતમાં આપના કન્ના કશીએ વધુ ખબર નથી ” મોહને જવાબ આપ્યો.

“ આપણું સૈન્ય અહિંથી ક્યારે ગયું ? ” અશોકે ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ બે જ ઘટિકા પહેલાં. ”

“ માત્ર બે જ ઘટિકામાં ઇન્દ્રપુરના કિલ્લા પર આપણો વિજયનાવટો તેમણે ફરકાવ્યો ? ”

“ આપણું સૈન્ય અહિંથી ગાના થયું તે પહેલાં જ ઇન્દ્રપુર મર થયું હતું, મહારાજ ! ”

“ મત્રમળથી કે દૈવી ચમત્કારથી ? ”

“ સંપુટચાર્યના લિપ્તમડગે ઇન્દ્રપુર સર કર્યું ” મોહને અમોહના આશ્ચર્યમાં વધારો કર્યો તે આગળ બોલ્યો “ મધ્યરાત્ર ચંદ્ર ગયા પછી ઇન્દ્રપુરમાં એકાએક મહાભયકર અગ્નિ પ્રગ્વલિત થયેલો જણાયો જાણે એ મહાભૂતની જાગૃતિનું સુહૃદ સાધીને જ સંપુટચાર્યની આગેવાની નીચે હજારો લિપ્તઓ ટોળામધ ઇન્દ્રપુર તરફ જના લાગ્યા ! માત્ર અર્ધાંજ કાલમાં અગ્નિના પ્રચંડ પ્રગ્વરમાં ઇન્દ્રપુરના કિલ્લા ઉપર શાનિથી ફરતા લિપ્તઓ દેખાના લાગ્યા. કોણ પણ પ્રતિકાર થયા સિવાય તેઓ શહેરમાં કેમ નાખલ થઈ શક્યા હશે, એ મળધી મે સેકડે તર્કનિર્ક અત્યાર સુધીમાં કર્યા, પણ હજી મોગ મનનુ મમાધાન થયું નથી સંપુટચાર્યના લિપ્તમડગ

સાથે સુલભ રીતે શહેરમાં પ્રવેશ થયો કે તરત રાજમાતા અને રાજકુમાર મારતે ઘોડે અહિં આવ્યાં, અને આપણો યશોધ્વજ લાઇને ઇન્દ્રપુર તરફ ઉભે પગલે પાછાં ફર્યાં. ભગવન્ત, આપને જાગૃત કરી આ સર્વ દમીકત જાણાવવાની મારી ઇચ્છા થઇ હતી, પણ રાજમાતાએ “અશોકને જાગૃત કરી ત્રાસ આપીશ નહિ; પ્રાતઃકાળે તેને બધી ખગર પડશે,” એવું મને કહ્યું હતું તેથી જ મેં અત્યાર સુધી સુપકી પકડી હતી.”

“ત્યારે આપણું સૈન્ય અત્રેથી ક્યારે કુચ કરી ગયું હતું ?”

“ઇન્દ્રપુરના કિલ્લા પર વિજયધ્વજ ફરકવા લાગ્યા બાદ કેટલોક વખત વિત્યા પછી—”

“એકંદરે મને અને મારા સૈન્યને આ યશનો જરા પણ હિસ્સો લેવા ન દેતાં આચાર્યે કેવળ લિખુઓની સહાયથી જ કલિંગ દેશ જીત્યો !” અશોક બોલ્યો: “મોહન, સામેથી કાણ આવે છે ?”

“મહારાજ,” મોહન આવનાર પ્રત્યે પોતાની દૃષ્ટિ ફેંકી બોલવા લાગ્યો: “હાથમાંનો સુવર્ણદંડ આનંદથી આમતેમ ફેરવતા, ધડીમાં ડાખી અને ધડીમાં જમણી બાજુએ પોતાનું મુખ ફેરવતા ને પોતાની દૃષ્ટિ અર્ધથી ચોમેર ફેંકતા આત્મા આવે છે તે સંપુટાચાર્ય છે; અને તેમની જમણી તથા ડાખી બાજુએ એકેક સ્ત્રી ચાલે છે. એવે વચ્ચે, દહતાપૂર્ણ મુખમુદ્રા, અને સંપુટાચાર્યનું સાન્નિધ્ય એ ઉપરથી જમણી બાજુનાં રાજમાતા જ છે એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તેમ ન હોય તો રૌદ્રમુદ્રા, રૂધિરથી ખરડાયેલો ધૂર્તવેશ, હાથમાં ચળકતું ખડ્ગ અને વીરોચિત ગતિ, જોતાં એ રાજમાતા નહિ, પરંતુ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરીને રણુદેવી જ આવે છે, એમ આપણને લાગત. પણ, મહારાજ ! જુઓ, પેલી ડાખી બાજુની બાકિત, આટલે દૂરથી પણ તે કાળક્રમાતા તરફ જોતાં મને ડર લાગે છે. તે લોહીયી નાહેલી છે, તેનો કાલી નાગણુ જેવો કેસકસાપ તેના ખભા પર વીખરાયેલો છે, ત્વેવથી વારંવાર પીસાયેલા તેના અધરમાંથી હજી પણ રૂધિરનાં ટીપાં ઝરે છે, નેત્રામાંથી ઝરતા વેરના અંજારા હજી પણ પ્રજ્વલિત છે. ગ્રાહતાં ગ્રાહતાં જમીન તેનું અપમાન કરતી હોય એમ કંપના કરતી, જાણે જૂગિને તે લાતો મારતી આ તરફ આવતી હોય એવી જણાય છે. પણ મહારાજ ! આ તરફથી દોડતે ઘોડે આપણી તરફ ઘેઘે આવે છે.” મોહન આટલું બોલી રહ્યો તેટલામાં તો કુમાર વીંતાશોક છેક પાસે આવી પહોંચ્યો, અને એકદમ ઘોડા પરથી ઉતરીને બાહુ પ્રમારી

હોડતો અશોકને બેટવા ગયો. અશોકે તેને સપ્તેમ આલિંગન આપ્યું.

“ ક્ષિંગ દેશ સર થયો, અશોકના વિમન યશને લાગનાર કપક દર થયું, મૌર્યોનું મિત્ર કાયમ રહ્યું ” પોતાના બધુંને બેટતા રૂધાપના કંઈ વીનાશોકે કહ્યું.

“ ભાઈ, ’ પોતાના બાઈના મુખ પર પ્રેમથી હાથ ફેરવતો અશોક બોલ્યો. ‘ મમરવનમા તું સિંહ સમાન છો. ”

‘ પણ, આપ મૌર્યવંશના કુનદીપક છો. ’

બન્ધુઓની આ પ્રેમગોષ્ટિ લાંબો મમય ચાલી નહિ તેઓ બન્ને મારી રીતે જાણતા હતા કે તેઓ પ્રેમગોષ્ટિ કરે એ રાજમાતાને પસંદ ન હતું અને તેથી જ રાજમાતાને નડક આવના જોઈ તેમણે બન્ધુપ્રેમના ભાવોને એટલેથી જ નિરમાળ્યા.

‘ મોતન, અશોકે કહ્યું. ‘ આવેલી મગાને પેની તરફના લીલા તથુમા મેમાડનાની યનરથા કર પ્રધાનજી તેમજ તમામ સરદારોને આજ દરનાર બતાવનાં છે માટે હાજર થનારું આમત્રણ કરી આવ, એટલામાં હું ગાલુ છું. આજ દરનારમા કુમાર વીનાશોકના અજમ શૌર્યનું તથા આચાર્યજીના શુદ્ધિચાતુર્યનું વર્ણન અમારે સાલગલુ છે. ” એમ્હું બોલી અશોક પોતાના તથુમા ચા રો ગયો. અને આરાપાન- મોદન પોતાને મોપેહું મમ બળનવા માટે લીના તથુ તરફ ચાલ્યો.

અશોકની તેનેમય, પ્રતાપી નિમન મુખાકૃતિ અને પોતાના પ્રત્યેની તેની નિર્મળ પ્રેમની લાગણી વિશે વિચાર કરતો વીનાશોક ત્યાં ત્યાં જ અચન ઉભો હતો તેના નેત્રોમાંથી આસુ ટપકતાં હતાં. પણ તે રાતો ન હોતો તેની આખમાંથી ટપકતા આંસુ દુઃખમયો રૂદનના ન હતા. પણ પ્રેમાશુ હતાં.

વીનાશોકનેહજી અશોક કને ઉભા રહી બન્ધુ એવભાવો રહાવો લેવાની વાન્છના હતી તે રાન્છનામાં બગાણુ પડ્યું. તેના એ આસુ હતાં બન્ધુ-પ્રેમનો સાચો બકા વીનાશોક તેમા તન્મય થઈ ગયો હતો. પોતાની ઉપર ના અશોકના વિમન. બન્ધુપ્રેમના અમરજુથી તેનું કામગી અતર દ્રવી ગયું હતું. તે ક્યાં ઉભો હતો, ચું કરતો હતો, તેનું યજ્ઞ તેને જાન ન હતું.

“ કુમાર માહેન, રાજમાતા આપને યાદ કરે છે. ” અશોકની આજ પ્રમણે પોતાની ફરજ અદા કરી પાછા ફરતા મોદને રાજમાતાનો સરેશ નિવેન કરી વીનાશોકને તકમાંથી સાંભળ કરો.

વીતારોકે જરા ગભરાટમાં પુછ્યું: “ માછ ક્યાં છે ? ”

“ મહારાજની ઇચ્છાનુસાર, લીલા તંબુમાં દરબાર ભરાયેલો હોવાથી માછ ત્યાં જ આપની અને મહારાજની રાહ જોતાં બેઠાં છે. ” આમ કહી મોહન પ્રણામ કરીને હિતાવળે અશોકના તંબુ તરફ ચાલ્યો ગયો. વીતારોકે પણ લીલા તંબુ તરફ તે જ ધડીએ રવાના થયો.

પ્રકરણ આરમ્બ.

અશોકની રાજસભા.

“ કચેરી માંદિં મછનો, નથી હિમાળ દોડીને;
જગત્ માછ થઈને હું, વહેરી ના પીરા લેને ”

(સ્વ. ખાલાશંકર.)

ધાન રાધાગુપ્ત અને કુલિંગ દેશના મુદ્દમાં સામીલ થયેલા સધળા સરદારો રાજસભામાં આજ હાજર હતા. સધળા મોદ્દાઓ તરફ સરદારો તરફ અને ખાસ કરીને પ્રધાન રાધાગુપ્ત તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ ફેંકતો સંપુટાચાર્ય ધડીમાં રાજમાતાની સાથે તો ધડીમા કળાવતીની સાથે

પાતો કરતો બેઠો હતો. કુમાર વીતારોકે પણ તેના આસને વિરાજીત હતો. એટલામાં તંબુના સિંહદ્વાર પાસેથી, “ મૌર્યકુલોત્પન્ન મગધાધિપતિ સમ્રાટ્ અશોકનો જન્મ છે. ” એવી છડી પોદારાષ્ટ. અશોકે તંબુમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ તમામ સરદારોએ હિલા થઈને નેટીદારના શબ્દોમાં, “ મગધાધિપતિ સમ્રાટ્ અશોકનો જન્મ. ” એવા જયઘોષ સાથે સમ્રાટનું સ્વાગત કર્યું. રાજમાતાએ તેમ જ સંપુટાચાર્યે પણ સમયોચિત આશીર્વાદોથી અશોકને વધાવી લીધો. પરંતુ કુમાર વીતારોકે કે પ્રધાન રાધાગુપ્તે અશોકને સ્વાગત-સત્ક હજી એક પણ ઉદ્ગાર કાઢ્યો નહતો. ગજ-તેજવી અંકિત માયાળુ લાવનામય મહેરા સામે, તેના સુહાસ્ય વદન સામે, અને રાજપતેજમાં શાંભિર્થ પુરતા તેના સાદા અને સ્વચ્છ પોષાક મામે કુમાર વીતારોકે અનિમિષ લોચને નિરખતો શાન્ત બેઠો હતો. બાજ

સ્વાગત કરવાની તેને જરૂર ન જણાઇ; પરંતુ તેના આ વર્તનનો ઉલ્લેખ અર્થ મમજેલી રાજમાતાએ “કુમારના હૃદયમાં ઈર્ષ્યાના કીટ પ્રવેશ થયો છે” એવું સંપુષ્ટાર્થના ધનમાં કહ્યું. આચાર્યે પણ હીક થાય છે એવું સૂચવનારી સંજ્ઞા કરી.

પ્રધાન રાધાગુપ્તે હજી સુધી અશોકનું સ્વાગત નહિ કરવાથી, મૈત્રેયે નવાઇ લાગી. અશોકે તંબુમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ પ્રધાનજી ઉઠી ઉભા થયા હતા, અને મનમાં કાંઈક ઉઠા વિચાર કરતા જણાતા હતા. તેમનું સર્વાંગ રોમાંચ સાથે ઉછળી રહ્યું હતું. અશોકે થયેલી વૃદ્ધ ડાયા આનંદના ભારથી ડોલતી હતી, પણ મુખ દ્વારા એક શબ્દ પેશ નહોતો નીકળતો ન હતો. મૈત્રેય પ્રધાનજીના મુખમાંથી નીકળનાર ધોળ કીચી લેવા માટે પોતાના નેત્રો તેમની તરફ વાળી રહ્યા હતા. મહામાં સર્વત્ર શાન્તિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું. જેવો સમ્રાટ અશોક પોતાના માટે શશુભાવેલા સિંહાસન પર આરૂઢ થવા જાય છે તેવા જ પ્રધાન રાધાગુપ્તે “થોભો, મહારાજ! સશુર કરો” એવી નમ્ર વિદ્યાપના કરી. કુમાર અર્ધઅકિત થઈ અશોક ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. આખી મહા ઉત્કંઠિત હૃદયે પ્રધાનજીની નિહાળી રહી

“સશુર કરો-મહારાજ થોભો.” રાધાગુપ્ત ગદગદિતકંઠે સુનઃ ઓળ્યા. “વૃદ્ધ રાધાગુપ્ત આપને અત કરણપૂર્વક અભિનંદન કરે છે ને સ્વીકારશે. હું આજ “મગધાધિપતિ સમ્રાટ” એવું નામાભિધાન કરીને આપનું માનભજ કરતો નથી. આજે કલિંગ દેશ પડયો, કલિંગ-દેશ મિત્રાય સર્વ રાજ્યો મહારાજને અગાઉ સગ કરી દીધા છે. અત્યાર સુધી જ્ય દહાવી રહેલા કલિંગ દેશ માથે મમન્ત આર્યાનર્તના રાજ્યો નક્કી, બની ભગવતના ચરણમાં પોતાના શીર નમાવે છે. મહારાજ! આજ આપના જીવનમાના જન્મજ્યેવ એવા ઉત્તર ભાગનો આરંભ થયો. આજ પૂર્વેત આર્યાનર્તમાં જે પુણ્યશ્લોક રાજ્યો થઈ ગયા તે પૈકી કાષ્ટને પણ ન મજેલું અતિ ત્રેષ અને પવિત્ર પદ આજ આપ પામ્યા છો, અને ત્યાં સુધી મનુષ્યોનું વાસ્તવ્ય આ ભૂમિ પર રહેશે, ત્યાં સુધી મર્વોત્કૃષ્ટ નૃપતિઓની નામાવલિમાં આપ મેરૂ સમાન રોહરો; આપનો જયધોષ જમતર્ત અતપર્વન એક સરખો ગળ્યા કરશે આજ આપે મૈત્રેય વંશને મહા હવ્ય રથાને પહોંચાડ્યો છે. આર્યાનર્તના ચકવર્તિ થવાનું માન આપે પ્રથમ જ પ્રાપ્ત કર્યું છે. દિન્દુધર્માનુસાર મોક્ષપદ અથવા આપના ધર્માનુસાર

નિર્વાણપદ જેમ માનવ જીવનનું અંતિમ બિન્દુ છે, તેમ મહારાજ ! આપના જેવા નૃપવરોને ચક્રવર્તિ પદ પણ અંતિમ સાધ્ય છે. આજે કલિંજ દેસા સર મવાથી મહારાજને ચક્રવર્તિ પદનું અપૂર્વ માન મળ્યું છે તેથી મારા દયામય પ્રભુ અશોક મહારાજનું “આધ્યાવર્તના પહેલા ચક્રવર્તી” એ સન્માનનીય પદથી હું સ્થાગત કરું છું. અને મહારાજને આપું ઉચ્ચ પદ મળવા માટે હું મારા અંતરના સાચા મનોભાવથી અભિનંદન આપું છું.”

પ્રધાનજીનું આવેશભર્યું બાપણુ સરજ હતું. અશોકના વડન પર તરતું ગાંભિર્ય સહસ્રધા વૃદ્ધિ પામતું હતું. સૌ સરદારોના કાન જોડે પ્રધાનજીનું બાપણુ સાંભળવામાં એકતાન હતા, તોપણુ તેમની દષ્ટિ-સપ્તેમ દષ્ટિ-રાજનિશાથી ઓતપ્રોત થયેલી કામલ દષ્ટિ-અશોક તરફ કેંદ્રભૂત થયેલી હતી. કેમજી હૃદયના વીતાશોકની આંખોમાંથી તો રનેદાશ્રુ એક સરખાં ટપકી રહ્યાં હતાં. કળાવતી પણ છુદ્દેવની ભૂતિ હોય એવી ભાવનાથી અશોકને નિરખી રહી હતી. પણ પ્રધાનજીના સંભાષણે રાજમાતા તથા સેનપુણ્યાર્ચના મન ઉપર ખળભળાટ મચાવનારી ઘોર અસર કરી દીધી. તેમનાં મ્હોં કાળાં ઠીકરાં જેવાં થયાં. મત્સરની જ ભૂતિ, મહત્વાકાંક્ષા તથા દેશના પ્રતિસ્વરૂપ સમાન રાજમાતાથી પ્રધાનજીનું બોલતું વધારે વાર, માંભળી શકાયું નહિ. “અશોકની થતી પ્રશંસા માંભળવાનું બાકુતી કામ બંધ કર” એવો તેણે પોતાના કાનને ધણી વાગ મનરવી કુકમ કર્યો. પણ તેની સ્વાતંત્ર્યપ્રિય શ્રવણેન્દ્રિયે તેના કુકમનો અનાદર જ કર્યો ! ઉવટે તેણે પ્રધાનજીના ચાલતા બાપણુમાં વિશેષ પાડી કહ્યું:-

“પ્રધાનજી ! આ શું શબ્દોનો વ્યર્થ આડંબર મથાવ્યો છે ? આપણે ધણાં કાર્યો કરવાનાં છે, તે તમે ભૂલી જાવો છો !”

“આમ મારા બાપણુમાં ખલેલ ન પાડો.” પ્રધાનજી જરાક આવેશથી બોલ્યા: “આપણે આવજ જે જે કામો કરવાનાં છે, તેમાં મહારાજને અભિનંદન આપવાનું કામ સૌથી વધારે મહત્વનું છે, એમ હું મમલું છું. મત્સરની દષ્ટિથી જોનારને મારું બાપણુ ટાપલા જેવું લાગશે, અરાજકતા રૂપી વિવધી જેની શ્રવણેન્દ્રિય દૂષિત થયેલી છે, તેમને શબ્દાડંબરથી ભરપૂર જણાશે, પણ તે માટે હું નિરપ્રાય છું. હું જે કાંઈ બોલું છું તે હૃદયના સાચા ઉભરા હોય તે સમયોચિત જ છે, એવી મારી પાછી ખાત્રી છે. મરદારો ! અશોક મરખો પ્રણયશોક ચક્રવર્તિ નૃપેન્દ્ર આપણને આત્મ યથો છે તે માટે આપણે મગર

સ્વાગત કરવાની તેને જરૂર ન જણાઇ; પરંતુ તેના આ વર્તનનો ઉલ્લેખ અર્થ સમજેલી રાજમાતાએ “કુમારના હૃદયમાં ઈર્ષ્યાનો દીક પ્રવેશ થયો છે” એવું સંપુણચાર્યના ધનમાં કહ્યું. આચાર્યે પણ દીક થાય છે એવું મુશ્કેલી સંજ્ઞા કરી.

પ્રધાન રાધાગુપ્તે હલુ મુધી અશોકનું સ્વાગત નહિ કરવાથી ઝોને નવાઇ સાગી. અશોકે તંબુમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ પ્રધાનજી ઉઠી ઉભા થયા હતા, અને મનમાં કાંઈક ઉડા વિચાર કરતા જણાતા હતા. તેમનું સર્વાંગ રોમાંચ સાથે ઉજળી રહ્યું હતું. અશોકત થયેલી વૃદ્ધ ડાયા આનંદના ભારથી ડોલતી હતી, પણ મુખ દ્વારા એક શબ્દ સંપૂર્ણ બહાર નીકળતો ન હતો. સૌ ઇંદ્ર પ્રધાનજીના મુખમાંથી નીકળનાર શ્રેણી ઝીંકી લેવા સાડ પોતાના નેત્રો તેમની તરફ વાળી રહ્યા હતા. મહામાં સર્વત્ર શાન્તિનું માત્રાન્મય પ્રવર્તી રહ્યું હતું. જેવો મત્રાદ અશોક પોતાના માટે શણગારેલા સિંહામન પર આરૂઢ થવા જાય છે તેવા જ પ્રધાન રાધાગુપ્તે “યોભો, મહારાજ! સજુર કરો” એવી નમ્ર વિદ્યાપના કરી. અશોક અર્ધચક્રિત થઇ અશોક ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. આખી સભા ઉત્કંઠિત હૃદયે પ્રધાનભણી નિહાળી રહી.

“સજુર કરો—મહારાજ યોભો.” રાધાગુપ્ત ગદગદિતકંઠે પૂનઃ બોલ્યા. “વૃદ્ધ રાધાગુપ્ત આપને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન કરે છે તે સ્વીકારો. હું આજ “મગધાધિપતિ સત્રાદ” એવું નામાભિધાન કરીને આપનું માનભગ કરતો નથી. આજે ક્ષિંગ દેશ પડયો; ક્ષિંગદેશ મિત્રાથ સર્વ રાજ્યો મહારાજે અગાઉ સર કરી દીધા છે. અત્યાર મુધી જીવ દક્ષાવી રહેલા ક્ષિંગ દેશ સાથે સમરત આર્યાવર્તના રાજાઓ ને બની ભગવંતના ચરણમાં પોતાનાં શીર નમાવે છે. મહારાજ! આજ આપના જીવનમાંના ઉજ્જવલ એવા ઉત્તર ભાગનો આરંભ થયો. આજ પૂર્વેત આર્યાવર્તમાં જે પુણ્યલોક રાજાઓ યજ્ઞ ગયા તે પૈકી કોઈને પણ ન મળેલું અતિ શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર પદ આજ આપ પામ્યા છે, અને ન્યાં મુધી મનુષ્યોનું વાસ્તવ્ય આ ભૂમિ પર રહેશે, ત્યાં મુધી સર્વોત્કૃષ્ટ વૃષ્ટિ ઝોની નામાવલિમાં આપ મેરૂ સમાન શોભરો; આપનો જયધોલ જગતની અંતરપર્વત એક સરખો ગળ્યાં કરશે. આજ આપે મૈત્ર્ય વંશને મહા હિમ્મત રથાને પહોંચાડ્યો છે. આર્યાવર્તના ચક્રવર્તિ થવાનું માન આપે પ્રથમ જ પ્રાપ્ત કર્યું છે. હિન્દુધર્માનુસાર શ્રેષ્ઠપદ અથવા આપના ધર્માનુસાર

એ ચરવીર પ્રતિસ્પર્ધી મને કદિ મળ્યો નહતો. તેના શૈર્યનું આજ મારે
પરે ગૌરવ કરવાનું હતું. પરંતુ થયું તે થયું. વાર, એનું શન ક્યાં છે !”

“ તંશુની બહારની બાબુએ છે. ” કળાવતીએ કહ્યું.

“ ખૂન કેવી રીતે થયું ? ”

“ તલવારથી ગણું કાપીને. ”

“ તલવાર જડી છે ? ”

“ હા; તે શયની પાસે જ પડી હતી, અને અહિં આણેલી છે. ”

“ ખૂન કોણે કરેલું ? ખૂની મળી આવ્યો છે ? ”

“ હા; મૃગેન્દ્રને પકડવા માટે અમે ગયા ત્યારે તે મૃગેન્દ્રનું ખૂન
રીતે તેની શય્યા પાસે જ ઉભો હતો. તેને કેદ કરીને આવ્યો છે. ”

“ કાણુ છે તે હરામખોર ? કાણે તેને. તેના કુષ્ટ કર્મનો બદલો અને
રૂઢો સત્વર તેને મળવો જોઈએ. ”

કળાવતીએ પોતાની ખાસેના નોકરને સૂચના કરી. તે પ્રમાણે તે
ચિદાનંદ સ્વામીને લઈ આવવા ગયો.

“ તમે કોણુ ? ” અશોકે કળાવતીને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ આ કલિંગ દેશના પ્રધાન વીશખાનન્દનાં પત્ની; તેમનું નામ
જ્ઞાવતી છે. ” અશોકના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર કળાવતી બરાબર નહિ આપી
જો એમ સમજી સંપુજ્યાર્થ વચમાં બોલી ઉઠ્યો.

“ પરમ દિવસે ઇન્દ્રજીવન ગુફામાં છુરખો ઝોઢીને આજ બાઈ આવી
હતી કે ? ”

“ હા. ” સંપુજ્યાર્થે અવ્યક્તાં કહ્યું: “ કલિંગદેશ સર કરવામાં અમને
જ્ઞાવતીએ ભારે મદદ કરી છે. ”

“ પોતાના માલિક પ્રત્યે નિમકહસમી કરી અને રાજદ્રોહી થઇને જ
જો તમને મદદ કરી ને ? ”

મહારાજા અશોક અને સંપુજ્યાર્થની વચ્ચે આ પ્રમાણે સંવાદ
ચલતો હતો, તેવામાં કળાવતીનો નોકર ચિદાનંદ સ્વામીને લઇને દાખલ
થયો. સ્વામીના ચહેરાનું નિરીક્ષણ કરતાં અશોકે કળાવતીને પ્રશ્ન કર્યો:
“ રાજા મૃગેન્દ્રનું ખૂન આ સ્વામીએ કર્યું એમ તમારે કહેવું છે, કેમ ? ”

“ હા. ”

“ બરાબર જુઓ. વિચાર કરો. સંસારથી વિરક્ત સંન્યસ્ત વેપધારી
પ્ર સાધુએ રાજા મૃગેન્દ્રનું ખૂન કર્યું લાગે છે ? ”

યવાનું છે. મેં જેમ “ભારતવર્ષના પહેલા ચક્રવર્તિ” તરીકે સંબોધીને ભગવન્તને અભિનંદન આપ્યું, તે જ પ્રમાણે કરવા તમે સર્વ તૈયાર થયા છો, તે માટે હું મારું ભાષણ ખાસ કરીને હુંકારું છું. મને થએલો અવર્ણનીય આનંદ માત્ર શબ્દોથી જ વ્યક્ત નહિ થઈ શકે. નેકીદારો અને ચોપદારો, હવેથી તમે તમારા ગોખણીઆ શબ્દો લલકારવામાં જરા સુધારો કરો ને મહારાજના ચક્રવર્તિ પદનું સૂચન થાય તેવી નેકી પોષારો. ભારતવર્ષમાં હાલ વસતી તેમજ ભવિષ્યમાં પ્રલયદાળ પર્વતની પ્રત્યેક વ્યક્તિ અભિમાનપૂર્વક આર્યાવર્તના આ પહેલા ચક્રવર્તિનાં યશોગાન પોતપોતાની ભાષામાં ગાતી રહેશે !”

આટલું બોલી પ્રધાનશ્ચ પોતાના સ્થાને બેઠા, અને સૌ સરદારોએ “આર્યાવર્તના પહેલા ચક્રવર્તિ મહારાજ અશોકનો વિજય થાઓ” એવા પ્રચંડ-ધ્વનિથી અશોકનો જયજયકાર કર્યો. આ મંગળમય જયગર્જના થતાંની સાથે જ સમ્રાટ અશોક સિંહાસનારૂઢ થયા. રાજમાતા અને સંપુજ્યાચાર્ય અશોકના આ અને હવે પછી થનારા ભવ્ય ગૌરવને પોતે જ દારણમૂલ થયેલા માની મનમાં મનમાં પોતાનો જ દોષ દેવા લાગ્યા. તેમનાં પૂર્વનાં ઉત્સાહિત મ્હોં ઝાંખા પડી ગયાં તે તો પડ્યાં જ. પ્રચંડ જયધોષથી ઉત્તપ્ત થયેલો પ્રતિધ્વનિ વિરમ્યા પછી નેત્રમંદેતથી સૌને બેસવાની અગ્રણે સંજ્ઞા કરી.

“આચાર્યવર્ય અને માણસી !” અશોકે બોલવા માંડ્યું: “તમે તમારી મુક્તિથી તેમ જ કુમાર વીતારણે પોતાના સૌર્વથી કલિંગદેશ મર કર્યો તે માટે મગધ દેશનું રાજ્યપદ આપને આભારી છે. ઇદ્રપુરમાં દાખલ થયાને શી મુક્તિ પ્રમુક્તિઓ આપે કરી, તેમજ કુમાર વીતારણે પોતાનું સૌર્વ કંઈ રીતે દેખાડ્યું, એ બધું સાંભળવાની મને બહુ ઉત્કંઠા છે. પણ તે પછી નિરાંતે સાંભળીશ. અત્યારે તો કલિંગ દેશના રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી પાટલીપુત્ર ભણી પાછા ફરીએ, એમ મને લાગે છે. મૃગેન્દ્રરાજ ક્યાં છે ? તે સંધિ કરવાને ખુશી તો છે ને ?”

“તેમનું તો મધ રાત્રે ખૂન થયું છે.” કળાવતી એકદમ બોલી.

“યું ? રાજા મૃગેન્દ્રનું ખૂન ? મોટું આશ્ચર્ય !” અશોકે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“અને તે ખૂન ખુદ રાજામંદિરમાંજ; મૃગેન્દ્રરાજના રાધનમૃદ પાસેજ; ને તેના જ વિશ્વાસપાત્ર મંત્રીએ કર્યું !” આશ્ચર્ય દર્શાવનાં સંપુજ્યાચાર્યે કહ્યું.

“એમ જોય તો મારે તે જાણની જરૂર તપામ કરી જોઈએ. મૃગેન્દ્ર

જેવો શરવીર પ્રતિસ્પર્ધા મને કદિ મળ્યો નહતો. તેના શૌર્યનું આજ મારે
લાગે ગૌરવ કરવાનું હતું. પરંતુ થયું તે થયું. વાર, એનું શન કર્યા છે ?”

“ તંબુની બહારની બાજુએ છે. ” કુળાવતીએ કહ્યું.

“ ખૂન કેવી રીતે થયું ? ”

“ તલવારથી ગળું કાપીને. ”

“ તલવાર જડી ? ”

“ હા; તે શવની પાસે જ પડી હતી, અને અહિં આલેવી છે. ”

“ ખૂન કોણે કરેલું ? ખૂની મળ્યા આવ્યો છે ? ”

“ હા; મૃગેન્દ્રને પકડવા સારૂ અમે ગયા ત્યારે તે મૃગેન્દ્રનું ખૂન
કરીને તેની શય્યા પાસે જ ઉભો હતો. તેને કેદ કરીને આવ્યો છે. ”

“ કોણ છે તે હરામખોર ? લાવો તેને. તેના કુટ કર્મના બદલો બને
તેટલો સત્વર તેને મળવો જોઈએ. ”

કુળાવતીએ પોતાની પાસેના નોકરને સૂચના કરી. તે પ્રમાણે તે
ચિદાનન્દ સ્વામીને લઈ આવવા ગયો.

“ તમે કોણ ? ” અશોકે કુળાવતીને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ આ કલિંગ દેશના પ્રધાન વીશાખાનન્દના પત્ની; તેમનું નામ
કુળાવતી છે. ” અશોકના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર કુળાવતી બરાબર નહિ આપી
શકે એમ સમજી સંપુટાચાર્ય વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો.

“ પરમ દિવસે હન્દ્રલુપ્ત ગુફામાં શુરખો જોડીને આજ બાધ આવી
હતી કે ? ”

“ હા. ” સંપુટાચાર્યે અચકાતાં કહ્યું: “ કલિંગદેશ સર કરવામાં અમને
કુળાવતીએ લાગે મદદ કરી છે. ”

“ પોતાના માલિક પ્રત્યે નિમકહરામી કરી અને રાજદ્રોહી થઇને જ
તેણે તમને મદદ કરી ને ? ”

મહારાજ અશોક અને સંપુટાચાર્યની વચ્ચે આ પ્રમાણે સંવાદ
ચાલતો હતો, તેવામાં કુળાવતીનો નોકર ચિદાનન્દ સ્વામીને લઇને દાખલ
થયો. સ્વામીના ચહેરાનું નિરીક્ષણ કરતાં અશોકે કુળાવતીને પ્રશ્ન કર્યો:

“ રાજા મૃગેન્દ્રનું ખૂન આ સ્વામીએ કર્યું એમ તમારું કહેવું છે, કેમ ? ”

“ હા. ”

“ બરાબર જુઓ. વિચાર કરો. સંસારથી વિરક્ત સંન્યસ્ત વેદધારી
ના માધુએ રાજા મૃગેન્દ્રનું ખૂન કર્યું લાગે છે ? ”

“હા.”

“સ્વામીજી, ” અશોકે ચિદાનંદ સામું જોઈ પૂછ્યું: “આપનું નામ શું ?”

“ચિદાનંદના નામથી આ દેહ ઓળખાય છે.” સ્વામીએ ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“હરદ્વારના ચિદાનંદસ્વામી તે આપ પોતે જ ?”

“હા. મારા શિષ્યો અને હું હરદ્વારમાં નિવાસ કરીએ છીએ.”

“કળાવતી !” અશોકે ફરી દહતાથી પૂછ્યું: “હરદ્વારના આ ચિદાનંદ સ્વામીએ-રાજા મૃગેન્દ્રના ગુરુએ-જાતે રક્ષણ કરવાનું બાળુએ મૂકી ઉત્કર્ષે તેનું જ ખૂન કર્યું, એમ હજી પણ તમારું કહેવું છે, કે ?”

“ભગવન્ત, ” સત્યતાનો આકંઠરુપક બાવ બતાવતાં કળાવતી બોલી: “હું જે કંઈ બોલી છું તે બસબર વિચાર કરીને, તપાસ કરીને, તેમજ મારા મનની સંપૂર્ણ ખાત્રી થયા પછી જ બોલી છું.”

રાજા અશોક ક્ષણવાર આશ્ચર્યચકિત થઈ સ્તબ્ધ જ બેઠો. તે ચિદાનંદ સામે દષ્ટિ ફેરવી બોલ્યો: “સ્વામીજી, આપના પર મૂકાયેલો આરોપ આપ સમજી શક્યા હશે જ. આ બાબતમાં આપનો ખુલાસો શો છે ?”

“રાજા મૃગેન્દ્ર હજી જીવતા છે, એ જ મારે ખુલાસો છે.” ચિદાનંદે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

“માજી કલિંગાધિપતિ રાજા મૃગેન્દ્ર હજી જીવે છે ?”

“હા. તે કંઈ પણ રેઠણે જીવતા છે.”

તરત જ અશોકે મૃગેન્દ્રનું શવ લાવવાનો હુકમ કર્યો. શવ લાવવામાં આવ્યું. જુએ જો તો માથા વિનાનું એકલું ધડ !

“કળાવતી, આ શવને માથું નથી; તે ક્યાં છે ?” અશોકે પ્રશ્ન કર્યો.

“આ પ્રશ્નને ઉત્તર મારા કરતાં આ સંન્યાસી વધારે સારી રીતે આપી શકશે.”

અશોકે પૂછ્યું: “ચિદાનંદ, આ શવ કોનું ?”

“રાજા મૃગેન્દ્રનું ન હોય.” ચિદાનંદે જવાબ આપ્યો.

“શવ ઉપરથી એમ કહી શકો છો ?”

“રાજા મૃગેન્દ્ર જીવે છે તે ઉપરથી.”

“કળાવતી! આ શવ રાજા મૃગેન્દ્રનું જ છે એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો ?”

“આના અંગ ઉપરના પોપાક ઉપરથી, તેની તહેનાતમાં રહેનારા નોકરાએ આ શવ ઓળખ્યું તે ઉપરથી, તેમજ મારી પોતાની જાતની માહિતી ઉપરથી.”

રાજા અશોક થોડીવાર સુધી વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો. તેને સ્વામી ચિદાનંદની ચેષ્ટાતાની સારી રીતે માહિતી હતી. મૃગેન્દ્ર પ્રતિ ચિદાનંદને નિઃસિમ ગ્રેમ હતો, એ તે સારી રીતે જાણતો હતો, અને તેથી ચિદાનંદને હાથે આવું દુષ્ટ કાર્ય કદિ થાય જ નહિ, એમ તેને લાગ્યું. પણ મૃગેન્દ્ર જીવતા હોય તો તે ક્યાં છે એ પૂછતાં તેનો કશો ઉત્તર ચિદાનંદે આપ્યો નહિ, અને કળાવતી તો આ શવ મૃગેન્દ્રનું જ છે એમ જાતી ઠોકીને કહેતી હતી. આથી અશોક હંડા વિચારમાં પડી ગયો. ક્ષણવાર વિચાર કરી પ્રધાન રાધાગુપ્ત પ્રત્યે તે બોલ્યો:

“પાંચ લાયક ગૃહસ્થોનું એક પત્ન્ય કરો અને તેની સમક્ષ આ શવની નિરીક્ષા કરાવી તેનું અથડતિ વર્ણન લખી લ્યો; અને પછી રાજા મૃગેન્દ્રના શવને જોટલા સન્માનથી અભિસંસ્કાર કરવો જોઈએ તેટલા જ સન્માનથી ધાર્મિક રીતિને અનુસરીને તેનો અભિસંસ્કાર કરો. આ કળાવતી અને અન્ય જે જે માણસોને આ જાળતની માહિતી હોય તે સર્વને એક મામ પછી પાટલીપુત્રના આપણા ન્યાયમંદિરમાં હાજર થવાની આજ્ઞા કરો. આ શવના અંગ પરનાં કપડાં, તલવાર અને ખીજો જે કાંઈ મુદ્દામાલ હોય તે પાટલીપુત્ર રવાના કરો. રાજા મૃગેન્દ્રનું ખૂન થયું હોય તો તે જાળતની માથે ચોકસ ખાત્રી કરવી જ જોઈએ.”

પ્રધાન રાધાગુપ્તે પોતાની ડોક સહેજ નમાવી અશોકની આજ્ઞાને શાબ્દિક સંમતિ આપી.

“સ્વામીજી !” ચિદાનંદને સંજોધી અશોકે કહ્યું: “તમારે પણ અમારી સાથે રાજધાની પાટલીપુત્ર આવવું પડશે. તમારા માટે તમારા વેપને જાજો તેવી જ ગ્રાહવણ કરવામાં આવશે પ્રધાનજી, સ્વામીજીની દરરોજની ધાર્મિક ક્રિયામાં કોઈ પણ જાતની ખલેલ ન પડે એવો બદાલગત કરવો. તેમનાં સ્નાનસંખ્યા, જપમ્લ, આહારપાણી, નિલનિવસ અને તેમનું અન્ય ચારિત્ર તેમની જ મરજી મુજબ રહેવા જોઈએ. અને”-

“ ભગવન્ત, ” સંપુષ્પચાર્યની મત્સરતાને વાચ્યા આવી: “ એ સર્વ રાજનીતિ વિરુદ્ધ છે. જેણે ખૂન જેવો ધોર અપસાધ કર્યો છે, તેને એક હલકા કેદીની પેઠે રાખવાને બદલે આટલી બધી સગવડ કરી આપી તેની મરજી પ્રમાણે વર્તવા દેવામાં આવે તેથી રાજનીતિ કેટલી પતિત થાય છે, તેનો આપ વિચાર કરો. ”

“ આચાર્ય, રાજનીતિ રાજ માટે કે તેની સંસારી પ્રજા માટે છે. આપના જેવા સંસારવિરક્ત લિક્ષુએ તો આવી વ્યાજતર્મા માથું ન મારવું, એ જ વધારે સાફ. ચિદાનંદ સ્વામીના આજ પર્યંતના વિમલ ચરિત્ર તરફ જોતાં, તેમનો વેપ અને વૃત્તિ લક્ષમાં લેતાં, અને રાજ મૃગેન્દ્ર સાથેના તેમના સંબંધનો પુરતો વિચાર કરતાં, મને તે તદ્દન નિરપસાધી જ લાગે છે. ”

અશોક આગળ બોલતો જ હતો. પણ કળાવતી, રાજમાતા અને સંપુષ્પચાર્ય એ ત્રણેના કાન પર ચિદાનંદ નિરપસાધી છે એવો શબ્દ પડ્યો. કે તરત જ પોતે ક્યાં બોલ્યા છે તેનું પણ તેમને લાન ન રહ્યું અને ત્રણે એક સાથે બોલી ઉઠ્યા: “ શું ચિદાનંદ નિરપસાધી છે ? ”

“ મને એમ લાગે છે. આટલી બધી ઉતાવળ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. તમારા શત્રુને હું આજે જ છોડી દેતો નથી. પાટલીપુત્ર ગયા પછી મારે આ બાબતની સંપૂર્ણ ચોકસાઈ કરવી છે. ચિદાનંદ દોષિત હરશે તો આવા પવિત્ર પોષાકનો દંભ ધારણ કરી ખૂન જેવું અધોર કામ કરનાર અને ગ્રહપ્રેમનો ઉમંગકો બતાવીને પરમપ્રિય શિષ્યનું ખૂન કરનાર આ સ્વામીને હું એવી તો સખ શિક્ષા કરમાવીશ કે જે સંભિગતા જ તેના કાન ફૂટી જાય. અને જો કેવળ દેશશુદ્ધિ, ધાર્મિક વિરોધ કે અતિરપર્ધાપણાને લઈને જ સ્વામીજીના પર આવો ભયંકર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હશે તો કળાવતી, આ પવિત્ર સંન્યાસી કે જે પરધર્મીઓમાં પણ પૂજ્ય મનાય છે એવા ક્રોધ પુરુષ ઉપર મૂકેલા વ્યર્થ તદ્દોમન અને તેને પહોંચાડેલા અપમાનનો બદલો લેવા માટે એવી જ સખ સખ તમારી વાટ જોઈ રહી છે, એ ચોકસ માનજો. ”

અધોર ફૂલ કરનારી કળાવતીને પણ અશોકના આ બાવબુધો બધા તેનું હૃદય ફકકડવા લાગ્યાં. પણ તે બધની અસર તેણે દોષને દોષી નહિ. તે પોતાના દાયમાંની તલવાર સાથે રમત કરતી બોલી: “ સત્યનો પ્રસંગ થોડા જ વખતમાં પડ્યો. ”

તેને દોષએ જવાબ આપ્યો નહિ. ચિદાનંદને પાછા જવાની રજા મળી. કળાવતીનું કારસ્થાન જોઈ તે દિગ ચંદ્ર ગયા. સ્ત્રીચરિત્રને દોષ કળી શક્યું નથી, એ લોકસિદ્ધાન્ત-વનમાંની હરિણી કે દેલમાં ન દેખાતો સિદ્ધાન્ત-સત્ય છે, એમ જગતમાં આવ્યા પછી તેમને આજ પહેલું જ લાગ્યું !

ચિદાનંદ સ્વામીના ગયા પછી દરબાર લાંબો વખત સુધી ચાલ્યો નહિ. રાજમાતા અને સંપ્રજ્ઞચાર્યની સહાયથી રૂઢ વિશાખાનંદને ઇન્દ્રપુરનું રાજ્યસિંહાસન પ્રાપ્ત થયું, પણ તેના બદલામાં તેને અને આખા કલિંગ દેશને ઐદ્ધર્મની દોષા લેવી પડી. મગધ દેશના ઐશ્વર્યશાલી, અઠવર્તી અશોકના રાજ્યછત્રનીચે કલિંગ દેશ આવ્યો. અને હિન્દુધર્મનું ને ઇન્દ્રપુરનું ગૌરવ-શાળી નામ નામશેષ થયું. કલાવતી કલિંગ દેશની રાણી થઈ. તેની પ્રતિજ્ઞા પાર પડી. બોધ્યાવસ્થામાં તેનું લાડથી પાલનપોષણ કરનાર મૃગેન્દ્રરાજ અને તેના કુટુંબની અવદશા થઈ. આવો આનંદનો પ્રસંગ છતાં કળાવતીની મુખમુદ્રા પર શ્યામતા કેમ છવાઈ ગઈ હતી ?

કલિંગદેશની રાજ્યવ્યવસ્થાની બાબતમાં સંપ્રજ્ઞચાર્ય અને રાજમાતાની સૂચનાઓનો અશોકે એક કષ્ટલત પર સ્વીકાર કર્યો હતો. તે કષ્ટલત એ હતી કે “ રાજા મૃગેન્દ્ર જીવતો માલૂમ પડે અગર તો તેનો મુવં-રાજા જીતેન્દ્ર ઐદ્ધર્મ સ્વીકારે અને ઐદ્ધર્મને રાષ્ટ્રધર્મ તરીકે માન્ય કરે તો કલિંગ દેશ તેને સ્વાધીન કરવો. આ શરતે જ વિશાખાનંદ પોતાની નવવધૂ કળાવતીની લાગવગથી કલિંગદેશનો રાજા થયો, અને કળાવતી તેની રાણી થઈ. તેનું કારસ્થાન નિર્વિધને પાર પડ્યું. તેના મનના મનોરથ કળા-જૂત થયા હોય એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ તેના હૃદયમાં શાંતિ કે સમાધાનનો એક અંશ પણ હજી હતો નહિ !

યુવરાજા જીતેન્દ્ર હિન્દુધર્મનો સુસ્ત અભિમાની, ચિદાનંદનો પટ્ટશિખ, મૃગેન્દ્રના જેવો જ તાપ્ત અને દૃઢ સ્વભાવનો હતો. કળાવતીને ખાત્રી હતી કે, ત્રણે કાળમાં પણ જીતેન્દ્ર ઐદ્ધર્મનો સ્વીકાર કરે એ વાત બનવી અસંભવિત છે. મૃગેન્દ્રરાજનું તો ખૂન થયું છે એમજ તે પ્રતિજ્ઞાદન કરતી હતી. તોપણ અશોકે કરેલી શરતથી તેને ચિંતા-પુર ચવાનું શું પ્રયોજન હતું ? કાંઈ પણ જાતની ચરત સિવાય કલિંગ દેશનું રાજ્ય પોતાને મળે એવી તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી; પણ તે પૂર્ણ થઈ નહિ. રાજા મૃગેન્દ્રનું મરણ થયું છે અને કુમાર જીતેન્દ્ર ઐદ્ધર્મનો

કદી પણ સ્વીકાર નહિ જ કરે એવી ખાત્રી દેવાથી સંપુષ્ટાચાર્ય અને રાજમાતાને અશોકે કરેલી શરતમાં શિષ્ટસંપ્રદાયના કરતાં વિશેષ કાંઈ પણ લાગ્યું નહિ. પણ, અશોકે કરેલી શરત સાંભળતાં જ કળાવતીનો શ્વ સુંઘાવા લાગ્યો. આવી શરત ન કરવાનું અશોકને કહેવાની તેની જરા પણ હિંમત ન હતી. તેના પાતછી હૃદયમાં પોતાના સ્વતંત્ર સુખમાં કંટક રૂપ થઈ પડનારી આ શરત દૂર કરવાના વિચારો ઉદ્ભવવા લાગ્યા. છેવટે તેનો નીચ વિચાર એટલે સુધી લાંબાયો કે, જો આ શરત દૂર ન થાય તો શરત કરનારને જ આ જગતમાંથી ઉમેડી નાખવાના નીચ વિચાર સુધી પણ તે પહોંચી ગઈ. તેજસ્વી અશોક હજી પોતાના સિંહાસન પર બેઠો હતો. તેના તેજસ્વી ચહેરા પ્રત્યે કળાવતીએ એક લિપણુ દૃષ્ટિ ફેંકી, અને “આ શરત કરનારને જ જગતમાંથી દૂર કર્યો હોય તો !” આ શબ્દો દોડમાંને દોડમાં જ બહાળી. તેની લિપણુ મુદ્રા જોઈ અશોક બોલ્યો : “કળાવતી, તમારા મનની સ્થિરતા પર મારી શરત બહુ અમર કરી હોય એમ જાણે છે. પણ હું તે માટે નિરૂપાય છું. જો મૃગેન્દ્ર શ્વતો હોય તો ત્યાં પહોંચે પણ પ્રધારની શરત વગર અને કુમાર જીતેન્દ્ર જો બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કરે તો તેને તેનું રાજ્ય મારે પાછું આપવું જ જોઈએ. હવે રહી માત્ર શોભનાની વાત.”

“મૃગેન્દ્રકન્યા શોભનાનો હવે વિચાર કરવાની કશી જરૂર જ રહી નથી.” રાજમાતા બોલ્યાં : “મૃગેન્દ્રનું કુટુંબ રાજપૂતથી લગભગ બધું થઈ પડ્યું છે તેથી શોભના સાથે વીતારોક્ષનાં લગ્ન કરવામાં હવે આપણને મોટો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે; માટે શોભના સાથે હવે આપણને કાંઈ કામ રહ્યું નથી.” થયું. લીલા તંત્રમાં ભરેલો દરબાર બરખાસ્ત થયો. દરબાર બરખાસ્ત થવાની ગડબડનો લાભ લઈ રાજમાતાએ યુવગજ જીતેન્દ્રને શ્વતો પકડી લાવવાનો હુકમ અશોક પાસેથી મેળવી લીધો !

આર્યાવર્તનો પહેલો ચક્રવર્તી સમ્રાટ અશોક પોતાના ચક્રવર્તીપણાને પહેલો દરબાર બરખાસ્ત કરી છડીદારોની નેકીના પોષાર સાથે બહાર જવા લાગ્યો. તેના પર એક કોટર દૃષ્ટિપાત કરીને, દાંત કચકચાવીને કળાવતી પોતાના મનમાં જ બહાળી કે — “જો તે શરત કમી ન જ થાય તો તે શરત કરનારને જ આ જગતમાંથી દૂર કર્યો હોય તો ! !”

હતો, અને તેથી પોતાના કામધધાને રજા આપી હતી. આજના મહોત્સવ નિમિત્તે નગરમાં સર્વ વ્યાપાર લગભગ બંધ જ હતો. આ મંગલ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા સારૂ સર્વ નગરજનો એકત્ર થયા હતા.. પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે દોષ રત્નવૃષ્ટિ, તો દોષ મોતીની વૃષ્ટિ, તો દોષ તે બન્નેના અભાવે પુષ્પવૃષ્ટિ અશોક પર કરવાને સર્વ નાગરિકો તૈયાર ઉભા હતા. પૂર્વદિશામાં સૂર્ય પશુ પોતાના સુકુમાર કર આગળ કરીને અશોકનું સ્વાગત કરતો હતો. એટલામાં પશ્ચિમ દિશામાંથી મંગલ વાદ્યોનો સુસ્વર સંભળાવા લાગ્યો. રાજા અશોકે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો એમ સર્વની ખાતરી થઈ. “ભગવંત અશોકનો ત્રિકાળ જય” એવી ગંબીર જયગર્જના ફેટલોક વખત સુધી શહેરમાં ફેલાઈ રહી.

રાજા અશોકની દૈદિયમાન મૂર્તિ પશ્ચિમદિશામાં પ્રકાશિત થઈ. અશોકનો અપ્રતિમ પ્રભાવ જોઈ સૂર્યનાસયણ પોતે પણ કંઈક મ્હાન થતો જણાયો. એ વખતે બાહરવિના તેજના કરતાં પશ્ચિમ દિશામાં ઉદિત થયેલા આ રાજસૂર્યનું તેજ જ વિશેષ લાગતું હતું. રાજા અશોક હાથી પર સુવર્ણની અબાડીમાં કુમાર વીનાશોકની સાથે બેઠો હતો. પ્રધાન રાધાગુપ્ત પ્રમન્ન મુદ્રાથી અશોકના હાથીની નેડે પોતાનો ઘોડો ચલાવતા હતા. રાજા અશોકે પ્રાપ્ત કરેલા ચક્રવર્તી પદ માટે તેને અલિનંદન આપવા સારૂ ભારતવર્ષના ધણાખરા રાજાઓ આજે પાટલીપુત્રમાં આવ્યા હતા, અને તેઓ પણ પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે હાથી પર બેસીને સ્વારીની ગોલામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. આ સમયે રાજમાતા શુદ્ધિમતી અને સંપુષ્ટાર્ય પોતાનાથી બને તેટલું મંલિર્ષ ધારણ કરીને આ અદ્વિતીય આનંદ અને ઉત્સાહમાં ભાગ લેવામાં અપવાદ રૂપ બનીને એક જ રથમાં બેઠાં બેઠાં રાજ્યમંદિર તરફનો માર્ગ નિહાળી રહ્યાં હતાં. જે જે સરદારો અને લશ્કરીઓએ યુદ્ધમાં શૌર્ય બતાવ્યું હતું તે સર્વ પોતપોતાની પદ્ધિ પ્રમાણે હાથી પર, રથમાં, કે ઘોડા પર બેઠેલા હતા, અને પ્રજાજન તરફના સ્વાગતનો અત્પાંશ ભોગવતા હતા. સૌની પછવાડે સંપુષ્ટાર્યનો મહાન શિખવર્ગ “નમો શુદ્ધાય” એ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતો કરતો રસ્તા પર વેરાયલાં પુષ્પો ક્યારતો ધીમે ધીમે ચાલતો હતો. આ પ્રમાણે પુર દમાં અને હાડમાથી રાજસ્વારી પ્રજાજનની આશિષ અને વિજયની વધાઈઓ લેતી પુષ્પવૃષ્ટિ વચ્ચે રાજમંદિરમાં આવી પહોંચી.

આજના મંગલમય પ્રસંગ માટે ખાસ સજ્જારેલા રાજમંદિરના બાબ

દિવાનખાનામાં રત્નજડિત સિંહાસન પર રાજા અશોક આરૂઠ થયા. માંડલિક રાજાઓ, સરદારો, નગરજનો, અને લશ્કરના અમલદારો, વગેરે સૌ પોતા-પોતાના સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા. સવારી રાજમંદિર પાસે પહોંચતાંની સાથે જ 'ધર્મકાર્યનું કોઈક બહાનું' બતાવી સંપ્રુષ્ટાચાર્ય અને રાજમાતા ત્યાંથી સંછી ગયા હતાં. દરબારમાં અંજળજો અને માંડલિક રાજાઓ અશોકનું આજ્ઞે જ સન્માન કરનાર હતા તે જોતાં પોતાની દેખીલાવના વખતે પ્રકટ થઈ જાય એવી બીતિથી તેઓ આજના દળદળાણમાં દરબારમાં હાજર રહ્યાં નહિ. કુમાર વીતાશોકને પણ દરબારમાં હાજર ન રહેવા દેવાનું સંપ્રુષ્ટાચાર્યે રાજમાતાને સૂચવ્યું હતું; પણ વીતાશોકને અશોકની પાસે જ રહેવા દેવો, કારણ કે તે વગર અશોક પ્રત્યે તેની વેરલાવના સંપૂર્ણ રીતે બાંધત નહિ થાય, એવો રાજમાતાએ સંપ્રુષ્ટાચાર્યને ઉત્તર આપ્યો હતો. સંપ્રુષ્ટાચાર્યે રાજમાતાના આ વિચારને અનુમોદન આપી તેની સ્તુતિ કરી તેથી વીતાશોક પોતાના ભાઈ પાસે જ દરબારમાં બેઠો હતો.

આજ રાજા અશોક આ લોકમાં પ્રાપ્ત થતા વૈભવના ઉચ્ચ શિખરે વિરાજ્યો હતો. ભારતવર્ષના સઘળા રાજાઓ તેનું માંડલિકત્વ સ્વીકારીને તેની તેજોગમ, ઔર્ધ્વપૂર્ણ મૂર્તિ પાસે તેના ગૌરવમાં વધારો કરવા હાજર થયા હતા. સમગ્ર ભારતવર્ષ પર હકુમત ચલાવવાનું વિશાળ સામર્થ્ય તે એક જ બ્યક્તિમાં દ્રષ્ટિએચર થતું હતું. તે વેળા ભારતભૂમિ એક સુસર્ણુભૂમિ જ હતી. તેના ઉદરમાં પાકતાં રત્નો, તેના પૃથ્થભાગ પર પાકતા ધન ધાન્યાદિ, તેના ઉપવનોમાં પાકતાં ફળફુલાદિ અને તેને ઘૂંઘારવા સારૂ પોતાની છંદગી પર્વત ધડેલાં આબૂપહો, ધર્યાદિ અઢળક લક્ષ્મી એ સર્વ આજ અકવર્તી રાજા અશોકના ચરણ આગળ લીન થઈને ઉભી હતી. પરંતુ આવી સંપત્તિ, વૈભવ કે સામર્થ્યનો અનુભંગિક દોષ રાજા અશોકનામાં જરાએ નહતો. તેનામાં સંપત્તિની ખુમારી નહતી, વૈભવનો મિત્તળ નહતો, અને સામર્થ્યનું અભિમાન નહતું. લુઓ, મહા-રાજા અશોક અલંકારોથી પોતાનો દેહ વણબધા વગર, મનને ગર્વનો સ્પર્શ પણ કરવા દીધા વગર, સાદો પણ સભ્ય પોશાક પહેરી પ્રસન્નતાથી રાજસિંહાસન પર બેઠો બેઠો પોતાના માંડલિક રાજાઓને કુશળ સમાચાર પૂછે છે. અશોકના માંડલિક રાજાઓ ચળકતાં જરીનાં કપડાં તથા અલંકારો-થી વિભૂષિત થઈ રત્નવડે દેદીપ્યમાન દેખાય છે. અશોકે માત્ર ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી દેત તો તેના તે જ માંડલિક રાજાઓએ ભાલદાર, ચોપ-

દાર અને પાનદાની ઉપાડનારના જેવાં કામો પણ ઉત્સાહ પૂર્વક કર્યા હોત. આ દરબારના પ્રસંગે કેટલાક રાજાઓ પોતાને ચક્રવર્તીના ચોપદાર તો કેટલાક ભાલદાર તરીકેનું તેમજ ખીજાં માનારપદ કામો કરવાનું માન મળશે, એવી મહત્વાકાંક્ષાથી આવેલા હતા. મથુરાના રાજાએ તો પોતાની તેવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત પણ કરી હતી. પણ રાજા અશોકે, ‘આપ રાજા છો, આપનું માન મોટું છે, આપ મારા અતિથિ હોવાથી મારે જ આપની સેવાસુશ્રુષા કરવી જોઈએ,’ એમ માનપૂર્વક કહી તેની ઇચ્છા પ્રત્યે પોતાની નામરજી બતાવી હતી.

સર્વ માંડલિક રાજાઓ મહારાજા અશોકનાં સારાં વચ્ચે જોઈ પોતે મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરેલાં હોવાથી શરમિંદા થઈ ગયા. ખુલ્લામાં બેઠેલા એક બે રાજાઓએ તો પોતાની માળાઓ મળામાંથી કાઢી કોઈ ન લુએ તેમ હળવેથી પોતાના ખીસામાં મૂકી પણ દીધી. સર્વ બેસી ગયા પછી પ્રધાન રાધાશુપ્ત પોતાની બેઠક પરથી ઉભા થયા. તેમણે ઈંદ્રપુરની જાવણીમાં ભરેલા દરબારમાં જે ભાવણ કર્યું હતું તેની ધણીખરી પુનરૂક્તિ અહીં કરી. તેણે મહારાજા અશોકની યોગ્યતા સમજાવ્યા પછી ચક્રવર્તી પદ એટલે શું તેના વિસ્તારથી ભરવને અર્થ સમજાવ્યો ને ઉપરે બોલ્યા—

“શૂતકાળની તનારીખમાં ચક્રવર્તી એ નામ હું આજ પર્યંત વાંચતો આવ્યો છું. જ્યાં જુદા જુદા ધર્મો એકમથ્યાચ્છેદપણે ચાલે છે, ઉઘાડી રીતે ધર્મની બાબતમાં નવા ઇલચ ચાલે છે, તેવા આ સમગ્ર ભારત વર્ષમાં એકદમ પોતાની સત્તાની આગ્રા પ્રવર્તાવવાનું પ્રથમ માન આપણા ચક્રવર્તી મહારાજા અશોકે જ મેળવ્યું છે. અને તેથી તેમના નામનો ત્રણ વખત જાણપ કરી અને તેમને મળેલું આ પદ તેઓ અખંડ ભોગવો એવી ઈચ્છા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી હું મારી જગ્યાએ બેસી જવાની ગમ લઉં છું.” છૂટ જ સર્વેએ ઉભા થઈને ત્રણ વખત “ચક્રવર્તી મહારાજા અશોકનો જય હો.” એવા જાણપથી દરબાર ગળાવી મૂક્યો.

. આ પ્રસંગ જાણપનો પ્રતિષ્ઠિત હેઠ ગમનમંડળ સુધી પહોંચી ગયો. ત્યાર પછી પ્રગજનમાંથી એક બે મુખ્ય નાગરિકોએ, “આવા ચક્રવર્તી રાજાને મેળવવા મારે અમે અમને પોતાને ભાગ્યદાળી સમજીએ છીએ. પ્રભુ, મહારાજા અશોકને દીર્ઘાયુ આપો.” એવી મતવચનનું ભાવણ કર્યું ત્યાર પછી માંડલિક રાજાઓની વતી મથુરાના રાજા ચક્રવર્તીનું અભિ- નંદન કરવા ઉભા થયા, અશોકના મંગલગાન કરતાં તે બોલ્યા:

“ચક્રવર્તી પદ મેળવવું એ કાંઈ સામાન્ય વાત નથી. ચક્રવર્તી રાજા એ-
ટલે મૃત્યુલોકનો ઈંદ્ર. ઈંદ્રના ઐશ્વર્યના જોટલું જ તેનું ઐશ્વર્ય હોય છે.
ઈંદ્રની વિભૂતિ જોટલી તેની વિભૂતિ હોય છે! જે દેશનો રાજા ચક્રવર્તી
થાય તે દેશ દેવલોક જ સમજવો. તે દેશનો ચક્રવર્તી રાજા તે ત્યાંના ઈંદ્ર
સમજવો. કેવળ સૈન્યબળ કે સ્વરૌપ્યથી ચક્રવર્તી પદ મળતું નથી. પુણ્યથી
સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ ચક્રવર્તી પદ તો તેના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.
તે ચક્રવર્તી પદ આજે મૌર્યકુલોત્પન્ન સમ્રાટ અશોક મહારાજને પ્રાપ્ત
થયું છે. અને તે માટે હું સર્વ રાજાઓની વતી અંતઃકરણ પૂર્વક તેમને
અભિનંદન આપું છું. તેમનામાં જે જનજવલ્ય ધર્મલક્ષિત ઝગડા રહી છે,
ખરા ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે રાત્રિ દિવસ તેઓ જે પ્રયત્ન કરી રહ્યા
છે, અને પોતાના સુખનો ભોગ આપીને કેવળ ધર્મવૃદ્ધિ માટે જ પોતાનું
જીવન અર્પણ કર્યું છે, તેથી તેમના પર ભગવાન શુદ્ધદેવ બહુ જ પ્રસન્ન
થયા છે. તે સર્વ દેવોના પ્રિય નહોત તો ચક્રવર્તી પદ તેઓ મેળવી શક્યા જ
નહત. તેમના જ પિતામહ મહારાજ ચન્દ્રગુપ્ત કાંઈ ઓછા શરવીર ન હતા.
તેમનું સૈન્ય પણ અખૂટ હતું તેમ છતાં પણ કટલાક વર્ગો સુધી પ્રયત્ન કર્યા
છતાં તેઓ ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ, અને ચક્રવર્તી પદ મહારાજ
અશોકે સહજમાં પ્રાપ્ત કર્યું એ પ્રભાવ શાનો? ચન્દ્રગુપ્તનામાં ધર્મપ્રેમ
બિલકુલ ન હતો. સામા તે યૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ કરતા, અને તેથી તે
ચક્રવર્તી થાય એ જોવાની દેવોની મરજી નહતી. મહારાજ અશોક દેવોને
બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યા છે, અને તેથી તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા ગૌરવમય ચક્રવર્તી
પદ માટે અભિનંદન આપતી વખતે નજરાણા તરીકે અમે સર્વ રાજાઓ
અને પ્રજાજન તરફથી એક અત્યંત ઉચ્ચ અને પવિત્ર પદ્ધિ તેમને અપાવી
જોઈએ, એવી મારી નક્કી સૂચના છે. આજના દિવસના સમારક તરીકે
મહારાજાશ્રીએ પોતાના નામની પહેલાં ‘દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી’ એવી સંજ્ઞા
જોડવી. મર્વ રાજાઓ તેમજ ભરતખંડની સમસ્ત પ્રજા મહારાજ અશોક-
નું નામ લખતાં તેની પહેલાં ‘દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી’ એ જગતનાં ઉચ્ચ
પદનો ઉપયોગ કરે, એવી મારી સૂચના છે.” એટલું બોલી પોતાની
સૂચનાનું પરિણામ શું થાય છે, તે જોતા તે પોતાની જગ્યાએ બેઠા. આ
સૂચના સર્વ રાજાઓ તથા પ્રજાજનને પસંદ પડી. તેમજ મહારાજ
અશોકે પણ સર્વ માંડલિક રાજાઓ તેમજ પ્રજાજનના આગ્રહની અવગણના
કરવી એ ઠીક નહિ એમ ધારી “દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી” એ ઉપપદનો

સ્તીકાર કર્યો. મહારાજ અશોકનો આ નૂતન ઉપપદ સાંચે, “દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી ચક્રવર્તી મહારાજ અશોકનો જય હો !” એવો જયધોષ દરબારમાં ગાજી રહ્યો.

ત્યાર પછી માંડલિક રાજાઓ તેમજ પ્રજાજનોના અભિનંદનનો પ્રત્યુત્તર આપવા મહારાજ અશોક સિંહાસન પરથી ઉભા થયા અને ગંભીર સ્વરે બોલવા લાગ્યાઃ “મારા પ્રિય પ્રજાજનો અને સર્વ માંડલિક ભૂપતિઓ, તમેજી અને દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શીનું જે ઉપપદ આપ્યું તે માટે હું તમારો સર્વનો આભાર માનું છું. આ પદિ ગ્રહણ કરતી વખતે મેં મારા ગત આયુષ્યનું સિંહાવલોકન કર્યું કે મેં દેવોને પ્રિય થવા જેવું કંઈ સંકૃત્ય કર્યું છે કે નહિ ? તો મેં મારા ગત જીવનમાં શું જોયું ? મારો જૂતકાળનો ઇતિહાસ ધણે જ બયગ્રહ દેખાયો. ખૂન અને રક્તપાત સિવાય કંઈ પણ દેખાયું નહિ. આ ખૂન અને રક્તપાત બ્યવહાર નિમિત્તે થયાં હોત તો મને આટલાં બધાં ભયંકર અત્યારે લાગત નહિ. ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા માટે-ધર્મ માટે, અહિંસાના તત્વને અત્યંત ઉચ્ચ પદે સ્થાપનાર ધર્મ માટે-મેં આજ સુધીમાં અગાનતાથી લાખો ખૂન કર્યા અને કરાવ્યા, રકતની નીકા વહેવડાવી પરમપૂજ્ય લગ્નરત્નભિને મેં અપવિત્ર કરી, મનુષ્ય ત્વને બદો લગાડ્યો ! મનુષ્યની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઔદ્ધર્મ પળાવવાને મેં ફરજ પાડવા માંડી અને જે ન પાળે તેના વધ કરાવ્યા. આવા વધને હું ખૂન કહું છું, અને હવે પછી આવા પ્રકારના વધ ખૂનમાં ગણાઈ તે કરનાર શિક્ષાને પાત્ર થશે, એ હું મને પોતાને તથા મારી સર્વ પ્રજાને જાહેર કરું છું. જેણે સુવાવસ્થામાં આવાં અધોર કૃત્ય કર્યા અને તે અધોર કૃત્યને ધર્મ માન્યો, તેને પોતાનાં દુષ્ટ કૃત્યો માટે આટલો બધો વહેલો પશ્ચાત્તાપ થાય, એ પણ એક આશ્ચર્યની વાત છે. દેવની કૃપા વિના કદિ પણ આમ એકદમ થાય જ નહિ. હું પ્રજાજનો ! તમારા રાજા-દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ નિસ્તીર્ણ કલિંગ દેશને પાદાક્રાંત કર્યો, લાખો લોકોને ગુલામ તરીકે દેદ પકડ્યા તેમાં એક લાખ લોકોનો ભોગ અપાયો છે. પરંતુ ખરો લાભ એ થયો છે કે કલિંગવિજય પછી તમારા રાજાની વૃત્તિ ખરા ધર્મગ્રન્થે વળી છે. “અહિંસા પરમોધર્મ”-“અહિંસા એજ પરમ ધર્મ છે” એવી હવે તેની ચોકસ ખાત્રી થઈ છે. કરેલાં કૃત્યો માટે હવે તેને સંપૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થયો છે. કલિંગવિજય પછી હવે તેના મનને એટલી તો ઉપસતિ થઈ છે કે તે હવેથી પોતાના તન, મન, અને ધનથી ખરા ધર્મનું પાલન કરશે, અને

અહિંસામય રીતે તેનો પ્રચાર કરશે. દેવોને પ્રિય થવા કોઈ પણ કાર્ય અઘાપિ પર્યંત મારાથી નો કે થયું નથી, તોપણ મારાં કૃતકર્મોનાં પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ મારા મનને થયો છે, અને હવેથી ખરા-દયામય ધર્મનો પ્રચાર કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે અને તેથી જ હું દેવોને પ્રિય થઈ પડ્યો. હોઈશ એમ માની તમોએ આપેલી પદ્ધતિ હું આનંદથી સ્વીકાર કરું છું.

“ નવીન દેસ જીતવા માટે જે ગ્રાણ્યહાનિ થાય છે, તે માટે મને ખરાબ તો લાગે છે જ, પરંતુ મને તે કરતાં વધારે ખરાબ લાગે છે તે એ કે આવે પ્રસંગે પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારાં, સદાચારી, નીતિમાન આચારક, સત્યશીલ બ્રાહ્મણુ શ્રવણુ વગેરે લોકોને લગાઈની ધમાલમો અત્યંત હેરાનગતી ભોગવવી પડે છે. તેમના આશ્રયસ્થ થા તો પ્રોતિપાત્ર માણસો મુદ્ધમાં માર્યા જવાથી તેમને વિયોગનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે, અને પોતાના ગ્રાણ્ય બચાવવા તે નાસી છટે તો ઘરખાર, ઈશ્મિત્ર, સર્ગા સંબંધીનો નાશ થયેલો તેમને જોવો પડે છે. કલિંગવિજય વખતે આવા લાખો લોક-માંના ઢોધ પાણીમાં ડૂબીને મુઆ, ઢોધ લગાઈમાં કપાઈ ગયા, અને ઢોધ કેદ પકડાયા. આ બંધાનો વિચાર કરતાં આ તમારા દેવોને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને સહસ્રગણુ દુઃખ થાય છે. ગ્રાણ્ય માત્રને નિર્ભયતા, અને મનુષ્યોને વર્તવા દેવામાં સહૃદયતા એ બે જ બાબતો ધર્મવિજયની પતાકા છે ! પ્રિયદર્શી રાજાને પોતાના રાજ્ય માટે જે કોઈ પણ અભિમાન છે તે તો આ બેજ બાબતો માટે છે. ધવન રાજા એન્ડીયોકસ અને તેની પેલી તરફ દાલમી, એન્ડીગોસ, માગસ, અને અલોકલાન્ડર એ ચાર રાજાઓ; દક્ષિણ તરફના ચૌલ, પાંડ્ય, તામ્રપર્ણી, તેમ જ શ્રીક, કંબોજ, નાલક, નાયવેથી, લોજ, પેતેનિક, અંધ્ર, મુલિંદ, એ સર્વ રાજાઓ કે તેમના યોગ્ય પ્રતિનિધિઓ આ દરબારમાં હાજર છે. તમો સર્વ રાજાઓ મારી ધર્મગાનુસાર વર્તો છો, તે જ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં ધર્મોપદેશ કરવા સારૂ ખાસ માણસો મોકલ્યાં છે ત્યાંના લોકો પણ ધર્મના ઉપદેશાનુસાર વર્તેન રાખશે. આ પ્રમાણે આપણે સર્વત્ર વિજય જોતાં મને અહુ જ આનંદ થાય છે. ધર્મવિજયથી થતો આનંદ શરૂઆતમાં આવો વિલક્ષણુ હોય છે. પરંતુ આ વિજયનું ફળ જે મને પરલોકમાં મળવાનું છે, તેનો જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને આ આનંદ કેવળ તુચ્છ લાગે છે, અને તેથી તમો સર્વ રાજાઓ તેમ જ મારી પછી જે સમ્રાટ આ સિંહાસનને વિકૃતિત કરે તે સર્વની જાણ માટે હું આ આદેશ કરું છું કે હવે પછી તલવારના નેરે વિજય

મેળવવાના ફરમાવડાને લોકો પર કાષ્ટએ જીલમ કરવો નહિ. ધર્મવિજય સમાન એકે વિજય નથી, એ તેમણે ચોકસાઈ ધ્યાનમાં રાખવું. જે વિજયની આલોક તથા પરલોકમાં ચોગ્યાતા વિશેષ ગણાય છે તે ધર્મવિજય જ.”

આટલું બોલી દેવેનો પ્રિય પ્રિયદર્શી અશોક જરા વાર અટક્યો. તેના ભાષણથી દરબારમાં હાજર રહેલા સર્વના મન પર સચોટ અસર થઈ. રાજના આ આદેશથી ખરા ધર્મને પ્રકાશ તેમના અંતઃકરણ પર પડેલો જોઈ પ્રધાન રાધાગુપ્ત આનંદથી ડોલવા લાગ્યો. સર્વ રાજાઓ અને પ્રજાજનો અશોકના પ્રત્યે એકાદ દેવો જોઈ રહ્યા હતા. અશોકે આગળ બોલવા માંડ્યું: “હે પ્રજાજનો! તમેજે જે ઉત્સવ આજ કર્યો છે તે કર્તવ્યસમાપ્તિના પ્રસંગે કરેલો હોવાથી હું તેને મહત્વ આપું છું. તમે આ ગૌરવ મારો નથી કરતા, પણ મને આગળ કરીને દિગ્વિજયનું કાર્ય સંપૂર્ણ કર્યું તે કાર્યસમાપ્તિ બદલ આનંદોત્સવ કરો છો. એકલા અશોકથી આ દિગ્વિજયનું કાર્ય કદિ પણ પૂર્ણ થઈ શક્યું નહોત. મારી રાજનિષ્ઠ પ્રજાએ પોતાનામાંના અમૂલ્ય નરરત્નો—શત્રુઓનો જોગ આપીને જ આ વિજય મેળવ્યો છે. આ દિગ્વિજયમાં મારો તો ઘણો જ અદ્ય હિસ્સો છે. મારા રાજ્યમાં દરેક મનુષ્ય લગ્નપ્રસંગ, પુત્રજન્મ, આદિ પ્રસંગોએ આનંદોત્સવ કરે છે, પણ આજનો ઉત્સવ તો કંઈ જુદા જ પ્રકારનો છે. કર્તવ્યસમાપ્તિ જે દિવસે થાયે તે જ ખરો ઉત્સવનો દિવસ. સેવકોએ સ્વામીની આરાધના પાળવી, નાનાએ મોટાનું સન્માન રાખવું, મનુષ્યોએ સજીવ પ્રાણિપ્રત્યે અન્તઃકરણમાં દયાભાવ રાખવો, તેમજ બાહ્ય જીવજનને ઘનથી સંતુષ્ટ કરવા, એ અને એવી કેટલીક ધાર્મિક પ્રગતિ કરનારા બનાવો જે દિવસે બને તે જ ખરો ઉત્સવનો દિવસ સમજવો જોઈએ. આવા દિવસે પિતા પુત્રને, સ્વામી સેવકને આનંદ થયા સિવાય રહેશે જ નહિ. માટે હાલમાં લીધેલું દિગ્વિજયનું કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું તે નિમિત્તે મારી પ્રજાએ જે આજનો દિવસ ઉત્સવ તરીકે ગાળ્યો હોય તો તે તરફ મનઃપૂર્વક મારી સદાનુભૂતિ છે. પણ કેવળ માફ સન્માન કરવા, મારી કીર્તિનાં યશોગ્ધાન ગાવાની ખાતર જ આજનો ઉત્સવ તમે કરતા હો તો, યાદ રાખજો કે દેવોનો પ્રિય પ્રિયદર્શી અશોક કીર્તિ તેમજ યશોગ્ધાનની કંઈ પણ કિંમત ગણતો નથી. માગ પ્રજાજન અત્યંત સદાચાર સંપન્ન છે, પ્રજા સદાચારી થાય એવી તજનીજ મેં કરી છે, એટલી જ કીર્તિ મારે જોઈએ છે. આ સિવાય બીજા કંઈ પણ સળખવડે મળતી કીર્તિની કિંમત હું કોડી મગાન સમજું છું.”

મહારાજ અશોક વળી જરા અટક્યા. કૃતિંગ દેશના યુદ્ધને લીધે અશોકના સ્વભાવમાં જમીન આસ્માનનો ફરક પડી ગયેલો જોઈ સર્વ રાજાઓ અને પ્રજાઓ વિસ્મિત થઈ અશોકના સામે જોઈ રહ્યા હતા. અશોકે પુનઃ બોલવા માંડ્યું: “યમયાગના નિમિત્તે કે દોષક ધાર્મિક સંગળના લીધે આજ સુધી લાખો ગ્રાણીઓના જે વધ થતા, તે હવેથી ન થાય એવી એકદમ તજવીજ થવી જોઈએ. ગ્રાણીહિંસા આજથી તદ્દન બંધ કરવામાં આવે છે. હવે અમારા અતિથિઓને માંસાહારની મીઠગાનીઓ મળશે નહિ; કારણ તેમાં મોટું પાપ થાય છે, એમ હું સમજ્યો છું. મારા પોતાના જ ભોજનાલય-માં અનેક ગ્રાણીઓનો સંહાર થતો, પરંતુ હવેથી સત્કાર્યે પણ જીવહિંસા કરવામાં આવશે નહિ, એવો મેં ફરાવ કર્યો છે. આથી મારા માંસાહારી અતિથિઓ નારાજ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ તે માટે હું નાહલાજ છું. સર્વેએ અહીં આવીને મારો ખરેખરો-અનુભવથી દિવ્ય થયેલો આદેશ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યો છે તે માટે હું તમારો બધાનો ઉપકાર માનું છું. પ્રધાનજી, અહિંસા એ જ સાચો ધર્મ છે. શીરજોરીથી ધર્મનો પ્રચાર થતો નથી, કાર્યસિદ્ધિ સિવાય થતા મંગલોત્સવ વ્યર્થ છે, અને સદાચારસંપન્નતા એ જ મહાન કીર્તિ છે, એ સત્તમય મારા ચાર આદેશ અંતઃસ્ફુર્તિ-વડે મેં જણાવ્યા છે તે તેના સ્પષ્ટીકરણ સહિત સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગામેગામે પ્રસિદ્ધ કરે. અને હવે પછી આવી જન્મતના જે જે આદેશો હું મારા અનુભવથી પ્રસિદ્ધ કરું તે જન્મતના અંત સુધી કાયમ રહે એવી મારી ઇચ્છા છે.” એટલું બોલી સત્રાદ્ અશોકે પોતાની બેઠક લીધી.

“ભગવન્ત ” પ્રધાન રાધાશુભે બોલવા માંડ્યું: “આપના મુખ-દારા હમણાં જે અમૃતનો વર્ષાવ થયો તે અમૃતની રચિર માધુરી ભરત-ખંડમાંના તો હું પણ ચીન, ગ્રીસ અને અન્ય એકેએક રાજ્યોમાંના જનોને પણ અનુભવવાનો લાભ મળે તેવી વ્યવસ્થા હું સત્તર કરીશ. એટલું જ નહિ પણ એ અમૃતનો સ્વાદ ભવિષ્યકાળમાં પણ જન્મતના અંત સુધી સર્વને મળે એટલા માટે તે આદેશો કુંગરામાં, ગુફાઓમાં, દેવાલયોમાં અને ખડક-વાળી જમીન ઉપર ઢેઢેઢાણે મોતરાવીને તેને ચિરસ્થાયી કરીશ.” એટલું બોલી રાધાશુભ પોતાના આસન પર બેસી ગયા.

દરબાર ખરખારત થવાની તૈયારી હતી, તેવામાં અચુરાના રાજા ઉભા થયા અને બોલ્યા: “ભગવન્તે મારી નમ્ર વિનંતી સ્વીકારી આ મંગળ પ્રસંગે દેવોના પ્રિય ત્રિપદશાની પદ્ધિ મહણુ કરી તેથી હું ભગવંતનો અસંત ઉપકારી છું.

હવે એક છેવટની વિગતિ છે. ઈંદ્રની રાજધાની અમગવતીને પણ પાછળ પાડી દે એવી ભગવંતની રાજધાની પાટલીપુત્ર નગરી છે, દેવલોક સમાન મગધદેશ છે અને યોગ્યતામાં ઈંદ્રથી પણ ચડી જાય તેવો ચક્રવર્તી સમ્રાટ અમને પ્રાપ્ત થએલ છે. મગધદેશ, પાટલીપુત્ર અને ચક્રવર્તી અંશોક આ ત્રણને જોતાં દેવલોક, અમરાવતી અને ઈંદ્રનું સ્મરણ થયા વિના નથી રહેતું. પરંતુ અપરાધી લોકોને શિક્ષા કરવા સારૂ દેવલોકમાં દેવોએ જેવી નરકની સ્વતંત્ર યોજના રાખેલી છે, તે પ્રમાણે પાટલીપુત્રમાં હજી નરકની જીંદી યોજના કળ્યામાં આવી નથી એટલી ખામી છે. માટે તેટલી ખામી મુરાધી જોઈએ, કે જેથી દુરાચારી અને પાપી લોકો ખીતા રહે અને અત્યાચાર મુદ્દલ થવા જ ન પામે. અહીં નરકની સ્થાપના કરવામાં આવશે તો નરકની ધોર યાતના અપરાધી એટલે દુરાચારી લોકોની આખા આગળ સતત જાગૃત રહેશે; અને તેને હીધે માણસોના મન દુરાચરણથી પરાજીત થશે. નરકની સ્થાપના કરવી એટલે સદાચરણ શિખવનારી સખત પાઠશાળા જ સ્થાપવી ! એટલા માટે આજના સમારંભને પૂર્ણતા આપવા સારૂ અહીં નરકની સ્થાપના કરવાનો દુક્રમ કરવા ભગવંતને ચારી નત્ર વિનંતી છે.”

મથુરાના રાજાની આ અત્કારિક વિનંતી સાંભળી અંશોકને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય લાગ્યું. જેટલાક રાજાઓ તો મથુરાના રાજાની આ નવી કલ્પના માટે તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પ્રધાનજી આ નવી કલ્પના કેવી છે તે વિશે વિચાર કરનાર્માં મત્ત થયા હતા એટલામાં જ આ નવી કલ્પના વિરુદ્ધ કોઈએ વાધો ઉઠાવ્યો નહિ તેથી અને નરકની બીક ધણા દુરાચારી લોકોને સુધારવાની શાળા રૂપ થશે એમ અંશોકને તાત્કાલિક લાગવાથી તેણે તે સ્વીકારી, અને નગરની દક્ષિણ દિશામાં નરકની સ્વતંત્ર સ્થાપના કરવાનો દુક્રમ કર્યો. મથુરાના ગળને એ માટે જોઈતી મદદ આપવાની પ્રધાનજીને સૂચના પણ કરી. પ્રધાનજીએ મનમાં હજી કંઈ પણ નિર્ણય કર્યો નહતો તેવામાં જ નરકની સ્થાપના કરવાનો દુક્રમ તેને સાંભળવો પડ્યો. એમાંથી કદાચ કંઈક ક્ષમદો થશે, એવો સમાધાનકારક વિચાર કરી પ્રધાનજીએ પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું. તરત જ દરબાર જરખાસ્ત થયો.

થોડાજ સમયમાં શરતોક્ત પદ્ધતિ પ્રમાણે નરકની સ્થાપના કરવામાં આવી. પણ મૃત્યુલોકનું નરક મનુષ્યોએ જ જનાવેલું હોવાથી મનુષ્ય પ્રમાણે તેને નાશ અવસ્થ થયો જ ! તેના વિનાશકાળે તેની મળ જેવાની જેવીએ બહાર આવશે !

પ્રકરણ ચૌદમું.

અરોહની કાલ્પનિક પ્રણયિની.

ઈસત્રાદ અરોહ પોતાના રાજમહેલની અગાધીમાં એકલો બેઠો છે. બાલ્યકાળ વ્યતીત થયો ત્યારથી તે કલિંગ દેશનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું ત્યાં સુધીમાં તેને એક પછી એક એમ અનેક શત્રુઓ સાથે વારંવાર લડાઈઓ લડવી પડી હતી. બાલ્યાવસ્થાની રમત ગમતોમાં તેનું મન હતું તેવામાં જ રાજા બિન્દુસારે તક્ષશિલા પ્રાંતમાં જાગેલો બળવો શાંત કરવા તેને મોકલ્યો હતો. તક્ષશિલા પ્રાંતમાંના તમામ બળવાઓને વિખેરી નાખવાનું કામ બાળયુવરાજ અરોહે એટલા તો શૌર્યથી બજાવ્યું હતું અને તક્ષશિલાની રૈયતને એટલી જલદી પાંડ-ખોરાના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરી કે એ બાલવીરનો જયજયકાર એ જ અવસ્થામાં થયો ! રાજા બિન્દુસારને પોતાના પુત્ર માટે અભિમાન આવ્યું ! તેણે તુર્ત જ અરોહની પ્રશંસા કરીને તેને ઉત્તમનો સુબેદાર નીમ્યો. ઉત્તમના પોતાના શૌર્યનો પ્રભાવ દેખાડવાના અનેક પ્રસંગો અરોહને મળ્યા હતા. એવામાં રાજા બિન્દુસાર મરણ પામ્યો અને અરોહે મગધ-દેશનું રાજ્યસૂત્ર પોતાના હસ્તગત કર્યું. જેણે બાલ્યાવસ્થામાંથી જ સમરભૂમિ પર લડવાનું શિક્ષણ લીધું હોય તે તરૂણાવસ્થામાં યુદ્ધકલાનિપુણ હોય એમાં નવાઈ શું !

મગધદેશના ઐશ્વર્યશાલી સિંહાસન પર આરૂઢ થયા પછી વિંધ્યસુખના મોહથી પોતાના રાજમહેલમાં વિલાસમાં દિવસ ન કાઢતાં રાજા અરોહે પહેલાની પેઠે જ નિર્જન વનમાં, પર્વતાની ખીણોમાં, કે નદીઓનાં બાદમાં પોતાના શત્રુઓ સાથે લડવામાં દિવસ કાઢવા માંડ્યા હતા. યુવ-રાજા હતો ત્યારે પણ તે લડતો હતો, ને રાજા થયા પછી પણ તેણે રણ-ભૂમિનો ત્યાગ કર્યો નહતો. પણ આ બે પરિસ્થિતિનાં યુદ્ધોમાં તેના ઉદ્દેશ-નું કેટલું બિજલ્ય હતું ? રાજ્ય ગિરસ્તાથી થઈ તે દિવસે દિવસ અધિક ગ્રંથા થાય, એ તેના પિતાનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવા સારૂ રણભૂમિમાં ધુમતો સુવરાજ રાજા થયા પછી કાંઈ જુદા જ ઉદ્દેશથી લડવા લાગ્યો.

ઐહધર્મનો પ્રચાર કરવો, આખા ઉત્તરતર્વર્ષમાં ઐહધર્મને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવું અને તેને પોતાની તલવારની તેમજ ગ્રંથા સૈન્યની

મદદ આપવી, એવો ગુરુમંત્ર સંપ્રદાયમાં અને રાજમાતા યુદ્ધિમતીએ અશોકના કાનમાં મૂક્યો હતો. અશોકની ઐશ્વર્યમાં અધશ્રદ્ધા હોવાથી તેને એમાંના લેદનો ભરમ ધરાતે તો સમજાયો નહિ. આર્યાવર્તના નાના મોટા સર્વ રાજાઓ સાથે લગ્નઓ કરી તેમની પાસે ઐશ્વર્ય સ્વીકારાવ્યો; અને ભરતખંડમાં ઐશ્વર્યનો જુભી સિક્કો માર્યા પછી, ઉપર કલિંગ દેશના યુદ્ધની સમાપ્તિ વખતે જ રાજ અશોકની આંખ ઉઘડી. ગુરુમંત્રનું રહસ્ય હવે તેને સમજાયું. પણ પ્રખળ કલિંગ દેશને ઐશ્વર્યની દીક્ષા લેવી પડી તે તો લેવી જ પડી.

કલિંગ દેશના યુદ્ધની સમાપ્તિ વેળાએ રાજ અશોકે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ધર્મપ્રચારાર્થે હવે તે કદિ પણ પોતાની સમશેર ઉપાડ્યો નહિ. અને ચંકવર્તી પદ સ્વીકાર્યા પછી ધર્મપ્રચારાર્થે કાંઈ પણ તલવાર ઉઘડવી નહિ એવો હુકમ પોતાના માંડલિક રાજાઓ તેમ જ ભવિષ્યના મગધાધિપતિ સમ્રાટને પણ ફરમાવ્યો. ધર્મપ્રચારાર્થે ચતાં યુદ્ધો હવે બંધ થયાં. વ્યક્તિ માત્રના ધાર્મિક મતનો વિચાર ન કરતાં માત્ર રાજાઓના જ ધર્મ ઉપરથી કથાચંપુ હોય તો તે વખતે ભરતખંડના તમામ રાજાઓએ ઐશ્વર્યનો સ્વીકાર કર્યો હતો. અર્થાત્ ઐશ્વર્ય રાષ્ટ્રધર્મ થયો હતો. યુદ્ધાનુયાયી સંજ્ઞાઓ, અશોકની પ્રતિજ્ઞાને લીધે અને તેણે કરેલા આદેશને લીધે ધાર્મિક યુદ્ધ બંધ થયાં એમ કહેવા લાગ્યા. અને ઐશ્વર્યના આજ પર્વેનના ઇતિહાસથી જે અન્યધર્મીઓ માહિતગાર છે તેઓ ધર્મપ્રચારાર્થે થતા યુદ્ધો બંધ થનારું કારણ જુદું જ કહેવા લાગ્યા. અને તે એ કે, “ચંકવર્તી રાજાના જન નીચે આખો ભરતખંડ આવ્યો. તેથી હવે યુદ્ધ કરીને દેશ કબજે કરવાનું કાંઈ કારણ જ રહ્યું નથી.” આમાંનું ગમે તે કારણ ખરું હોય, પણ તેથી જ રણગણમાં ભટકતો અશોક પોતાની તલવાર ભાંગ કરી, પોતાના સંત્યમહેશ્વરનાં સુખનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. એ વાત ખરી છે. ટાઢ, તડકો ને વરમાદમાં ભટકવામાં સુખ માનનારા અશોકને હવે મહેશ્વરના વિવાસો ખગ ગુપ્તરૂપ લામવા માંડ્યા.

અત્યાર સુધીનું તેનું આયુષ્ય લગ્નઓમાં વ્યતીત થયેલું હોવાથી લગ્નની ફરતાના યોગે તેના કામગીર મન ઉપર કઠોરતાનો અડો પડો છરાછ ગયો હતો—તેના કામગીર મનોનિદાર ફરતાના જાગ પડા નીચે ટંકાઈ ગયા હતા. કામગીર પ્રેમને તે ધીમે ધીમે જૂવડા લાગ્યો હતો. કલિંગદેશના જુન-ખાર યુદ્ધમાં થયેલા અમંજ્ય અનુષ્ઠાનને લીધે અશોકના મન પર જળરો

આધાત થવાથી એ જાડો પડે છે જિભલિન્ન થઈ ગયો. તેમ ન થઈ હોત તો અશોકના મનને અને કામળતાને કાયમને માટે વેર જ રહેત ! પોતાનો ચક્રવર્તી પોતાના જ આચારવિચારનો, દયાળુ, અને પોતાના નામને દીધાવે, અદિસાના તત્વને અતિ ઉચ્ચ પદે લઈ જાય તેવો. એવો જોઈએ એમ ભારતમાતાને લાગ્યું; અને પોતાના લાખે મનુષ્યોનો ભોગ તેની અધુ સમીપ અપાવીને ચક્રવર્તી અશોકને વખતસર સાવધ કર્યો. ત્યારે ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત કરીને અશોક સિંહાસનારૂઢ થયો, ત્યારે એક ચક્રવર્તી રાજામાં જે જે શુભો જોઈએ તે તે તમામ તેનામાં દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા. અશોકના મનની અને કામળતાની ગાંઠ ફરીથી બંધાઈ. ફરતાનો જે જાડો પડે છે તેમની વચ્ચે પડેલો હતો તે જિભલિન્ન થઈને ઉડી ગયા પછી તેની પાછળ રહેલી કામળતાની લાવના ભારતીય તેજથી ચમકવા લાગી. “અદિસા પરમોધર્મ” એ સૂત્રનો ચોમેર જળવનિ થઈ રહ્યો.

દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી અશોકના સ્વભાવમાં આ પ્રમાણે પરિવર્તન થયેલું હોવાથી અગાધીમાં એકંતમાં સાંતિથી જોઈ એકાં તેના મનમાં આવા કામળ વિચારો ઉદ્ભવે એમાં આશ્ચર્ય જેવું ન હતું. અશોક જોઈ હતો તેથી થોડે જ દૂર મધુર-મધૂરીનું એક પ્રેમાળ જોકું આનંદકિડા કરી રહ્યું હતું. અશોક તેના બધી એકી દશે જોઈ રહ્યો હતો. તેમનો એ દાંપત્યવિનોદ નિદાણી અશોક આશ્ચર્ય પામ્યો. મધુર પોતાની બહાલી મધૂરીને એક વખત ચાંચવડે કામળ પ્રદાર કર્યો. મધૂરી પોતાને-તેથી બહુ શરૂઆત થયેલો હોય એવો દેખાવ કરી, પોતાના પતિ તરફ દુર્લભ્ય કરી ફેદતી ફેદતી દૂર નાસવા લાગી. મધુર તેની પાછળ પાછળ ખેંચાતો ખેંચાતો જવા લાગ્યો. મધૂરી આગળ ન જતાં અટકી અને મધુર પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેંકી. હવે તે પૂર્ણ રીતે પોતાનામાં અનુરક્ત થઈ છે એમ માની મધુરે ફરીને અધીરતાથી મધૂરીને ચમ્પુપ્રદાર કર્યો. વળા મધૂરી રીસાઈ. આ પ્રેમાણે કેટલીકવાર સુધી ચાલ્યાં કર્યું. અશોક આ પ્રણયલીલા જોઈ રહ્યો હતો. ધીમે ધીમે મધૂરીની રીસ ઉતરી ને તેમનો પ્રેમકથક પૂર્ણ થયો. મધુર ચમ્પુપ્રદાર કરતો હોવા છતાં પણ મધૂરી ત્યાંથી જરા પણ આઘી ખસતી ન હતી. કારણ કે આ ચમ્પુપ્રદારમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હતી એ તે ગમજતી હતી. પહેલાં મધુરના ચમ્પુપ્રદાર સાંતિથી સહન કરનારી મધૂરી પણ હવે પ્રેમાત્મક થઈને પોતાના પ્રિય મધુરને ચમ્પુપ્રદાર કરવા લાગી. આ બધું આખું મટકું સરખું બધું માર્યું વગર અશોક

જોઈ રહ્યો હતો. તેઓ હવે તન્મયતા અનુભવતા હતાં. મધૂર, અને મધૂરી પોતાની અનુચિત અડકાદી રહ્યાં હતાં-પ્રેમના ભસ્ત જન્યાં હતાં-અનુચિતનું સુખ ભોગવી રહ્યાં હતાં. આ મધુર અનુચિતની આનંદિત યથેચ્છ મધુર હવે પ્રેમધેણી થઈ નૃત્ય કરવા લાગ્યો. તેનાં અનુચિતની પ્રેમાત્મ દૃષ્ટિવા લાગ્યાં હતાં, ને મધૂરી તે જીવી રહી હતી. આ જોઈ અસોકના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહિ. તેણે અનેક દેશો જોયા હતા, જે જોઈને અન્ય લોકો તેા દિગ્ગજ થઈ જાય એવા અનેક દેખાવો, તેમ જ પગે ચાલીને મુસાફરી કરનાર પથિકે પણ ન જાણ્યા કે ન જોયા હોય એવા વનલીલાના દેખાવો પણ તેણે જોયા હતા. પણ, આજનો આ પ્રેમપ્રસંગ જોઈ તે જેટલો આશ્ચર્યચકિત થયો તેટલો કદિ પણ થયો ન હતો. આજના જેવું તેવું મન કદિ પણ ટામળ થયું ન હતું. બચપણ પછી, વીરવની લાગણીઓથી ઉભરાઈ જતું તેવું હૃદય આજના જેવું કામળ થિત કદવ્ય કદિ તૈયાર પણ થયું ન હતું.

“ મધૂર ! ” અસોકના આનંદાશ્ચર્યને વાચા કુટી: “ ખરેખર, તું બાઅશાળી છે ! તારી પ્રિયા સાથે તું જે અધૈકિક પ્રેમસુખ ભોગવી રહ્યો છે તે જોવાથી જ મને જ્યારે આટલો બધો આનંદ થાય છે ત્યારે તે સુખ પ્રત્યક્ષ અનુભવનારને કેટલો બધો આનંદ થતો હશે ! ખરેખર, તું અત્યંત સુખી છે ! ધનેસંચય કરનારા, સત્તાના લોભી અને અધિકારમુક્ત દરજ્જાને ભોગવવામાં આનંદ માનનારા કરતાં તારું આ સુખ અડી જાય તેવું છે. તારા આ સુખ આગળ તેમનાં તે સુખ શીકાં અને નિસ્તેજ લાક્ષણો ! ”

હજી પણ મધૂર-મધૂરીના આંધી રહેલા નૃત્ય તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતા તે વળી બોલ્યો: “ મધૂર, જગતના અંત સુધી આ પ્રમાણે નૃત્ય કર ! તારા સર્વ મિત્રોને તેમજ અન્ય સર્વ પક્ષીવર્ગને તારા જેવો પ્રેમ કરતાં શીખવ. પરંતુ તે પણ તારી પેઠે જ પ્રેમગંધર્ભાં પ્રસીધુ હોય તો તું અગ્રે માનવીઓને-સંસારમાં રમણનામયાં મનુષ્યોને પ્રેમશિક્ષણ આપ ! તારી પાસેથી નિર્મળ પ્રેમના પદ જે કદાચ મનુષ્ય શિખરો તેને સંસારથી બીજાતું કર્યું કારણ નહિ રહે.”

આ પછી એક પણ ચાન્દ તેનાથી બોલાયો નહિ. પરંતુ, તેની વિચાર-સચ્ચિ અરબ્ધિત વ્યસુ હતી. રાત્ર અગ્રોક તરફ હતો, છતાં પણ આજના જેવા વિચારો કદિ તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યા જ નહતા. શુનુ ઉપર એકદમ બાળો જેની રીતે મારવો ને તેને જેની રીતે પાછો હાથવો વગેરે પુદ્ગિત્યક

વિચારેમાં અને લઘાઈ લઘવામાં જ તેનું તારણ વ્યતીત થયેલું હતું. પણ હવે તે પુરો જાહેર થયાં હતાં. મુદ્દ સંબંધના વિચાર પણ અશોકે પોતાના મનમાંથી હવે કાઢી નાખ્યા હતા. તે હવે વનવગડામાં ભગતો અશોક ન હતો. પણ પાટલીપુત્ર જેવી વૈભવશાળી નગરીમાં સર્વથી અમલાગે સોભતો ચક્રવર્તી મહારાજ હતો. રણુશ્રમિને અનુરૂપ કોર વિચારોનો તેણે સદંતર ત્યાગ કર્યો હતો. આણીમાત્ર મત્તે પ્રેમભાવ રાખવો એ જ તેના જીવનનો મુદ્દાલેખ થયો હતો. તેનું મન આવું કામળ થયું હતું તેથી જ તેના તારણે તેની મનસ્થિતિને શોભે એવો પાઠ આજ રીખવ્યો હતો.

રણુવગડામાં ફરતાં હરણુ-હરિણીનાં અનેક પ્રેમવિહાર કરતાં બેડાંનિ તેણે હજારો વખત જોયાં હશે, હાથી અને હાથિણીઓની જળક્રિડા તેણે અવલોકી હશે; એટલું જ નહિ પણ આ મયૂર અને મયૂરીની પેઠે અનેક બેડાંઓને પ્રેમલીલા કરતાં તેણે જોયાં હશે, પણ આજ સુધી તેમાં કશી વિશેષતા તેને લાગી નહતી. મયૂર-મયૂરીની પ્રણયલીલામાં તક્ષીન થયેલા અશોકના મનમાં વળી પાછા વિચારો ઉદ્ભવવા લાગ્યા:

“આ મયૂર-મયૂરીના જેવો પ્રેમ મનુષ્યજાતિમાં હશે કે નહિ ? આ મયૂરના મનમાં પોતાની સહચરી વિશે અત્યંત કામળ લાગણીઓ જેવી રમી રહી છે તેવી જ લાગણી પોતાની પત્ની વિશે પુરુષના મનમાં થતી હશે ?” અશોકની વિચારસાંકળમાં આ નવી કડી બેડાંઈ. તેનું મન પણ પક્ષીના પ્રેમ ઉપરથી મનુષ્યના પ્રેમ તરફ વળ્યું. મનુષ્યો પણ પક્ષીના કરતાં કેટલાં એટલાં જાનની દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થયેલી છે ! આણીમાત્રમાં મનુષ્ય જાતિ સુધારાના શિખરરૂપ હોવાથી આ મોરના કરતાં મનુષ્યજાતિનો પ્રેમ કેવો ઉચ્ચ પ્રતિભો હશે, એવો અશોકને વિચાર થયો. લગભગ સર્વ મનુષ્યો પત્નીસુખનો સ્વાદ ચાખે છે, અને પોતે જ અત્યાર સુધી તે સંખ્યા છેક જ અચાત રહ્યો, એમ અશોકને લાગ્યું. આ બાબતમાં તો પોતે સૌની પાછળ જ પડી ગયો છે એવું તેના મનમાં લાગી આવ્યું. પણ આ મોરને જેવી પ્રેમસંપન્ન મયૂરી મળી છે તેવી દરેક મોરને મળતી હશે વાર ? મુખડે મુખડે માંત્રમિશ્ર ॥ મનુષ્ય આણીમાં વ્યક્તિ તેટલી કૃતિ હોવાથી દરેક પુરુષને પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ એવી જ પત્ની મળતી હશે ? એમ હોય તો સંસાર દુઃખમય છે એમ સૌ કેમ કહે છે ? માટે આ મયૂર-મયૂરી જેવાં બેડાં તો સંસારમાં વિરલ જ હશે, એમ અશોકે ક્ષણવાર ધાર્યું. ગમે તેમ પણ પોતે આ બાબતમાં સર્વ જગતની પાછળ જ છે, એમ તેણે માન્યું. વળી વિચારો આવ્યા:

■ હું ભારતવર્ષ જેવા મોટા દેશનો ચક્રવર્તી ! અનર્ગળ ઐશ્વર્ય અને વૈભવ મારા ચરણો તળે ચગદાય છે ! આવા વિસ્તિર્ણુ દેશમાંની સર્વ મોનવપ્રજા કરતાં હું મહદ્વધ પામેલો છું. છતાં પણ નિરસ જીવનમાં રસસિંચન કરી, તેને રસમય બનાવી સંસારને મોહક સ્વરૂપ આપનારી વસ્તુ, કે જેને કંગાલ ઝુંપડીમાં વસતા ગરીબ લોકો અને પણ પક્ષીઓ સુદ્ધાં જાણે છે તે અઘાપિ પર્યંત મારા જાણવામાં ન આવે, એ કેવી નવાઈ ! પ્રાણીમાત્ર પ્રજુયને વશ હોવા છતાં તે વાત મારી જાણ બહાર જ કેમ રહી ? કાઈ પણ પ્રજુયિનીએ આજ પર્યંત મારા હૃદયમાં પોતાનો પ્રજુયરસ રેડી-મારામાં નવજીવન કેમ રેડયું નહિ ? ” અશોકના અંતરમાં આવા વિચારોની પરંપરા વધતી જતી હતી. સાગરમાં જેમ વાવટાળથી અનેક તરંગો ઉછળવા માડે- તેમ સમ્રાટ અશોકના હૃદયસાગરમાં પણ વિચારતરંગો ઉછળવા લાગ્યા ! પોતાના પર પ્રજુયને અમૃત વર્ષાવ કરનારી પ્રજુયિની જગતમાં ક્યાંય પણ ઉત્પન્ન થઈ હશે કે કેમ-એવો તે પોતાના મનને પ્રશ્ન કરતો હતો. તે જ અવસરે કલિંગરાજની રાજકન્યા શોભના જીતેન્દ્રનું નામ ધારણ કરીને અશોકના મહેલ નીચે ઉભી હતી. મથુરામાંથી અશોકના માણસો તેને પકડીને લાવેલા હોવાથી તેને પકડી લાવ્યાની વરદી સમ્રાટને આપવા માટે શોભના સાથેના સૈનિક પ્રયાતન કરતા હતા. તે વખતે અશોક, “ મારે મારે કાઈ પ્રેમની પૂતળા, સદૃશ્યની ખાણ, કેવળ પ્રજુયિની નિર્માણ થઈ હશે ? ” એવા વિચારોની તન્દ્રામાં હતો. આવી એકાન્ત અગાધીમાં શું તે પોતાની પ્રજુયિનીને જોઈ શકનાર હતો ? ના. પણ, તે ચક્રવર્તી હતો, પુણ્યશાળી હતો. તેને આ એકાન્ત અગાધીમાં પણ અનેક પ્રજુયિનીઓ આવીને મળત ! ત્યારે નીચે ઉમેશી- અશોકની પ્રજુયિની-શોભના તો આજે કેદ થઈને તેના જ પંડામાં સપડાયેલી ! કલિંગ દેશના યુવરાજ જીતેન્દ્રને પકડી લાવ્યાની ખબર મોહને આવીને આપી. તેના શબ્દ સાંભળતાં જ મથુર-મથુરીનું પ્રેમી જોડું અગાધીમાંથી ઉડી ગયું. પણ તેણે ચક્રવર્તીના મન પર કરેલી અસર તો કાયમ રહી. અશોકે જીતેન્દ્રને અગાધીમાં લાવવાનું મોહનને કહ્યું; અને તે પોતાની કાષ્ઠનિક પ્રજુયિનીનું ચિત્ર ફરી ચીતરવા મંડયો.

આ કળાથી તે તદ્દન અચ્છાત હોવાથી તેને પોતાની કાષ્ઠનિક પ્રજુયિનીનું કાષ્ઠનિક ચિત્ર તૈયાર કરતાં જલ્દી મહેનત પડી. આખરે તેની કાષ્ઠનાએ એક શોભનાનું ચિત્ર તૈયાર કર્યું. હવે તે કાષ્ઠનિક સુંદરીનો

પહેરવેશ દેવો દોવો જોઈએ, અને આભૂષણો કરાં જોઈએ, એ મંત્રાંધી તે વિચાર કરતો હતો. એટલામાં જ તેની કંપનામાંની પ્રણયિનીના જેની જ મૂર્તિસ્વરૂપે પુરુષવેશ ધારણ કરેલી એક સુંદરી તેની સામે આવીને ઉભી રહી. કંપનામાંની મુખમુદ્રા ને આ મુખરાજની મુખમુદ્રા એક સરખા-જ આવતાં જોઈ અશોકને અતિશય આશ્ચર્ય લાગ્યું. પોતાની કંપ-નિક સુંદરીને અવેશ ધારણ કરાવ્યો હોત તો પોતાની સામે ઉભેલી આ વ્યક્તિ કદાચ અવેશમાં જ પોતાને દેખાઈ હોત, એવી તેના મનમાં કંપના થઈ. અને એમ થયું હોત તો ધણું જ ઉત્તમ યાત્ર એટલો ભાસ ઉત્પન્ન કરીને તે કંપના ઉડી ગઈ. અને તેમ પણ પોતાને પ્રણયિનીની પ્રાપ્તિનો વિચાર કરતી વખતેજ તેનેજ મળતા સ્વરૂપની બીજી એક વ્યક્તિને મેળાપ અણુધાર્યો જ થયો એ પણ એક શુભ શુકન જ એમ અશોકને લાગ્યું.

મકરણ પંદરમું.

સાચી પ્રણયિની-છતેન્દ્રના વેશમાં.

શોકને શોભના આજ પ્રથમ જ જોતી હતી. અશોકની દૂરતા વિષેની વિવિધ વાતો સાંભળવાથી તે દેખાવે દૂર, પોતાનાં કૃત્યોના જેવોજ જંગલી સ્વભાવનો, ને તેવોજ ઉમ કાળમર્તિ જેવો હશે એવી નની કંપના હતી. પણ અશોક-ને પ્રત્યક્ષ જોતાં જ તેની તે કંપના મિત્રકુલ નષ્ટ થઈ. અશોકની ભ્રમ, શાન્ત, તેજેમય અને દયાળુ મુખમુદ્રા પ્રત્યક્ષ જોતાં તેને ધણી નવાઈ લાગી. જો કે અશોક પ્રત્યેની તેની મૂળની માન્યતા તદ્દન જડમૂળમાંથી ગઈ નહતી, તેનું મન સંપૂર્ણ સતોષ પામ્યું નહતું; કેમકે મહા રણ-યુદ્ધ માંડી તેના હાથે કે નિમિત્તે વપરાયથી અપાર નિર્દયતા તેની દષ્ટિ આગળ તરવરતી હતી. તે નિર્દયતાભર્યા અઘોર કૃત્ય અને તેમાં વિશેષ દાખવનારો તેનો પ્રસન્ન અને શાન્ત ચહેરો, એ એક સમયાવસ્થા-ને લીધે જાનચાલતું ક્રમ ચર્મચક્ષુને સોપીને જોતાં રાજ અશોક એટલે વિષથી ભરેલો સ્વચ્છ સુવર્ણકલશ જ છે એવું તેને લાગ્યું. હમણાં અશોક-

ના સ્વભાવમાં થયેલા પરિવર્તનથી તે અચ્ચત હતી; તેથી અશોકના દોષ જ એવા શીખેલી કલિંગરાજની રાજકન્યા તેને જોતાંજ આશ્ચર્યચકિત થાય તેમાં કંઈ નવાઈ પણ નથી.

આ સુવર્ણકલસ છે, પણ વિયથી ભરેલો છે માટે તેના રૂપને જોઈ અંદર ભરેલા વિપને જૂવડું ન જોઈએ, એવો શોભનાએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પોતે ધણીજારથી આવીને અશોકની આગળ ઉભી રહી છે, છતાં માનદાનિ કરનારી કડોર ભાષાથી પોતાને તુરંજમાં મોકલી દેવાની કરી આજ્ઞા નોંધરને અશોક કરતો નથી; ઉલટું સ્નેહાળ દૃષ્ટિથી તેના સામું જોઈ રહ્યો છે, તેથી શોભનાને વધારે આશ્ચર્ય થયું. જ્યારે અશોક કંઈ જ બોલ્યો નહિ ત્યારે ચિટાચાર પ્રમાણે પોતે જ બે વેળુ બોલવાં એમ સમજી વેળવારી જીનેન્દ્રે કહ્યું: “ ચકવર્તિનિ જય મામ્બો. ”

“ સ્વર્ગીય મધુર કંઠવાળા સુવરાજ ! હું તારૂં સ્વાગત કરું છું. ” એટલું બોલી રાજા અશોક પોતાના આસનપરથી નીચે ઉતર્યો. અને વેળવારી જીતેન્દ્ર (શોભના)ની પામે આવી તેનો હાથ ઝાલી પોતાના આસન કને બેમાડન એટલામાં તો તે વિદ્યુત્પ્રલતાની પેઠે ચમકીને ક્ષણવારમાં ઉભી હતી ત્યાંથી ચાર ડગલાં પાછી હતીને શોભના ઉભી રહી.

અશોકના આ અનિ લાગણી અને માયાભર્યા શબ્દ સાંભળી શોભના વધારે અચ્ચો પામી. “ અશોક પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જોળખી તો ગયો નહિ હોય ! ” એવો તેના મનમાં એકદમ મંશય આવ્યો. પણ તરત-જ તેણે તે મંશય કાઢી નાખ્યો. તેને પોતાના છુપા વેશ ઉપર મોટી આસ્થા હતી. જે વેશે પંદર ટ્રિવસ સુધી ચોટી પડેરા રાખનાર અશોકના માણસોની આંખમાં ધૂળ નાખી હતી, જે વેશથી ગંગારામ જેવો હમેશનો પરિચય તે ખરી રિયતિ જાણનાર પણ એક બે વખત બૂવાવામાં પડ્યો હતો, તે જ વેશ ચોખ્ખ સમયે જ પોતાને નહિ જ ફસાવે, એવી તેને ખાત્રી હતી. તેથી અશોકનું વિનયભર્યું કામળ ભાષણ સાંભળીને તેને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું. અશોક પોતાની પ્રત્યે આવી મમતાથી વર્તમે એવું તેને સ્વપ્નમાં પણ ભાર્યું નહોતું. પાટવીપુત્ર જતાંની સાથે જ ગરીબ બંદી-ખાનામાં-પોતાનો દૃટકારો ચનાં સુધી-ગોંધાઈ રહેતું પડશે, એમ તેને લાગ્યું હતું. પરંતુ આ અચ્ચાનક પ્રમંગને કીધે અશોકના વિનયપુકત સ્વા-મનને શો જાણ આપવો તે જ તેને સુઝતું નહોતું.

અરોહ તેને આમન ઉપર મેમારવા માટે તેનો હાથ ધરવા ગયો એટલે તે એકદમ ગભરાઈ, અને સોઝાની નૈર્ગર્ભિક ચપલતા તથા લક્ષ્મી ચાર ડગલાં આઘી ખસીને ઉભી રહી. જનતાં સુધી અરોહને સ્પર્શ પોતાના શરીરને થવા ન દેવો, એવો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ અરોહ પોતાની જ પાસે પોતાના આસન ઉપર જ-મેમવાનો જે વિશેષ આગ્રહ કરે તો કેમ કરવું એ તેને સૂઝતું નહોતું. ‘એવો પ્રમંથ જ આવવા ન દેવો’ એમ તેણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ તેણે પ્રમંથ આવે જ તો કેમ કરવું તેનો નિશ્ચય માત્ર તેનાથી થઈ શકતો નહોતો.

પોતે સ્વાગત કરવા ખામ આગળ જાય છે ત્યારે મુવરાજ જીતેન્દ્ર પાછો પાછો હઠે છે, એ જોઈ અરોહે કયું:

“અરો ! ક્ષિંગ દેશના રાજકુમાર આટલા બધા નાણુક અને ચપલ હોય છે ! મને, અગાઉથી જ આવી ખબર હતે તો તેને દસ્તગત કરવા સાફ તેવા જ ઠોષ નાણુક માર્ગનું જ હું અવલખન કરત ! રાજકુમાર, ગભરાઈને આમ દૂર નહાસ નહિ. મારા માણસોએ માર્ગમાં તારૂં અપમાન તો નથી કર્યું ને ? તારૂં માનપાન સમવાય એવી રીતે તેઓ તારી સાથે વર્ત્યા છે ને ?”

“ મહારાજ !” શોભના બોલી: “ મારૂં સ્વાગત કરીને તથા મારી કુસંગતા વાંચીને આપ આપના મનની જે ઉદારતા અને પ્રભુતા દાખવે છે તે બદલ હું આપનો અતિ આભારી છું. ક્ષિંગ દેશના રાજકુમાર સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ આપના સૈનિક ઉત્તમ રીતે જાણે જ છે.”

“ જીતેન્દ્ર ! તારા કર્ણપ્રિય મધુર શબ્દ સાંભળી, ઠોષ માંધવના શાપશ્રોત મુવકને જીતેન્દ્ર સમજીને મારા માણસોએ તને પકડી આણ્યો છે કે શું, એવો મને યોડીવાર તો સંશય થયો ! કારણ, તારા કંઠમાં તેવી જ માધુરી છે, તું અદ્ધિ આળ્યા પછી તારાં મનોહર નેત્રો ને તેમાંથી થતી અમૃતની વૃષ્ટિની રીતલતાને લીધે જાણે યજ્ઞવાર હું ચંદ્રનાં સુસચિર કિરણોમાં જ નહોતો ન હોઉં એવો મને લાસ થયો છે. અને જોઉં છું તો સામે જ કલંકિત ચંદ્રનો ગર્વ ઉતારી પાડનારૂં આ તારૂં નિર્મળ મુખ પ્રકાશી રહ્યું છે ! કુમાર ! વિનાકારણ તારી સુકોમળ કાચને કરમાવ નહિ ને આ આસન પર બેસીને તારો શ્રમ ઉતાર.” શોભના અરોહના આ વર્તનથી દંભ આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ જ ઉભી હતી. એક ઉંચી છતાં તેની

દષ્ટિ નીચી હતી. “ચક્રવર્તી અશોક જ મારું આ સ્વાગત કરે છે । તે જ મારા પ્રત્યે આટલો વિનય દાખવી રહ્યા છે । એવા વિચારનો એક તરંગ શોભનાના મુખમાંથી નીકળી ગયો.

“મનોહર યુવરાજ ! તારું સ્વાગત કરનારો હું ચક્રવર્તી અશોક પોતે જ છું. શંકા કરવાનું કે અચળો પામવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. એક વખતના શત્રુના પુત્રનું પણ અશોક કેવી રીતે હાળ અને માયાળુ લાગણીથી સ્વાગત કરે છે તેની પ્રતીતનો આ પ્રસંગ છે. કુમાર ! ક્ષિંગ દેશના યુદ્ધ પછી શત્રુપણાની વિકારી લાગણી મારા હૃદયમાંથી સમજાગી નાશ પામી છે. છતેન્દ્ર ! કોઈ પણ જાતનો સંશય કે સંશય રાખ્યા સિવાય અશોકના સ્વાગતનો સત્કાર કર. ”

અશોક જેવો મહાન ચક્રવર્તી રાજા જાતે આ પ્રમાણે સ્વાગત કરે છે ને પોતાનું આસન બેસવા દે છે, તેનો સ્વીકાર ન કરવો એટલે જાણી જોઈને જ પોતાનું સત્ત્વ સ્વરૂપ જાહેર કરવું, અને પોતાના તથા પોતાના ભાઈના પગ ઉપર કુહાડો મારવા જેવું છે એમ શોભનાને લાગ્યું. અશોક વિશેનો તેનો ખરાબ વિચાર ધીમે ધીમે ઝાઝો થઈ તેને બહલે આદર થવા લાગ્યો. પરંતુ એકદમ અશોકની પાસે જઈને બેસતાં તેનું મન અચકાતું હતું.

શોભનાના અંતરના આ વિચારોને ન કળનાર અશોકે કહ્યું. “કુમાર ! વિચાર શું કરે છે ? ઉભા રહી રહીને તારા કામળ ચરણ દુઃખતા દશે. આ આસનનો સ્વીકાર કર. ”

“મહારાજ !” વેપધારી છતેન્દ્રે કહ્યું : “આપના આસન પર આપની પાસે બેસવાને હું લાયક નથી. મહારાજની આજ્ઞાને માન આપી હું આપની સામે નીચે જ બેસું છું !”

“છતેન્દ્ર, તારા આ વિનયથી અને આતિ આનંદ થાય છે. પણ મારું આ સિંહાસન પર તારે બેસવું જ જોઈએ.” એમ કહી અશોકે શોભનાનો ધૂનતો હાથ ઝાલી તેને પોતાના આસન પર પોતાની પાસે જ બેસાડી. શોભનાના હાથનો સ્પર્શ ફેટલો કામળ હતો ! તે સ્પર્શમાં ફેટલું આકર્ષણ હતું ! તેને પોતાની સાન્નિધ્યમાં બેસારવામાં ફેટલું સુખ સમાયતું હતું ! અશોકને મયૂર-મયૂરીના પ્રેમકવહની એકદમ સ્મૃતિ થઈ. તેણે પોતાની કંપના વડે ચિત્રેલી પોતાની પ્રજાપિત્રી-શોભનાને સંભારીને શોભનાનો હાથ ન છોડતાં પુરૂષવેપધારી શોભના તરફ પ્રેમપૂર્ણ નજરે જોઈ રહ્યો. તેના

કપોલ પર લગ્નને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું ધર્મગિન્દુ સાચા મોતીની પેઠે ચમકતું જોયું ને આ રાજકુમારનો આસોઝીસ નિયમ કરતાં વધારે ઉતાવળે ચાલતો હોય એવો તેને લાસ થયો. તેણે ફરી સક્ષમ નજરે રાજપુત તરફ જોયું. શોભના પોતાનો હાથ અશોકના હાથમાં રહેવા દઈ દિઠમુઢ જેવી હજી એડી જ હતી. તેને હવે કંઈક લાન આવ્યું, અને અશોકના હાથમાંથી પોતાનો હાથ ધીમેથી એથી લીધો.

અશોકે પૂછ્યું: “સુકુમાર રાજપુત ! તું આટલો બધો ગભરાયેલો કેમ જણાય છે ? આવી ટાઢના વખતે તારા કપાળ ઉપર પરસેવાનાં ઝેમ કેમ વળ્યાં ? તારો આસોઝીસ આટલો ઉતાવળો કેમ ચાલે છે ? તારું હૃદય ધડકતું કેમ જણાય છે ? ”

પોતાની કૃત્રિમતાનો અશોકને સંશય તો નહિ આવ્યો હોય, એવા વિચારથી શોભનાએ પોતાની સ્થિતિના સમર્થનમાં થોડાક શબ્દો કહ્યા: “મહારાજ ! આપની પાને બેસવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી આપે જણાવ્યા તે બધા ફેરફારો એકદમ મારા સ્વભાવ પ્રમાણે થયેલા આપે જોયા હશે. ”

“ખરેખર, એમજ. ” અશોકે જવાબ આપ્યો. પોતે અશોકના મનનો સંશય દૂર કરી શકી એમ ધારી શોભનાને ચાંતિ વળા. શોભનાના પ્રત્યુત્તરથી સંતુષ્ટ થયેલો સરળ મનવાળો અશોક પુનઃ તેને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો: “યુવરાજ ! તારો સ્પર્શ કેવો મૃદુ છે ! તારો હાથ જાણે પહોરના પહોર છોકું જ નહિ એમ થાય છે ! આ અગાસીમાં હું અનેક વખત બેઠો હૅધરા; પરંતુ આજ તારા સાનિધ્યથી મને જે સુખ થાય છે તેનો અંશ પણ આ પહેલાં કદીએ પ્રાપ્ત થયો હોય એવું સાંભરતું નથી. ”

અશોકનું આ બોલવું અંતરનું છે કે બાહ્યકર્તવ્ય છે તે શોભના સમજી શકી નહિ; અને તેથી પ્રત્યુત્તર આપવાની લાજગડમાં ન પડતાં તે સાંભળતી બેસી જ રહી. અશોકે આજળ ચલાવ્યું: “તારા શરીરનો સ્પર્શ કરીને જે વાયુ આવે છે તેમાં કેવો જાદુ છે ! એ વાયુ અચેતન પ્રાણીને પ્રાણવાયુની પેઠે ઉપયોગી થઈ તેને મજબ કરશે; અને સજીવને અતિ આનંદ આપી નચાવશે ! ”

“ભગવંત, મારી વ્યર્થ સ્તુતિ ના કરશો. હું પણ આપનાજ જેવો પણ દરલગ્નમાં આપનાથી ઉતરતો એવો મનુષ્ય છું. ” વેશધારી છતેન્દ્ર વિનિતતા દર્શાવી.

“તું મનુષ્ય છે એ જ મોટું આશ્ચર્ય છે ! તું ગાંધર્વ હોત તો તારા આવા મંદુર સંજ્ઞાદથી જાણને પણ આશ્ચર્ય લાગત નહિ ! તું દેવ હોત તો તારા અત્યંત કોમળ સ્પર્શ માટે કોઈપણ તારી પ્રસંસા કરત નહિ. તું દેવસોહમનિ પ્રાણી હોત તો આસોન્દ્રીમવટે સર્વત્ર દયા સુમધમય કરવા માટે તને કોઈએ જ મદત્વ આપ્યું નહોત. મૃત્યુસોહમાં જન્મ લઈને, મનુષ્ય પ્રાણી થઈને પણ તેં ચન્દ્રસોહની વિમલતા અને સચ્ચિરતા તારા સૌન્દર્યમાં ઓતપ્રોત બરી છે. સૂર્યસોહની પ્રસન્નતા તારા મુખમાં ધારણ કરી છે. ગંધર્વના રાત્નમનિ અત્યંત મોઢક સ્વર તેં મદણ કર્યો છે, અને વીજળીની અપંગતા તારાં બન્ને નેત્રોમાં બરીદીધી છે. આને લીધે જ મને આટલું બધું આશ્ચર્ય લાગે છે. આ મનુષ્યસોહમાં તો તારા સૌન્દર્યની ખરેખરી કરી શકે તેવું સૌન્દર્ય માત્ર લાઈ જ છે. જે દિવસે તને પકડી શ્વપચની મને સુષુદિ સુમી તે દિવસને કું મારા જીવનમનિ ઉત્તમ દિવસ માનું છું. તે જ દિવસે તારા જેવો નાણુક, મોઢક અને સદ્-શુણી મિત્ર મને મેળવી આવ્યો ! મિત્ર જીતેન્દ્ર ! તું અદિં આવ્યો તે પહેલાં જ આજેકલ તારા જેવી જ દેખાતી, તારા જેવી જ સૌન્દર્યવતી ચિતાકર્પક શોભના—”

“કાણુ ? શોભના !” વચમાં જ શોભનાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હા; સર્વોગસુંદર મનોરમા, કેવળ સ્નેહની શ્રુતિ એવી શોભના મારા જોવામાં આવેલી !”

“ક્યાં જોઈ ?” અશોક હવે તો કપટથી જ બોલે છે, એવી ખાત્રી થતાં શોભના ગભરાઈને બોલી.

“અહિં. આ જ અગાસીમાં. મારી સમક્ષ મારી કંપનાવડે હું તેને જોઈ શક્યો હતો !”

“અંહ ! એ તો એમની કંપનાનો ભ્રમ જણાય છે !” એમ મનમાં બોલી, અશોકના સરળ હૃદયની મગ્ન જોતી શોભના ડાની રહી.

“મેં તેને કંપનામાં ચીતરી હતી. અને તે કંપનાસુંદરીને પહેર-વેશ કેવો પહેરાવવો તેના વિચારમાં કું હતો તેવામાંજ તારી પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ મારી સામે આવીને ઉભી રહી. મારી કંપનિક શોભનાને તત્કાલિન મળતી તારી શ્રુતિને જોતાં એ એક શુભ શુકન જ થયાં એવી મેં મનમાં ગાંઠ વાળી. પણ કંપના તે કંપના જ. તે ખરી થોડી જ થયતી છે ! માટે મિત્ર, તું મારા ઉપર એક અનુમત્ત કરે તો—”

શોભનાએ અશોકને વધારે બોલતો અટકાવી વચમાં જ કહ્યું:
"મહારાજ ! હું ખામર આપના પર શો અનુગ્રહ કરી શકવાનો હતો ?
મહારાજની મને શી આશા છે ?"

"જીંદગીના અંત પર્યંત આપણું સખ્ય રહે એવી મારી ઇચ્છા છે !
આ ઇચ્છા ફળીભૂત થાય તો મને સંસારસુખનું સર્વસ્વ મળ્યું એમ હું માનું." અશોક આટલું બોલી તેનો શો ઉત્તર મળે છે તે સાંભળવા ઉત્કંઠિત હૃદય-થી શોભના સામું જોઈ રહ્યો.

શોભનાના આશ્ચર્યનો હવે અવધિન થયો. પોતાને જાંદિવાન કરીને ચક્રવર્તી અશોક ઉલટું પોતાની સાથે મિત્રતા માટે યાચના કરે, એ તે, સ્વપ્ને પણ તે ન ધારી શકે, પરંતુ અત્યારે જાગૃતાવસ્થામાં તે પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે ! અશોકના બાપણમાં જીજ્ઞાસુ હોય એમ પણ તે માની શકી નહિ; કારણ, તે એક ખાળકના જેટલી સરળતા અને સાધુતાભર્યું સ્પષ્ટ લાગતું હતું. હવે તેને અશોકની નિખાલસતા પર શ્રદ્ધા બેઠી હતી. અશોકનો બાવાર્થ સમજ્યા છતાં, તેને જુદે રસ્તે વાળવાના હેતુથી અને સમર્પક જવાબ આપવો ન પડે તે માટે તેણે જવાબ આપ્યો કે: "મહારાજ ! પ્રતાપી મૈત્ર્યવંશ સાથે મૈત્રી કરવામાં કલિંગદેશનો રાજવંશ પોતાનો આગ્રહ જ સમજશે."

"જીતેન્દ્ર !" અશોકે શોભનાને વધારે બોલતી અટકાવી વચમાં જ કહ્યું: "મારા કહેવાનો બાવાર્થ તું જરાખર સમજ્યો નથી. કલિંગદેશના રાજકુટુંબ સાથે મૈત્રી કરવાનો તો મેં ક્યારનોય નિશ્ચય કરેલો છે. હું અત્યારે દેશમૈત્રી સંબંધી વાત કરતો નથી, વ્યક્તિની મૈત્રી સંબંધી જ હું તને પુછું છું. તારા મોહક સાનિધ્યમાં આપું જીવન ગાળવાની મારી અલિલાયા છે. તેને તારી સમત્તિ મળશે ? જીવન પર્યંત મારી સાથે મિત્રતાથી વર્તીને તારા સહવાસનું સુખ તું મને આપીશ ?" અશોકનું સરલ ભાવ અને સાધુતાયુક્ત આ બાપણ સાંભળીને તેનો બાવાર્થ સમજી પથો ચિત જવાબ ખરા જીતેન્દ્રે તરતજ આપ્યો હોત. પણ શોભના શો જવાબ આપે ? જીંદગી પર્યંત અશોક સાથે જીવન ગાળવાનું તે એકદમ શી રીતે કબૂલ કરી શકે ? તેમજ અશોક જેવો ચક્રવર્તી રાજા પોતાને જીતેન્દ્ર સમજીને જન્મ પર્યંત સહવાસસુખની માગણી કરે તેનો અનાદર પણ કેમ કરાય ? અત્યાર સુધીના અશોક સાથેના સહવાસથી શોભનાના મન પર

કાંઈ જુદી જ અમર થઈ હતી. અશોક પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોનારી શોભના કેવળ શોડાજ વખતના પરિચયથી તેના પ્રત્યે રત્નેદ્રાજ દૃષ્ટિથી જોવા લાગી. તેણે અશોકની માગણીનો ન કર્યો અનાદર, કે તેના વિનંત્યાદિ ગુણો લક્ષમાં લેવા છતાં ન દીધું તેની માગણીને અનુમોદન. શોભનાના આ સંધિસ્થથી અશોક કંઈક ખિન્ન થયો. તેણે સુવરાજને ફરીથી એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો. એટલે શોભના જોલી: “ ભગવંત, આપની મૈત્રી મેળવવાની તક કોણે ગુમાવે? આપનો મારા પ્રત્યે આ અવર્ણનીય ઉપકાર માય છે. પણ”-

“ વળી પણ કેવું ? ” અશોક વચમાંજ જોલી ઉઠ્યો.

“ આપની સાથે જન્મપર્યંત રહેવું એ મહાલાભ છે, પણ તે બાબત મારા બાગમાં આબું છે કે નહિ, મારામાં એટલી ગોઝાતા છે કે કેમ, એનો મારે વિચાર કરવો જોઈએ. ”

“ ઘણી ખુશીથી વિચાર કર. ” ચક્રવર્તીએ આનંદથી કહ્યું: “ ત્યાં સુધીમાં કલિંગદેશના રાજ્ય સંબંધીનો પણ હું નિવેડો કરી નાખીશ. રાજપુત્ર, આ મહેલ તારો જ માનીને ખુલા દીલથી રહે, અને તારા સહવાસ સુખથી મને ધન્ય કર. ”

“ શું ? મારે આપની સાથે આ મહાલયમાં જ રહેવું ? ”

“ હા, કેદ કરી મંગાવેલા કલિંગદેશના સુવરાજને આવી જ કામળ શિક્ષા કરવાનું મેં ઠરાવ્યું છે ! ” અશોકે વિનોદપૂર્વક કહ્યું. પણ શોભનાને તો તે ખરી જ શિક્ષારૂપ લાગ્યું. પોતાની ખરી સ્થિતિ પ્રકટ ન થાય તેવી રીતે અશોકના મહાલયમાં તેની જ સાથે રહી કાળ કેમ ગુમારવો એ એક ગંભીર પ્રશ્ન તેના મનમાં ઉપસ્થિત થયો. પણ એટલામાં જ એક વ્યક્તિએ ત્યાં આવીને શોભનાને તે વેળા પૂરતી નિશ્ચિત બનાવી. અને એ વ્યક્તિ રાજમાતા છુદ્ધિમતી હતી. સુવરાજ છત્રેન્દ્રને પકડી આપ્યો છે અને અશોક તેની મુલાકાત લે છે એ વાત તેને અને પડતાં તે અશોકને શોધતી શોધતી એકદમ અહિં આવી. જુએ છે તો તો એક અપરિચિત સુવકને પોતાના જ આસન પર સાથે બેસાડી તેની સાથે પ્રેમથી વાતો કરતા અશોકને જોયો.

“ કલિંગદેશનો રાજકુમાર છત્રેન્દ્ર તે આ જ ? ” આશ્ચર્યમાં ગર્ક થતાં રાજમાતાએ પૂછ્યું.

“ હા; આ જ સુવરાજ છત્રેન્દ્ર. ” અશોકે જવાબ આપ્યો. “ રાજ-

કુમાર, આ મારાં માતૃશ્રી ! ” અશોકે યુવરાજને પોતાની માતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“ રાજમાતા ! કલિંગદેશનો યુવરાજ જીતેન્દ્ર આપને અત્યંત આદર-પૂર્વક નમન કરે છે. ” નમ્રપણે નમન કરતાં વેશધારી જીતેન્દ્ર બોલ્યો.

“ જીતેન્દ્ર ! તું કેદ થયેલો જાણવાન છે. તું અમારાં જેવાં નમન કરવાને યોગ્ય નથી. કલિંગદેશ પર અત્યારે વિશાખાનન્દનું આધિપત્ય ચાલે છે. તેના ન્યેપથ્ય પુત્ર સિવામ ખીન્નેકાઇ પણ પોતાને કલિંગદેશના યુવરાજનું પદ ધારણ કરવા યોગ્ય નથી. તારે તારી ઝાઝખાણ માત્ર જીતેન્દ્રના નામથી આપવી એ જ યોગ્ય છે. ” રાજમાતા બોલી.

અશોકે કહ્યું : “ કલિંગદેશ પર વિશાખાનન્દનું આધિપત્ય માત્ર એક શરતે જ ચાલે છે તે માતૃશ્રીની સ્મૃતિમાં દસ જ ! કલિંગદેશપરથી જીતેન્દ્રનો સર્વ અધિકાર હટી ગયો છે એવું હાલ માની શકાય નહિ. આવી સ્થિતિમાં તે પોતાને યુવરાજ કહેવડાવે તેમાં કશી દરકત મને જણાતી નથી. ”

“ પણ મને દરકત જણાય છે. ” રાજમાતા પોતાના હમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે બોલી : “ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી આ જીતેન્દ્ર યૌદ્ધર્મનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર છે ? તૈયાર હોય તો કલિંગદેશનું રાજ્ય તેના માટે તૈયાર છે, નહિતર યુવરાજપદ તેમજ કલિંગદેશ પરનો તેનો દાદા ક્યારનો એ હટી ગયો છે. ”

“ રાજા મૃગેન્દ્ર જીવતા ન હોય તો પછી જ યુવરાજ યૌદ્ધર્મ સ્વીકારવા તૈયાર છે કે નહિ તે વાતનો વિચાર કરવાનો છે. ” અકવર્તીએ કહ્યું : “ રાજા મૃગેન્દ્ર જીવતા હોય તો કલિંગદેશનું રાજ્ય કોઇપણ શરત વગર તેમને સ્વાધીન કરવાનું દરેકું છે, એ તો આપ વિસરી નહિ જ ગયાં હો ! ”

“ પણ, પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે મૃગેન્દ્ર સ્વર્ગમાંથી પાછા આવે તો ? ”

“ રાજા મૃગેન્દ્ર જીવે છે કે નહિ તે જાણતો નિર્ણય મત્વર થશે. વિદાનંદસ્વામીની એકશી વખતે જ આ જાણતો બધો નિકાલ થઇ જવાનો હતો; પણ, માત્ર પ્રધાનજીના કહેવાથી જીવતા હોય તો મૃગેન્દ્રે સ્નામી પરના આરોપની સાબીતી પહેલાં અમને મળવું એવું મેં જાહેર કર્યું છે. આ ઉપરથી જ રાજા મૃગેન્દ્ર જીવે છે કે નહિ તે જાણતો નિર્ણય જલદીજ થઇ જશે. ત્યાંમુઠી આ સન્માનનીય પરાણને—કલિંગ દેશના યુવરાજને આપણા રાજમહેશ્વમાં જ રાખી લેવાની મારી ઇચ્છા છે. ”

અશોકના સ્વભાવમાં દિનપ્રતિદિન ચતુર્થ જન્મ પરિવર્તન રાજમાતા બેતી હતી, તેથી તેણે આ બોલવું સાંભળી તેને કાંઈ નવાઈ લાગી નહિ. શતેન્દ્રને પકડી આજ્ઞાની વાત સાંભળતાં જ રાજમાતાને લાગેલું કે અશોક એવું જ કાંઈક દરાવી નાખશે તો પછી પોતાના હાથમાં 'કાંઈ' નહિ રહે. માટે જ તે અહિં દોડી આવી હતી. અને તેની કલ્પના તેણે ખરી જ પડેલી જોઈ. હજુ પણ, કાંઈક સમય છે, એમ સમજી તેણે અશોકની સૂચનાનો તે જ ક્ષણે નિષેધ કર્યો અને બહુ તો ચિદાનંદને સંજેલા દરબારી દુરંગમાં શતેન્દ્રને સંખ્યા એમ કહ્યું.

આ પ્રસંગનો લાલ લાઈ રાજમાતાના મુક્તિવાદને શોભનાએ પણ અનુમોદન આપ્યું.

પોતાની માતાના "અવ્યાયારેકુ વ્યાપાર" જેવા આ વર્તનથી અશોકને ઘણો ક્રોધ અરબો; અને તેમાં વળી મુવરાજની સંમતિ સાંભળતાં તો તે બહુ જ આશ્ચર્ય પામ્યો. પાસે બેઠેલા મુવરાજ તરફ તેણે ચમત્કારિક દષ્ટિથી જોયું. પોતે વધારે હડ કરશે તોપણ રાજમાતા એકની બે થવાની નથી અને તદાતડી થતાં મુવરાજ પોતાનાં મૂહછિદ્રો જોઈ જશે એ બાંતિથી સમયસૂચકતા વાપરી શાન્ત હૃદયના ચક્રવર્તીએ પોતાની માતાનું વચન અને મુવરાજની સંમતિને તુરત તો આદર આપ્યો.

તેણે તરતજ મોહનને રથ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. મુવરાજને કામળા હાથ પોતાના હાથમાં જાલી રાજ અશોક પોતાના કુસુમ કામલ મિત્ર સાથે રથમાં બેઠો. રાજમાતાએ અગાસીમાં ઉભાં ઉભાં અશોક અને શતેન્દ્ર પર મનસંકલ્પો દષ્ટિપાત કર્યો. પણ તે તેમના જોશમાં ચોડા જ આવે તેમ હતો ? રથ દરબારી દુરંગ તરફ ચાલ્યો. સદલાએ અશોકની માથે હરિદ્યે પોતાનાં લગ્ન ચાન તો તે સમયના વૈભવપૂર્ણ વરધેરાથી પોતાને કેવો આનંદ થયો, તેની મીઠી કલ્પના શોભના પોતાના મનમાં કરતી હતી. પણ અશોક-નિષ્ઠાવશ અશોક પોતાના નવીન મિત્રના આશ્ચર્ય પોતાને આટલો ખર્ચ આનંદ કેમ થાય છે, તેણે કોરૂં હજી સમજી શકતો ન હતો.

પ્રકરણ સોળમું.

છતેન્દ્રનું સત્વપ્રકાશ.

છિદ્રેવીના ભક્ત ધણા હોય છે. તેના સૌન્દર્યનું નિરીક્ષણ કરવા ખાતર દૂર દૂર દેશોમાં પ્રવાસ કરનારા, અગ્રેર જંગલો અને દુર્ધટ ગિરિચ્છદરમાં ફરનારા, ત્યાં સૂર્યનું કિરણ પશુ પ્રવેશી શકે નહિ એવી ધોર અધારી ગુફામાં રહેનારા, એવા એવા લોક થોડા નથી હોતા. અચાન જાળકથી તે જાનવૃક્ષ તપોનિધિ પર્યંત દરેકને સ્પર્શિત્રી મિત્ર હોય છે. ઠાઠ યાત્રાને મિત્ર, ઠાઠ શિકારને બહાને, ઠાઠ વનવિહારને બહાને તો ઠાઠ માત્ર સ્પર્શિત્રીની લીલાતું અવલોકન કરવા માટે, પોતાના હમેશના પરિચયનાં ધર. મહાસય, કે કુંપડાં છોડી વનમાં ફરે છે. પણ, આવા સ્પર્શિત્રીના નિઃસ્મિત ભક્તો પૈકી કેટલા જણે, સ્પર્શિત્રીને ચન્દ્ર પોતાનાં કામળ અને વિમળ કિરણ-કરવડે પંખાળતો હોય ત્યારે જોઈ છે? સૂર્ય પોતાનાં પ્રજાળ કિરણોથી સ્પર્શિત્રી સૌન્દર્ય શેષી રહ્યો હોય ત્યારે તેની દુઃખદ અવસ્થા જોનારા અને તેમાં આનંદ માનનારા તેના કેટલાક ભક્તો છે; તેની શૈશવ અવસ્થા જોઈનેજ તુષ્ટ થનારા કેટલાક ભક્તો છે, અને કેટલાકને તો સંખ્યા સમયે તેને આવતું નિઃસ્તેજપૂર્ણ વાર્ધક્ય જોઈને સંતોષ થાય છે.

સુવરાજ છતેન્દ્રે સ્પર્શિત્રી શૈશવ ધણા પ્રભાતભાળે નિરીક્ષણ કર્યું હતું, કેટલાક ખપોરે તેની દુઃખદ અવસ્થા તેને દેખાઈ હતી અને કેટલીક વખતે તેની પ્રશાન્ત વૃદ્ધાવસ્થાનું પણ તેણે અવલોકન કર્યું હતું; પરંતુ આજ-ચન્દ્ર પોતાનાં શીતળ કર-કિરણો વડે તેને પંખાળી રહ્યો છે, ત્યારે તેની જેવી પ્રસન્નતા તેના જોવામાં આવી એવી ઠાઠ પણ અવસ્થામાં પડેલાં દેખાઈ નહોતી.

ચન્દ્રથી વિકાસ પામતાં સરોવરમાંનાં કમળો વિનય ભાવ ધરીને મૃદુ વૃત્તિથી પોતાની જનનિતો યૌવનવિકાસ જોતાં હતાં. ત્યારે સૂર્યવડે વિકાસ પામતાં કુમુદો પોતાનાં મોઢાં બગાડીને સ્પર્શિત્રીનાં કૌતુકથી અવલોકન કરતાં હતાં. એકજ માતાના ઉદરમાં પાકેલાં આ જૂદા જૂદા સ્વભાવનાં પાળકોને જોઈ સરોવરનું જળ પણ શાંત થઈ ગયું હતું. સ્પર્શિત્રી પ્રત્યે આખો દિવસ કટાક્ષ દેંકનારાં પાપી પક્ષીઓની આંખો બંધ થઈ હતી,

અને પશુ વર્ગને અસાવધ કરવાની શિક્ષા નિદ્રાદેવીએ કરી હતી ! અર્થાત્ સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય નિસ્તબ્ધપણે પ્રવર્તી રહ્યું હતું.

સહિષ્ણુ આ યૌવનવિલાસનું અવલોકન કરતો ક્ષિંપ દેશનો ખરો મુવરાજ છતેન્દ્ર, શિશુના વેષમાં, કપિલવસ્તુ નગરીના પૂર્વ બાજે આવેલા એક રમ્ય સરોવરના કિનારે પોતાના ચરણ પાણીમાં સ્નાની બેઠો હતો. સહિસૌંદર્ય અવલોકવામાં તે એટલો ગંધો ગરકાવ થઈ ગયો હતો કે તેની પછાડે આવીને ઉભી રહેલી ઢાઢ એક વ્યક્તિને પણ તે જોઈ શકતો ન હતો. થોડીવાર પછી તેની દષ્ટિ સરોવરના જળમાં પડતાં તેણે તેમાં પોતાની પછાડે ઉભેલી ઢાઢ ઝીલું પ્રતિબિંબ જોયું. તરત જ પોતાની દષ્ટિ પાછળ ફેરવી તે સાશ્વર્ય બોલ્યો : “ આટલી મોટી રાત્રે આવા નિર્જન વનમાં ફરનારી તું ઢાઢુ છે ? ”

આ પ્રશ્નનો કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર ન આપતાં તે ઝીંએ પોતાના મ્હો-પરનો છુરખો ખમેડી નાખ્યો અને પોતે ઉભી હતી ત્યાંથી બે કાલાં આગળ આવી મૌન્ય જ ઉભી રહી.

“ ઢાઢુ, પ્રમિલા રાણી ? (છતેન્દ્ર આગળ કલાવતીએ પોતાનું બચપણનું નામ બદલ પાડ્યું હતું) આટલી મોટી રાત્રે દાસદાસી મિલામ જ એકની અહિં ક્યાંથી ? ” વધતા જતા આશ્ચર્યથી છતેન્દ્રે પૂછ્યું.

“ શિશુવર્ષ ! ” પ્રમિલાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “ આપ મારા માણસો-માંથી ઢાઢને પણ ઉગાડ્યા વગર અહિં એકલા જ આવીને બેઠા; આપને સેવકની જરૂર ન જણાઈ, તો હું દાસદાસીને શા માટે સાથે લઉં, એમ ધારીને એકલી જ આવી. ”

“ પ્રમિલા બાઈ ! તમે રાણી છો, અમે સંસારવિરક્ત બિમ્બ છીએ ! ” પોતાના વેશને છળતા શબ્દો છતેન્દ્રે બોલ્યા માર્યા : “ અગો વેશગી સાથે તમારી તુલના શી રીતે સંભવે ! એપર્યંતો ઉપભોગ કરવો, પરિવાર રાખવો, એ તમારો અધિકાર છે; અને એપર્યંતે લાત મારવી, પરિવારને તુલ્ય માનવો એ અમારો અધિકાર છે-કર્તવ્ય છે. ”

“ અધિકાર અને કર્તવ્ય ! ” પ્રમિલા બોલી : “ દરેક અને કર્તવ્યના સંબંધમાં આ જગતની રીત જદું વિપરીત છે. મનુષ્યની પાવતા, અવરગા અને રિયતિ, વજેરેને અનુમતીને અધિકાર અને કર્તવ્યની વદેશગી થવી દોષ તો ને કેવું ઉત્તમ ગણાય ? હમણાં દરેક અને કર્તવ્ય અમલ છે. જે મનુષ્ય તેના દાણમાં ભય છે તેને ફરવેલા દરેક પ્રાણ સાથે છે; અને તેની

સાથે સંલગ્ન થનારા મનુષ્યપ્રાણીને યશ માનવામાં આવે છે એ બહુ ખરાબ છે. હક અને કર્તવ્યો માટે મનુષ્ય છે એ જૂલભરેલી કદપનાં ન્યારે નદી થઈ તેને બદલે માણસને માટે જ તથા તેની પાતતા માટે જ હક અને કર્તવ્ય છે એમ સાર્વજનિક દૃષ્ટિએ સમજાશે ત્યારે જ ઉત્તમ ગણાશે.”

“ પ્રમિલા રાણી ! હક અને કર્તવ્ય મંબધી વાદવિવાદ કરવાને જ તમે અહિં આવ્યા છો કે શું ? ”

“ હા; તમારી સાથે તેવી જ કંઈક વાત કરવા સાફ અહીં આવી છું. ”

“ અને તે આટલી મોડી રાત્રે ? હું ફટલોક સમય થયાં પાટલી-પુત્ર તરફ આવવા તમારી સાથે જ પ્રવાસ કરું છું. તમારે જો કંઈ કહેવું હતું તે ગમે ત્યારે કહી શકાત. ”

“ મને પણ એવું બે દિવસથી લાગે છે. પેલા ગામડાની ધર્મશાળામાં તમારાં પ્રથમ દર્શન થયાં ત્યારથી, તમારી સાથે કંઈક વાત કરવાનો હું પ્રસંગ શોધતી હતી; પણ મારી હિંમત ચાલતી ન હતી, અને અનુકૂળ પ્રસંગ પણ મળતો નહોતો ! ”

“ એમ કેમ ? આપણે રસ્તામાં અહીંનાં સ્થળો, રીતભાત, વગેરે વિશે બધી વાતો કરી છે. છતાં ‘ જોલવાનો પ્રસંગ મળતો નહોતો. એમ કેમ કહો છો ? ” તરૂણ બિંદુએ પ્રમિલા પ્રતિ ચમત્કારિક દૃષ્ટિ દેંકતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ તમારી સાથે વાતચીત કરવાને મારે એકાંત સ્થાનની જરૂર હતી. ”

“ શું એકાંત ? એવી તે કેવી મુખત વાત મારી સાથે કરવાની છે ? ”

“ મનુષ્ય પોતાના હકક અને કર્તવ્ય કેવી રીતે જૂસે છે તે મંબધી તમારી સાથે વાત કરવી છે. ”

“ તેમાં એકાંતની શી જરૂર ? એ વાત આપણે ગમે ને વખતે કરી શક્યા હોત ! ”

“ પણ હું તેમ માનતી નથી. આપની પણ સત્વર ખાત્રી થશે જ. ” એમ કહીને તરૂણ બિંદુની પાસે જ પડેલી એક બીજી સિલા પર તેની તરફ ચાલ કરીને પ્રમિલા બેઠી. પોતાનું સૈદ્ધ્ય તરૂણ બિંદુ અગમર વેળે શહે એવી સાવધાનીથી તે બેઠી હતી. તેના વદન પર અન્દ્ર અમૃત વરસાવી રહ્યો હતો. થોડી વાર મૌનગ્રસ્ત રહ્યા પછી પ્રમિલા બોલી : “ બિંદુવર્મા ! આપની નવમૌવન દેહકળી હજી ખીલવા લાગી છે એવામાં જ સાસારિક મુખનો સ્વાદ આપ્ત સિવાય જ આપે એમ ધારણ કેમ કર્યો ? આપનો પૂર્વ દૃષ્ટાન્ત જાણવાની મને જીજ્ઞાસા છે. ”

પ્રમિલાનો આ પ્રશ્ન સાંભળી જીતેન્દ્ર જરા ચમક્યો. પોતાનું સાનું સ્વરૂપ રખેને તે કળા ગઈ હોય, એવી તેને પ્રાપ્તિ થઈ. પણ તે ઝોળખી ગઈ હોય તો આમ એકાન્તનું અને આવા નાજુક માર્ગનું અવલંબન તે ન જ કરે, પણ તરતજ પોતાને કેદ કરવાની તજવીજ કરે, એવી તેની ખાત્રી હતી. વળી તેણે કે તેના માણસોએ મને કદી જોયો નથી. જીતેન્દ્ર પકડાયો છે, એવી તેની દૃઢ ખાત્રી છે, એ પણ જીતેન્દ્ર જાણતો હતો તેથી મનની અસુવિચાર હાલત જાણવા ન દેતાં તે જોડ્યો : “ સણી સાહેબ ! અમારા જોવાનાં વૃત્તાન્તો તે શાં હોય ? મારા પૂર્વ વૃત્તાન્તમાં સાંભળવા જેવું કંઈ જ નથી. મેં જન્મ્યા પછી રહેજસાજ શિક્ષણ લીધેલું, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ મારા કુટુંબ પર એક મહાન આફત આવી પડી અને તેથી આ લિસ્ટુવેશ ધારણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આટલો જ મારો ઇતિહાસ છે. ”

“ લિસ્ટુ થયા પહેલાં આપનું નામ શું હતું ? આપના કુટુંબનું ઐશ્વર્ય કયા દરેજનું હતું ? ”

“ પ્રમિલા બાઈ ! ” જીતેન્દ્રે આ વાતચીત હુંકારવાના વિચારે હિતર આપ્યો : “ આ બંને પ્રશ્નોનો હિતર હાલ હું આપી શકીશ નહિ. મારા કુટુંબ પરની આફત નાટ ઘટા સુધી પૂર્વ સ્થિતિની ઝોળખાણ કેમકે પણ ન આપવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. ”

“ પણ, આપનું નામ તો કહો ! ”

“ હું લિસ્ટુ થયો છું. લિસ્ટુ થયા પછી આજ પર્વત મારા નામની કોઈએ પુછપરછ કરી નથી; અને નામની શોધ કરવાની જાનગડમાં હું પડ્યો પણ નથી, તેથી હાલ માફ કર્યું જ નામ નથી ! ”

જોડાલિસ્ટુનું આ ભાષણ સાંભળી પ્રમિલા સાનંદાશ્ચર્યથી બોલી : “ લિસ્ટુવર્ગ ! કયામ વચ્ચે આપે પરિધાન કર્યો છે, લિસ્ટુને જાજતો આચાર-વિચાર આપ પાળો છો, તેમ છતાં કશુંયે નામ આપે ધારણ કર્યું નથી, એ મને તો જરા નવાઈ જેવું જ લાગે છે. ”

“ એમાં નવાઈ જેવું કશું જ નથી. મને કોઈએ ગુરદીક્ષ દીધી નથી. સ્વતઃ પ્રેરણાથી મેં આ આશ્રમ સ્વીકાર્યો છે અને તેથી નામ ધારણ કરવાની મને જરૂર જણાઈ નથી. ”

“ ત્યારે આમ વગર નામે ક્યાં સુધી કાળ જાળશે ? ”

“ પ્રસંગ પ્રાપ્ત નજ થાય તો લિસ્ટુવેશની સમાપ્તિ પર્વત નામ ધારણ કરવાની જરૂર નથી. ”

“ અર્થાત્ આ લિહુવેશની સમાપ્તિ એકદિવસ થવાની છે ખરી ! ”

“ હા; આ લિહુવેશ પણ એક દિવસ છૂટવાનો છે. ”

આ સાંભળતાં પ્રમિલાના આશ્ચર્યમાં અનેક ગણો વધારો થયો. તેણે ઉતાવળથી પ્રશ્ન કર્યો : “ આ લિહુવેશ ક્યાંસુધી આપના શરીર પર રહેશે ? ”

“ આ દેહના અંત પર્યંત. ” એવો પોતે ધારણ કરેલા વેશને અને પોતાના કર્તવ્યને અનુરૂપ જવાબ તેના હોઠ ઉપર આવ્યો. પણ અસત્ય બોલવાની કાંઈજ જરૂર નથી એમ તેને તરતજ લાગ્યું. તેણે પ્રમિલા તરફ જોયું તો તેના આશ્ચર્યમાં આનંદની સુરખી મારી રહી હતી. એ આશ્ચર્ય-મુક્ત આનંદમાં બીજા કોઈ વિકારનું મિશ્રણ ન હતું. તારૂંપના મધથી ઉછળી રહેલી યુવતિનાં નેત્રો છતાંસાને લઈ અર્ધ મીઝાવલાં અને અર્ધ ખુદલાં હતાં. સ્નેહ ખુદલા પડેલા દાંત દાડમ કળાની પેઠે અગત્ય હતા અને તેમાંથી આશ્ચર્યનો અગત્ય દૃશ્યમાન થતો હતો. તેણે કરેલા પ્રશ્નમાં છતાંસા અને આનંદ બન્ને હતાં. કોઈ પણ ખોટો વિચાર ઉદ્ભવ્યો હોય એવું કાંઈ જણાતું નહતું. અસત્યને પિંકારનારા જીતેન્દ્રે સરળ અને સાચો જવાબ આપ્યો : “ પ્રમિલાબાઈ ! મેં અગિયાર ટ્રેસો વેશ અને વૃત્તિ થોડા જ વખતને માટે છે. મારા કુટુંબ પર પડેલી આફત નષ્ટ થવાની સાથે જ મારો આ વેશ અને વ્રત પણ સમેટાઈ જશે. ”

“ શું ? ખરું કહો છો ? ” આનંદથી ઉલરાઈ જતી પ્રમિલા બોલી.

“ હા, સાચું જ કહું છું. ” પ્રમિલાનો અત્રાસંગિક આનંદ જોતાં જીતેન્દ્રે જવાબ આપ્યો.

“ ત્યારે તમે સંસારસુખથી વિરક્ત નથી જ થયા ને ? તમે તેના કાયમ માટે ત્યાગ નથી જ કર્યો ને ? ”

“ મેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો નથી એ મેં હમણાં જ તમને કહ્યું. સંસારસુખની મને કલ્પના સરખી પણ નથી, તો પછી તેનાથી વિરક્ત થવાપણું હોય જ ક્યાંથી ? ”

“ આ ક્યાંય વચ્ચેનો ત્યાગ કરી યૌવનની શોભાને ખીંચવનાર વસ્ત્રો અને અલંકારોથી આ સુંદર દેહ વિભૂષિત થવાનો છે ? ”

“ જો આપણે વિનાશ થશે તો તેમ પણ બનશે. ” પ્રમિલાના માર્મિક પ્રશ્નનો બેદ ન સમજતાં જીતેન્દ્રે સરળતાથી કહ્યું.

“ આ વનવાસના દિવસો પૂરા થયા પછી પણ આ કષ્ટમય કર્તવ્ય શૂદ્ધી જળને આશ્ચર્ય અને સુખોપભોગનો હ્રસ્વ સંભાળવાની આપની ઇચ્છા છે ને ? ”

“આપત્તિમાંથી મુક્ત થયા પછી તેમ યવાનો સંભવ ખરો. પણ, પ્રમિલાબાઇ, આવા ચમત્કારિક પ્રશ્નો પુછવાનું શું પ્રયોજન ?”

“ખસ, મારા મનનો સંશય જતો રહ્યો.” પ્રમિલા અતિ આનંદ-માં આવીને બોલી: “તમારા પ્રથમ દર્શને દોડેલું તમારું અતુપમ સૌન્દર્ય અને નવયૌવન, તેની સાથે ભિક્ષુનો વેશ અને સંન્યસ્ત વૃત્તિ: એ સર્વ નિહાળતાં હું આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગઇ હતી. રંગમહેલમાં રહી વિશ્વાસ ભોગવવાનો જે સૌન્દર્યનો હક, નવયુવાન સ્ત્રીઓના સદ્વાસમાં દિવસ કાઢવાનો જે યૌવનનો હક, તે જ યૌવન અને તે જ સૌન્દર્ય વિશ્વાસસુખને વિષયપરાક્રમુખ થવામાં જ પોતાનું કર્તવ્ય કેમ માનવા લાગ્યું હશે, એ જ વિચારે મારી વિસ્મયતામાં વધારો કર્યો હતો. તમારા સૌન્દર્ય તથા યૌવન તરફ જોતાંની સાથે જ વિશ્વાસ અને વિષયસુખ મારી દષ્ટિ સમક્ષ મૂર્તિમંત ખડા થાય છે. પણ, આ તમારો ભિક્ષુવેશ અને વૃત્તિ જોતાં તે પ્રતિબિંબ અદૃશ્ય મધ તેની જગાએ જરૂર વિષયપરાક્રમુખતા દેખાવાં જોઇએ એમ લાગે છે. આ મંબધી મેં ધણો વિચાર કર્યો પરંતુ જગત્પત્ની વ્યવહાર પ્રમાણે મને જે દેખાય છે તેમાં કંઇ ખોટું નથી, એમ મને લાગે છે. કાઠી કાઠી કરીને એકઠી કરેલી અગણિત સંપત્તિનો માલિક, તે લક્ષ્મી વાપરવાનો ખાસ હકદાર હોવા છતાં એ તો માત્ર તે લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરવાનું જ કર્તવ્ય બજાવે છે. તેથી ઉલટું, સંમદ કરેલું ધન સાચવી રાખવાનું જેનું કર્તવ્ય છે તે જ તેને ઉગાડી દેવાનો પોતાનો હક માને છે. જેણે સેવક તરીકે કર્તવ્ય કરવાનું હોય તે સેવ્ય થવાનો પોતાનો હક સમજે છે. દુનિઆની આવી ઘટમાળ પ્રમાણે હક અને કર્તવ્ય સંબંધી મૂલભરેલી કલ્પના યવાથી જેણે તિર્યાકન કરી પોતાનું શેષ આયુષ્ય ગાળવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજવું જોઇએ, તે જ એકાદ સુંદર બાલિકાના સુખમાં ધૂળ નાંખીને પોતાનો પતિત્વનો હક બજાવે છે; અને જે પતિત્વનો હક બજાવવા જોગ છે તે “પ્રભુ ! પ્રભુ !” કરવું એને જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. કર્તવ્ય અને હક્કના સંબંધમાં આવી દિશાભૂજ આપનામાં પણ યતી મેં જોઇ અને તેથી જ મને ધણી નવાઇ લાગી. આ વિશે તમને પ્રત્યક્ષ ખુલાસો પુછવાની ઇચ્છાએ હું આ એકાન્ત પ્રસંગ શેષધી આવી છું, અને તેનો નિકાલ મારી પારણા પ્રમાણે આવી પણ ગયો જ. આ સૌન્દર્ય તથા યૌવન વિશ્વાસ અને વિષયસુખ ભોગવવા ચાગ્યું જ છે, એવું તમારા મુખેથી જ સાંભળી હું ધન્ય થઇ છું.”

“બસ કરો, મારા સૌન્દર્ય અને મૌવનનું આ પુરાણ બસ કરો !”

છતેન્દ્ર કંટાળીને બોલ્યો.

છતેન્દ્રના સંભાષણ પ્રતિ દુર્બલ કરી પોતાનો જ કંઈક ખરો કરતાં પ્રમિલા બોલી : “ભિક્ષુવર્ધ, તમારું નામ કયું ન હોવાથી તમારી સાથે વાત કરતાં કે તમારા વિશે બોલતાં ઓટી આડવાળું પડે છે. માટે તમારું કંઈક પણ નામ રાખવું એવું મેં નક્કી કર્યું છે.”

“પ્રમિલારાણીએ મારા માટે કયું નામ પોત્તું છે ?”

“તમારા વેશને બરાબર જાણે તેણું જ અભિધાન તમને આપવાનું મેં નક્કી કર્યું છે.”

“વાહ ! હારે તો બહુ જ સારું.” રાણીને કંઈક પણ જવાબ તો દેવો જોઈએ, એમ ધારી છતેન્દ્રે પૂછ્યું : “પણ તે નામ કયું ?”

“ધર્માનુજ !” પ્રમિલા બોલી : “આ નામ આપને પ્રસંદ છે ને ?”

“ધર્માનુજ. વાહ ! ધણું જ ઉત્તમ ! ધર્મ એ સર્વવ્યાપી શબ્દ હોવાથી અને આ ભગવી કહ્નીને લીધે ધર્માનુજનો અર્થ સહજ બીજા-ધર્માનુજ થશે.” છતેન્દ્ર વિનોદથી બોલ્યો.

“પણ ધર્મ નામનો એક રાગ હતા ને ?”

“હા; પાંડુરાજના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ ધર્મ હતું.”

“અને તે ધર્મરાજના કેટલાક અનુજ્ઞે હતા ખરા ને ?”

“હા. લીમ, અર્જુન, નકૂળ અને સહદેવ એ તેના ચાર ભાઈ હતા. પણ આ બધી માદિતીની અત્યારે શી જરૂર છે ?”

“તમારા ધર્માનુજ અભિધાનનો અર્થ હું ખેસારું છું. ધર્મના ચાર અનુજ હતા. તેથી ધર્માનુજ એ નામમાં લીમ, અર્જુન, નકૂળ અને સહદેવ એવો અથ પણ ચામ ને ?”

“યતો હશે, કદાચ.”

“ત્યારે તમને ધર્માનુજ નામથી સંબોધતાં, ધર્મના મ્યા બંધનું ચિત્ર મારે મારા અન્તરમાં ધારવું ?”

“પ્રમિલાબાઈ ! આ તે કંઈ ઘેલછા છે ? આવા નિરર્થક પ્રશ્નો પૂછો છો તેને શું કહેવું ?”

“મારી ઘેલછા દૂર કરવામાં તમને શી હસ્કત છે ? હું એમ પ્રશ્ન છું કે ધર્માનુજ નામથી સંબોધતાં તમે અર્જુન છો એમ અન્તરમાં રાખી તો આપને તે પ્રસંદ પડશે ?”

નહિ. સદગુણી અને પતિવ્રતા મહિલાઓ એ જ આપણા ભારતનું ઉત્તમ ભૂષણ છે. સ્ત્રીઓનું પતિવ્રત્ય એ આપણા ભારતખંડની ચિરકાલીન કીર્તિ છે. પત્નીની પતિનિષ્ઠા એ ભારતવાસીઓને અભિમાન છે । પ્રમુખ કલિંગ દેશની ગણી થવું એ કાંઈ સાધારણ વાત નથી । બે જ દિવસ પૂર્વે સતી થયા તૈયાર થયેલી કલિંગ દેશની જુની રાણી વિશે તો તે સાંભળ્યું જ હશે । તેનું નિર્મળ આચરણ, ઉત્કટ પતિનિષ્ઠા, અને દૃઢ પતિવ્રત્ય તે નજરે નોંધું છે. તેના સ્વર્ગીય વિશ્વ શિવ તરફ બે, અને તારા પોતાના અપવિત્ર અને અધમ ચિત્રને બે । તેના સદગુણો પરિમલ મૃત્યુલોક ઉપરની સર્વ સ્ત્રીયતાઓને ઉત્સાહપૂર્ણ અવિત અર્પે છે, તેનું અવલોકન કર, અને તારા હૃદયે પડે ઉત્પન્ન થનારી વિધારી દુર્ગંધભરી વરાળ એ જ લગ્નઓને જ્યાંની ત્યાંજ વ્યાળોને ખાખ કરશે તેના વિચાર કર. તેની સતીકીર્તિને મનુષ્ય જનિ પ્રત્યેક પ્રમદાના કાનમાં ગણગણી રહો ॥ તે છું સાંભળ. હું આશીર્વાદ માનજે કે તારા આવા અત્યાચારનો કણુંકદુ કંઠે સાંભળનાં કાંઈ પણ સાધ્વી સ્ત્રી જાણીત થયા મિવાય નહિ રહે. રાણી, આવા નિર્મળ મનની ન યા. કલિંગ દેશના રાજમહેશ્વરના પવિત્ર રાણીવંશને કલક ન લગાડ ।”

“ધર્માનુજ, માફ સમ્રાટીપદ મારા પ્રેમની આડું આવે છે, એવી આપની સમજ હોય તો એ પ્રેમની નિર્મળતાની સાધ્વીતીની ખાતર હું સમ્રાટીપદને છાત મારવા તૈયાર છું । પ્રિય । મારા નિર્મળ પ્રેમની કમેટી બીજ જે રીતે કરવી હોય તે રીતે કરી જુઓ ને કાંઈ પણ કસોટીમા હું પુરપુરા કસતી ઉતરું છું નહિ તેની ખાતરી કરો ।”

“નિર્મળ પ્રેમ ।” છત્રેન્દ્ર ગંજીરતાથી કહ્યું, “રાણી, એ પવિત્ર શબ્દની અવહેવના આમ ન કર । અરિષ્ટીની કમચામલાને નિર્મળ પ્રેમ કદી સકાય તો પશુકલ્યાને ગણપ્રેમ, રાજદ્રોહને રાજનિષ્ઠા, અને અભિ-અરિષ્ટીને સતી કહેવાનો જ પ્રમંગ આવે । “નિર્મળ પ્રેમ” તો પવિત્ર શબ્દોચ્ચાર કરતાં છું વિદ્યાખાનન્દ સાથે ધર્મજાનથી જાણપતી તેની વિવાદીત પત્ની છે એ કેમ વિચરી નાય છે ?”

“એવા ધર્મજાન અને વિવાદ પર પ્રમિલ થૂંકે છે ।” પ્રમિલા વેદાયી બોલી : “જેમી ઇન્દ્રિયો સિધિય થઇ ગઇ છે, જેવી જુદિમતા તપ થઇ છે, એક પગ સ્થાનમાં રાખીને બીજે પગ પર આ દોઢમાથી કપાડવાની જેમી તૈયારી છે એમ, રસદિન, છત્રેન્દ્ર પ્રેત સાથે મન સંગ્રામે

વિવાહ કાણુ કરેશે ? જેના મૃત્યુની હવે ધરીઓ ગળાય છે એવા વૃદ્ધ માથે થયેલા વિવાહને “ ધર્મજનન ” કેમ કહેવાય ? જેના શરીરે કરચલીઓ પડી ગઈ છે તેવા જીર્ણની સાથે પોતાની પુત્રીના વિવાહ કરનારા હૃદય-શૂન્ય પિતાઓ પોતાની પુત્રીઓના લગ્નને મંદપ રચતા નથી; પણ એ માંડવારેપી ચિતા ખડકાવી તેમાં પોતાની બાળકીઓનું બળીદાન આપે છે, બા પ્રમિલાનું પણ એવી રીતે બળીદાન આપાયું છે. વિવાહ, ધર્મજનન અને તેમાંના પ્રેમના અંશમાંનો અંશ પણ આ ધડી સુધી આ પ્રમિલાના સમજવામાં હતો નહિ ! ”

“ પણ, તેં જાણીશુછને જ તારા ઈષ્ટ મિત્રોની સલાહનો તિરસ્કાર કરીને વિશાખાનંદના કંઠમાં વરમાળ આરોપી હતી એમ મેં સાંભળ્યું છે. ”

“ તે ખરૂં, પણ આશુબ્યની અવધિએ પહોંચેલા વિશાખાનંદને સ્વામી તરીકે સ્વીકારીને, તેના વિષે પ્રેમથી આર્દ્ર થઈને, વિવાહનો સાચેસાચો અર્થ ગ્રહણ કરીને, મેં તેના કંઠમાં વરમાળ આરોપી દશે એવી કલ્પના તમે કરી શકો છો ? ગોર લગ્નના ગોખણીઆ મત્રોના શ્લોકો મ્હોડેથી બોલી રહ્યા હતા, ત્યારે આ પ્રમિલાનું હૃદય લાગંકર કલ્પનાઓમાં લારાયું હતું. મંગળદેશ ફરતી વખતે આ પ્રમિલા પોતાના શત્રુનો અંતકાળ ક્યારે આવે તેનો વિચાર કરતી હતી ! ગૃહપ્રવેશ કરતાં શત્રુનું વેર લેવાયું માધન હવે પુરેપુરું પોતાના હાથમાં આવ્યું સમજી આ પ્રમિલા આનંદમાં મગ્ન થતી હતી ! પતિ, પ્રેમ અને વિવાહનો અંશ સરખો વેર લેવાની કલ્પનાઓને બેદીને હૃદય સુધી પહોંચ્યો નહોતો. એ વેર લેવાયું. પ્રમિલા કલ્લિંગ દેશની રાણી થઈ. તોપણ તેના હૃદયને વિવાહની આલસહેટ લાગી નથી ! વિવાહ એટલે શું, દામ્પત્યપ્રેમ સંસારમાં છે કે નહિ, અને પતિશુખનો અર્થ શું તેની કલ્પના પણ ધર્મજનન ! તે તમને પહેલવહેલા ક્તેયા ત્યાં સુધી મને નહતી. ક્ષીર માલેક વગેરે રત્નોની પેઠે હું સજીવ સ્ત્રીરત્ન તરીકે વિશાખાનંદના સંગ્રહસ્થાનમાં છું. કાળાખ્ખા પોતાના તાળામાંના રત્નસંગ્રહ તરફ જેમ તટસ્થ વૃત્તિથી જુએ તેમ મારો વિચારિત સ્વામી મારી પ્રત્યે આજ સુધી વર્તે છે. વનમાંનું કાષ્ઠક પુષ્પ જેમ અનાદાત રહે છે તેમ હું વિવાહિત છતાં પણ અઘાપિ પર્વત નિર્મળ છું. આપના દર્શન થતાં પહેલાં જ મારામાં પ્રેમનો અંકુર પણ ન હતો; પરંતુ આપનાં દર્શન પડી જ મારા હૃદયમાં પ્રેમનો સરો કુટ્યો છે ! ”

“ તમારી કાંઈ પણ વાત મને પસંદ છે. ” છત્રે સરખાતાથી કહ્યું. પણ આ સાંજગતા પ્રમિલાનો આનંદ છેક આશ્ચર્ય સહી ગયો. તે ઉપરે ઉભી રહી, અને કંપિત સ્વરે બોલી : “ તારે અર્જુન ચવા તૈયાર છે ને ? ”

અત્યારે મુખી પ્રમિલાનો મર્મ સરળ હૃદયનો છત્રે સમજી શક્યો ન હતો. તેથી વિચાર હૃદયે ધર્માનુજનો એક અર્થ અર્જુન એવો પણ થાય છે, અને તે પ્રમાણે હું અર્જુન ચવા તૈયાર છું એવું પ્રમિલા પાસે તેણે કબૂલ કર્યું.

પ્રમિલા કામાતુર બની બેઠેલ યદ્યપ્ત મદ્ય હતી. તે બરાબર શુદ્ધિ દેત તો છત્રેનો શુદ્ધ બાવ અને વિમલ આચરણ તરત જ તેના હાથમાં આવ્યા હતા, પણ તેની શુદ્ધિ અત્યારે બહાર મારી મૂકી હતી તેથી છત્રે સરળ બાવથી જે જે બોલતો તેનો અર્થ પોતાના હૃદયને અનુસરતો અર્થાત્ ઉઘટો જ તે મગજતી હતી.

“ અર્જુને સ્ત્રીશબ્દમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાંની પ્રમિલા નામની સ્ત્રી-અર્થશાળી અને ગર્વિષ્ઠ રાણીનો મર્મ હરણ કર્યો, અને પ્રેમનું નિશાન તેના માંની અંતઃકરણમાં ચોપેલું એ કથા ખરી છે ને ? ” પોતાને સ્ત્રીશબ્દમાંની પ્રમિલા માની નવીન બતાવેલા અર્જુન સાથે પ્રેમકલાશ અને સ્મિત કરતી પ્રમિલા બોલી.

“ પ્રમિલા અને અર્જુનની વચ્ચેની પ્રેમકથા ખોટી માનવાને કશો આધાર નથી. ”

“ ત્યારે તેથીજ પ્રમિલા આપની સન્ધુષ ઉભી છે. ”

“ પ્રમિલામણીને હું જોઈ છું. ”

“ અને અર્જુન ચવા તમે તૈયાર છો. ”

“ હા, તમારી મરજીની ખાતરે ધર્માનુજ અર્થાત્ અર્જુન નામ બારણું કરવા હું તૈયાર છું. ”

“ અર્જુન અને પ્રમિલાનું યુગલ આવા એકાન્ત સ્થાને એકનિત મતાં અર્જુને પ્રમિલાનો સ્વીકાર કરવામાં દીલ સામારે કરવી ભેદબે ? ”

“ મારા અર્જુન ! ” પ્રમિલામણી ઉલ્લસિત તેની આજ્ઞા બુટણીએ પગી પ્રેમવાચના કરવા લાગી : “ પુરાણમાંની પ્રમિલાનો પ્રેમ સંપાદન કરવા માટે પાંડુપુત્ર અર્જુનને પ્રમિલાના સભ્યમાં જવું પડ્યું હતું. પણ, આ પ્રમિલામણી પોતાની મેલે તમારી આજ્ઞા આવી પ્રેમવાચના કરે છે. વૈભવમાં તે તારવવા એ પ્રમિલાના કરતાં હું કાંઈક પણ ચડિઆતી જ છું; અને સૌન્દર્ય

શૈવન તથા શૈર્ષમાં આપ અર્જુનથી ઉતરો તેમ નથી ! પુરાણમાંના અર્જુન-પ્રમિલાનો પ્રેમ હવે પુરાણો થઈ ગયો છે. પ્રણવીજનોએ તે પ્રેમ હવે વિમારે પણ પાડ્યો છે. પૌરાણિક એટલે કાષ્ઠનિક એવી ઉક્તિઓ તે પ્રેમ વિશે હવે ચાલી રહી છે ! આમ છતાં અર્જુન-ધર્માનુજ અર્જુન ! આ પ્રમિલા પર એક વાર પ્રેમકલ્પક ફેંકી મારી પ્રેમવાચના સ્વીકારશો તો હું ત્રિલોકને સાધીત કરી ખતાવીશ કે પુરાણમાં વર્ણવેલો અર્જુન-પ્રમિલાનો પ્રેમ પણ અત્યંત નીરસ હતો.”

“બસ કર, પ્રમિલા સણી, તારી પ્રેમવાચના બસ કર !” છતેન્દ્ર બોલ્યો : “આ જ્વલતો મને બહુ થોડો પરિચય હોવાથી તારી પ્રેમની વાર્તા હું પ્રથમ સમજી શક્યો નહોતો ! સ્વસ્થતા પૂર્વક તારી જોવાનું મેં સાંભળ્યું હતું અને તેં આપેલા નામાલિપાનનો પણ સ્વીકાર વિના અડચણે ક્યોં તેથી તારી નિંદા કામવાસના ઉભરાઈ આવી હતી, તારા પાતકી મનને ઉત્તેજન મળ્યું હતો, તો હું તને કહું છું કે, અઘાપિ પર્વત તારા વિષે લેલ માત્ર પણ મારામાં પ્રેમવાસના જન્મી જ નથી ! તારી આ પ્રેમવાચનાને હું ધિમ્મરું છું.”

“પ્રમિલા સણી છે, પ્રમિલા એશ્વર્યશાળી છે, અધિકારસંપન્ન છે, છતાં તે તમારા જેવા પર પોતાનો પ્રેમસ દોળી તેને પોતાનું પ્રીતિનું પાત્ર બનાવે એ અસંભવિત છે, એવું જોડું સમજતે આપ મારી પ્રેમવાચના પર આગ આપાત ન કરો !” પ્રમિલા બોલી.

“તારા પાતકી અન્તરનું પ્રતિબિંબ તારા શબ્દોમાં સ્પષ્ટ તરી આવે છે, તો હું મારા મનની જોડી સમજ કેમ કરી લઉં ? તારા બોલ ઉપરથી તારી નીતિમત્તા સડવા લાગ્યાની યોગ્યી કુર્મિષ મને આવે છે. યું આજ અખિલ ક્ષત્રિય દેશની મહિલાઓનું નાક છે ! તારે તારી જવાબદારી ભૂલની ન જોઈએ ! શૈર્ષ અને પ્રજાપાલન એ બે સુષુ જેમ રાજામાં હોવા જોઈએ, તેમજ પ્રજામાંની સર્વ સ્ત્રીઓ નકલ કરે તેવું દૃઢ પાતિવ્રત્ય તેની રાણીમાં અવશ્ય હોવું જોઈએ.”

“ઝિવ ધર્માનુજ !” પ્રમિલા બોલી : “સણી પણ આ લોકની જ ને ! ખોજ સ્ત્રીઓની પેઠે તેને પણ મનોવિદ્યાર હોય જ !”

“પણ, આ હારતવર્ષમાંની કેઈ પણ ઉત્તત દરજ્જાની જ શું પણ તરફ અને સંકટમાં પોતાનું જીવન ગાળનારી સ્ત્રી પણ આવા નીચ મનોવિદ્યાર વસ્ત્ર કરવાની આતર પોતાના દેશની પવિત્રતાને કલંક લગાડશે

“ જા: પ્રમિલા, અદિથી એકદમ ચાલી જા: અને તારા હૃદયમાંના ઝરા વડે તારા મનમાંનો મેલ ધોઈ નાખ. સ્વર્ગની અપ્સરા આવે તોપણ તારા હૃદયમાં તેના માટે પ્રેમનું સ્થાન મને તેમ નથી, તો પછી તારા જેવી પાપાચારિણીની તો વાત જ શી ! આ અંતઃકરણ ધણી કાળથી પ્રેમમય થઈ ગયેલું છે, અને તેમાં એક જાણાની સ્થાપના થઈ ગઈ છે ! તારા જેવી પાપિણી પરાણે તેમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કરશે તો એ અધિકૃત થયેલી જાણના જાળવણ્ય પ્રેમને લીધે જળીને ભસ્મ થશે. જા, એક પગ પછુ પછી ન રહીશ. સત્વર ચાલી જા. નહિતર આ થઈ અપમાન, તે જાણા ઉપરના વિશુદ્ધ પ્રેમને અસહ્ય થશે. ”

છતેન્દ્રના આ કડક શબ્દોએ પ્રમિલાને વજ્રપ્રહાર પેઠે આઘાત કર્યો. કાલુભાજ કામલ મનોવિકારથી બેહોષ થયેલું તેનું મન એકદમ જાગ્રત થયું. પ્રેમપામનામાં પોતે પોતાનો સ્વભાવ છેક જ વિસરી જઈને ‘ પોતાની ચોખ્ખતા અને માનીપણને પણ દિશુપદ લાગે એટલી હદ સુધી પોતે ગઈ હોય એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ, પોતે જે કર્યું તે માટે જરા પણ દુઃખ કે પશ્ચાતાપ તેને થયો નહિ. ‘ મેં જે કર્યું છે તે બરાબર જ કર્યું છે, તેથી આ બિહુનો કાંઈક ઇતિહાસ તો જાણી શકાશે, અને તેની પ્રાસિદ્ધ માર્ગમાંની અડચણો પણ સમજાઈ, ’ એમ તે માનવા લાગી. છતેન્દ્રને બોધા પછી તેણે તેની મૂર્તિને પોતાના હૃદયમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું હતું. તે ત્યાં ત્યાં જતી ત્યાં ત્યાં તેના હૃદયમાં તે પ્રતિમા નવન દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતી હોય એમ તે અનુભવતી, અને તેની માનસિક પૂજા પણ કરતી. આમ એ દિવસ ગયા. એકસરખી તન્મયતા ચાલી રહી હતી. પોતાનું મન એક બિહુની આગળ આટલી બધી ઘનતા કેમ ધારણ કરે છે, જે હૃદયે રાત્રી મૃત્યેન્દ્રની શ્રેષ્ઠતા પણ કદી સ્વીકારી નહતી તે જ હૃદય પોતાના એક ભક્તની પેઠે તેની આગળ હાથ જોડીને ઉભા રહેવાની કાંં સલાહ દે છે, એની સમગ્ર પ્રથમ પ્રમિલાને ન પડી. પણ પછીથી તે બિહુનું સાન્નિધ્ય પોતાને એટલું બધું કેમ પ્રિય લાગતું હતું તેનો ખુલાસો તેના ધૌવનપૂર્ણ મને જ તેને કર્યો. ડાહ પણ દેવનાં તેની એટલી બધી ભક્તિ નહતી. રાત્રીકારોજારી કારણને લઈ-અર્ધપુષ્પચાર્ય દ્વારા તેણે હિંદુધર્મનો ત્યાગ કરી બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. અને આ પ્રયાણે ધર્મની તેમજ દેવની-સર્વની કેવળ રાત્રી કરવાની મહત્ત્વકાંક્ષાને લઈને જ અવસા કરવાને પણ તે ચૂકી નહતી. પણ છતેન્દ્ર આવે તેનું મન મળવામાં આવાવીપણ્ય કે બ્યવહારિક કાંઈ પણ

હેતુ નહતો. જીતેન્દ્ર ખાસે તે જે બોલી હતી તે સર્વ સત્યપૂર્ણ હતું. તેનું માનભંગ થાય તેવા શબ્દો જીતેન્દ્ર બોલ્યો હતો છતાં તેની કાંઈ પણ અસર તેના મન પર થઈ નહિ. જીતેન્દ્રે દીધેલા દ્વણ્ણનો એક સનાંશ જાગ પથ્ય. કાંઈ બીજાએ તેને કહ્યો હતો તો તેની જીભ અને શરીરના ઢુકડે ઢુકડા ફરી નાંખવા પ્રમિલા ચક્રિતમાન હતી. જીતેન્દ્રે કહેલા કઠોર શબ્દોથી તેના કાન ઉધડ્યા. તેણે જે કાંઈ કહ્યું તે પોતાના લક્ષ્ય વાસ્તે છે, એમ તેને લાગ્યું. અને આવા ઉદ્ધાનપાલક સિવાય બીજા કાંઈ ચોખ્ખા મળનાર નથી એવું પોતાના હૃદયમાં ફેરી ગયું. પણ કંટકરૂપ માત્ર એક જ શબ્દ તેને લાગ્યો. જીતેન્દ્રની સ્નેહરાશી બીજી કાંઈ છે એ સાંભળતાં જ તેના હૃદયમાં ધ્રુવ્યોએ જન્મ લીધો. તે ગર્વિષ્ઠ, કઠોર અને સાહસિક વૃત્તિવાળી હતી તેથી પોતાની આડે આવનાર સ્નેહરાશીને ભણી લઈ જો તેનો નાશ કર્યો હોય તો કાળાંતરે પણ જીતેન્દ્રનો પ્રેમરસ પોતાના પર ઢળે એમ તેણે માન્યું. આટલું આટલું જીતેન્દ્ર બોલ્યો તોપણ તેના પ્રત્યે પોતાનો અનુરાગ હોવાથી પ્રમિલા સાંધી જરા પણ દૂર થઈ નહિ, તેનું મન, શરીર, વગેરે અત્યારે તો જીતેન્દ્રને આધિન હતાં. પ્રમિલા કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યા સિવાય ઉભી જ હતી, તેની આવી સ્થિતિ જોઈ જીતેન્દ્રને પણ ઠીક ન લાગ્યું. તે બોલ્યો:

“પ્રમિલાશક્તી, હવે વિચારમુક્ત થા. જે અવિચાર થયો તે ખસ છે. આજની પેઠે અંચળ વૃત્તિ કદિ થવા ન દેતી. ક્ષિંગે દેશની રાણી થવાની યોગ્યતા ધારણ કર. ભારતીય મહિલા સમાજને કલંક લાગે એવું આવરણ કદિ કરીશ નહિ. જા, અને આજના પ્રસંગને મનમાંથી કાઢી નાખજે.”

“ધર્માનુજ !” પ્રમિલા બોલી.

“નહિ, તારા હૃદયમાં પાતકી વિચાર ઉત્પન્ન કરનાર એ નામનો ઉચ્ચાર પણ હવેથી કરીશ નહિ.”

“હું આપને ધર્માનુજ જ કહીશ.” પ્રમિલા કાંઈક ભાર દઈ આમહ-થી બોલી : “પણ, તમે મારા પરનો ક્રોધ બુઝી જામને પ્રથમની જ પેઠે પાટલીપુત્ર તરફ પ્રવાસ કરવાને કણુલ માગ્યો એટલે હું અહીંથી ચાલી નહીં.”

સાચુવાર વિચાર કરીને જીતેન્દ્ર બોલ્યો : “ઠીક છે. સવાર થવા આવ્યું છે. સ્નાન વગેરેથી પરવારી હું જલદી જ મઠ તરફ આવીશ. તમે જાવ.”

આશાના કેન્દ્રરૂપ આ શબ્દો સંભળીને પ્રમિલા ધીમે ધીમે પોતાના મુકામ ભણી નળી.

પ્રકરણ સત્તરમું.

મહાત્માનો મેળાપ.

મિલા ઉર્દ કળાવતીને ગયે જાકુ વાર ન થઈ એટલામાં જ પાસેની ગીચ ઝાડીમાંથી એક દેહીધ્યામાન પુરુષાકૃતિ ધીમે ધીમે ચોતાની તરફ આવતી જોતેન્દ્રના જોવામાં આવી. તે વ્યક્તિના ખભા પરથી પાં સુધી એક પીળી કદની લટકતી હતી. ચિદાનંદ સ્વામીનો પદસિંધ અને હિંદુધર્મનો ખાસ અભિમાની હોવા છતાં પણ જોતેન્દ્રને આ જૈનધર્મના ભિક્ષુનો વેશ ધારણ કરેલી વ્યક્તિને જોતાં જ અત્યંત પ્રેમ ઉપજ્યો. સાધારણ જૈનધર્મી ભિક્ષુના કરતાં આ વ્યક્તિનામાં કાંઈક વિશેષતા હોય એમ જોતેન્દ્રે તત્કાળ જોઈ લીધું. ચિદાનંદ સ્વામીના જેવું બ્રહ્મતેજ, તેટલી શાન્ત મુદ્રા, તેના જોડી દિવ્ય કાન્તિ આ પુરુષનામાં હું જોઈ છું, એવી જોતેન્દ્રની ખાત્રી થઈ. જૈન-ધર્મમાં પણ અધિકારસંપન્ન થોડા આચાર્યો છે, એ ચિદાનંદ સ્વામીના ઉદાર મતની આજ તેને પ્રતીતિ થઈ.

જોતેન્દ્રે જૈનધર્મી ભિક્ષુનો વેશ ધારણ કરીને ઉપરચોટીઆ પહોં જૈનધર્મની છાપ ચોતાની ઉપર પાડી દીધી હતી. પરંતુ, આજ પર્વત જૈન-ધર્મના આચાર્યને તેણે કદી પણ નમ્રતા પૂરક નમન કર્યું ન હતું. આવના નાર વ્યક્તિ જો પૂર્વના સ્વામી ચિદાનંદના આગ્રમમાં રહેવારા બ્રાહ્મચારી હોત તોપણ તેને તેણે મૌન નમન કર્યું ન રોત. એટલું અલૌકિક તેજ તે અગાધ પવિત્રતા, આટલી ગંભીર ધર્મચત્કચક્તિ આ આચાર્યમાં હોવાનું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. ચોતાને આ અલબ્ધ લાભ મળ્યો સમજી તે ચોટી ચોતાની નજીક આવનાં જ તેણે તેને નખીને પ્રણામ કર્યા, ને વિનય-પૂરક બોલ્યો : “ આચાર્ય ! અહીં આપના દર્શનનો લાભ આપી આજે મને કૃતકૃત કર્યો છે. હું આજે ભક્તિપૂર્વક નમન કરું છું. ”

“ સમગ્રીય તરણ, ઊં, તારા જોય સદ્ગુણી તરણની મુખશત અગને અત્યંત આનંદાદળનક નીચડે છે. ” આચાર્યે ચોતાના હાથે જોતેન્દ્રને ઉપકાર કર્યો : “ હું ભગવત ચોતામણીના સદ્ગુણોનું ચિન્તન કરું નહીં જ ખ્યાનસ્ય બેડો હતો. એટલામાં દર્શનરેણના ગળીતમને કશકે ભગવત

નારી મહત્વાકાંક્ષી પ્રમીલાનો અને ત્હારો મંવાદ સહેજ બદલા કાતે પડ્યો. ધર્મધ્યાનમાં આવા શાન્ત સમયે પણ વ્યત્યય આવવાથી મને જરા હીક ન લાગ્યું. પણ પ્રમિલાના ગંદા પ્રેમના લયંકર પૂરમાં પણ ત્હારો મનો-નિઘ્રહરૂપી કાટ જરા પણ ડગમગ્યો નહિ એ જોતાં મને ઘણો આનંદ થયો. તેથી ધર્મધ્યાનને પડેલી ખતેલ હું તદ્દન વિસરી જ ગયો. ચોળીઓમાં પણ જેમનો નિઘ્રહ લાગ્યે જ નજરે પડે છે, તે એક ત્હારા જેવા યુવાન રાજપુતમાં જોતાં માફ હૃદય આનંદથી ઊભરાવા લાગ્યું. આજના આ યુદ્ધમાં તું જે વિજય મેળવ્યો છે, તેના અંશની પણ જરોબરી તું ત્હારા શૌર્યથી આપું જગત જાંતી લે તોપણ યશ નહિ. રાજકુમાર, તારા આ અતકર્ય વિજય માટે તને અભિનંદન આપવા સાફ હું આવ્યો છું. "

"આચાર્યનો મારાપર મહાન ઉપકાર થયો!" ચોગ્ય સમયે ચોગ્ય મનુષ્યે પોતાની પ્રશંસા કરવાથી જીતેન્દ્ર ગદગદિત કંઠે જોણ્યો: "આચાર્ય, હું રાજપુત છું, દેખાઈ છે તેવો હું બિશુ નથી એ આપે જાણી લીધું છે. પરંતુ, બિશુસંપ્રદાયની અવહેલના કરવાની ખાતર મેં આ વેશ ધારણ કર્યો નથી. કેટલાક રાજકિય કારણોને લઈને જ મારે આ વેશમાં રહેવું પડે છે."

"હાલિંગ દેશના યુવરાજ!" આચાર્યે જોલવા માંડ્યું.

"આચાર્ય, આપના જેવા ત્રિકાળજ્ઞાની મહાત્માથી કશું અજાણ્યું નથી!" વંધતા જતા આશ્ચર્યથી સ્વામી પ્રત્યે જોષ જીતેન્દ્ર જોણ્યો.

"હું ખધું જાણું છું. ત્હારા આ વેશ માટે હું તને જરા પણ દોષ દેતો નથી. ઐહધર્મના પ્રચારાર્થે આજસુધીમાં જે લયંકર અત્યાચાર થયા છે, તે જોતાં ત્હારા જેવો રાજકુમાર આવા બિશુવેશમાં છપાઈ રહે એમાં નવાઈ નથી. આવો પવિત્ર વેશ ધારણ કરનારા, હાથમાં ધર્મચુરનો ઢંઢ કરનારા, અને પોતે ખરેખરા સુદ્ધાનુષાસી હોવાની ખગઈ મારનારા, કેટલાક ઐહધર્મી બિશુઓ દુત્તચરણમાં, વ્યસનમાં અને સદ્ધર્મ તત્ત્વની ખરાબી કરવામાં જ પોતાનો કાળ વ્યતીત કરે છે. સાધુ અને સાધ્વીઓ એટલાં બધાં નજરે પડે કે કેટલાક સમય પછી ભારતવર્ષ તેમનામય જ થઈ જશે કે શું, એવો આભાસ થવા લાગ્યો છે. કેટલાક પેટભરવા અર્થે, કેટલાક વ્યસનની તૃપ્તિ અર્થે, કેટલાક આજસમાં મજા મારવા નાટે, કેટલાક સત્તાના લોભને અર્થે, કેટલાક ઐશ્વર્યની ધૂનમાં, અને કેટલાક પોતાની

સમવાન મોઝલીપુત્ર તિથ્થનો જય ગાઓ ! ” છતેન્દ્ર પ્રેમના ઉમ-
ળાકથી બોલ્યોઃ “ સમવાન, ચિદાનંદસ્વામીએ આપના વિશે મને પુરેપુરી
આહિતી આપી હતી. આપની ચરણરજ પામવા માટે આપના કેટલાક પ્રેમી
મકતો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી મળ કરે છે, છતાં તે આપના દર્શનનો સાબ
લઈ શકતા નથી. જે મને આજે અનાયાસે મળ્યો, અને તેથી હું માફ
આહોવાન્ય માનું છું. ”

“ છતેન્દ્ર ! તારા સદ્ગુણોએ મને આદિં બિચી આપ્યો છે. મારે
નામની આગળ આવવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. સંપુટાચાર્ય જેવા
ઉનાપી લિહુ તરફ જનોનું લક્ષ લાગેલું હતું અને તેથી હું અચાતવાસમાં
રહી મારા આત્માનું કલ્યાણ કરવામાં કાળ બાળતો હતો. હું સમજતું હતું
કે પોતાના કલ્યાણના કરતાં સમસ્ત વિશ્વનું કલ્યાણ અનંત મળ્યું શ્રેષ્ઠ છે.
પણ અત્યાર સુધી વિધનેજ અમૃત મળવાનો સમય હતો અને વિધને
લીધે બેકામ થયેલી દષ્ટિ અમૃતને વિષરૂપ જોતી હતી. હવે ધીમે ધીમે
સર્વની દષ્ટિમાંથી ઝેર ઉતરવા લાગ્યું છે. અને સત્યની આછી ઝાંખી થવા
લાગી છે. હવે થોડાજ સમયમાં ભરતખંડમાંના જનસમાજની સન્મુખ હું
આવવાનો છું. ”

“ મહારાજ, આપના આ ઉપકાર માટે સમસ્ત આર્યાવર્ત આપનો
ભણી થશે ! ” છતેન્દ્ર બોલ્યો.

“ છતેન્દ્ર ! ” આચાર્ય બોલ્યાઃ “ મેં માફ નામ તને ખાસ હેતુથી
જણાવ્યું છે. પ્રસન્ન સિવાય તે કાંઈને જણાવીશ નહિ. તારાવડે ધૌદધર્મ
ઉપરનું એક ભારે કમંક જૂંસવાનું છે ! ”

“ શું ? ધૌદધર્મ ઉપરનું કમંક મારાથી જૂંસારો ! મહારાજ !
આપના વચન પર અવિશ્વાસ લાવવો એ મૂર્ખનું કામ છે, પણ, હું હિન્દુ-
ધર્મનો ત્યાગ કરી ધૌદધર્મનો સ્વીકાર કરું એ કદી પણ નહિ બનવા જેવું
મને લાગે છે. ”

“ ધૌદધર્મ ઉપરનું કમંક જૂંસવા માટે તારે તે ધર્મનો સ્વીકારજ
કરવો પડશે, એમ હું કહેતો નથી. ”

“ ત્યારે હિન્દુધર્મમાં જ ગહીને ધૌદધર્મનું રક્ષણ મારાથી થઇ
શકશે ? ”

“હા.”

“આશ્ચર્ય !”

“તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશુંયે નથી. તેમ જનવાનું જ.” આઆપે રિમત કરતાં હવું.

“મહારાજ ! કલિંગ દેશપર આવી પડેલી આપણી દૂર થશે કે ?”

“ઐશ્વર્યમાંથીના લુપ્તમના તપ્તકામાં હિન્દુધર્મનો અવશેષ રહેશે.”

“સ્વામીશ્રીની મુક્તિ મારાથી થઈ શકશે ?” જીનેન્દ્રે પૂછ્યું.

“ઐશ્વર્યધર્મપરતું કશુંક દૂર થયા પછી તરતજ કલિંગદેશ હિન્દુ-ધર્મનું પુનઃ કેન્દ્રસ્થાન બનશે. અને જગતના પ્રવચ પર્વેત કલિંગદેશના-મારી સામે ઉભેલા આ સુવરાજના-પ્રયત્નો વડે હિન્દુધર્મ ચિરકાળ જીવન રહેશે. ત્યારા ગુરુ-સ્વામી ચિદાનન્દનો નિર્દોષ રીતે છટકારો થશે, અને કેવળ તેના જ સામર્થ્ય વડે કલિંગ દેશનું રાજ્યપદ ઐશ્વર્યધર્મને દક્ષર મારી હિન્દુધર્મનું ગિરદ રાખશે. જીતેન્દ્ર ! આ ઐશ્વર્ય અમુક મુદતને માટે જ છે. સનાતન હિન્દુધર્મમાં કાળના પ્રભાવે જે ઉણપ આવી છે તે પૂરી કરવા માટે જ ઐશ્વર્યધર્મનો અવનાર થયો છે. વસ્તુતઃ હિન્દુધર્મ અને ઐશ્વર્યધર્મ વચ્ચે કશી જ અન્તર નથી. સમસ્ત વિશ્વની ગુરુભૂમિ, આ આર્યભૂમિ જ રહે, એવો ઇશ્વરી યોગાયોગ દેખાય છે ! વિશ્વનાં સર્વ મનુષ્યપ્રાણીઓ ભરતખંડ પાસેથી જ ધર્મનાં સાચાં ચંદ્રચો રીતે એવો ઇશ્વરનો આદેશ દેખાય છે. માટે, ભરતખંડના ધર્મમાં કાંઈ પણ પ્રકારની ઉણપ ન રહે તેટલા સારૂ ભગવાન ગૌતમચુદ્ધ, ઐશ્વર્યધર્મની યોજના અમુકકાળ માટે કરી છે. તે કાર્ય પૂર્વ થતાં જ અહિંઆનું તરવ ભારતની મમત્ર પ્રજાના મગજમાં ઠસવાની સાથે જ બન્ધુમેમ, સમતા, વગેરે ઉચ્ચ તરવો ઐશ્વર્યધર્મના રંગેણા વડે ઉજવલિન કર્યા પછી, હાલ ભરતખંડને ઘેરી લેનારો ઐશ્વર્યધર્મ લુપ્ત થયા પછી, પણ કેવળ તેના તત્વોની ઉપેક્ષા કરવા માટે કેટલાક ચ્ચેચ્ચ દેશ પોતાને છુદાનુભાવી તરિકે કેટલોક કાળ યોગબાવશે.”

આ અવિધ્યકથન સાંભળી જીતેન્દ્રને અત્યાનંદ થયો. હર્ષાશ્રુથી તેનાં નેત્રો ભરાઈ આવ્યાં. તેણે સ્વામીને હરી પૂછ્યું : “મહારાજ ! આપનું આ અવિધ્યકથન ખરું પડશે ને ?”

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મદ્રીમાં મિજલસ.

હુ કંઈ આ મેં ક્યું, મિત્રો એ અભિમાન દા !

જનો પાસા ભલે ફેકે, શા દેવો હરિ હાય છે.

કલાપી.

ટલીપુત્ર નગરની હદમાં પણ મૂકનાની સાથે જ કળાવતીને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ થયું. પોતાની નિષ્કંટક રાજ્ય-પ્રાપ્તિમાં આકળીલીકપ થઈ પડેલી સરત જે નષ્ટ ન થાય તો એવી સરત કરનારને (અરોહને) જ આ જગતમાંથી સદાને માટે દૂર કરવાનો તેના પાપી આત્માએ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. પરંતુ પોતાનો નિશ્ચય કેટલો નિર્જન છે તેની કંપના સુધ્ધાં કળાવતીએ પાટલીપુત્ર પહોંચી આં સુધી કરી નહોતી. કળાવતી એમ માનતી હતી કે પોતાનાં આ ભયંકર અને દુષ્ટ કંપનાચાતુર્ય અને કાર-સ્થાનને રાજમાતા અને સંપુષ્ટાચાર્યનું અનુમોદન મળતાંની સાથે જ તે મત્વરે પાર ઉતરશે. કુમાર વીતારોહ માટે રાજમતા પ્રાપ્ત કરાવવાની જે ખટપટ ચાલતી હતી તેની માહિતી તેને સારી રીતે હતી. રાજમાતા શુદ્ધિ-ભતિ અને સંપુષ્ટાચાર્ય સમ્રાટ અરોહને આ જગતમાંથી દૂર કરવા ઇચ્છતા હતા તે સંબંધી તેને સારી માહિતી હતી. અને આ કારણોને લીધે જ પાટલીપુત્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં સુધી અરોહનો નાશ કરવો એ બાબત તે કળાવતીને મન એક નજીવી જેવી લાગતી હતી; પરંતુ પાટલીપુત્રમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ત્યારે સમ્રાટ અરોહનું ઐશ્વર્ય અને સામર્થ્ય જોઈને તેનાં ચક્ષુ તે દિવ્ય પ્રકાશથી અંભર્ષ ગયાં ત્યારે પોતાનું ઇષ્ટિન કાર્ય પાર પાડવું એ એક ઘણું દુર્ધટ કાર્ય હતું એમ તેને લાગ્યા વગર રહ્યું નહિ. પાટલી-પુત્રમાં જે દિવસ રહ્યા પછી તો અરોહની આતર્થવસ્થા જોઈને પોતાનું પારેણું કાર્ય અત્યંત મુશ્કેલ છે એવી તેની ખાત્રી થઈ. રાધાગુપ્ત જેને રત્નકર્તવ્યપરાયણ અમાત્ય, પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર ન કરે એવા અંગરક્ષકોનો નાયક મેહન, મગધ દેશની જનતા જેવી રાજનિષ્ઠ પ્રજા, અને મનુષ્યાવતારમાં લાગે જ પ્રાપ્ત થતું સૌભાગ્ય: એ સર્વે ચક્રવર્તીનું સંસ્કૃત કરવા દેવાથી તે બધાની આંખમાં મૂળ નાખીને અરોહના

પ્રાણુ હરવાનું કામ એકલી માનવશક્તિને શક્ય નથી એવું તેને સ્પષ્ટ દેખાયું. જતાં પણ કળાવતીએ પોતાનો પ્રયત્ન છોડી દીધો નહિ. પોતાની પ્રતિજ્ઞા તે કાળુમાત્ર પણ ભૂલી નહોતી. ધર્માનુજ સાથે વાનાંલાપમાં તેમજ તેની હૃદયદેવી કાણુ હશે એ સંબંધી વિચાર કરવામાં તે જેટલો મયમ ગાળતી તેટલો સમય બાદ કરનાં બાકીનો બધો સમય રાજ-મહાલયમાં રાજમાતા યુદ્ધિમતિ તથા સંપુષ્ટાચાર્ય સાથે તે ગાળતી હતી. જો કે કળાવતીને ખાટલીપુત્રમાં આવ્યા માત્ર બે જ દિવસ થયા હતા તોપણ યુદ્ધિમતિ અને સંપુષ્ટાચાર્યનો વિશ્વાસ એટલા ટુંકા સમયમાં પણ તેણે સારી રીતે મેળવ્યો હતો. તેઓ કાંઈપણ જાનની ચંકા રાખ્યા વગર કળાવતીને પોતાના ગ્રુમ કારસ્થાનમાં લાગ લેવાં દેતાં હતાં. અશોકનો વિનાશ કરવા માટે રાજમાતા યુદ્ધિમતિ પોતાના કરતાં પણ વિશેષ પ્રયત્નો કરી રહી હતી એ જાણીને કળાવતીને સંતોષ થયો. કાંઈવાર રાજમાતા પોતાની માફક નિરાશ બની જતી તો કળાવતીને દુઃખ થતું હતું. અશોકનો વિનાશ કરવા માટે રાજમાતાને ઉશ્કેરવી પડે તેમ નહોતું. પોતાના કરતાં પણ અશોકનો ધાટ ધડવાની ચિંતા રાજમાતાને વધારે હતી એ જોઈને કળાવતી દુઃખમાં પણ સુખ માનવા લાગી. રાજમાતાના હૃદયમાં સળગી ઉઠેલા પ્રયંક ક્રોધાગ્નિમાં તેલ રેકવાનું કાર્ય સંપુષ્ટાચાર્ય કંઈ જતો હતો. એ ક્રોધાગ્નિમાં અશોકરાજને બળી તરીકે કેવી રીતે છેમી દેવો એટલું જ માત્ર નહીં કરવાનું બાકી રહ્યું હતું. પરંતુ કળાવતીના કળદ્રુપ બેળને પણ એ વાત અશક્ય લાસતી હતી.

એકાંતવાસમાં રહીને કેવળ ઈશ્વરચિંતન કરવાના જ્ઞાના હેઠળ ભયંકર કારસ્થાનો રચવાની ખાતર રાજમહાલયમાં આવેલા ઉદ્યાનના એક વિભાગમાં રાજમાતાએ એક મઢી તૈયાર કરાવી હતી. આ મઢીમાં સંપુષ્ટાચાર્ય સાથે તે પ્રહરના પ્રહર સુધી મસવત ચલાવતી હતી. સંપુષ્ટાચાર્ય અને કુમાર વીતાશોક સિવાય કાંઈ પણ મનુષ્યને આ મઢીમાં પ્રવેશ કરવાની રજા નહોતી. આ મઢીમાં કેવાં ભયંકર કારસ્થાનો રચાતા હતાં તેની બોળા અશોકને રજ માત્ર પણ માહિતી નહોતી. કદાચ નોકર ચાકરાને આ કારસ્થાનોની ગંધ સહજ પણ આવે એ મંલવિત હતું, પરંતુ મઢીમાં, માત્ર ધાર્મિક ચર્ચા જ ચાલે છે એવી માન્યતાને લીધે, તેમજ રાજમાતા એ કાંઈને પણ મઢીમાં દાખલ નહિ થવાની મજબૂત આજ્ઞા કરેલી હોવાથી, કાંઈપણ નોકરવર્ગ મઢીમાં ચાલતી મસવન મંજૂર થઈ પામી તર્કચિનક

હુદાં કરતો નહોતો. પાટલીપુત્રમાં આવતાંની સાથે જ કળાવતી આ મઠીની નભામદ થઈ ચૂકી. આજે સંધ્યા ગમગે આ મઠીમાં મિજલસ ભરાઈ હતી. મઠીમાં ત્રણ સભામદો હાજર હતા. ત્રણે સભામદોની મુખમુદ્રા પર નિરાસાની છાયા દષ્ટિગોચર થતી હતી. ત્રણે સભામદો એક બીજાના સામે નિગાળા અને વિષયગુ વદને જોઈ રહ્યા હતા.

“કળાવતી !” આખરે નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરતી રાજમાતા બોલીઃ—
 “પોતાના શુદ્ધિપ્રભાવથી મૃગેન્દ્ર જેવા જળવાન અને કાર્યદક્ષ નૃપતિને માત્ર આખી મીચીને ઉઘાડીએ એટલા અસ્પદાળમાં મહાત કરીને કલિંગદેશની સમ્રાજી બની, મઠી એટલી બધી તું ચતુર હોવા છતાં ત્હને કંઈ પણ યુક્તિ સૂઝતી નથી ? એક ઊકરતને આ જગતમાંથી સદાને માટે દેમ દૂર કરેલો એ વિગે ત્હારી આવી વિશાળ શુદ્ધિ એક પણ કલ્પના ત્હને નથી બતાવતી ?”

“કળાવતી ! પ્રસંગ આવે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા ન કરે એવા માંક હુન્નર બિશુઓ ત્હારી પાસે તૈયાર છે. માત્ર હું આપણા કર એટલીજ વાર ! કલિંગદેશ જીત્યો ત્યારે ત્હારા બિશુઓનું પરાક્રમ તમોએ પ્રત્યક્ષ જોયું છે. શત્રુની પાયમાલી કરવામાં તેઓ કેવા એકા છે એ વિગે પિષ્ટ-પેપણ કુશળી હવે અગત્યતા રહી નથી.” એટલું બોલીને પોતાના વક્તૃત્વની છાપ કળાવતીના હૃદયપર કેવી પડી છે તેનું સંપ્રુષ્ટાચાર્ય પારિક્ષીથી નિરીક્ષણ કરવા આવ્યો.

“આચાર્ય ! શત્રુની પાયમાલીની વાત જાણૂ પર મૂકીએ અને તમારા બિશુઓ આચારવિચારની જે પાયમાલી કરે છે તેનો વિચાર કરીએ તો તેઓ વાસ્તવિક રીતે અયોગ્ય જ છે. તેઓ યોગ્ય નથી, કિંવા તેમનામાં સદજ પણ સ્વાભિમાન નથી, એવું હરકોઈ ખાતરીપૂર્વક કહી શકે.” કળાવતી બોલવા લાગીઃ— “તમારા બિશુઓ તમારી આપણા પ્રમાણે વર્તે છે એ ખરૂ, પણ તે આપણું સ્વરૂપ પણ તેવું જ ગંભીર હોવું જોઈએ. કોઈનું ધર બાળવું, કોઈ મનુષ્યપર જોરજુલમ કરીને તેને બૌદ્ધધર્માનુસાર વર્તવાની ફરજ પાડવી અને કોઈ ધનવાન મનુષ્યની મંપત્તિ લૂંટી લઇને તેને બીજા માગતો કરવો, એવા એવા ગ્રાસજનક જુલમ કોઈ નિરાધાર મનુષ્યપર ગુજારવાનું કામ તમારા બિશુઓ તમારી આપણાનુસાર વિના-વિચારે કરે છે, પરંતુ અથોક જેના ચક્રવર્તી નૃપાવનો વિનાશ કરવાનું

અનિ લખકર કાર્ય પાર પાડવાનું સાહસ તમારા અયોગ્ય ગૌરવસિદ્ધિઓ કરી શકે એમ મહને તો લાગતું નથી.”

થોડીવાર ઓળ રહ્યા પછી કળાવતી પુનઃ બોલવા લાગી: “આચાર્ય! તમારા નિર્જળ અને લાડુલટ્ટ શિષ્યો મહાદ્ અગ્રેકનો વિનાશ કરવામાં બિલકુલ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ નથી.”

સંપુષ્ટાચાર્ય તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી અને નિરાશાસૂચક સ્મિત કરતી રાજમાતા બોલી: “છઠ્ઠાનુસાર વિવિધ પ્રકારનાં બોજન ઉદ્ભવતાં, અનીનિમય કાર્યો કરવામાં પહેલ કરવી, અને અન્ય લાપાઓના મ્હોટા મ્હોટા શબ્દો બોલીને કંદાશ મારવી, એ સિવાય બીજું કાંઈ પણ કાર્ય નહોતું કરી શકે તેમ નથી.”

“અશોક જેવા પુણ્યશીલ સમ્રાટનો વિનાશ કરવાથી પણ શું માર્ફ્ટ મળે તેમ છે?” રાજમાતાના હૃદયમાં અશોક પ્રત્યેનો દેવ શાંત્યો છે કે કેમ, એ બાબતની ખાતરી કરવાના ઉદ્દેશથી કળાવતીએ કપટતાપૂર્વક વાક્ય ઉચ્ચાર્યું, તે બોલવા લાગી, “સમસ્ત ભારતવર્ષમાં અશોક એટલો બધો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો છે કે સર્વ પ્રજા તેને એક દેવ સમાન ગણે છે. ભગવાન ગૌતમશુદ્ધ વાવેલાં ધર્મવૃક્ષનાં અશ્રુતશબ્દોના સ્વાદ તેણે અખિલ ભારત-પ્રજાને આપ્યો છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ અન્ય દેશની પ્રજાઓને પણ એ સ્વાદ આપવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી તે રાત્રી દિવસ પ્રમત્તશીલ રહે છે. પોતાની પ્રજા ન્યાય અને સન્માર્ગનો માર્ગ ગૃહણ કરે એટલા માટે જુદા જુદા ઉપદેશપૂર્ણ હુકમો તે વખતે વખત બહાર પાડે છે. આમ છતાં તમે અશોકનો વધ શા માટે કરવાને પ્રયત્ન કરો છો તેનું કારણ હું સ્વમચ્છ શકતી નથી!”

કળાવતીનું બાપણ સાંભળી સંતપ્ત થયેલી રાજમાતા બોલી: “તું આવી કાયા હૃદયની એક નાદાન ડોકરી હોઈશ એમ હું ધારતી નહોતી. અશોક મગધદેશના રાજસિંહાસન પર બીરાજે છે, ચક્રવર્તીપદનો ઉપ-ભોગ કરે છે, તે પ્રજાપ્રિય થઈ પડ્યો છે, અને તે આ જગતના અંત-સુધી પણ ટકી રહે એવી અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે, આટલાં બધાં કારણો તેના પ્રાણ હરવા માટે પૂરતા નથી કે? મહારી શાશ્વતો પુત્ર આટલો બધો વૈભવશાળી અને ચક્રવર્તી કહેવાય એ તેનો ન્હાનો સ્વનો અપરાધ છે કે? વારાંગના તરીકે રાણીવામના નિવાસ કરતી તુમ્હો જિખા-રિંગી-ઢોકગીનો પુત્ર એક મહાદ્ કહેવાય છે. મહારા જેવી પટરાણી-માનવ-

વતી રાણી આ તેના ભયંકર અપરાધ ક્ષમ્ય ગણી શકે કે ? રાજપદ, સમ્રાટપદ અને ચક્રવર્તીપદ એ આ લોકના ઇતર સુખો કરતાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. મહારા વીતાશોકનાં સર્વ સુખ છીનવી લેનારો અશોક મત્સ્ય સિંચાય બીજી કાષ્ઠપણુ સિક્ષાને લાયક નથી. ”

“ રાજમાતા ! ” શુદ્ધિમતિનું પેટ લેવાના ઉદ્દેશથી કળાવતી બોલીઃ
“ મહારાપર આપ ક્રોધ કરશો નહિ. રાજકુમાર વીતાશોકના હૃદયમાં આ બદલ સમ્રાટ પ્રત્યે કાષ્ઠપણુ ધખ્યાં નથી. ઉલટું તે તો ચક્રવર્તી સાથે પ્રેમ-ભાવથી વર્તે છે. ચક્રવર્તી પણ વીતાશોકને મ્હાય છે એવું મ્હેં સાંભળ્યું છે. બન્ને બન્ધુઓનાં હૃદય આવાં સ્વચ્છ અને પવિત્ર હોવા છતાં ખટપટ કરીને તેમનામાં પરસ્પર વૈર ઉત્પન્ન કરવું અને બાણી જોઇને જ તેમના પ્રેમપ્રવાહમાં મત્સ્ય નાખવો એ મ્હને તો કાષ્ઠપણુ રીતે યોગ્ય લાગતું નથી. ”

“ એ હું સારી રીતે બાણું છું. ” રાજમાતા વચમાં જ બોલી ઉઠીઃ
“ આ મંજવી મ્હેં સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો છે અને ત્યાર પછી જ મ્હેં મહારો નિશ્ચય દઢ કર્યો છે. ત્હારા જેવી અચાન છાકરી જે કારણે રણ કરે તેથી લય પામીને મહારો નિશ્ચય ત્વજી દઈ એવી હું ડરપોક નથી. વીતાશોક આજકાલનો છાકરો ! સજનીતિના મહાન તત્ત્વો અને આમૃત્ય અનહારિક સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન તેને ક્યાંથી હોય ? પ્રેમ કેવો અને કેવી મમતા ! પ્રેમ એ આ જગતમાં એક પ્રકારની ક્ષાયચાલાકી-પૂર્તવિદ્યા છે. બન્ધુ પ્રેમ, કુળિની પ્રેમ, દાંપત્ય પ્રેમ, મિત્ર પ્રેમ અને એવા બીજા બહુ પ્રકારના પ્રેમ જે કે ઉપર ઉપરથી અને દૂરથી કામગીરી અને મોહક જણાય છે, તેપણુ એ તમામ પ્રકારના પ્રેમનો જન્મ સ્વાર્થ-પ્રેમમાંથી જ થાય છે. સ્વાર્થ-પ્રેમ આપાતિ સ્વરૂપ ધારણ કરીને બોળાં હૃદયોને છેતરે છે, તે સ્વાર્થ-પ્રેમ જ બ્યક્તિપરત્વે ‘જૂદા જૂદા સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પતિ પામે પતિ પ્રેમ, માતા પામે બાળુ પ્રેમ, મિત્ર પામે સુહૃદ પ્રેમ અને પ્રગ્ન પામે પ્રગ્ન પ્રેમ, આ બધાં એ સ્વાર્થ-પ્રેમના જ રૂપાંતરો છે. એ પ્રેમનાં આ સ્વરૂપો કાષ્ઠક જ પિંજની શકે છે. મહારો વીતાશોક દજ એક અચાન બ્યાસક છે. પ્રેમની ખરી કુંગી દજ તેણે માત્ર કરી ન રાસધાજ બન્ધુ પ્રેમની ધૂનમાં તે લાગેલો રહે છે. સ્વાર્થી પ્રેમો પોતાની ઠાણાવિન લગોતનો પ્રદાય દજ તેના હૃદયપર પાડ્યો નથી. આરોહનો વિનાશ થવા વગર વીતારોહકનો સ્વાર્થી પ્રેમ જાગત થઇ શકે તેમ નથી જ. ”

"કુમારના મનનું વલણ કેવી રીતે ફેરવી નાખવું એ અને સારી રીતે જણાવે છીએ. અશોકનું સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્ય જોઈને સુખ માનવું, તેમજ તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, એ એક ગંભીર મૂલ્ય છે એવું સ્વમનનવીને વીતશોકના કાન જાંભેરવાનું કાર્ય મ્હેં તેમજ રાજમાતાએ ક્યારનું ચે સાર કરી દીધું છે. અગાઉ આ કાર્ય નિરંતર ચાલુ રાખવાથી કળાતરે પણ કુમાર વીતશોકને આમારા તાગામાં લઈને તેને જ અગોકવધ માટે અમે એક શસ્ત્રરૂપ બનાવી શકશું એવી અમારી ખાતરી છે." કળાવતી પ્રત્યે સહેલુક દષ્ટિ ફેંકતો સંપુષ્ટાચાર્ય બોલ્યો.

હજી પણ કળાવતી રાજમાતા અને સંપુષ્ટાચાર્યનું પાણી માખવા ઇચ્છતી હતી. તે બોલી: "વ્યાજબી રીતે અશોકરાજ ગાદીવારસ છે. કુમાર વીતશોક પણ પોતાના બન્ધુને રાજસિંહાસન પર બીરાજતા જોવા ઇચ્છે છે. આવા યુવ્યલીલ અશોકનો વધ કરીને રાજકુમાર વીતશોકને તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તપ્તનથીન કરવાનો યત્ન કરવાથી તમારા જેવી સંસાર-વિરક્ત વિભૂતિઓને ભયંકર પાપ લાગશે નહિ?"

"કળાવતી ! આજ તું આમ કમ બોલે છે ? વીતશોક કરતાં માત્ર બે જ ધટિકા પૂર્વે અશોકનો જન્મ થયો છે. એ આકાસ્મિક પ્રત્યગત્તે લાજ લઈને મ્હારા પટરાણીપદની અવમણના કરવા માટે જ તું તે મગધાધિપતિ થયો ? સુભદ્રાંગી-મ્હારી શોકપ-એક બિખારિણીએ, મ્હેં તેનું કાંઈ પણ અનિષ્ઠ કર્યું નહોતું છતાં પણ તેણે મ્હારું અપમાન કર્યું છે. પોતાનું અપમાન થવા છતાં પણ યાન્ત રહે એવી નિર્જળ આ બુદ્ધિ-મતિ નથી. ન્યાય કેવો અને અન્યાય કેવો ! આત્ર બે ધટિકા જેટલો અપકાળ એકને મુખના શિખરે મ્હડાવી દે છે અને તે જ કોટિના ખીંગતે દુઃખના દરિયામાં ડૂબાવી દે છે, એ એક પ્રકારની સ્વાર્થપદ્ધતિ નહિ તો ખીનું શું કહેવાય ? વળી આવા અપકાળને મહત્તર આપનારનાં ચતુર્માજ લાલ લાલ બજે એવું અંજન આંજનામાં શો અન્યાય છે ? અશોક અત્યારે ભારત સમ્રાટ કહેવાય છે, તેનું ઐશ્વર્ય નિરંતર છે, તેનાં યશોગાન દશે દિશાઓમાં ગયાય છે, તેની કીર્તિરૂપી દુંદુભિનો નાદ અખિલ વિશ્વમાં સંભળાય છે; અને તેના જેટલી જ ગોઅત્તાતલો, મૌર્યકુલમા જન્મ પામેલો, રાજા બિન્દુસારનો જ પુત્ર-મ્હારો વીતશોક-અશોક કરતાં માત્ર બે ધટિકા જ મોડો જન્મ પામ્યો હોવાથી તેની સ્થિતિ કેવી થઈ છે ? તે અન્યના અદ્યત્ત તલે છે અગોકતા ભાડૂતી પ્રકાશથી તે પ્રકા-

શિન થાય છે. એક મામા-ય મનુષ્ય અને ગૌર્યકુપોત્પન્ન રાજકુમાર વીનાશોકની સ્થિતિમાં શો ફરક છે ? માત્ર એ ઘટિકા જેટલા અવધાન નાખેલા આ અંતરાયથી અશોક અને વીનાશોકની સ્થિતિમાં આરમ્ભ જમીન જેટલું અંતર પડી ગયું છે. લોકો ભયે આ અંતરાય ન્યાયી માને, રાજકુમાર પાશ્વવરથાને લીધે લાલે આ અંતરાયને યોગ્ય ગણે, પરંતુ, પોતાના માનને હાનિ પહોંચાડનારા અને પોતાના પુત્રનું આપું સ્થિત્યંતર કરી નાખનારા આ અંતરાયને હું મૂંગે મ્હોડે સકન કરી રહીશ નહિ. આ અંતરાય નષ્ટ કરવાથી ગમે તેવું ભયંકર પાપ લાગે તોપણ મ્હારા અને મ્હારા જ્ઞાતા પુત્ર વીનાશોકના અપમાનનો બદલો લીધા વગર હું રહીશ નહિ. અશોકનો વધ ક્યાં સિવાય આ અંતરાય અન્ય કોઈ પણ રીતે નષ્ટ થઈ શકે તેમ નથી. દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી જતી અશોકની રિભૂતિ જોઈને જ આ મરણાન્ત બળ્યાં કરવું અને અંતે દુઃખાતિ-રેકથી પ્રાણ ત્યાજના, તેમજ મૃત્યુ પછી પણ બૂર ધર્મને ભટકાયા કરવું એના કરતાં તો અશોકનો સત્વર વધ કરી, મ્હારા વીનાશોકને ચકવર્તીના સિંહાસન પર આરુઢ કર્યા પડી, કચેલા પાપનું નિવારણુ વિશુદ્ધ વર્તન અને પશ્ચાત્તાપથી કરવું એ વધારે માફ છે એમ હું માનું છું. પણ મ્હારી આ માન્યતાનો શો ઉપયોગ ? મ્હને જે માણસો મગસાં છે તે નિઃસત્વ, નિર્બળ, રાજડીન ખટપટથી અચ, અને પાપમીર છે. રાક્ષસ જેવો અમાત્ય અથવા વ્યાજાકન જેવા રાજનીતિષ સલાહકાર જે મ્હને મળેલા હોય તેો અગ્રેષ્ઠ સરખા એક આંધકને એળી નાખવામાં આવશે બધા સમય લાગત ખરા કે ?

રાજમાતાનું સંભાષણ સાંભળી આનોદન થએલી કળાવતી બોલીઃ
 “રાજમાતા ! અત્યાર સુધી હું તમારા મનની પરીક્ષા કરતી હતી. મ્હને માફ કરો. હવેથી આપનો અતિ હિમ્મ હેતુ પાર પાડવામાં દરેક પ્રકારે સહાયમૂલ થવાનું હું આપને વચન આપું છું.”

“તું મ્હને સહાયમૂલ થાય કે ન થાય પરંતુ મ્હારા શરીરમાં બધાં સુધી પ્રાણ ત્યાં સુધી હું અગ્રેષ્ઠ વધ માટે અહર્નિષ ચિન્તના કર્યા કરીશ. બધાં સુધી મગજમાં વિચાર કરવાની શક્તિ રહેશે ત્યાં સુધી અશોકવધ સિવાય બીજો વિચાર જ હું કરવાની નથી. જ્યાં સુધી નેત્રોમાં તેજ છે ત્યાં સુધી તે અશોક પ્રત્યે પિતારનો જ વર્ણવ કરશે. કળાવતી ! અશોકનો વધ કરવાની મ્હેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આ જ મ્હારો ભયંકર અને બીવણુ નિશ્ચય છે.”

રાજમાતાનું ગાયણુ સાંભળીને કળાવતીના આનંદનો અવધિ ન થયો. પોતાને ચયેલા નિશ્ચિત આનંદને પરિણામે તે પ્રતિભાપૂર્વક કંઈક બોલવા જતી હતી તે જ સરે કુમાર વીનાશોક ત્યાં આવી ચડ્યો.

“ માતૃશ્રી ! ” મઠીમાં પ્રવેશ કરતાં રાજકુમાર પોતાની માતાને સંબોધીને બોલવા લાગ્યો : “ અદિથી થોડે જ દૂર માત્ર એ યોજન જેટલા અંતરે એક ભયંકર સિંહ વનપાળના જોવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યની વસ્તીની આટલી ભંખી નજીકની જગ્યામાં આવા દિંસક પ્રાણીને રહેવા દેવું એ ઘણું જ ભયંકર છે; અને તેથી તેનો શિકાર કરવા માટે હું આવતી કાલે પ્રાતઃકાળે જ મ્હારા દુરવીર અંગરક્ષક મહિન કૂચ કરી જવાના નિશ્ચય પર આવ્યો છું. ચકવર્તી પણ મ્હારી સાથે શિકારે આવવાના છે, જે સ્થળે ભગવાન જોતમણે ધર્મધ્યાનમાં દીર્ઘકાળ બેસીને ક્યો હતો તે અત્યંત પવિત્ર ગ્રહાની નજીકમાં જ સિંહ જોવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રહા તીર્થસ્થળ જેવી પવિત્ર હોવાથી, આપ, આચાર્ય કે અન્ય કોઈની ઇચ્છા તેના દરાન કરવાની હોય તો તમે સર્વ પણ પ્રાતઃકાલે અમારી સાથે આવવા મઠે તૈયાર થશો. ચકવર્તીએ મ્હને આ સમાચાર આપને નિવેદન કરવા માટે જ મોકલ્યો છે. પોતે કલિંગપુત્રરાજ છત્રેન્દ્રને આ આગમના ખપર આપવા સારૂ દરબાર તુરંત તરફ ગયા છે. ધણું કરીને સુવર્ણને પણ તેઓ પોતાની સાથે લેશે. ઇન્દિરા અને મુખદ્રાંગિ માતાને મ્હેં આ હકીકત જણાવી, પરંતુ તેઓની ઇચ્છા કાલે અમારી સાથે આવવાની નથી. તમે સર્વ આવવાની ઇચ્છા રાખો છો કે ? ”

રાજકુમારનું આ મંજાપણુ સાંભળીને કળાવતીને કંઈક એકાએક યાદ આવ્યું. પોતાના મનની ખાત્રી કરવાના હિદયથી તેણે વીનાશોકને પૂછ્યું : “ વનપાળે તે સિંહને ક્યા સ્થળે જોયો હતો વાર ? ”

“ આપણા શહેરની પશ્ચિમ બાજુએ કપિલવસ્તુ તરફથી જે માર્ગ મળે છે ત્યાંથી આશરે એ યોજન પર એક ગ્રહ છે. વનપાળ કહે છે કે તેણે તે ગ્રહાની આસપાસ સિંહને ભ્રમણ કરતો જોયો હતો. અચાઉ કદિ પણ શહેરની આટલી નજીકની હદમાં સિંહ તેના જોવામાં આવ્યો જ નહોતો. ”

“ વનપાળે તે સિંહને પ્રથમ ક્યારે જોયો હતો ? અને તેને છેલ્લે ક્યારે નજરે પડેલો ? ” કળાવતીએ પૂછ્યું.

“ ત્રણ દિવસ પહેલાં વનપાળે તે ગ્રહાની આસપાસ સિંહને કરતો

જોયો હતો. સંજ્યા સમયે તે ત્યાંથી અદસ્ય થયો હતો. ત્યાર પછી વન-
પાળે તેને જાણ નથી. તેથી તે એટલામાં જ હોવો જોઈએ એમ તેનું
માનવું છે. કળાવતી ! સિંહની બાળતમાં તમે ચોકસાઈ ખૂબ કરી હો !
તમે પણ શિકારે આવવા ઇચ્છો છો કે શું ? "

કુમારના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા એટલી કળાવતી સ્વસ્થ નહોતી.
તે વિચારમાં એટલી બધી લીન થઈ ગઈ હતી કે વીતારોકના છેવટના શબ્દો
તેણે સાંભળ્યા જ નહોતા. અત્યાર સુધી નિરાશાપૂર્ણ અને મ્હાન જાણતા
તેના વદન પર એકએક આનંદની છટા દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. થોડી
ધાર શાન્ત રહ્યા પછી તે એકએક વિચાર તન્દ્રામાંથી જાગ્રત થઈ અને
બોલી: " અશોકરાજે મૃગયા માટે જવાનો ચોકસ, નિશ્ચય કર્યો છે કે ? "

આમાના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર ન આપતાં પોતાના પ્રશ્ન સંબંધી જ
કળાવતીએ પૂછ્યું એ જોઈને વીતારોકને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પરંતુ સ્થિતિચારને
જાનુસરીને તેને પ્રત્યુત્તર આપવો જ જોઈએ એમ વિચારીને તેણે ઉત્તર
આપ્યો: " પોતે કરેલો નિશ્ચય સમ્રાટ અશોક કદિ પણ ફેરવતા નથી. "

આ ઉત્તર સાંભળતાં જ કળાવતી પોતાને જ સંબોધતી હોય તેમ
ઉન્નત સ્વરે બોલી: " ત્યારે સમ્રાટ કાલે મૃગયા બેસવા જશે જ ! "
કળાવતી કંઈક બખડી. પુનઃ તે વિચાર તન્દ્રામાં પડી અને તેણે બપોર
દાસ્ય કર્યું. પરંતુ તેના આ વિલક્ષણ વર્તનની મિત્રાસા કરવાનો વીતાર-
ોકને સમય નહોતો. શિકારમાં આવતી કાલે સિંહને કેવી રીતે હાવપેચથી
પકડવો એ વિચારમાં જ તેનું મન લાગેલું હતું. સંપુષ્ટાચાર્ય અને રાજ-
માતાને હોશીને તે બોલ્યો: " ત્યારે પ્રાતઃકાલે તમે શિકારે આવશો કે ? "

તેણે જાણે ઉત્તર આપ્યો: " મુલકાંગી વગેરે કાંઈ આવતાં નથી ત્યારે
ગમ્મારી પણ થી જરૂર છે ? અમે પણ શિકારે નહિ આવીએ. " આ
નકારાત્મક ઉત્તર સાંભળી કુમાર ત્યાંથી રવાના થયો.

કુમાર વીતારોકે મઠી બહાર પગ મૂક્યો નહિ હોય એટલામાં, " ત્યારે
પ્રાતઃકાલે અશોકરાજે મૃગયા બેસવા જશે ! " એ શબ્દો કળાવતીએ
હચ્ચાયા. તરત જ તે પુનઃ સ્વસ્થ થઈ. રાજમાતા અને સંપુષ્ટાચાર્ય
પોતાના પ્રત્યે માન્ય નિદાણી રસાં છે તથા વીતારોક મઠીમાં નથી એ
જાણને કળાવતી બોલી ઉઠી: " કુમાર અદિયી ક્યારે આવ્યા ગયા ? "

" દરેક મિનિટ થઈ દો. " રાજમાતા બોલી.

“ અશોકરાજ સાથે સિંહને જવા માટે શો નિશ્ચય કર્યો ? ”

“ સિંહાર ખેલવા જનારા મનુષ્યો સાથે તીર્થાટન કરવા જવું એ અમને અચોક્કસ લાગે છે. ”

“ પરંતુ સિંહારે જતા અશોકરાજ સાથે તીર્થાટન કરવા આપ જવું જ પડશે. કુમારને બોલાવીને કહેા કે અમે સર્વ માતઃકાળે તમારી માથે આવવાના છીએ. ”

“ પણ તેનું કંઈ કારણ ? ” રાજમાતાએ પૂછ્યું.

“ તમે પહેલાં કુમારને બોલાવીને તીર્થાટન માટેની આજ્ઞા સંમતિ દર્શાવી દો. કારણ પછીથી સ્વમંજવીશ. ”

“ પહેલું કારણ જાણવ એટલે હું કુમારને બોલાવું છું. ” રાજમાતા બોલી.

પરંતુ કળાવતીએ રાજમાતાના ઉત્તરની સાદ જોઈ નહિ. તે તરત જ મઢીના દ્વાર પાસે દોડી ગઈ અને, “ કુમારજી ! આ કુમારજી ! ” એમ એમો પાડવા લાગી. કુમાર વીતારોધક એટલો બધો દૂર નીકળી ગયો નહોતો. કળાવતી પોતાને બોલાવે છે એમ જાણીને તે પાછો ફર્યો અને મઢીમાં આવી પહોંચ્યો.

“ કુમારજી ! ” કળાવતી બોલી : “ રાજમાતાએ અને સંપ્રદાયને પોતાનો નિશ્ચય જાહેર્યો છે. માતઃકાળે તેઓ તીર્થાટન અર્થે તમારી સાથે આવવાના છે. સવારે સમ્રાટ અશોકને સિંહાર ખેલતા જોવાની હાથ આવેલી ઉત્તમ તક નહિ ગુમાવવાનો મ્હાલો પણ દહ નિશ્ચય છે. હું પણ રાજમાતાની સાથે આવવા ઈચ્છું છું. ”

“ વાર, એમ થાય તો તો વળી અતિ ઉત્તમ. ” એટલું બોલી રાજકુમાર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

મઢીમાં પ્રવેશ કર્યા પછી વિકટ દારમ કરતી કળાવતી પુનઃ કહેંસ રૂપે બોલી ઉઠી : “ અશોકરાજ મૃગયા ખેલવા માટે આપણી સાથે આવશે ? ” આટલું બોલી તે મઢીમાં એક દિવાનીની પેઠે આમતેમ ફરવા લાગી. કળાવતીનો વધતો જતો ઉન્માદ જોઈને તેનો હાથ પકડીને જમીનપર બેસાડતાં રાજમાતા બોલી : “ કળાવતી, આ શી ધાંધલ મચાવી છે ? તુને આજે આટલો બધો આનંદ સચી થાય છે ? ”

“પ્રાતઃકાલે અશોકરાજ સિંહના શિકારે નથી જનાર થું?”

“પરંતુ તેથી ત્હને આટલો બધો આનંદ સાથી થાય ?”

“રાજમાતા ! આવતી કાલે અશોકરાજ સિંહના શિકારે જનાર છે એવા આનંદના સમાચાર જાણીને તમને પણ મ્હારા જેટલો આનંદ નથી થતો ?”

“ધારે કે પ્રાતઃકાલે એ સિંહનો વધ અશોક કરશે; પરંતુ તેથી મ્હને શા માટે આનંદ થાય એ મ્હારાથી સ્થમળતું નથી.”

“પ્રાતઃકાલે સિંહનો નહિ પરંતુ અશોકનો જ વધ થશે.”

“એટલે?” રાજમાતા અને સંપુટાચાર્ય બન્ને સાથે બોલી ઉઠ્યા.

“એટલે એ કે આવતી કાલે અશોકરાજ ને સિંહનો વધ કરનાર છે તે જ સિંહ અશોકને પોતાના પંજામાં મપડાવી તેનું અભિમાન ઉનારશે. શિકાર ગમેલા અશોકને શિકાર તે સિંહ જ કરજે. આવતી કાલે સંજ્યા સમયે સિંહનું શર જોવા માટે ઉત્સુક બનેલા પાટલીપુત્રના શહેરીઓને સિંહને બદલે અશોકનું શવ જોવાનો પ્રમંગ મળનાર છે !”

કળાવતીની આ બધિબ્ધચાણી સાંજીને રાજમાતા અને સંપુટાચાર્યના હૃદયમાં આસાનો અંકુર ફુટ્યો. કળાવતીની કારસ્થાનપદ્ધતિ પર તેમનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેઓ એમ જ માનતા હતા કે આપણા ભયંકર કારસ્થાનો પાર છિન્ને એરી સવાહ માત્ર કળાવતી જ આપી શકે એવી છે. “અમે તું કદીય તેમ કરીશું,” એરી સરતે જ તેઓએ કળાવતીને પોતાનાં ભયંકર કારસ્થાનોમાં સામિત્ય કરી હતી. જે વાતથી કળાવતી આનંદિત બની ગઈ હતી, તે વાત તેટલી વખતનાર હોવી જ જોઈએ એમ તેમનું ખાતરી માનવું હતું. કલિંગદેશ પર વિજય મેળવ્યો ત્યારે કળાજાજ કળાવતીએ જે કારસ્થાનો રચ્યા હતા તેની સ્મૃતિ હજી તાજી જ હોવાથી, રાજમાતા અને સંપુટાચાર્ય કળાવતી આગળ થું બોલે છે તેની સાથે જોતાં કળાવતી પ્રત્યે એકીટશે નેહ રજાં.

“રાજમાતા અને આચાર્ય !” કળાવતી બોલવા લાગી: “પાટલીપુત્ર આવતાં રાજકુમારે જે ગુફા વિશે કયું તે ગુફામાં ગયા પરમ દહાડે સંજ ગરમી પડતી હોવાથી, મેં વિશ્રાન્તિ લીધી હતી. ધર્માનુજ નામનો એક મિત્ર પશુ અમારી સાથે જ રાજધાની તરફ આવતો હતો. તે ગુફાની

પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુએ બીજી બે ન્હાની ગુફાઓ છે. અમારી સાથેના તે ભિક્ષુએ પોતાની પથારી તે પશ્ચિમ બાજુની ગુફામાં કરી હતી. પરંતુ તે ગુફામાં પણ તેને સજ્જ ગરમી થવા લાગી એટલે તેણે તે ગુફામાંના એક ભોંયરામાં જઈને તેણે પોતાની પથારી કરી. તે ભોંયરાનું દાર ખુલ્લું હતું અને તે બંધ કરવા માટે તેના પર ઢાંકી દેવાની એક શિશા નજીકમાં જ હતી. તે ગુફાની આસપાસ ફેટલાક સમયથી એક સિંહ ભટકવા કરે છે એવી ખાતરી મ્હાન એક નોકરે મ્હને આપી. સંધ્યા સમય થવા આવ્યો હોવાથી હવે સૂઈની ગરમી કંઈક ઓછી થવા લાગી હતી. પરંતુ સિંહના બળને લીધે અમે ત્યાંથી સત્તર કુચ કરી જવાનું યોગ્ય ધાર્યું. હું તરત જ ધર્માનુજને જોણાવવા માટે તે ભોંયરા પાસે ગઈ. પરંતુ મ્હેં ત્યાં શું જોયું ? ધર્માનુજને કે તેની પથારીને જાહેરે તે ભોંયરામાં મ્હેં એક વિકટદંત, વિકટમુખ, ને વિકટ નખવાળો વિકાળ સિંહ જોયો. મ્હારી અને સિંહની દષ્ટોદષ્ટ મળતાં તે મ્હારાપર તૂટી પડવાની તૈયારી કરતો હોય એમ મ્હને લાગ્યું. મ્હારું મૃત્યુ સમીપમાં જ છે, એવી મ્હારી ખાતરી થઈ ગઈ. પરંતુ આ શબ્દો સંકટનો પ્રતિકાર બને તો કંઈક કરવો એવો મ્હેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. એકવાર મ્હેં એમરે દષ્ટિપાત કર્યો તરત જ પેલી શિશા મારા જોવામાં આવી. કાણુ જાણુ ક્યાંથીએ મ્હારી નિર્બળ બાહુસતમાં એકાએક અદ્વિતીય પ્રકારનું સૌર્ષ આવ્યું! મ્હેં જોરથી તે શિશાને ભોંયરાના દારપર ધક્કેલી દીધી. ભોંયરાનું દાર બંધ થતાંની સાથે જ સિંહ બપુંકર ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યો. પરંતુ જે દાર એકવાર બંધ થયું તે તો બંધ થયું જ. જહારથી શિશા ખમેડવા વગર તે દાર ઉપડે તેમ નહોતું. થોડીવાર હું ત્યાં ઉભી ઉભી સિંહની બીપણુ ગર્જના શ્રવણ કરવા લાગી. “ભગવાન ગૌતમશુદ્ધની કૃપાને લીધે જ આજે હું બચવા પામી” એમ વિચાર કરતી હું મ્હારી ગુફા પાસે આવી પહોંચી તો ત્યાં અમારી સાથે પ્રવામ કરતા ધર્માનુજને મ્હેં ત્યાં તૈયાર થઈને ઉભેલા જોયો. રાજમાતા ! કુમારે જે ગુફા વિષે ક્યું તે જ ગુફામાં અમે વિશ્રાંતિ લીધી હતી. અને જે સિંહનો તેઓ શિકાર કરવા ગયે તે મ્હેં ભોંયરામાં પૂરેલો જ સિંહ ! વનપાલે મંધ્યા સમય પછી તે સિંહને જોયો નથી, પરંતુ તે પહેલાં તે ગુફાની આસપાસ ફરતો જોવામાં આવ્યો હતો એમ કુમારજી કહેતા હતા. ત્યારે અદ્યાપિ તે સિંહ ભોંયરામાં જ રહેતો જોઈએ એવી મ્હને પ્રતીતિ થાય છે. બે ત્રણ દિવસથી કુધાતુર

બનેલો સિંહ ભોંયરામાં “ ખાઉં ખાઉં ” કરી રહ્યો હતો. અશોક જ્યેષ્ઠ અશોક અને બરહતિશર શરીરવાળો બોચક તે મિંદને ધરીને, તેની પાસે જ અશોકનો શિકાર કરાવવાનો મહેનું નિશ્ચય કર્યો છે. બોલો ! હવે અશોક સિંહના શિકારે જનાર છે એ જાણીને નમને આનંદ થાય છે કે નહિ ? ”

કળાવતીનું મંભાવણું સાંભળીને રાજમાતા અને સંપુષ્ટાચાર્યના આનંદનો અવધિ જ થયો. કળાવતી અસારસુધી શી વિચારતન્ત્રમાં પડી હતી, નીચાંટન કરવા જવાની શી જરૂર હતી, અને, “ ચક્રવર્તી આવની કાલે મિંદનો શિકાર ખેલવા જશે કે ? ” એ કળાવતીના વાક્યનો પથાર્ય હેતુ હવે તેઓ રહમતી સકયાં. કળાવતીની કદપનાદકિની તેઓ પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં. સિંહ જેવા બધામત અને હિંસક પશુ દ્વારા ચક્રવર્તીનું કાસળ કાઢવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. મિંદ અશોકને ફાડી ખાય ત્યાર પછી આક્રંદ કરવાનો ડોળ બાલવાથી કાઢને આપણા પ્રત્યે મંદાય આવશે નહિ, તેમજ અશોકશી કંટકને જગતમાંથી સદાને માટે દૂર કરવાનું કારસ્થાન પશુ પ્રુષ્ઠું થશે નહિ, એમ તેમણે ધાર્યું. અશોકના ચતુષ્ પછી તેના શોક કેની રીતે પ્રશ્નિત કરવો અને તેના મદગુણો સંભારી સંભારીને આખો જનપ્રદેશ રક્ષાણ કરી ગળવી મુશ્કેલી પોતે અશોકને ધણીજ વ્હાતી હતી એનું બનાવવા માટે કેવો ડોળ બાંધવો, એ સંમુષ્ટી વિચાર કરવામાં રાજમાતા મગ થઇ ગઇ હતી. હવે અશોકને સિંહના મુખ પાસે કેવી રીતે, મહેવી દેવો એટલો જ નિશ્ચય કરવાનું બાકી રહ્યું હતું.

“ રાજમાતા ! ” કળાવતી બોલી : “ કેવી સુવર્ણ સરખી તક બનાવાસે પ્રાપ્ત થઇ છે ! ક્યાં મિંદનું ભોંયરામાં કેદ થવું, વનપાળે આવીને અશોકને મિંદની ખબર આપરી, કુમાર વીતાશોકને શિકાર ખેલવાની ઇચ્છા થવી, અને ચક્રવર્તીએ તેની માથે વનમાં જવાનું કમુદ્ધ કરવું, એ બધી ઘટનાઓ કેવી આકસ્મિક રીતે જ ઉપસ્થિત થઇ છે ? ભોંયરામાં બંદિવાન થઇ પડેલો સિંહ અશોકનો પ્રત્યક્ષ કાળ છે. વનપાળે તે કાળ (સિંહ)ના ફૂત તરીકે કાચ કર્યું છે. હવે આપણું કર્તવ્ય માત્ર એટલું જ અવશેષ રહ્યું છે કે ચક્રવર્તીની તેના કાગ સાથે જાળખાણ કરાવી આવવી ”

“ કળાવતી ! ” કળાવતીના મસ્તક પર હાથ ફેરવતી રાજમાતા બોલી : “ તું તે માટે ચિન્તા ન રાખ. એ કાર્ય હું જ કરીશ. મુગધા બેલીને ભટકતો ભટકતો ચક્રવર્તી, કુમાર અને તેના અંગરક્ષક સહિત વિશ્રાન્તિ લેવા સારૂ તે ગ્રહ પાસે એની મેજે આપોઆપ આવી યશે.

હું અશોકને લખને તે બોંયરા પાસે જઈશ. તેની પાસે કાંઈ પણ સત્ત્ર કે કાંઈ અંગરક્ષક નહિ - હોય એવો લાગ મળતાંની સાથે જ હું અશોકને બોંયર ઉઠાડવાનું કહીશ. બોંયરા પરની શિલા દૂર થઈ ન થઈ એટલામાં નો ચાર દિવસનો છુધાતુર અશોકનો કાળ તેનું સપ્તમ સ્વાગત કરી લેશે.”

“પણ એમ કરવાથી કલ્પ તમારો જીવ ભયમાં આવી પડશે.” સંપ્રદાયાર્થ બોલ્યો.

“આચાર્ય! મને મારો જીવ બહાલો છે. બોંયરાના દ્વાર પરની શિલા અશોક ખસેડી એટલે સિંહની રાહ જોવા સારું હું થોડી જ ત્યાં ઉભી રહેવાની હતી? અશોકની અંતકાળની છેલ્લી કર્ણપ્રિય ક્રિંકાળી સાંભળ્યા પછી હું ત્યાંથી તરત જ દોડતી ન્હાસી છટીસ અને કૃત્રિમ કુસકાં ભરીને મ્હારા આનંદાશ્રુને હું રૂદનના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખી, રડારોળ કરતી કરતી સર્વ લોકોની અગ્રેસર થઈને આવીશ.”

“પરંતુ રાત્રી દિવસ અશોકની સાથે રહેનાર તેના વિશ્વાસુ અને નિમકહસાસ અંગરક્ષકોના નામિક માટે શો બંદોબસ્ત કરશે?” કળાવતી-એ પૂછ્યું.

“કાના માટે? હં હં સ્વમજી. મોહન માટે બંદોબસ્ત કરવાનું તું પૂછે છે કે? એની આવી મ્હારા હાથમાં જ છે. મ્હારી દાસી વનગાળાનો એક જ નેત્રકટાક્ષ તેને ગમે ત્યાં દોરી જવા માટે બસ છે. હમેશ પ્રમાણે વનમાલા પણ આવતી કાલે મ્હારી સાથે જ રહેશે.”

કેટલોક સમય સુધી મંડળી મહીમાં આ એક જ વિચારમાં બીન થઈ ગઈ હતી. જ્યારે રાત્રીના ભયંકર અંધકારમય સામ્રાજ્ય અને તે મંડળીના પાપપૂર્ણ અને પિશાચી નિશ્ચયનો યોગ થયો ત્યારે જ આ મંડળી વિસર્જન થઈ. જતાં જતાં કળાવતી, “અકર્તા પ્રાતઃકાળે સિંહના શિકારે જતો કે?” એમ પુનઃ એકવાર બોલી અને તેણે વિકટ હાસ્ય કર્યું. રાજ-માતા અને સંપ્રદાયાર્થ એ વાક્યનો મર્મ હવે સંપૂર્ણ રીતે સ્વમજી રાક્ષાં હોવાથી, આ વખતે તેમને તે બદલ કાંઈ જ આશ્ચર્ય ઉપલ્ભ્યું નહિ. તેઓએ માત્ર સંમનિસૂચક વિકટ હાસ્ય કર્યું. પ્રિય પાકકે! આવા ભયંકર અંધકારમાં પણ આ કાવત્રાળાજ મંડળીનું વિકટ હાસ્ય કાંઈની દૃષ્ટિએ પડ્યું હોત તો તે ભયભીન યથા વગર રહેત જ નહિ.

મકરણ ૧૯ મું.

મૃત્યુના અપમાન !

નેત્ર વિખૂટાં છે બને ! બહે દૂર હો અમ !
પણ મુવ ત્યાં મુવમાણથી એજ પ્રેમનો રમ !

ઠસાપી.

જે દિવસે પ્રાતઃકાલે પ્રતાપશાળી સૂર્યના આગમનની વધા-
મણી આપતી ઉપાસુંદરી પૂર્વ દિશામાં સ્થિત કરી રહી હતી.
પ્રજાકરનું અપમાન ન સાચ એટલા સાર પ્રાણી માત્ર પર
પોતાનાં નેત્રો દ્વારા અમૃતનો વર્ષાવ તે કરતી હતી. મુગધા
કવ્વા નીકળેલા અકવર્તી ગંગા નદીના તીર પર આવી રહેલી લીલીછમ
‘નરપતિનું’ સૌન્દર્ય નિહાળતા નિહાળતા માર્ગ કપતા જતા હતા. મમ્મદ
અગાક હાથી પર આરૂઢ થયેલા હતા. તેમની એક જાળુએ કુમાર વીતા-
શોક અને બીજી જાળુએ કલિંગ યુવરાજ શુભેન્દ્ર-ચોખના જેઠેલાં હતાં.
મમ્મદ તેમની સાથે કવચિત્ સમયોચિત વાર્તાવાપ કરતા હતા. તેમના
હાથીની પાછળ બીજા એક હાથી ચાલતો હતો. તે હાથીની ‘પીકપર
ગોકુલેશી’ અંબાડીમાં રાજમાતા, કુળાવતી અને સંપ્રદાયમાં જેઠેલાં હતાં.
અમ્મદના હાથીની જાળુમાં રાજકુમાર વીતાશોકના શિકારીઓ પોત-
પોતાના જૂના અનુભવોની વ્યતો કરતા ચાલતા હતા. મમ્મદ અશોકના
અંગરક્ષકોનો નાયક મોહન સૌની પાછળ પાછળ પોતાનો અશ્વ ચલાવ-
તો હતો. રાજમાતાના હાથીની જાળુમાં એક બકિન-વનમાલા પોતાના
અશ્વને ચલાવતી હતી. વિનાં કારણ મોહન પોતાના અશ્વની ગતિ ધીમે
ધીમે ચલાવતો હતો એમ જ્યારે વનમાલાએ જોયું ત્યારે તેણે રાજમાતા
પ્રતિ એક સહેતુક દષ્ટિપાત કર્યો. તરતજ કાંઈક પડી ગયું હોય એવો
રાગ કરીને તે અશ્વ પરથી નીચે ઉતરી. વનમાલા પ્રુનઃ અમ્મદને શામ
તે પહેલાં તે તેની મૈત્રિણીના અશ્વ પછે દૂર નીકળી ગયો.

ચોડીજ વારમાં મોહન વનમાલા પાસે આવી પહોંચ્યો. અત્યાર સુધી
મંદ મંદ ગતિથી ચાલતો તેનો અશ્વ એકએક ઉમેરે રચો. મોહન અશ્વ
પરથી નીચે લેતો. માથેના લોહિત ગવુ દૂર નહિ ગયા હોય એવામાં આ

પ્રેમી સુગંધને એક ટેકરીએ ઓથ આપી. હવે- તેમને લાગ્યું કે મનુષ્યની દૃષ્ટિમર્ષાદા પહોંચે તેના કરતાં પણ પોતે સદગ્ગ પધારે દૂર છે.

“વનમાલા ! આજનો પ્રવાસ કેવો આનંદોત્પાદક છે ! દરરોજ સવારમાં આજની માફક ત્હારી સાથે પ્રવાસ કરવાનો લાલ મળે તો કેવી મન પડે !” વનમાલા ઉભી હતી તેની નજીકમાં જ પોતાનો અથ સ્પર્ધ જઈને મોહન બોલ્યો.

“કંઈ પણ ખજાનું કાઢીને મૂકે આમ એકાંતમાં તમે મળશો એવી મ્હારી ખાત્રી જ હતી.” વનમાલા બોલી.

“અને મ્હારી પણ ખાત્રી જ હતી કે આ લાવણ્યમયી લક્ષના મૂકે એકાંતમાં એકાદ બે વખત મન્યા વગર રહેશે જ નહિ.” વનમાલાનો હસ્ત પોતાના હસ્તમાં લેતાં મોહન બોલ્યો.

“જાઓ, જાઓ, શા માટે મ્હારો હાથ પકડો છો !”

“શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે લગ્ન થવાનો પ્રસંગ હવે હું જ પ્રાપ્ત થનાર છું અને તેથી મનમાં એમ થયું કે લાવને જરા વિનોદ તો કરીએ !” મોહન સ્થિત કરતાં કહ્યું.

“કમ જણે કે કાંઈ દિવસ મ્હારા હસ્તને સ્પર્શ કર્યો જ નહોતો.”

“અરે એમાં શું ? એમજ આલ્પા કરે છે. વારૂં પણ, વનમાલા આજે મ્હારે ત્હારી સાથે કંઈક વાત કરવી છે.”

“મ્હારે પણ તમારી માથે આજે પુષ્કળ વાતો કરવાની છે.”

“એમ કે ? મ્હારી બહાલી વનમાલાને મ્હારી સાથે આજે શી વાતો કરવાની છે ?” વનમાલાના લાલપ્રદેશ પર વિહાર કરતી વાળની સટ સમારતાં મોહન બોલ્યો.

“મ્હાઈ મન ચોરી, મૂકે મોહિની લગાડનારા મ્હારા મોહનને આજે મ્હારી સાથે શી શી વાતો કરવાની છે ?” મોહનના સ્કંધ પર દ્યુત વિંટાળતી વનમાલા બોલી.

“મ્હારે જે કહેવાનું છે તે અતિ ગંભીર છે. કંઈ આમ ઉભાં ઉભાં તે કરી શકાય કે ? આલ, કાંઈ સ્થળે બેસીને જ હું ત્હને તે વિસ્તારથી કહી સંભળાવું.”

“અને મ્હારે જે કહેવાતું છે તે પણ અતિ મદ્રત્વનું હોવાથી મ્હારે નહત શાન્તિમાં કહેવાતું છે.”

“ત્યારે તું તે કહેતી કેમ નથી?” વનમાલાએ પાસવ પકડતાં ઓઠન બોલ્યો.

“પોતાની વાત તો કહેતા નથી.” લટકેના કળાં વનમાલા બોલી.

“અત્યારે તો ચોક્કસ કહું! મમ્માદ અશોકે ત્હારી સાથે લગ્ન કરવાની મ્હને પરવાનગી આપી છે. પણ તે બધું નિરાતે કહીશ.”

“જે જ શબ્દોમાં બોલવાની પદ્ધતિ તમે સ્વીકારી છે તો હું પણ તેમજ કરીશ. જ્યો. મ્હને પણ રાજમાતાએ તમારી સાથે લગ્ન કરવાની મ્મ આપી છે. શુભમ પર પહેામ્યા પછી શાન્તિના સમયે જી વિને વિસ્તારથી કહીશ. ત્યાં પહેામ્યા પછી મ્હને ક્યારે મળશે?”

“શિકાર કરવાના રથને પહેામ્યા પછી લગભગ બે પ્રહર સુધી મ્હને નિવૃત્તિ મળી શકશે નહિ. બે પ્રહર વીત્યા પછી સમ્રાટ તીર્થસ્થળના દર્શન કરના તેમજ મિશ્રાન્તિ લેવા સાર નજીકની ગ્રામમાં જન્તાર છે. મદારાજ ગ્રામમાં ગયા કે પછી હું છટો. તે વખતે તું મ્હને એકાંતમાં મળજે. આપણે બન્ને ગંગાના પવિત્ર નીરમાં જળાભીષ કરશું અને પછી પુષ્પો પીણીને તેની એક માલા બનાવીને હું ત્હારા કંઠમાં આદેશીશ. ચાર પ્રદિકા જેટલો સમય કંઈ ઓછો છે? બોલ વાવલ પ્રમાણે આવીશ કે?”

“હા, આવુ તો ખરી, પણ—”

“કેમ વળી પણ શું?”

“બે શરત કરો તો આવુ?”

“શી શરત?”

“જુઓ! જળાભીષ કરી રહ્યા પછી મ્હારા લીભએલાં કપડાં સુકાવવાં પડશે અને તમારી હાકીકત મ્હને પહેલી જણાવવી પડશે.”

“જો, કેવી સ્વાર્થો છે! વાર, ત્હારી બન્ને શરતો કબૂલ છે પણ તું આવવાનું જ બૂલી ગઇ તો?”

“બૂલુ તે કેમ?”

“તુ બૂલી જવાની અને આજની મળ લૂંટાઇ જસાની.”

“ પણ હું ખાત્રીથી કહું છું કે નહિ જ બૂલું. ”

“ અરે તું બૂલી જ જવાની ! હં, પણ તું આવવાનું બૂલી ન જામ એટલા માટે ત્હારા ગુલામી માલ પર પ્રેમની નિશાની મ્હને કરવા દે. ” એમ કહીને મોહને વનમાલાને સપ્રેમ સુખન કર્યું, અને બોલ્યો : “ જો ! આવી પ્રેમ નિશાની ન આપી હોત તો ત્હને મ્હારી પાસે આવવાનું માદ રહેત કે ? ”

પોતાનું કામ સંપૂર્ણ થયું માની મોહને પોતાના અશ્વને એડી મારી. વનમાલાએ પણ પોતાનો અશ્વ દોડાવી મૂક્યો. અદ્યપદ્મળ પહેલાં ટેકરીની ઝાથે આનંદ પ્રમોદ કરતું આ પ્રેમી યુગલ મંડળી ભેખું લાગી ગયું. બાલરવિના કિશ્કો પોતાની પ્રખરતાનો અનુભવ કરતે તે પહેલાં વનપાસે જશ્વાવેલા રથએ આ મંડળી આવી પહોંચી. તીર્થાટન અર્થે આવેલી મંડળી શુદ્ધ તરફ રવાના થઈ. બહાદુર શિકારીઓ સિંહની શોધ કરવા માટે અરણ્યમાં નીકળી પડ્યા.

શુદ્ધ પાસે પહોંચ્યા પછી લાગ સાધીને કળાવતી બોધરા પાસે જઈ ન્હાવી અને રાજમાતાને બધું પ્રધારિયત હતું એવા આનંદના ખખર આપ્યા. આગળ નાટક કેમ ભજવયું તે સંબંધી રાજમાતા વિચારવા લાગી. સંપૂર્ણપણે પણ અંતકાળ અમયની પ્રાર્થના અને મંત્રો માદ કરનાં મોડા !

ધીમે ધીમે જે પ્રહર દિવસ વ્યતીત થઈ ગયો પરંતુ સિંહનો પત્તો સાચો નહિ, તેમજ અચૂક રથએ હશે એવી પણ કંઈ ખાતરી મળી નહિ. આથી શિકાર એકવાનું કામ થોડો વખત બંધ કરીને અશોક, વીતાશોક, વેશધારી જીતેન્દ્ર અને અન્ય શિકારીઓએ શુદ્ધ તરફ પ્રયાણ કર્યું. મોહને ત્યાં આવેલો જોતાં જ વનમાલાએ તેને આંખ મારી. “ જો, પ્રેમચિન્હનો કેવો પ્રતાપ છે ! ” એટલું બોલી મોહન વનમાલાની સાથે નીકળી પડ્યો. પોતાના માલિકના શિરપર જે સમયે જીવલેણ આપત્તિ મટકતી હતી તે જ વખતે તે પ્રેમગોહી કરવા બેઠો !

રાજમાતાના મનમાં તો એમ જ હતું કે, “ હવે અગોહનો વધ કર્યો થાય ! ” કુમાર વીતાશોક ઝટઝટ બોજન કરીને પોતાના શિકારીઓ સાથે નિંહની શોધ કરવા માટે અરણ્યમાં નીકળી પડ્યો. અશોકના અંધારા પોતાના નાકને ઝેરલાગ જોઈને, એક વિચાળ વક્ત્રની રાખા નીચે એમણે જાણ એટલા હતા. અગોહ પોતાના નવન મિત્ર સાથે

વાર્તાશ્રાપ કરતો બેઠો હતો. પોતે જે ગુફામાં બેઠો હતા તે ગુફાની અંતે ઈન્દ્રપુરની ઇન્દ્રશુવન ગુફાની તુલનાત્મક ચર્ચા સમ્રાટ કરતા હતા. પુરૂષ-વેશધારી શોભના એ ચર્ચા શાન્નચિત્તે સાંભળતી હતી. એ વેશધારી જીતેન્દ્રને જોતાંની માથે જ “આ ધર્માનુજ તો ન હોય !” એવી શંકા કળાવતીને ઘર્ષ આવી. તે કેટલીકવાર સુધી તે વેશધારી જીતેન્દ્ર પ્રત્યે એકીટરો જાઈ રહી. પોતાની બાલસખી પોતાના પ્રત્યે આમ ધારી ધારીને જૂએ છે તેથી રજેને તે પોતાને આજખી તો તદ્દિ અર્ધ હોય, એવી શોભનાને શંકા થઈ. પરંતુ કળાવતીનાં ચક્ષુમાં અમુક પ્રદારની જાણસા પ્રકટપણે દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. શોભનાનો ભય આથી કંઈક ઓછો થયો, પરંતુ કદાચ એ જાણમાનું બળ નેત્રોમાંથી ધટવા પામે તો કળાવતી પોતાને આજખી કાઢે એમ માની તેણે તેના તરફ પીક ફેરવી. પોતે સુવરાજ પ્રત્યે એકીટરો જાઈ રહી હતી. એટલા માટે જ તેણે પોતાની પીક ફેરવી એમ કળાવતીને લાગ્યું. તેણે વિચાર્યું “સમ્રાટની માથે આ સુવરાજ પણ મિલતો જોગ થઈ પડે તો કેવું માઈ !”

આજુબાજુમાં કાંઈ નથી, તેમજ અંગરક્ષકો પણ આનંદ વિનાઈ કરે છે, એમ જાણી હાથ આવેલી તક ન ગુમાવનાં રાજમાતા અશોક પામે ગઈ. જો કે તે આવી કઠોર અને ઘાતકી હૃદયની હતી તોપણ અગ્રગણે ભોંપરા પાસે લઈ જઈને તેને પ્રત્યક્ષ કાળના મુખમાં ધકેલી દેવાનો વિચાર અંતરમાં ઉપજનાંની સાથે જ તે કંપી ઉઠી. કળાવતીની કઠોર દૃષ્ટિ રાજમાતા તરફ જ હતી. સંપુરણચાર્મની દૃષ્ટિ પણ રાજમાતા તરફ જ હતી. તેની મુખ મુદ્રાપરથી, ‘હીક છે આલવાલો.’ એવા જ વિચારો તેના અંતરમાં યોગાતા હોય એમ જણાવું હતું. રાજમાતા અશોક પાસે પડેલી એટલે દિમિત લાગીને બોલી: “ભગવન્ત ! આ ગુફાની આમપામ ખીજ કેટલીક ગુફાઓ છે તે જોવાની આરી ઇચ્છા છે.”

રાજમાતાએ ગુફાઓ જોવાની વિનંતિ કરી કે તરત તેનો આજા-ધારક પુત્ર અશોક તેની માથે જવાને તૈયાર થયો. જતાં જતાં સુવરાજ જીતેન્દ્રને તેણે ત્યાં જ બેસાવું કહ્યું. અશોક ગયો કે તરતજ, ‘હવે અગ્રગણે શિકાર થશે ? સગત કરનાર હવે જ જગતમાંથી મળાને માટે દૂર ગયો !’ એવું કળાવતીથી સદજ ઉનાવગથી બોલી જતાવું. કળાવતીના આ શબ્દો સાંભળીને કલિંગપુત્રગજ-શોભના કળાવતી પ્રત્યે ચમત્કારિક દૃષ્ટિથી નેવા લાગી. પણ શોભના તેનું મહત્ત્વ સદમજ સારી નહિ. અશોક-

ને લઈને રાજમાતા પ્રથમ પૂર્વ તરફની ગુફા પાસે ગઈ. સાંધી જોઈકામ જોવાનું જ્ઞાનું કઢીને તે તેને ત્યાં લઈ ગઈ. રાજમાતા ગભરાયેલી જ-
ણાતી હતી. પોતાની મનઃસ્થિતિ પર તેણે મહા મુશ્કેલીથી કાબુ રાખ્યો
હતો. ત્યાર પછી પુત્રનો વધ કરવા ઉછોકન ચઢેલી ધાતકી રાજમાતા
અશોકને યશ્વિમ દિશા લાગુની ગુફા તરફ લઈ ગઈ. આમ તેમ થોડીવાર
ફર્યા પછી, તે પોતાનો મુખ્ય હેતુ સાધવા માટે ભોંયરા તરફ વળી.
ભોંયરા પાસે પહોંચતાં તેના દાર પર દાંડેલી શિલા પ્રત્યે આંખો કરી
રાજમાતા જોલી : "લગવન્ત ! આ શું છે ?"

"આ ભોંયર જણાય છે. આ શિલા તેના પર દાંડી દીધેલી હોવાથી
તે એક દાર જેટલી ઉપયોગી થઈ પડે છે." અશોક જોલ્યો.

"આ ભોંયર જોવાની મ્હારી ઇચ્છા થાય છે. હું ધારું છું કે
લગવાન જોતમ છુદે આ ભોંયરામાં ધ્યાનમગ્નાવસ્થામાં અમુક કાળ
વ્યતીત કર્યો હોવો જોઈએ."

"એમ પણ બનવા જોગ છે. પરંતુ અંદર એવું ખાસ જોવા જોવું
શું હશે ?"

"મ્હારે એ સ્થળની પવિત્રતાનાં દર્શન કરવાં છે."

"પરંતુ પવિત્રતા કંઈ અશુધી થોડી જ જોઈ શકાશે ?"

"જે કે પવિત્રતા અશુધી દૃષ્ટિએયર થઈ શકતી નથી એ ખરું છે,
તોપણ મન પર તો તેની અસર થાય છે જ. અશોક ! આ શિલા ખસેડી
નાખવી, એ ત્વારા જોવા બલિષ્ઠ પુરુષને માટે કાંઈ મુશ્કેલ કાર્ય નથી."

"માતૃશ્રી ! ત્યારે ભોંયર જોવાની તમને ઇચ્છા થઈ છે ત્યારે, સ્વો,
હું જો શિલા દમજાં જ ખસેડી નાખું છું." એટલું કહી તે શિલા ખસેડવા
માટે અશોક વાંકો વળ્યો. આ લાગ સાંધીને રાજમાતા ત્યાંથી દોડતી
નાહી. રાજમાતા ગુફાના દાર બહાર નીકળી પણ નહોતી એટલામાં તો
ભોંયરામાંથી એક વિદાળ સિંહ ગર્જના કરતો બહાર કુદી આવ્યો. રાજ-
માતાએ પાછું વાળીને જોયું તો તે લખંદર સિંહ અશોક પર છાપો મારવાને
તૈયાર થયો હતો. ગુફાના દારની બહાર સહીસલામત રીતે નીકળીને દોડતી
આવી રાજમાતાને જોઈને, ધારેલું કાર્ય મંપૂર્ણ રીતે પાર પડ્યું છે,

એવી સંપુષ્ટાચાર્યની ખાત્રી થઈ. કળાવતી અને સંપુષ્ટાચાર્ય રાજમાતા પામે દોડતાં ગયાં. હવે તેઓ ત્રણે જણા બને તેટલું બાળ આણીને ન્હાનવા લાગ્યાં.

ચોલનાએ અશોક અને રાજમાતાને પશ્ચિમ તરફની યુદ્ધ તરફ જતાં જોયાં હતાં. રાજમાતાને એકલીને આ પ્રમાણે તે યુદ્ધ તરફથી ન્હાસી આવતી જોઈને તે વિસ્મય પામી. પોતે જે યુદ્ધમાં બેઠી હતી ત્યાંથી તે બહાર આવી તો તેને પશ્ચિમ તરફની યુદ્ધમાંથી સિંહગર્જના મંલગાવા લાગી. હવે તે કંઈક સ્હમજી, અશોકનો નાશ કરવા માટે જ આ કારસ્થાન રચાયતું હોવું જોઈએ, એવું તેણે અનુમાન કર્યું. એક પગનો પગ વિલગ ન કરતાં તે પશ્ચિમ તરફની યુદ્ધ તરફ દોડતી નાડી.

તે યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ તેણે કેવા ભયંકર દેખાવ જોયો ! સમ્રાટ અશોક જમિ પર ચનોપાટ પડેલો હતો. શિંદે એક પગે અશોકની છાતી પર મૂકેલો હતો. બીજો પગે અશોકની છાતી ચીરી નાખવા માટે ઉગામીને તેના પ્રત્યે ક્રોધપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તે નિહાળી રહ્યો હતો. અશોકના નૈસર્ગિક સ્વભાવ પ્રમાણે, આ ભયંકર દશ્ય જનતાંની સાથે જ ચોલનાએ કાન ફેડી નાખે એવી કિકિઆરી પાડી. આવા ભયંકર મમયે પગ, અશોકરાજની મુખમુદ્રા પર ભીતિ કે ચિન્તાની છાયા દૃષ્ટિગોચર થતી નહોતી. ચોલનાની કિકિઆરી સાંભળી અશોકે યુદ્ધના દ્વાર બંધી દૃષ્ટિ કરી, તો તેણે એકવા મુવરાજને—અસાધ્ય—નિઃશસ્ત્ર મુગમજને પોતાની ગોદક કાળના મુખમાં પકડાવે આવતો જોયો. આવી ચિન્તામાં પગ અશોકનું દમ્પણ અંતઃકરણ પ્રવિત્ર થયું. તે જોયો:

થયું છે. આપનું જીવન તેજ મ્હારું જીવન ! આપના આજીવનું રક્ષણ કરવા પ્રત્યક્ષ ધમરાજ પાસે જતાં પણ હું પાછો હહું તેવો નથી; તો પછી આ કેસરીની તો વાત જ શી ?”

“કુમાર ! આ કાળરવરૂપ સિંહની દૃષ્ટિ ત્હારા પર પડી નથી, ત્યાં મુઘી મ્હારું કંઈ માનીતે પલાયન કરે ! અત્રે ત્હારું કંઈ અનિષ્ટ થશે તો હું મુખથી મરી સહીશ નહિ. અભાર મુઘી હું મુખે મરવાની તૈયારીમાં હોતો, પણ, હવે ત્હને અહિં આવેલો જોઈ, મ્હને ત્હારી ચિંતા થવા લાગી છે. નકામો પ્રાણ ન ચુમાવતાં સત્તર અહિંથી પલાયન કરે !” એટલું બોલતાં બોલતાં ચક્રવર્તીનાં ચક્ષુમાંથી અશ્રુજિન્દગી સરી પડ્યાં.

ચોડી જ વારમાં વેશધારી યુવરાજ—શોભના સિંહ પાસે આવી પહોંચી. અશોકના અંગ પર તે ઢળી પડી અને સિંહના મામું જોઈને તે બોલી : “વનરાજ, ત્હારી ક્રુધા તમ કરવી હોય તો ત્હારા ઉગ્રામેશ પંજાનો આઘાત મ્હારા પર કરે ! આર્યાવર્તમાં દેવ તરીકે મનાતા આ મહાવર્તિને હજુ ધણું લોકપ્રિયોગી કાર્યો કરવાનાં છે. માટે મ્હારું લક્ષણ કરી સમ્રાટને મુક્ત કરે !” સમ્રાટ પ્રત્યે જોઈને શોભના બોલવા લાગી : “મહારાજ, આ સિંહ મ્હારું લક્ષણ કરી જાય એટલા સમયમાં, જો કાંઈ આ શુદ્ધમાં આપીને આપના પ્રાણ અગાવે તો આ જૂના મિત્રને—જન્મના મિત્રને કાંઈવાર યાદ કરજો. કલિંગ દેશના રાજકુટુંબને વધુ કંઈ પણ ત્રાસ ન દેતાં, સાચા યુવરાજની શોધ-કરીને તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપજો. આટલી મ્હારી છેવટની વિનંતિ અવશ્ય સ્વીકારશો જ. અને ધારો કે યુવરાજ દયાળુ થઈને આપણા બંનેના પ્રાણ ઉગારે તો—” અશોકની મુખમુદ્રા પ્રત્યે એકાદશે જોતી શોભના રડવા લાગી.

“બંનેના પ્રાણ જયવાની આશા હવે છોડી દે. યુવરાજ ! આપણે બંને—અરે ખીર્ન પણ હજુ દેટલાયે મનુષ્યો આ વિકાળ સિંહનો ભોગ થઈ પડશે. કાણ જાણે હવે તો આપણે દેવલોકમાં જ મળ્યા શકીશું !”

“લગવન્ત ! આ વિકાળ સિંહ હજુ પણ પોતાના પંજાનો આઘાત મ્હારા પર કરતો નથી. જૂઓ, તેની લયંકર મુદ્રા જલ્લાવા લાગી ! અહા ! આવા દિસક પશુની મુદ્રા આવી આનંદી કેમ જણાય છે ? મહારાજ, હો, પ્રભુનો આભાર માનો ! આપને આપેલા કટ માટે વનરાજ રડે છે. તેણે પોતાની અલૌકિક ઉદારતાનો પરિચય આજે કરાવ્યો છે. જૂઓ ! તેનાં મેત્રામાંથી દેવો અત્રુપવાદ રહેનો જણાય છે !”

ખરેખર, તે સૌદ્ર સિંહ પોતાનો જાતિસ્વભાવ જૂતી જાંઘને ગાય જેવી ગરીબ મુદ્રા ધારણ કરીને નીચું મ્હોડું સંખીને ઉભો હતો. તેનાં ચક્રુમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેતો હતો. આ દૃશ્ય જોઈને પોતે ક્યાં છે, અને શું થઈ છે, તેનું અશોકને જ્ઞાન જ રહ્યું નહિ. સિંહની ખાસે બેસીને પોતાના મૃત્યુવાન વસ્ત્રો વડે તે સિંહનાં અશ્રુ લૂછવા લાગ્યો. વેશધારી યુવરાજ-શોભાના સિંહને પંખાળતી ઉભી હતી. સિંહ જેવા દિસક પશુની સેવા કરતા અકવર્તીને, તેમજ યુવરાજ-જીતેન્દ્રને જોઈને શુદ્ધાના દ્વાર પાસે આવી પહોં-ચેલા અંગરક્ષકો આશ્ચર્ય પામ્યા. અશોકના મૃત્યુના સમયે વિવિધ પ્રકારે શોક પ્રદર્શિત કરવા માટે તૈયાર થએલી રાજગાતાં તથા અંતકાળની પ્રાર્થના ગોળીને તૈયાર થએલો સંપ્રજ્ઞમાર્થ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. કળાવતી તો અશોકનો રૂં કપારે ધાપ છે, તે જોવા માટે કપારનીમે ત્યાં આવી પહોંચી હતી. આ વિચિત્ર દૃશ્ય જોઈને, સર્વ ઢાંધ આશ્ચર્ય પામ્યા વગર રહ્યા નહિ.

શુદ્ધાના દ્વાર પાસે મર્યને આવી પહોંચેલા જોઈને અશોકને જ્ઞાન આવ્યું. તે સ્વસ્થ થયો અને તેમને ઉદેશીને બોલ્યો : “ઢાંધ પગ જોતો જાય પામશે નહિ. મ્હારો નાશ કરવાના ઉદેશથી ઢાંધએ આ કારસ્થાન સ્વીતે સિંહને બોંબરામાં ખૂંચી દીધો. એ કુદૃષ્ટ કારસ્થાનીઓને યોગ્ય દાક્ષિણ કરવાની સત્તા હું ધરાવું છું, પરંતુ આ વનગજે મ્હને દગલું જ દાખાતો પાક બણાવ્યો છે. હું એ કારસ્થાનીઓને આ વખતે દાખા આપું છું અને જાણીએ તો તેમને પોતાનું વર્તન સુધારવાની યત્નના કંઈ છું.” આટલું બોલીને યત્નાટ અશોક, રાજગાતા, કળાવતી અને સંપ્રજ્ઞમાર્થ પ્રતિ સાચક દૃષ્ટિથી જોયું. તે પુનઃ બોલવા લાગ્યો : “આ કેસરીએ અદિસાનાં તન્વોમાં રહેલા અનિમ સત્યનું દર્શન કરાવ્યું છે. મ્હારી પ્રજા એ સત્યનું અવગંઘન કરે માટે હું યોગ્ય જાહેરસ્ત કરીશ. મૃગયા જેવું ધાર અને નિંદા હુકમ હવે પછી મ્હારા તેમજ મ્હારા માંડલિક રાજાઓના રાજ્યમાં થશે નહિ. હવે પછી પ્રાણીવધ કરનાર મનુષ્યને ખૂનીના જેટલો જ સજાને પાત્ર ગણવામાં આવશે. મિત્ર જેવું ધાતક પ્રાણી પણ જ્યારે પોતાનો દિસક જાતિસ્વભાવ વિમરી જાતને દાખાવાવ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેના કરતાં જનમાં વધારે મદદીઆની મનુષ્યજાતિએ જો માટે પ્રાણીવધ કરવો જોઈએ ? વનરાજ ! આજથી તું મ્હારો શરૂ છે !” એટલું બોલી અશોક સિંહની પાંડ પર પ્રેમથી રાખ

ફેરવા લાગ્યો. એટલામાં પામે ઉભેલા વેશધારી યુવરાજ પર તેની નજર પડી. તરત જ સિંહના પંજામાંથી પોતાને છોડાવીને પ્રાણુદાન કરનારા યુવરાજ પાસે તે ગયો અને બોલ્યો :

“ આ ક્લિંગ યુવરાજ એક અદ્વિતીય પુરૂષ છે. મહાઈ વક્તવ્યના ચીરી નાખવાને તૈયાર થયેલા વનરાજે, આ યુવરાજને જોતા જ, પોતાનો પંજો પાછો ખેંચી લીધો હતો. કેવળ મહારા પ્રાણુ બચાવવાની ખાતર જ તે મત્સ્ય કાળના મુખમાં ગળી પડવાને તૈયાર થયો ! તેનો અપૂર્વ સ્વાર્થ-ત્યાગ, તેની કામગીરી અથવા તેની નમ્ર વિનંતિનો શ્રીધાર કરીને જ સિંહે ક્ષમાભાવ ધારણ કર્યો હતો. ” યુવરાજ સામું જોઈને તે આગળ બોલ્યો : “ યુવરાજ ! હું તારો અત્યંત પ્રણી છું. આજે ત્હેં નિઃશીઘ્ર પ્રેમની પ્રતીતિ કરી આપી છે. એવું તે શું મગધાધિપતિ અશોક ક્લિંગ દેશના જૂના રાજકુટુંબનું કલ્યાણ કર્યું છે, કે ત્હેં આજે મૃત પ્રાણુદાન દીધું ? મહેં ત્હારા રાજ્ય પડાવી લીધું છે, મહારા લીધે જ ક્લિંગાધિપતિનું કુટુંબ દુઃખ ભોગવે છે, આટલું છતાં પણ ‘ પહેલાં મહાઈ લક્ષણ કર ! ’ એમ બોલીને મત્સ્ય કાળના મુખમાંથી ત્હેં મૃતે ઉગાર્યો છે. ધન્ય છે, યુવરાજ ! ધન્ય છે ત્હને અને ત્હારાં માતૃપિતાને ! ”

“ ભગવન્ત ! આ વનરાજની જ ઉદારતાનું એ પરિણામ છે. મહેં તેમાં કંઈ જ કર્યું નથી. ” શોભના બોલી.

“ યુવરાજ ! ત્હારા વિનયી સ્વભાવ સાથે ત્હારો મૃદુ સ્વર કેવો શોભે છે ? બોલ, યુવરાજ ! બોલ, ત્હારા ઉપદ્રવનો બદલો હું શી રીતે વાળું ? ત્હારા માટે હું શું કરું ? ”

અશોકના આ ચબ્દો સાંભળી કુળાવતી અમરી. પોતાનું ક્લિંગ-દેશનું સમ્રાજીપદ હવે ચાલ્યું જશે એવી તેને બીતિ લાગી. પરંતુ એટલામાં તેણે યુવરાજને, “ મહારાજ ! આપના હૃદયમાં મૃતે હંમેશાને માટે સ્થાન મળે એટલી જ મહારી વિનંતિ છે ” એવું બોલતાં માંસલ્યો ત્યારે જ તેના મનમાં ધીરજ આવી.

“ યુવરાજ ! ” બોલો અશોક બોળા ભાવે બોલ્યો : “ મહાઈ હૃદય-ત્હેં ત્હને ક્યારનું અર્પણ કરી દીધું છે. ત્હારા જેના સન્નિવનની પ્રાસિધ્ધિ આજે મૃતે મહાન લાલ થયો છે. કામળ મનોવિદ્યારથી આજે મહાઈ હૃદય એટલું જલ્દી ભરાઈ આવ્યું છે કે—”

ચક્રવર્તીથી આગળ બોલાયું નહિ. તેણે શોભનાને સપ્રેમ દલાસિંગન આપ્યું. શોભના પણ હવે ચક્રવર્તીની જ થઈ ચૂકી હતી. તે પણ આ મોહક પ્રમંગ રાણી સહી નહિ. આવિંગન કેટલીયે વાર સુધી ટક્યું.

બન્ને મિત્રોનો આવો પ્રેમળ પ્રમંગ જોઈને ત્યાં ઉભેલા સર્વની અનુ-
માંથી હર્ષનો અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. રાજમાતા, કળાવતી અને સંપુત્ર-
આયનાં નેત્રોમાંથી પણ અશ્રુઓ સરી પડ્યાં હતાં. પણ તેનું કારણ જૂદું હતું.
પોતાનું કારખાન પકડાઈ ગયું અને તેનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું, એટલા
માટે જ તેઓ રડતાં હતાં. સિંદ શોભનાના પગ પાસે જ હજી ઉભો હતો.

આ પ્રમાણે ગુફામાં આવી રહ્યું હતું એવામાં પોતાના બંધુના શિર
પર આવેલા મંકટની હાકલ સાંભળવાથી રાજકુમાર વીતાગોઠ ત્યાં રોડે
આવી પહોંચ્યો. કુમારને જોતાં જ અગોઠ યુવરાજથી છટો પડ્યો અને
પોતાના બંધુને બેઠી પડ્યો. પરંતુ, વેશધારી યુવરાજના આલિંગનથી જોવો
સુખ અને કામળતાનો અનુભવ અશોકને થયો હતો તેથી તે પોતાના
હૃદય કંઈક બંધુના આલિંગનથી પણ થયો નહિ. આ બન્ને આલિંગનોમાં
અનુભવેલી શિવતાથી અગોઠ આશ્ચર્ય પામ્યો. પણ આ ચિન્નતાનું કાં
કારણ હતું તે તેનાથી સ્પષ્ટ થયું નહિ.

થોડા વખત બાદ અશોક પોતાની રાજધાની તરફ જવા નીકળ્યો.
માર્ગમાં વેશધારી યુવરાજને, “હવે તને તુરંગમાં રાખવાથી લોક ન્હારી
નિંદા કરશે, ન્હારી અપમાનિ થશે, માટે હવેથી તું ન્હારા મહેલમાં રહે ”
એવું એવું ઘણું સ્વર સંભળ્યો. પરંતુ “તે ન્હારા પ્રત્યે ખરો પ્રેમ જ હોય
તો હજી થોડોક સમય ન્હારે ત્યાં જ રહેવા દે. થોડા સમય બાદ હું ન્હારી
મેળાએ જ તમારા મહેલમાં રહેવાને આનીશ.” એવી એવી વિનંતિઓ
વેશધારી યુવરાજે અશોકને કરી એટલે નિરૂપાયે તેને દરબાર તુરંગમાં
રાખીને, અગોઠ પોતાના રાજમહાલમાં ગયો.

વેશધારી યુવરાજ સાથે આવેલો મિંદ એકલા ચક્રવર્તી પાસે જતા
પણ જતો નહોતો. અરુદ્યમાં ફરત જતાની તેને છટ આપવામાં આવી
હતી, છતાં પણ વેશધારી યુવરાજને ઓડીને, તે ક્યાંક પણ જતો નહોતો.
એક આત્મધાનક નોકરની પેઠે દરબાર તુરંગના દ્વારમાં તે પડી રહેતો.
સિંદને નાવી રીતે છટો પડી રહેવા દે એ કાંઈ વખતે પણ લાગ્યું
નહોતું, એમ ધારી તેને પોતાના મહાલની સામેના બંગલામાં રાખવા-
ના અગોઠે વિચાર કર્યો. વેશધારી યુવરાજે ત્યારે તેને ધનું ધનું સ્વમ-

જાગ્યો ત્યારે જ સિંહ અશોક સાથે જવાને તૈયાર થયો. જતાં જતાં પણ તેણે વેશધારી પ્રત્યે એક પ્રેમભરી દ્રષ્ટિ ફેંકી અને જાણે કે, “કેવળ ત્હારી આંસુને માન આપીને જ ખરું છું.” એમ કહેતો હોય એવી મુખમુદ્રા ધરીને તે અશોક સાથે ચાલવા લાગ્યો.

અશોકની લગ્નિતી ઇન્દિરા રાજમહાલમાં યોગાનમાંના રમણીય ઉદ્યાનમાં પોતાના જન્મ-અશોકની માર્ગે પ્રતીક્ષા કરતી ઉભી હતી. પોતાના લાઇની સાથે એક સિંહને આવતો જોતાં જ, ‘વનરાજ !’ એના શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા. તે અશોકની સામે દોડતી ગઇ અને વનરાજને પ્રેમથી પંખાળવા લાગી. ઇન્દિરાને સિંહ સાથે આ પ્રમાણે ગેલ કરતી જોઇને અશોક ખોસ્તો :

“ઇન્દિરા ! આ સિંહને તું ઝાળજે છે કે શું ?”

“ભગવન્ત ! આ વનરાજને હું કેમ ન ઝાળજું ?”

“તો આ સિંહને ક્યાં જોયો હતો ?”

“હરિદ્વાર પાસેના અરણ્યમાં.”

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ગુરૂ અને શિષ્યનો મેળાપ.

ત્રીના બે પ્રહર વ્યતીત ચક્ર ગયા હતા. દૈનિક ધાંધલથી અમિત થયેલા પાટલીપુત્રના નગરજનો શાન્ત નિદ્રાનો ઉપભોગ લેતા હતા. અલિહારેની આશ્રયદાત્રી, ગ્રેમી પતિપત્નીની પ્રિયતમા, અને વિશ્વની વિશ્વામરૂપા રજની રાણીએ પોતાનું સામાન્ય અખિલ વિશ્વપર પ્રસરાવી દીધું હતું. પરંતુ દર-

બાર તુરંગની એક ઢાટડીમાં એક તરણુ કેદી, પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ધડીએ ધડીએ આમ તેમ પાતું બદલ્યા કરતો હતો; પરંતુ તેના પર નિદ્રાદેવી કૃપા કરતી નહોતી. ખુદ ચકવર્તીના રાજમહાલપમાંથી તેને જમવા સારે બે વખત બાણું પહોંચાડવામાં આવતું હતું. આ ઢાટડીમાં એકઆરામ અને વિલાસ વેલવની એટલી બધી વસ્તુઓ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી કે તેને તુરંગ ઢાટડી કહેવી કે કેમ, એ સ્થમ્ભજનું નહોતું. આ રાજકેદી પર અશોકનો ગ્રેમ નિસ્તીમ હતો. તુરંગમાં આવીને ચકવર્તી આ કેદી માથે પ્રહરના પ્રહર સુધી પાતાંચાપ કરતો. કાષ્ઠ કાષ્ઠવાદ તો તે તેને રથમાં બેસાડીને પોતાની સાથે ફરવા પણ લઈ જતો હતો.

ચકવર્તી સાથે શિકાર બેઠીને રાજકેદી આજે તુરંગમાં આવ્યો હતો. જો કે તે આજે શિકારે જવાથી અમિત થયો હતો તોપણ તેને આજે નિદ્રા આવતી નહોતી. તે ચિન્તાતુર હજે એમ માનીએ, પરંતુ ચિન્તાની છાયા લેશ માત્ર પણ તેના વદન પર દીમતી નહોતી. તેના મુખચન્દ્ર પર આનંદની નિશાનીરૂપ મંધુર સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું. જેમ ચિન્તાથી નિદ્રા આવતી નથી તેમ આનંદની પરિત્રીયા થવાથી પણ કેટલીક વાર નિદ્રા નથી આવતી. ત્યારે આ તરણુ કેદીની નિદ્રા આનંદાતિરેકથી તો નહિ ઉડી ગઈ હોય ? એટલો બધો આનંદ તેને સાથી થયો હશે ? હા, પણ પાકક જુઓ ! તેનું પ્રસન્ન વદન વિસ્મિત ચતું જણાય છે, ધનુષ્યના જેવી તેની બ્રહ્મતા પર કેવી કરચલીઓ પડતી જણાય છે ! તે આવરોઆવરો બનીને પોતાની સામેની બાજુએ કેવી નિઃશ્વસ દૃષ્ટિ કરી રહ્યો છે. જુઓ ! તેણે પોતાની ખાસે પડેલી તલવાર પર પોતાનો હસ્ત મૂક્યો. પોતાના શિરપર કંઈક સંકટ આવી પડશે એવી કલ્પના કરીને તેના પ્રતિહાર કરવ માટે તે તૈયાર થઈને બેઠો છે.

“ એક પગલું પણ આગળ ભરીશ તો આ તલવારથી તારા શરીરના દુકડે દુકડા કરી નાખીશ.” પોતાની નજીક આવી પહોંચેલી વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને તે તરણ કદી બોલ્યો. આવનાર વ્યક્તિએ “વેન વચ્ચે પોતાનું સર્વો ગઢાંકી દીધું હતું.” કદીએ કહેલા શબ્દો સાંભળીને આવનાર વ્યક્તિ ત્યાંને ત્યાં જ ખીલાની પેડે રિચર ઉભી રહી.

“તમે કોણ છો ? ને આવા સમીના સમયે આવો વિચિત્ર વેશ ધારણ કરીને અહિં આવવાનું શું કારણ ?” તરણ કદીએ કોવપૂર્ણ સ્વરે પૂછ્યું.

“ હું ગમે તે છું. મ્હારો અહિં આવવાનો હેતુ નિંદા નથી. પરંતુ મ્હોં એક ભૂલ કરી છે. જે મૂર્તિ મ્હારી પાસે હતી તેવીજ મૂર્તિ હું મ્હારી સમક્ષ જોઈ છું; પરંતુ ત્હારો સ્વર સાંભળ્યા પછી મ્હારી ભૂલ યદ છે, એવી મ્હારી ખાત્રી થઈ છે. મૂર્તિ તો એ જ ! પરંતુ સ્વરમાં ભિન્નતા છે ! ત્યારે હવે અશ્રુ ખતાવે છે તે સત્ય જ કે કર્ણ આગ્રા કરે છે તે સત્ય છે, એનો નિર્ણય હું કરી શકતો નથી.” આવનાર વ્યક્તિ બોલી.

“ આપ કોની શોધ કરો છો ? ” હવે તલવારને ખાલુએ મૂકતાં રાજકેદી શાન્તિથી બોલ્યો.

“ કલિંગયુવરાજ-જીતેન્દ્ર અહિં નિવાસ કરે છે એવું સાંભળીને હું અહિં આવ્યો હતો. ત્હારી મૂર્તિ જીતેન્દ્રના જેવી જ છે, પરંતુ તેનો સ્વર ત્હારો સ્વર જેવો મંજુલ નથી: તેનો સ્વર તો મર્દાની છે. બોલ, તું કોણ છે ? તું મ્હારો જીતેન્દ્ર જ છે કે ? ”

“ યુવરાજ જીતેન્દ્ર પર આટલો બધો પ્રેમ રાજનાર આપ કોણ છો એ જણાવશો, સારપણી હું તે સંબંધી ઉત્તર સરજતાથી આપી શકીશ. તમારા શરીર તેમજ મ્હોંપરતું સ્વેત વસ્ત્ર એક ક્ષણને માટે દૂર કરશો તો હું તમારો ઉપકાર માનીશ. ”

“ તું જ મ્હારો જીતેન્દ્ર છે એવી લાવના કરીને હું આ વસ્ત્ર દૂર કંઈ છું.” એટલું બોલી પોતે ધારણ કરેલો વેશ તે વ્યક્તિએ કાઢી નાખ્યો. એક તેજસ્વી મંન્દાસી પોતાની સામે ઉભો છે એમ તરણ કદીને લાગ્યું.

“ હવે કાંઈ ઓળખાણ પડે છે કે ? ” મંન્દાસી બોલ્યા.

“ કોણ ? ચિદાનંદસ્વામી ! ” એટલું બોલતાં તરણ કદીએ ચિદાનંદ સ્વામીને સાપ્તાંગ પ્રણામ કર્યા.

“ત્યારે તું જ મહારાજા છે? મહેંજો જોયું છે તે સત્ય જ છે! ત્હારા સ્વરને અગર મહારાજા કણુંને કંઈ દોષ થયો હોવો જોઈએ. ઉઃ જીતેન્ડ ઉઃ.” આમ બોલી સ્વામી તરણ કહીને ઉપડવા લાગ્યા.

“સ્વામી મહારાજા! હું આપનો ધારણો જીતેન્ડ નથી.”

“તું જીતેન્ડ નથી તો મ્હને જોળખનાર અને મહારાજા પ્રત્યે આદરો બધો પ્રેમ રાખનાર, તું કોણુ છે?”

“હું રોહિતા હું મહારાજા!”

“કોણુ, રોહિતા?”

“હા. મહારાજા! હું જ મૃગેન્દ્રકન્યા રોહિતા છું.”

“પુરવ્વેશ ધારણુ કરીને આમ બંદિયાસમાં રહેવાનું કંઈ કારણુ?”

“મહારાજા! આપ જ્યારે મ્હને રોહિતા તરીકે જોળખી શક્યા હો ત્યારે ચકવર્તી અને અન્ય સર્વ લોકો મ્હને સુવરાજ સ્વમજો છે.”

“ત્યારે ત્હને સુવરાજ માનીને જ પુરંગમા રાખવામાં આવી છે કે?”

“હા.”

“ત્યારે તું એ જામ ખુશ્લો કરીને મુક્તિ શા માટે નથી મેળવતી?”

“આ જામ હજી થોડો વખત આસવા દેવો એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. હું જ સુવરાજ જીતેન્ડ છું, એમ કહીને મ્હારી પોતાની ઇચ્છાથી હું કેદ પકડાઈ છું.”

“આમ કરનામાં ત્હારો શો ઉદ્દેશ છે?”

“સ્વામી મહારાજા! વિદેશીય રાજસત્તાના અંકુશમાંથી પોતાનો, પોતાના મન્યનો અને હિન્દુધર્મનો પુનરાદાર કરવાને, કલિંગ દેશના માથા સુવરાજને અવકાશ આપવાની ખાતર જ, હું ઐશ્વર્ય સમ્રાટને તાબે થઈ છું.”

“સમજ્યો! હવે સર્વ સમજ્યો! રોહિતા, ધર્મ અને બન્ધુ પ્રત્યેના નિર્મળ પ્રેમની ત્હેં પગાડા કરી છે. ધન્ય છે ત્હારા જેવી મ્હનેને! જ્યાંસુધી પોતાના સદ્ગુણ, પોતાના નિર્મળ અંતઃકરણ, પવિત્રતા અને આત્મત્યાગ વડે, ત્હારા જેવા સુવતીરનો હારતવર્ષમાં પ્રકાશી રહ્યાં છે, ત્યાંસુધી ધર્મની અવનતિ થઈ છે એવી કંપના પણ કરી શકાય નહિ. બેટા! પુરંગવાસ તો કઠોર હલ્લના અને ખાપાચારી પિશાચોને માટે જ દોષ છે. ત્હારા જેવી કામગામિને આ પુરંગવામમાં કેવું દુઃખ થયું દો !

આમ છતાં પણ સહનશીલતાથી તું જંદીવાસ સહન કરે છે, એ તારૂં કેટલું બધું ઔદાર્ય !”

“મહારાજા ! મહારી કાટડીમાં આવીને, અહીં વિલાસ વૈભવનાં માધનો આપ જૂઓ અને તેની તુલના મહારી ભૂતકાળની સ્થિતિ સાથે કરો; એમ કરવાથી, હું પૂર્વ કરતાં પણ વિશેષ સુખી છું એમ આપ ખાતરીથી માની શકશો. અકર્તાની મહારા પ્રત્યે અત્યંત કૃપા છે. તેઓ મહારા સુખમાં દ્રાષ્ટ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા પડવા દેતા નથી.”

“અશોક સદ્ગુણી અને સત્સીલ રાજા છે. તારી આ હકીકત સાંભળ્યા પછી મહેને તારો જન્મ થયો હતો તે પ્રસંગની સ્મૃતિ પુનઃ તાજી થઈ આવી છે. તારા જન્મ સમયે હું ઈન્દ્રપુરમાં હતો. તે સમયે તારી જન્મકુંડળીમાં બળવત્તર ગ્રહો ભેદને, તું ભારતવર્ષની સમ્રાજી ચંદ્રશ અને તારા હાથે મહાન ધાર્મિક પ્રગતિ થવી ભેદ/ઓ, એવું મેં અનુમાન કર્યું હતું. અશોકનો તારા પ્રત્યે પ્રેમ છે, એવું જ્યારે તું કહે છે, ત્યારે તું નહીં હવે સમ્રાજી થવાની જ. તે તારા પ્રત્યે પત્નીપ્રેમનો ભાવ રાજો છે કે ?”

“મહારા પર તે મિત્ર-પ્રેમ રાજો છે. તેમનું મન એક ન્હાન! આળકના મન જેવું નિર્મળ હોવાથી, હજી પત્નીપ્રેમથી અસ છે. મહેને ખરેખરો જીતેન્દ્ર સમજીને, જન્મપર્યંતની મિત્રતા માટે તેમણે મહારી પાસે માગણી કરી છે, અને મહે આજે જ તે સ્વીકારી છે.” લલગ-વિનિત મુખે શોભના બોલી.

“બેટા ! ભવિષ્ય ખોટું કરનાર નથી. હજી અશોકને, તારા પ્રત્યેના પ્રેમની ચિકિત્સા કરતાં આવડતી નથી. તે ત્હને સાચો જીતેન્દ્ર સ્વમજો છે. તું જી છે એવી ખાતરી થતાંની સાથે જ, અશોકનો મિત્રપ્રેમ પત્નીપ્રેમમાં ફેરવાઈ જશે. અશોક જેવા સમ્રાટની તું સમ્રાજી ચંદ્રશ એ વાત અતિ આનંદકારક છે. પોતાના બન્ધુના રક્ષણ માટે તેં યોગ્યેલી આ યુક્તિનો ત્હને ભારે બદલો મળશે. સમ્રાજી થયા પછી તારા આવા પ્રયત્ન બદલ જીતેન્દ્ર પાસે તારે શું માગવાનું બાકી રહેશે ?”

ચિદાનંદસ્વામીનું લાપણ સાંભળીને શોભનાને સંતોષ થયો. પોતે અકર્તા પ્રત્યે પ્રેમ રાજો છે અને તેની સાથે લગ્નગ્રંથિયા બેઠાવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ, પોતાનો પિતા-માની મૃગેન્દ્ર પોતાની આ ઇચ્છાને સંમત થશે નહિ એ મોટો ભય શોભનાના અંતરમાં ચર્ચિત મનત ધોળાયા કરતો

હતો. પરંતુ, “ તું સમ્રાજી થવાની જ, તું સમ્રાજી થાય તો ધણું જ ઉત્તમ થશે,” એવાં એવાં સ્વામીજીનાં પ્રોત્સાહક વાક્યો સાંભળ્યા પછી શોભનાનો એ ભય કમી થવા લાગ્યો. તે પોતાના પિતાનો જહી અને હાલો સ્વભાવ જાણતી હતી તે સાથે એટલું પણ ખાતરી માનતી હતી, કે સ્વામીજીના અતઃકર્ષ પ્રેમભાવને લીધે મૃગેન્દ્ર તેમનું વચન ઉઘાડી શકશે નહિ. દેદાય પોતાનો પિતા આ બાબતમાં સંમત નહિ થાય તો, સ્વામીજી જેવા પોતાને સદાય કરનાર હોવાથી, પોતાની ઇચ્છા પાર પડશે જ એવી હવે શોભનાની ખાતરી થઈ.

“ શોભના ! ” સ્વામીજી બોલ્યા : “ રાજા મૃગેન્દ્ર હાલ ક્યાં છે અને તે શું કરે છે એ સંબંધી તું કંઈ જાણે છે કે ? બૌદ્ધલોકોએ ઈન્દ્રપુરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ત્યારે બૌદ્ધભિક્ષુનો વેશ પહેરાવીને મ્હેં તેને ન્હાસાડી મૂક્યો, ત્યાર પછી અત્યારસુધી તેના સંબંધમાં મ્હને રજ માત્ર પણ માહિતી મળી નથી. ”

“ સ્વામી મહારાજ ! જૂદી જૂદી અફવાઓ ફેલાવીને કળાવતીએ બૌદ્ધલોકોને એવું દસાવી દીધું છે કે પિતાશીનું ખૂન આપે જ કર્યું છે. પરંતુ રાધાશુભ સરખા ચતુર મુત્સદ્દી એ વાત સ્વીકારતા નથી, તેમ જ ખુદ ચક્રવર્તી પણ આપને નિરપરાધી માને છે. ”

“ શોભના ! ચક્રવર્તીની આ માન્યતા લાંબો સમય સુધી ટકી રહે એમ મ્હને લાગતું નથી. અશોક બોલે છે, તેને દસાવવા માટે કળાખાજ કળાવતીને ઝાઝો સમય લાગશે નહિ. ઈન્દ્રપુરના સિંધાદસાલાસોની આંખોમાં ધૂળ નાખીને, શિર વગરનું રાજા મૃગેન્દ્રનું છે, એવું તે સમ્રાટને સ્ફુર્જનથી પણ ચૂકી છે. મૃગેન્દ્ર મધ્યરાત્રી પર્વત ચપ્પાગારમાં હતો અને હું ત્યાં ગયા પછી જ તે ન્હારી છટ્યો છે, એ વાત પણ સત્ય છે. આ સત્યને જૂઠું કરાવવા તૈયાર મળેલી કળાવતી કેવાં કેવાં કારણોનો ઝે છે ? અભિક્ષ લાઘવમાં રોધ કરીએ તોપણ અશોકના ન્યાયમંદિરમાં મૃગેન્દ્ર હાજર ન થઈ શકે અને જૂદા સાક્ષીઓ ખોટી જુઠાણી આપે એટલે મૃત્યુલોકમાં તો હું જ ખૂતી ગણાવાનો ! સમ્રાટને મ્હારા માટે ગમે તેટલી લાગણી હશે, તોપણ કપડી રાજમાતા, દુષ્ટ કળાવતી, અને સંયુક્ત-ચાર્યનાં કારણોનો અંતરંગ તે સ્વમજી સકનાર નથી. ”

“ સ્વામી મહારાજ ! આજે જ એ ત્રણેનું એક ભયંકર કારણના અશોકનાજે નજરોનજર નિહાળ્યું છે. એક-ગૂંથના બોવણમાં સિદ્ધ પૂત્રને,

તેની પાસે જ અશોકનો નાશ કરાવવાનો ઘાટ તેઓએ ઘડ્યો હતો. પરંતુ, તેમનું કારસ્થાન પકડાઈ ગયું છે. આ કારસ્થાનની વાત હજુ તાજ જ છે અને તેથી હવે પુનઃ સત્રાદ તેમના કારસ્થાનમાં ફસાઈ પડે એમ મ્હને લાગતું નથી.”

“પણ, મ્હારી સુનાવણી વળતે તો ચક્રવર્તિનિ, માત્ર ન્યાયમંદિરમાં સિંદસન પર બેઠાં બેઠાં સાક્ષીઓની જુગ્માની સાંભળવાની છે, અને તેથી જૂઠ્ઠી સાક્ષી આપનારાઓ ઉભા કરવામાં કળાવતીનું કંઈ પણ કારસ્થાન હશે, એવી મહારાજને કલ્પના સુદાં પણ નહિ આવે. વારૂ, પણ શોભના ! સિંહના સપાટામાંથી મહારાજ શી રીતે બચવા પામ્યા ?”

“તે સિંહ મહારાજનું હૃદય ચીરી નાખવાની અણી પર હતો, એવામાં જ હું તે શુદ્ધ પાસે જઈ પહોંચી. મ્હને જોતાંની સાથે જ, સિંહ નમ્ર બની ગયો. પોતાના દુષ્કૃત્ય માટે પચાત્તાપ થતો હોય તેમ તેનાં અણુમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડ્યો અને તે એક નિરૂપદ્રવી, ગરીબ ગાયની પેઠે નીચું જોઈને ઉભો રહ્યો. હું તે સિંહને અહિં પણ લેતી આવી છું. મહારાજ ! તે સિંહનું આવું વર્તન જોઈને મ્હારા આશ્ચર્યનો અવધિ જ થયો છે.”

શોભનાનું આ બાપણુ સાંભળને ચિદાનંદસ્વામી થોડીવાર શાન્ત રહ્યા. કંઈક યાદ આવ્યું હોય એવી મુદ્રા કરીને સ્મિત કરતાં તે બોલ્યા :

“વનરાજે પણ મ્હારી પેઠે બૂલથાપ ખાધી છે. તે સિંહ છતેન્દ્રનો પરિચયી છે. તે હરથડી છતેન્દ્રનું સ્મરણ કર્યા કરતો હતો. હરદ્વાર છોડીને પોતાના મિત્રની શોધ કરતો કરતો જ તે અહિં સુધી આવ્યો હશે. ખુદ મ્હેં પોતે ત્હને છતેન્દ્ર માન્યો હતો, તો પછી બિચારા પશુની તો વાત જ શી ?” આ પ્રમાણે સ્વામીજી બોલતા હતા એટલામાં તુરંગના પગવાડેના ભાગમાં કાંઈ મનુષ્યનાં પગલાંનો અવાજ થયો. ચિદાનંદ સ્વામીએ તે કાટડીની પગવાડે જઈને જોયું, તો કાંઈ વ્યક્તિ પોતાની-કાટડીની દિવાલ પર ચઢતી હતી એમ તેમને લાગ્યું. એટલે દૂરથી પણ તે વ્યક્તિને તેમણે જોળખી છાદી. તરત જ સ્વામીજી શોભના પાસે આવ્યા અને સદાં બોલ્યા : “બેટા, ત્હારો પિતા સુરક્ષિત છે. હમણાં જ મ્હેં તેને અહિં પ્રસન્ન જોયો છે, મ્હારી કાટડીમાં બેઠો બેઠો તે મ્હારી રાહ જોશે, માટે હવે મ્હારે તેને મળવા મત્વર ત્યાં જવું પડશે.”

“મ્હને પિતાશ્રીનાં દર્શન થશે કે ?”

“ શોભના, હાથ તુરત તેને ન મળવું એ જ વધારે ઉચિત છે; કારણ કે તું કેદમાં છે એવું જાણીને તે આરમાન જમીન એક કરશે. મૃગેન્દ્ર તથા યુવરાજ છત્રેન્દ્ર બેમાંના કોઈને પણ તુ તુરંગમાં છે એવી ખબર ન પડે એટલા માટે સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે. ત્યારે જો ત્યાર પિતાનાં દર્શન કરવાં હોય તો તું આ કોટડીના પછવાડેના ભાગમાં લપાઈને ઉભી રહે. મ્હારી સાથે વાર્તાલાપ કરીને, થોડા સમય પછી તે પાછો ફરે ત્યારે તું તેનાં દર્શન કરજે. ”

એટલું કહીને સ્વામીજી ચાલ્યા ગયા. તેઓ પોતાની કોટડીમાં દાખલ થયા કે તરત જ એક ખુણામાં લપાઈને બેઠેલો કલિંગાધિપતિ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. સ્વામીજીને જોતાં જ મૃગેન્દ્ર તેમને બેઠી પડ્યો. સ્વામીજી તેને આશ્વાસન દેવા લાગ્યા. સ્વામીજી જો કે મૃગેન્દ્રને વારંવાર મળતા હતા તોપણ કેટલીક વાર વર્ષોનાં વર્ષ સુધી તેમનો મેળાપ થતો નહોતો. જો કે આ વખતે તો તેઓ બન્ને હુંક મુદત પછી પરસ્પર મળ્યા હતા, પરંતુ, મૃગેન્દ્રનો આજનો તીવ્ર આવેશ અને આનંદ, તેમ જ તેની હાર્દિક જામગીરી જોઈને, તે આજે સ્વામીજીને કેટલાંયે વર્ષોને અંતરે જોઈ શક્યો હોય એવું જણાતું હતું. “ સ્વામીજી ! શો કાળનો મહિમા ? આપ મ્હને મળવા આવવાના હતા એ વાત સાંભળીને, મ્હારો રાજમહાલય ખામ ફુંગારાવીને ત્યાં હું આપને આદરસતકારથી લઈ જવાની ઇચ્છા ગળતો હતો. ક્યાં ઉડી ગયો એ મ્હારી ઇચ્છા ! રાજમહાલયને બદલે આજે દુશ્મનના કારાગૃહમાં મેળાપ ? નિશાચરની પેઠે લપાતો છૂપાતો હું આજે આપને મળવા આગ્યો છું. સ્વામી મહારાજ ! મ્હારા પર આપનો કેટલો બધો અનુમોદ છે ? કેવળ મ્હારા પ્રાણ બચાવવાની ખાતર જ આપે શત્રુની સ્વાધીનતા સ્વીકારી ! નરકવાસ કરતાં પણ મરી જાય એવો બદિયામ આપે સ્વીકાર્યો ! ”

“ મૃગેન્દ્ર ! સુખ દુઃખની કાંઈ સરખી પણ જોના ઉદયમાં નથી, તેને બંદિવાસ શું દુઃખ આપી શકે તેમ છે ? સૂર જનસમાજનું કલ્યાણ કરવાના અને મહર્મનું સંરક્ષણ કરવાના ઉદ્દેશ વિચાર જોના અંતરમાં મર્ચના નિવાસ કરી રહ્યા છે, તેને તુરંગવાસથી શું દુઃખ થવાનું હતું ? જોના અંતરમાં જ્ઞાનનો ઉજ્જવલપ્રકાશ પડ્યો છે, તેને તુરંગવાસનું તિમિર-મય છવન સ્પર્શ કરી શકે તેમ છે કે ? જેનું મન સુરભિ પરિમળ પ્રસ-રાતી શકે છે તેને તુરંગવાસની દુર્ધમ શું કદ આપનારી હતી ? જોના

અંતરમાં ઔદાર્ય નિવાસ કરે છે તેને તુંગવાચરૂપી સંકુચિત ભાવના દિશાબદ્ધ નથી. મૃગેન્દ્ર ! આ તુરંગવાસમાં હું સુખી છું, હું એક પવિત્ર કાર્ય કરવાને,—હિન્દુ ધર્મનું સરક્ષણ કરવાને,—આ તુરંગમાં રહું છું, એવો આનંદોત્પાદક વિચાર મહારા હૃદયમાં અહર્નિશ ઘોળાયા કરે છે; અને તેથી જ મહને બંદિવાસથી લેશ માત્ર પણ દુઃખ ઉપજતું નથી. ”

“સ્વામી મહારાજ ! તે દિવસે મહને ઐહલિશ્વનો વેશ પહેરાવીને નહસાડી મૂકીને, પછી આપે પોતાના શિર પર અસહ્ય સંકટ બેઠો લીધું છે. ખુદ મહારી હાજરીમાં કળાવતીએ આપનું જે અપમાન કર્યું હતું તે હું સહન કરી શકતો નહોતો. હું ચિંતાની પેઠે કળાવતી અને તેના સોળાતીઓ પર તૂટી પડવાનો વિચાર કરતો હતો; પરંતુ આપની પ્રેમળ આજા મહને તેમ કરતાં અટકાવતી હતી. કેવળ સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા અને આપે મહારા શિર પર મૂકેલી જોખમદારી અદા કરવાની ખાતર જ, હું ત્યાંથી મૂંગે મોઢે પલાયન કરી ગયો હતો. ”

“રાજન્દ્ર ! તું પલાયન કરી ગયો એ ઠીક જ થયું છે. જો તહે તેમ ન કર્યું હોત તો હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ શી રીતે થઈ શકત ? તું ત્હારું શૌર્ય ખતાવવાની ખાતર ઐહલિશ્વનો પર તે વખતે તૂટી પડ્યો હોત તો ત્હારો નાશ થયા વગર રહેત નહિ. ત્હારો નાશ થયા પછી આ ચિદાનંદ પણ શું કરી શકત ? મૃગેન્દ્ર ! જૂતપ્રજાની વાતો સંભારીને શોક કરવાનો આ મમય નથી. બોલ ! એકે મહિનામાં તહે શું શું કર્યું છે ? ”

“મહારાજ ! જો ક્રટકા કરીને ઐહ લોકોએ કલિંગદેશ સર કર્યો. પરંતુ, તે વખતે આખો દેશ હિન્દુધર્મ પ્રત્યે લાગણી ધરાવનારો હતો. મહારા ખૂન થયું છે એવી અફવા ફેલાવાથી મહારી પ્રજા સંતપ્ત થઈ છે. કદાચ તેઓ આ અફવાથી મહારા મૃત્યુ થયું છે એવું માનત, પરંતુ, ખૂન કરનાર આપ હો, એવું જ્યારે તેઓના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે ઐહ લોકોએ જ આ કારસ્થાન રચ્યું હોતું જોઈએ એવી તેમને પ્રતીતિ થઈ છે. લિશ્વવેશ પહેરીને હું આખા કલિંગદેશમાં ફરી આવ્યો છું. પ્રજા જનોના ટોળમાં લળીને મહે મહારી પ્રજાનાં હૃદયની પરીક્ષા કરી જોઈ છે. મહારા વિશ્વાસપાત્ર અને રાજનિષ્ઠ સરદારોની મહે સુવ્યવસ્થા લીધી છે. મહારાજ ! મહારી રાજ્યલક્ષ્મી પ્રજા મહાગ ખૂનનો જલ્દો લેવા માટે તેમજ હિન્દુધર્મની પુનર્ધટના કરવા સારૂ જીવનોડ પ્રવૃત્ત કરી રહી છે. આ પરિસ્થિતિને લાભ લેતા, તેમજ પ્રજાના ઉત્સાહનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાના

દેવથી, મહેં ઐહલિહુનો વરા ત્યજ દીધો છે. મહારી પ્રજાને પ્રિય થઈ પડેલો હિન્દુવેરા મહેં પુનઃ ધારણ કર્યો છે. મહારી પ્રજામાંથી ઉભા થયેલા લશ્કરની આગેવાની મહેં લેવા માંડી છે. પરંતુ, મહારૂં ખરૂં નામ માત્ર થોડા જ અધિકારીઓ ભણે છે. કારણ કે હું જીવતો છું, એવું મહારી મર્વ પ્રજાના ભણવામાં આવે તો તેમનો હાથ જે ઉત્સાહ છે તેમાંથી થોડો પણ થટવા પામે એ હું સારી રીતે સ્મરણું છું. પોતાનો રાજા ઐહ-લોકના કારસ્થાનનો ભોગ થઈ પડ્યો છે, એટલા માટે વૈર લેવા માટે લડવાને તૈયાર થઈ હું “પ્રતાપરાય” નામ ધારણ કરીને પ્રજાનો સરદાર બન્યો છું. હમેશાં લોકોનાં ટોળેઠોળાં આવીને, રાજપુત્રીથી પુદ્ગમાં આવવા સારૂં જોડાવા લાગ્યાં છે. લશ્કરની સંખ્યા લગભગ એક લાખ ઉપરની થઈ ગઈ છે. વૈર લેવા માટે મજબૂત થયેલી આ સેના મમરાંગણમાં ઝડપથી લડતો અને ચક્રવર્તીનો અવશ્ય પરાજય કરશે એવી મહારી ખાત્રી છે. પરંતુ, સંપૂર્ણ તૈયારી થઈ રહેવાને હજી એક મહિનો લાગશે. સ્વામીજી ! આપની સુનાવણી આવતી કાલે થનાર છે. હું જીવતો છું એની ચક્રવર્તીને મારે ખાત્રી કરી આપવી જોઈએ, એટલા માટે જ હું આપનાં ચરણોમાં દોડતો આવી પહોંચ્યો છું. આ સુનાવણી એક માસ પછી કરવામાં આવી હોત તો કેવું સારૂં થાત ! સુનાવણી થવાનો પ્રમંગ જ હું ન આવવા દેત. મહારે મહારૂં અભિમાન ત્યજને અશોકની પાસે દીનનદને હાજર થવું પડશે. મહારા ધર્મના આદ્ય ગુરૂને ઐહ લોકના તાબામાં મોંપીને તેઓ જે ન્યાય આપશે તે મહારે સ્વીકારવો પડશે. જો હું જીવતો હોઉં તો કાંઈ પણ શરત વગર મહારૂં રાજ્ય મહેને પાછું આપી દેવાનું ચક્રવર્તીએ હાથકું છે. પરંતુ રાજ્ય માટે લિહા માગે એવો આ મુગેન્દ્ર લિખારી નથી. તેમજ ઐહ લોકમાં એરી ઉદારતા હોય એ પણ અમલવિત છે. રાજ્ય પાછું મેળવવાની આશાએ હું ચક્રવર્તી પામે ભાઉં, તો તે ગમે તેવું અપમાન કરે તે સહન કરવાની મહેને દરજ પડે. કદાચ તેના કારસ્થાનનો ભોગ પણ હું થઈ પડું, એટલા માટે જ અશોકે આ શરત કરી હોય એમ જણાય છે. પરંતુ શુદ્ધવર્ત ! મહારે દેહ, માતાપમાન, મહારી કીર્તિ અને મહારી ઉન્નતિ એ સર્વની કિંમત આપના પ્રાણ આગળ તુચ્છ છે. જો હું આવતી કાલે સુનાવણી વખતે દરબારમાં હાજર ન થાઉં તો હું જીવતો હોવા છતાં પણ આપને ખત્રી કરાવીને, ચક્રવર્તી લખંકર મળા દરબારના વગર રહેનાર નથી.”

પ્રકરણ ૨૧ મું.

ચિદાનંદ સ્વામીની સુનાવણી.

જે ચિદાનંદસ્વામીની સુનાવણી ચવાની છે. ન્યાયમંદિરમાં ગજ-સિંહાસન પર દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી સમ્રાટ અશોક પ્રમુખસ્થાને બીરાજેલા છે. તેમની સમીપમાં જ એક આસન પર કલિંગ સુવરાજ છત્રેન્દ્ર નજરે પડે છે. અનુસ્મૃતિ અને બૌદ્ધધર્મના શાસ્ત્રોમાં નિપૂણ ધર્મગુરુઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હાજર દેખાય છે. સંપુષ્ટાર્થ બધા ધર્મગુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો. સમ્રાટથી થોડે દૂર એક આમન પર તે પણ બેઠેલો છે. સુનાવણીના ક્રમમાં સાંસારિક અનુભવનો લાભ સમ્રાટને આપવા સારું, પાટલીપુત્રના વયોવૃદ્ધ નાગરિકો પણ સભામાં શું થાય છે તે કાંકદષ્ટિથી નિહાળી રહ્યા છે.

થોડી જ વારમાં કલિંગદેશની રાણી કળાવતી અને ચિદાનંદસ્વામી જૂદા જૂદા દ્વારમાંથી મળામાં પ્રવિષ્ટ થયા. સ્વામીના વહનપર રિમત ફરકી રહ્યું હતું. પરંતુ, કળાવતીની સુખમુદ્રાપર કોષ, મત્સર અને દ્વેશની છાયા સ્પષ્ટરીતે દેખાઈ આવતી હતી. અશોકે ચિદાનંદ સ્વામીને એક આસન પર બેસવાનો નેમસંકેત કર્યો. કળાવતી પણ એક આસન પર બેઠી. સર્વજ્ઞ શાન્તિ હાથ માત્રમાં પ્રસરી ગઈ. અશોકે કળાવતીને પોતાની ફરિયાદ નિવેદન કરવાની આજ્ઞા કરી એટલે તે ઉભી થઈ, અને બોલવા લાગી :

“ આ ચિદાનંદસ્વામી બૌદ્ધધર્મનો વિગ્રહક છે અને બીજા લોકોને પણ પોતાના જેવા બનાવવાના હેતુથી, હરદ્વારમાં તેણે એક પાટલાળા ઉધાડી છે. તેમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી દ્રવ્ય મેળવીને તે પોતાના ઉદર નિર્વાહ ચલાવે છે. ”

“ રાણી કળાવતી, આ ખજાર નથી પરંતુ ન્યાયમંદિર છે. અહિંના તમારે જે કંઈ બોલવું હોય તે વિનયપૂર્વક અને કોઈને કંઈ દુઃખ ન થાય એવી રીતે બોલવું પડશે. સજ્જ મુજેન્દ્રના મરણ સાથે જે જાગતને કંઈ જ સંબંધ ન હોય, એવો એક સમ્મત પણ ઉચ્ચારવાની આવશ્યકતા નથી. ” સમ્રાટે ભાર મુકીને મૂચના કરી.

“મહારાજ ! ધર્મ અને વિદ્યાનંદ સ્વામીમાં હું કંઈ પણ અંતર માનતો નથી. વિદ્યાનંદ સ્વામીનું સંરક્ષણ થયું એટલે હિન્દુધર્મનું જ મંદ-ક્ષણ થયું, એમ હું માનું છું. વિદ્યાનંદ સ્વામી અને હિન્દુધર્મ પ્રત્યે મને મરણી જ પ્રેમ છે.”

“મૃગેન્દ્ર ! આવી અન્ધશ્રદ્ધા છોડી દે. ગમે તેટલો તું વિદ્યાનંદ સ્વામીને મ્હાતો હોય તોપણ તે કાળપરત્વે નાશવંત છે. હિન્દુધર્મ અવિનાશી અને અનાશ્વન્ત છે. વિદ્યાનંદ હિન્દુધર્મ ઉત્પન્ન કરી શકનાર નથી; પરંતુ હિન્દુધર્મ મ્હારા જેવા હજારો વિદ્યાનંદ ઉત્પન્ન કરી શકશે. મનુષ્યદેહધારી વિદ્યાનંદ પ્રત્યેના મોહક પ્રેમ ત્યજીને ત્હારું કર્તવ્ય સંભાળ, જો તું મ્હને મ્હાતો હોય તો મ્હારી આજ્ઞાનુસાર ત્હારે વર્તવું જોઈએ.”

“આચાર્ય ! તમારી આજ્ઞાને હું વેદવાચ્ય સ્હમણું છું.”

“જો એમ જ હોય તો સત્વર કલિંગદેશ તરફ આજ્ઞા જા, તે ત્હું આરંભેલું કાર્ય સંપૂર્ણ કર. ત્હારું સંભળ્યું મુનઃ પ્રાપ્ત કર. હિન્દુધર્મનો ઉદ્ધાર કર, અને વિદ્યાનંદની શુદ્ધિક્ષા સફળ કર !”

“મહારાજ ! આપની આજ્ઞા શિરસા વંધે છે; પરંતુ મ્હારી એક નમ્ર વિનંતિ છે.”

“પ્રશીથી કહે.”

“ધારો કે કલિની સુનાવણીમાં આપને ખૂબી કરાવવામાં આવે તો કૃપા કરીને ચક્રવર્તીને વિનંતિ કરશો કે “માત્ર એક જ માસની અંદર મૃગેન્દ્રને હું હાજર કરીશ.” ગમે તેમ કરીને પણ આટલી મુદત મેળવજો, મહારાજ !”

“હીક છે.” મૃગેન્દ્રની પીડપર હાથ ફેરવતાં અને રિમત કરતાં સ્વામીજી બોલ્યા : “સર્વ કંઈ ત્હારી ઈચ્છાનુસાર થશે. ચક્રવર્તી પાસે મુદત માગતાં તે મ્હારી માગણીનો અમ્બીકાર કરનાર નથી. તું નિશ્ચિંતપણે જા. જો, સ્વર્ગદાય થવા આવ્યો છે મારે પાટલીપુત્રની દર સત્વર જાણગી જા.”

“સ્વામી ! આપની આજ્ઞાનુસાર જ વર્તીશ.” એમ બોલી સ્વામીજીને સાદૃશ્ય દંડવત્ કરી પોતે જે માર્ગે ચાલે આવ્યો હતો ત્યાંથી મૃગેન્દ્ર જવા લાગ્યો. મૃગેન્દ્ર અતિ પ્રેમગરી દષ્ટિ દેવતા સ્વામીજી સમત બોલ્યા : “મરો ધર્મોલિમાતી !”

સ્વામીજીની કાટલીમાંથી જન્મ મૃગેન્દ્ર મરો સામેની કાટલીમાંથી કાઢ પ્રેમગરી દષ્ટિ દેવી સ્વયં હતું. પરંતુ, મૃગેન્દ્રને તો તેની ખબર સુદાં મે નહોતી.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

ચિદાનંદ સ્વામીની સુનાવણી.

જે ચિદાનંદસ્વામીની સુનાવણી થવાની છે. ન્યાયમંદિરમાં રાજ-
સિંહાસન પર દેવપ્રિય, પ્રિયદર્શી સમ્રાટ અશોક પ્રમુખસ્થાને
બીરાજેલા છે. તેમની સમીપમાં જ એક આસન પર કલિંગ
યુવરાજ શતેન્દ્ર નજરે પડે છે. મનુસ્મૃતિ અને ઐદ્ધર્મના
શાસ્ત્રોમાં નિપૂણ ધર્મગુરુઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હાજર દેખાય છે.
સંપુષ્ટાચાર્ય બધા ધર્મગુરુઓમાં એક ગણાતો હતો. સમ્રાટથી થોડે
દૂર એક આસન પર તે પણ બેઠેલો છે. સુનાવણીના પ્રમમાં સાંસારિક
અનુભવનો લાભ સમ્રાટને આપવા સાર, પાટલીપુત્રના વયોદ્ધ નાગરિકો
પણ સભામાં શું થાય છે તે કાકદ્વિધી નિહાળી રહ્યા છે.

થોડી જ વારમાં કલિંગદેશની રાણી કળાવતી અને ચિદાનંદસ્વામી
જૂદા જૂદા દ્વારમાંથી સભામાં પ્રવિષ્ટ થયા. સ્વામીના વદનપર સ્મિત ફરકી
રહ્યું હતું. પરંતુ, કળાવતીની મુખમુદ્રાપર ડોપ, મત્સર અને દ્વેશની છાયા
સ્પષ્ટરીતે દેખાઈ આવતી હતી. અશોકે ચિદાનંદ સ્વામીને એક આસન
પર બેસવાનો નેત્રસંકેત કર્યો. કળાવતી પણ એક આસન પર બેઠી. સર્વત્ર
શાન્તિ હાથ માત્રમાં પ્રસરી ગઈ. અશોકે કળાવતીને પોતાની દરિઆદ
નિવેદન કરવાની આજ્ઞા કરી એટલે તે હિભી થઈ, અને બોલવા લાગી :

“ આ ચિદાનંદસ્વામી ઐદ્ધર્મનો વિરોધક છે અને બીજા લોકોને
પણ પોતાના જેવા બનાવવાના હેતુથી, હરદ્વારમાં તેણે એક પાકરાળા
ઉધારી છે. તેમાં અખ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી દ્રવ્ય મેળવીને તે
પોતાનો ઉદર નિર્વાહ ચલાવે છે. ”

“ રાણી કળાવતી, આ ગજર નથી પરંતુ ન્યાયમંદિર છે. અહિં આ
તમારે જે કંઈ જોત્રવું હોય તે વિનયપૂર્વક અને કાંઈને કંઈ દુઃખ ન થાય
એવી રીતે બોલવું પડશે. ગુણ મૃગેન્દ્રના મરણ સાથે જે જાગતને કંઈ જ
સંબંધ ન હોય, એવો એક સજ્જ પણ ઉન્ન્યારવાની આવશ્યકતા નથી. ”
મમ્મટે લાર મુખે સચ્ચા કરી.

“ મહારાજ ! આ ચિદાનંદસ્વામી અને રાજા મૃગેન્દ્ર વચ્ચે અગાઉ થયેલી જ સારી મિત્રતા હતી, પણ મૃગેન્દ્રનું ખૂન થયું તે પહેલાં એક વર્ષ પૂર્વે તેઓ બન્નેની વચ્ચે ખટપટ ભગી હતી. મૃગેન્દ્ર પોતાના કુમાર જીતેન્દ્રને આ વેરાગીના આશ્રમમાંથી પાછો બોલાવી લેવાની તૈયારીમાં પણ હતા. એ ખટપટ ભગવાનું કારણ એ હતું કે જ્યારે મગધાધિપતિએ ઇન્દ્રપુરને ઘેરા ધાલ્યો, ત્યારે ખુદ રાજા મૃગેન્દ્રને પણ પૈસાની તાણું પડ્યું ભાગી હતી, અને તેથી આ વેરાગીની ઝાળી પહેલાંની માફક પૈસાથી ભંગતી નહોતી. અપાર દ્રવ્ય ગ્રેણવચના લોભથી, આ ચિદાનંદ એવો વિચાર કર્યો કે જો રાજા મૃગેન્દ્ર હયાત ન હોય તો પોતાના આશ્રમમાં રહેતો પુવરાજ જીતેન્દ્ર રાજા થાય, અને પોતાને પણ પૈસાનો તડાફા પડે, આથી ઇચ્છા કરીને ચિદાનંદ હુરદ્વારથી ઇન્દ્રપુર આવવાને નીકળ્યો. ચિદાનંદ ઇન્દ્રપુર આવી પહોંચ્યો તે વખતે મગધાધિપતિએ ઇન્દ્રપુરને નેરા ધાલેલો હોવાથી તથા ચાર દિવસ મુધી એકસરખો ચલન કરવા છતાં પણ શહેરમાં દાખલ થવાનો તેને લાગ મળ્યો નહિ. પરંતુ જો રાત્રે ભગવન્તનું ઘૌરુ લશ્કરે ઇન્દ્રપુરમાં દાખલ થયું ત્યારે લાગ સાધીને ચિદાનંદ, ઇન્દ્રપુરમાં દાખલ થઈ ગયો. રાજાનું ખૂન કર્યા પછી, પોતે સદિસલામત રીતે પસાયન કરી શકે એટલા સાફ, પોતાની સાથે તે બિહુ વેપ લાવ્યો હતો, અને પોતાની ઝાળીમાં એક તલવાર પણ તેણે છપાવી રાખી હતી.”

“ રાજા મૃગેન્દ્ર પોતાના સયનમન્દિરમાં શાન્ત નિદ્રાનો ઉપભોગ કરતા હતા. તેમના શૂરવીર અંગરક્ષકો સયનમન્દિરના દ્વાર પર પહેરો બરતા હતા. હુરદ્વારના અગાઉના વેરાગીઓ અને કલિંગદેશના રાજકુટુંબને પ્રવ્રક્ષણથી સારો મંબધ આપ્યો આવ્યો હતો. તે રાજા મૃગેન્દ્ર અને આ ચિદાનંદ વચ્ચે પણ તેમજ હતું. બહુ ચિદાનંદે રાજા મૃગેન્દ્ર માથે ધણેજ ગાઠ રાખે કર્યો હતો. આ વાત સૌ તોડરે આક્રોશના જાણુવામાં હોવાથી, કાંઈપણ સુરેલી વગર ચિદાનંદ મૃગેન્દ્રના સયનગારમાં રહેવાઈ થી પ્રવેશ કરી ચક્રે. ત્યાં જતાંની સાથે જ પોતાની ઝાળીમાંની તલવારથી, નિદ્રા સ્વ રાજાનું સિર તેણે ધડથી છુદું કરી નાખ્યું. મૃગેન્દ્ર રાજાની અંતક્રાંતિની કિંક્રિઆરી સયનગારના પહેરાગીસમોના એકના સંમગવામાં આવી, તે ગાબડો બનીને એકદમ સયનગારમાં ડોડી આવ્યો. પડેરગીરને જોતાંની સાથે જ પોતાના હાથમાંની તલવાર તે પહેરગીર સામે ઉગામીતે, “ રાજાના રાજની ચોખ્ખો વ્યવસ્થા સત્વર કરી નાખ, નહિ તો તું જ નેતું”

ખૂન કર્યું છે એવું હમણાં જ મર્ચન બહેર કરી દઉં છું.” એવી ચિદાનંદે તે પહેરેગીરને ધમકા આપી. પહેરેગીર આ ધમકાથી ભયભીત થયો ને ચિદાનંદની આજ્ઞા પ્રમાણે તે હિન્દુપુરના દારૂના ટ્રાણરમાં લાગેલી આગમાં મહારાજા મૃગેન્દ્રનું શિર ફેંકી આવ્યો. તે સમયે જૌહરધર્મિઓ અને હિન્દુ-ધર્મિઓ વચ્ચે ઘણી ઝપાઝપીઓ થવાથી, રાજમહાલયના યોગાનમાં સંખ્યાબંધ શિર વગરનાં ધડ પડેલાં હતાં. પેલો પહેરેગીર પણ રાજા મૃગેન્દ્રનું શિરવિહિત શવ ત્યાં પડેલાં શવ ભેગું મૂકી આવ્યો. પોતાનું કાર્ય આટલું બધું વેળાસર અને સુચન્નિતપણે સંપૂર્ણ થવાથી આનંદિત થયેલો આ ચિદાનંદ શયનાગારમાંથી પથ્થાયન કરી જવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં હું ત્યાં જઈ પહોંચી. મહેં આ વેરાગીને રાજા મૃગેન્દ્ર ક્યાં હતા એ સંબંધી એક પછી એક પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. પરંતુ તે પ્રત્યુત્તર આપતાં આપનાં એટલો બધો ગભરાઈ જતો હતો કે મહેને તેના ઉપર શંકા આવી. મહેં તરત જ આ ચિદાનંદને મહારાજાની જાવણી તરફ રવાના કરી દીધો અને હું મૃગેન્દ્રરાજાની સોધ કરવા માટે નીકળી પડી ચિદાનંદના કુર્માંગે, સોધ કરતાં, મહેને શયનાગારથી થોડે દૂર જતા મૃગેન્દ્ર મહારાજાનું શવ મળી આવ્યું. તે શવના શરીર પર મહારાજા મૃગેન્દ્રનો પોશાક હોવાથી જ, હું તેને તરત ઓળખી શકી હતી. સારપણી શું બન્યું છે તે ભગવન્તને સુવિદિન છે.” એટલું બોલી કળાવતી પોતાના આસન પર બેસી ગઈ.

“ચિદાનંદ સ્વામી !” અગ્રોહ બોલ્યો : “કળાવતીએ ફરિયાદની જે હકીકત કહી સંભારી તે આપે માંભળી છે. આ સંબંધમાં આપને બચાવ માટે શો ખુલાસો છે ?”

“ભગવન્ત ! મહેં મહારો ખુલાસો આપને ક્યારેનોય આપી દીધો છે. હું આપને ખાત્રીથી કહું છું કે રાજા મૃગેન્દ્ર હયાત છે. તેમનું ખૂન થયું નથી. કળાવતીની ફરિયાદ અસત્યપૂર્ણ છે. દ્રવ્યની મહેને જરૂર જ નથી, તેમ જ મહારે અને રાજા મૃગેન્દ્રને દ્રવ્ય માટે કદિ પણ અણમનાન થયો નથી. મૃગેન્દ્ર મહારો સિધ્ધ છે, અને તેના પ્રત્યે મહારો પ્રેમ નિરસીમ છે.”

ત્યાર પછી, “તિરિવનાનું ધડ મહારાજા મૃગેન્દ્રનું જ હતું અને તેમના શરીર પરના પોષાકારથી હું તેમને ખાત્રીથી ઓળખી શક્યો હતો.” એવી કલિંગ દેવના બે અગ્રેમર સરદારોએ સાક્ષી આપી

ત્યાર પછી એક બીજો કલિંગ સરદાર પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બોલ્યો : “રાજા મૃગેન્દ્ર અને આ સંન્યાસી વચ્ચે પૈસા સંબંધી કંઈક ઉત્પન્ન થયો હતો, એ પાત હું જાણું છું.”

રાજા મૃગેન્દ્રના એક અંગરક્ષકે બહીતાં બહીતાં પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવ્યું કે, “મહેં રાજા મૃગેન્દ્રનું ખૂન કરતાં આ ચિદાનંદને જોયો હતો. તેની ધમકીથી રાજાનો મૃતદેહ હું રાજમહાલયના ઓગાનમાં પડેલા છતર શવ બેગો શોકવી આવ્યો હતો.” ચિદાનંદ સ્વામીએ જે તકવારથી મૃગેન્દ્રનું ખૂન કર્યું કહેવાતું હતું, તે પણ તેણે ઓળખી.

ત્યારબાદ ધણી સાક્ષીઓએ કળાવતીએ જે દરિયાફ કરી હતી તેને મળતી જ હકીકત સોગનપૂર્વક થોડી થોડી કહી સંભળાવી. અકવર્તીના હૃદયમાં ચાલી રહેલી ચક્રવિચક્ર તેની મુખમુદ્રા પર પતિબિમ્બિત થઈ રહી હતી. ચિદાનંદસ્વામી એ ચક્રવિચક્રનું નિરિક્ષણ કરતાં પોતાના આસન પર સ્વસ્થતાથી બેઠા હતા. સુનાવણીની સરગાત થયા પહેલાં અશોકને ચિદાનંદ પ્રત્યે જે માન અને પ્રેમ હતાં તે ધીમે ધીમે ગદસાવા લાગ્યાં હતાં એવું તેની મુદ્રા પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. જેમ જેમ કળાવતીએ તૈયાર કરી રાખેલાં પાત્રો પોતપોતાનો ‘પાર્ટ’ ન્યાયમન્દિરરૂપી નામ્ય-જમિ પર ભજવતાં ગયાં તેમ તેમ અકવર્તીના અંતરમાં અવનવા દેશકારો ધતા ગયા. અકવર્તીની મુદ્રાપરથી તેના હૃદયમાં જે ચક્રવિચક્ર ચાલી રહી હતી તે કળાપ્રાજ્ઞ કળાવતી સ્હમણ ગઈ. આ હાથ લાગેલી તકને લાભ લેવાના હોશથી કળાવતી બોલી :

■ ભગવન્ત ! અત્યાર સુધીમાં જે જે સાક્ષીદારોએ પોતપોતાના ધર્મની પ્રતિજ્ઞા પર જુગાની આપી છે, તે ઉપરથી મૃગેન્દ્ર મહારાજનું ખૂન થયો કર્યું, કેવી રીતે થયું, અને તેમનું ખૂન છામાટે કરવામાં આવ્યું હતું, એ સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ થીના જણાવવામાં આવ્યું હશે જ. ભગવન્તને આથી પણ વિગત ખાતરી જોઈતી હશે, તો મૃગેન્દ્ર મહારાજના રાજમહાલયના તે નગમતા નોકરચાકરો તેમજ કલિંગ દેશના સર્વ સરદારોને હું હાજર કરી સજીશ.”

કેવળાં ચકવર્તી બોલ્યા : “ ચિદાનંદ ! ત્હારી વિરક્તમાં લે જે પૂજાવા મળ્યા છે તે સંબંધી ત્હારે કંઈ ખુલાસો કરવાનો છે કે ? ”

ચિદાનંદ ચાન્તિથીજ બોલ્યા : “ હું સંપૂર્ણ રીતે નિરખતથી છું. સાક્ષી-દારોએ તદ્દન જોતા પૂજવા રહ્યું કર્યું છે. રાગ મૃગેન્દ્ર દયાત હોવા છતાં તેનું ખૂન થયું છે એવી જુગ્યાની આપનારાઓ ગાયા છે, એનું માનવામાં સમાટે મંત્રીર જૂઠ કરેલી કહેવાશે. ”

“ આ કરતાં વિશેષ ત્હારે કંઈ કહેવું નથી ને ? ”

“ ના. ”

“ જ્યુરીના ગૃહસ્થો ! ” ખાસ બોધાવવામાં આવેલા નામરિહોને ઉદ્દેશીને ચકવર્તી બોલ્યા : “ તમેએ અત્યાર સુધીની સર્વ દુષીકૃત સાંભળી છે. આ ઉપરથી રાગ મૃગેન્દ્રનું ખૂન થયું છે કે કેમ, અથવા થયું હોય તો ખૂની ચિદાનંદ જ છે કે નહિ, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું કામ નમારું છે. આ નિર્ણય કરતાં તમારા વ્યવહારિક અનુભવનો તમે ઉપયોગ કરજો. ધાર્મિક વિરોધનો પ્રશ્ન બાજુ પર મૂકીને, દેગે પણ જેને અન્યાય ન કરી શકે એવો સમતોલપણે સત્ય ન્યાય આપજો. ”

ચકવર્તીનું આપણુ સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા નામરિહો એક ખીમ્મના કાનમાં ગજુગજુવા લાગ્યા. ઘેરીવાર પછી સર્વ એકમત થઈને બોલ્યા : “ મહારાજ ! ચિદાનંદ સર્વોશી દ્વિત છે. રાગ મૃગેન્દ્રનું ખૂન પણ તેણે જ કર્યું છે. ” એવો અમારો, હટ મત થાય છે.

“ ખરાબર ! તમે સર્વ સાચું કહો છો. ” ચકવર્તી બોલ્યા : “ આ દ્વિ-અભિલાષી વેદાંગીએ જ રાગ મૃગેન્દ્રનું ખૂન કર્યું હોય જોઈએ, એવી ત્હારી પણ એકસ ખાતરી થઈ છે. ” સંપુષ્ટાચાર્ય અને ખીમ્મ ધર્મશુદ્ધો તરફ જોઈને પૂછ્યું : “ આવ્યો ! આ ખૂની ચિદાનંદને શિક્ષા કરવા બદલ તમારો શો મત છે ? ”

અત્યાર સુધી મનમાં ઘેળાયા કરતો ઉદ્દાર સંપુષ્ટાચાર્યના ઉદ્દેશ-માંથી તરતજ બહાર આવ્યો : “ મહારાજ ! આ ખૂનીને ફાંસીની સજા કરવી જોઈએ, અને તેમ થતાં પહેલાં તેને રીખી રીખીને અસલ સંકટ આપવાની જરૂર છે. પરંતુ શિક્ષા દરમાવતા પહેલાં આપણા નરકાધિકારીના અભિપ્રાય લેવાનો જરૂર છે. ”

તરતજ નરકાધિકારીને બોધાવવામાં આવ્યો. તેની સાથે ફેરવોડ સમય વાતચિત કર્યા પછી ચકવર્તી બોલ્યા : “ ચિદાનંદ ! ત્હારી આ

કર્પાય વચ્ચે અને ત્હારી વૃત્તિ પરથી તું નિરપરાધી હોઈશ એવી અત્યાર સુધી મ્હારી માન્યતા હતી, ગરે મ્હારી ખાત્રી જ હતી ! મૃગેન્દ્રને તું પોતાનો શિષ્ય ગણતો હતો એમ હું રહમજતો હતો. સર્વ હિન્દુધર્મીઓ હરદ્વારવાળા ચિદાનંદ સ્વામીનો અધિકાર સર્વથી શ્રેષ્ઠ માને છે. હું પણ રહમજતો હતો કે કલિંગાધિપતિનો તું એક બાહ્ય મક્ષાહકાર છે, હિન્દુધર્મી પ્રગળે ત્હારા માટે સાફ માન છે, કેટલાયે સગ્ગતો પોતાના સગ્ગ કુમારોને ચોખ્ખા શિક્ષણ સંપાદન કરવા માટે ત્હારા આશ્રમમાં મોકલે છે. હિન્દુધર્મીનો તું મર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મગુરુ ગણાય છે. છતાં તે આતું ભયંકર અને ધોર કૃત્ય કર્યું ? કેવળ દ્રવ્યોપાર્જનની લાલસાથી જ ત્હે ત્હારા શિષ્ય સગ્ગ મૃગેન્દ્રનો વધ કર્યો ? દ્રવ્યલાલસાથી ત્હાફ મન એવું તો અત્યાચારી-વિશ્વાસઘાતી યદ્ય જ્યુ જણાય છે કે ત્હારામાં હવે સારાસારનો વિચાર કરવાની પણ શક્તિ રહી નથી. વિશ્વાસઘાત અને ફગળાશ કેવાં ભયંકર પાપ ગણાય છે તેની કલ્પના ગરળી પ્રશ્ન ત્હે કરી નથી ! જગત્માં હવે તું વિશ્વાસઘાતી ગણાઈ ચૂક્યો છે. દ્રવ્યોપાર્જન કરવાના હેતુથી મૃગેન્દ્ર સાથે રચાર્થી પ્રેમત્રાંડથી જોડાયો અને જ્યારે તેમાં ત્હારી ધ્વિષ્ટાનુસાર તું સંતોષ ન પામ્યો, ત્યારે ત્હેજ મૃગેન્દ્રનું ખૂન કર્યું છે. અને ત્હારા જેવી ભયંકર વ્યક્તિ હવે જો વિશેષ અસ્તિત્વ ધરાવે તો બેશક આ જગત્ને તે લાભિષમાં કંઈને કંઈ તુલકાન કરે જ, એમ માની હું ત્હને મળ દરમ્યાનું હું કે—”

“ના, મ્હારાજ ! આવો અન્યાય ન કરો.” શાન્તિનો અવરોધ કરતાં વેશધારી છતેન્દ્ર વચ્ચેજ બોલી હક્યો : “ચિદાનંદ જેવી પવિત્ર પ્રજ્ઞાતિને આવાં દુર્વચનો સંભળાવીને પાપમંચલ ન કરો. સ્વામીશ્રી તદ્દન નિરપરાધી છે. કળાવતી રાણીએ અત્યાર સુધીમાં જે નાટક લગળ્યું છે તેમાનો એક યત્તાંય લાગ પણ સત્તપૂર્ણ નથી. મૃગેન્દ્રગજનું ખૂન થયું છે, એમ કહેવું તેમજ એવા કાલ્પનિક ખૂનનો આરોપ ચિદાનંદ જેવી પવિત્ર વ્યક્તિના શિર પર મૂકો, એ કેટલું બધું અન્યાયી છે તેનો સહજ વિચાર કરો.”

“સુવરાજ ! ત્હારા પિતાનું ખૂન કરનારા—આવા ધોર દૂસ કરનારા ખૂનીનો આરોપ સાક્ષી પુરવાથી સાબીત યદ્ય ચૂક્યો છે, છતાં પણ તું તેની તરફદારી કરે એ શું કહેવાય ? આતું અસલ અપમાન સહન કરના જેટલી નિર્જનતા તો મગધદેશની એક પણ વ્યક્તિમાં નથી.” સુવરાજ પ્રત્યે આશ્ચર્યપૂર્ણ દષ્ટિ ફેંકતા અથોક બોલ્યો.

“ મહારાજ ! એવું બોલી કલિંગદેશના તરણની નિર્ભર્ત્સના ન કરો. કલિંગદેશનું પાણી આપે થોડું જ સમય પૂર્વે નોંધું છે. મહારા પિતાનું ખૂન થયું છે એવી જો મને ખાતો થઈ હોત તો આપની આગની રાહ નોંધને અત્યાર સુધી શાન્ત બેસી રહું તેવો હું નથી. ખૂનીને તત્કાલે મારી દેવાની જોઈએ. એક જ ધાતી મહેં ક્યારનો મેં મમસદનમાં પહોંચાડી દીધી હોત. પરંતુ મહારા પિતાથી જીવતા છે. તેમનું ખૂન થયું જ નથી એ હું એકસપણે બાંહેધર છું. ” યુવરાજે દબતાથી સમ્રાટને જવાબ દીધો.

“ હેં ! રામ મુગેન્દ્ર હલુ હયાત છે. એમ તું પણ કહે છે ! ” આશ્ચર્ય પામતો અશોક બોલ્યો.

“ હા; મહારા પિતાથી જીવતા છે. આજે જ મહેં સૂર્યોદય થયાં પહેલાં તેમને નજરાનગરે લેવા છે. ”

“ રક્ષાની જ વાત ! એવી કલ્પનાઓનો ઉપયોગ ન્યાય આપતી વખતે કંઈ જ થઈ શકતો નથી. ત્હારી આવી નાલુક કલ્પનાઓથી ચિદાનંદનો ફટકારો થઈ શકે તેમ નથી. ” આવી ગંભીર સ્થિતિમાં પણ સ્મિત કરતો અશોક બોલ્યો.

“ મહારાજ ! આ કંઈ રક્ષાની વાત નથી. મહારા પિતાને અહિં જ ન્યાયપાટશીપુત્ર નગરમાં જ આજે સૂર્યોદય પૂર્વે મહેં મહારી આજે લેવા છે. ”

“ યુવરાજ ! આ ત્હારો ભ્રમ છે. જો મુગેન્દ્રરાજ જીવતા હોત તો પોતાના પ્રિય ધર્મગુરુના પ્રાણ બચાવવાની ખાતર તેઓ આજે ન્યાય-મંદિરમાં દાખલ થયા વગર રહેત જ નહિ. યુવરાજ ! મહારો સમય આમ અર્થ ન ગુમાવ ! ચિદાનંદને શિક્ષા દરમાવવામાં જેટલો વિલંબ થાય છે તેટલો પણ મહારી ન્યાયપ્રિયતા હવે સહન કરી શકે તેમ નથી. ”

ચિદાનંદને સંબોધીને અશોક ક્રોધયુક્ત સ્વરે બોલ્યો : “ ચિદાનંદ, માછ કલિંગાધિપતિનું ખૂન ત્હેં જ કર્યું છે. હું ત્હને હમણાં જ મૃત્યુલોકના નરકગારમાં મોકલાવું છું. ત્યાં ત્હારા પ્રાણ બચ ત્યાં સુધી કડકડતા તમ તેલની દગાઈમાં ત્હને તળવાની હું નરકાધિકારીને આજ્ઞા કરમાવું છું. ”

“ દેવી આમાતુપિ શિક્ષા ! ” યુવરાજ જીતેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો : “ મહારાજ ! મહારે તમ્હારી પાસે એક માગણી કરવી છે. ગઈ કાલે જ ભયંકર

સિંદના પંડામાંથી મુક્ત કરીને મહે તમારા પ્રાણુ જગ્યાયા છે. તે મ્હારા ઉપકારને બદલે હું તમારી પાસે માથું છું. તે બદલે, ‘ચિદાનંદ સ્વામીને પ્રાણુદાન આપો !’ એટલું માગીને જ હું વસત્ર કરવા ઇચ્છું.”

અથોકે જ્યારે ચિદાનંદને સજ્જ દુરમાવી ત્યારે કુળાવતી અને સંપુ-
દ્યાચાર્ય આનંદમાં આવી ગયાં હતાં. પરંતુ, વેશધારી છત્રેન્દ્રની આવી
ત્રિવિધ માગણી સાંભળતાંની સાથે જ તેમના વદન પર નિરાશાની છાયા
પસરી ગઇ. તેઓ નિસ્તેજ બની ગયાં. દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી અથોક પણ
યુવરાજને તેની આ માગણીને શો અત્યુત્તર આપ્યો તે માટે મૂંઝવે.
પોતાના પ્રત્યે એકનિષ્ઠા ધરાવનાર અને પોતાની તરફદારી કરનાર
વેશધારી યુવરાજ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એક છોતું આવેશપૂર્ણ અને
છટાદાર ભાવજી સાંભળીને ચિદાનંદ સ્વામીનું દેયું ભરાઈ આવ્યું. તે
ગર્જના કંઠે બોલ્યા :

“યુવરાજ ! મ્હારી તરફદારી ન કર ! હું પ્રાણુદાનની વિદ્યાની
પરના જ કરતો નથી. કેટલાક ધારસ્થાનીઓએ મ્હાન પરતો ખૂંટતો
આરોપ સાબીત કરી આપ્યો છે તે માટે હું ન્યાયની વિદ્યા માથું છું.
હું ન્યાય માથું છું, નહિ કે દયા !”

“ચિદાનંદ ! હજી પણ તું ન્યાય માટે જ માગણી કરે છે કે !”
અથોક વચ્ચે બોલ્યો.

“ભગવન્ત ! મનુષ્યોકમાંનું જાન મને તેટલું મેઠ મજાતું દોય અને
ન્યાય આપવામાં સર્વથી વધારે નિષ્પક્ષપાત આગમન્દિરામાં મને તેટલો
પ્રયત્નો કર્યા દોય, તોપણ હજી અન્યાય થયાં કરે છે જ. મનુષ્યના
ભોજનમાં જાનનો અંશ ધણો જ અલ્પ દોય છે. એ જાનનો મને તેટલો
વિદાસ ધાવ તોપણ તે કચ્છિત જ પૂર્ણતા પામેલું દેખાય છે; અને તેથી
જ મનુષ્યોકમાં ન્યાયમન્દિરામાં અન્યાય અપાતો દોય એમ પશ્ચિમ
આપણને ધાન્ય વગર રહેતું નથી. મ્હારી મુનારછીની જાનતમાં ભગવન્તે
ધણે પરિશ્રમ લીધો છે, તોપણ મને એવ ન્યાય મળે નથી. આથી
ન્યાયે એમ અમનજાનું નથી કે આપની ન્યાયપ્રિયતાને તેમજ આ ન્યાય-
મન્દિરના અધિષ્ઠાત્રી વર્તેલો હું દોષ કરૂં” ૧૩. મહારાજ ! ધારનાંખારોએ
આપને પોતાના અનુકંથી નહનજરમાં ગ્રાયાપ ખચ્છાત્રી લીધી છે એ
ભેદને મ્હારા ન્યાયવર્તે અલ્પ જ થતો છે. મનુષ્યોકમાં માત્ર માનવીના

અપૂર્ણ જ્ઞાન પર જ ન્યાયને અવલંબી રહેવું પડે છે, અને તેથી કૃટલીકવાર ન્યાયનર્તિઓને પણ પોતે આપેલા સુકાદ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ અનુભવવો પડે છે. હું તેમજ આ યુવસજ એવું ઇચ્છીએ છીએ કે ભગવન્તને એવો પ્રસંગ ન સાંપડે. અને તેથી મ્હારી નામ વિનંતી એટલી જ છે કે આ સુકાદો અમલમાં મૂકતાં પહેલાં એક માસની મ્હને મુદત આપવામાં આવે, આમ કરવાથી જ્યારે મુગેન્દ્રરાજ સાથે ભગવન્તનો મેળાપ થશે ત્યારે એક સંસારવિરક્ત વિમૂતિનો વિનાઅપરાધે વધ કર્યા બાબતનો પશ્ચાત્તાપ આપને કરવો પડશે નહિ. ”

“ભગવન્ત !” વેશધારી યુવસજ બોલ્યો : “સ્વામીજીની સિક્ષાને ગમત એક માસ પછી થાય એવો બંદોબસ્ત કરો ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આજે પ્રાતઃકાળ સુધી તો મ્હારા પિતાથી જીવે છે. મ્હેં મ્હારાં પોતાનાં નેત્રાથી તેમને પ્રત્યક્ષ જોયા છે. અત્યુક કારણસર મ્હારે મેળાપ કરવાનું તેમને હાલ થોડા જણાયું નહિ હોય; પરંતુ સ્વામીજીનો દૂરકારે કર્યા માટે તે આપની મુલાકાત લીધા વગર રહેનાર નથી. ”

“ચિદાનંદ !” ચક્રવર્તી બોલ્યો : “આ સુકુમાર રાજપુત્રની વિનંતી પરથી જ હું ત્હને કરેલી શિક્ષા એક માસ પર્યંત અચલથી રાખું છું. તે દરમ્યાન ત્હેં કરેલા ભયંકર પાપનો પશ્ચાત્તાપ કર, અને અત્યાર સુધીનાં કરેલાં સર્વ દુષ્કૃત્યો તપવડે બાળીને લાસ કર !” એટલું બોલીને ચક્રવર્તીએ દરબારે બરખાસ્ત કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને પોતે સિંહાસન પરથી ઉભા થયા. સર્વ સભાસદો પણ તરત જ ઉભા થયા. ચોપદારોએ “દેવમિત્ર મિત્રદર્શી મત્રાદ્ અશોકરાજનો જય !” એવી જયગર્જના કરી. સત્રાટ્ અગોક પોતાના રાજમહાલય તરફ ચાલ્યો ગયો. મનુષ્યોથી ઉભરાઈ જનો દરબાર ક્ષણમાત્રમાં ખાલીખમ જણાવા લાગ્યો. માત્ર કળાવતી હજુ પણ પોતાના આસન પર બેસી રહી હતી.

કળાવતી અઘાપિપર્યંત પોતાના આસન પર કેમ બેસી રહી હતી, એનું કારણ નહિ સમજાયાથી, વિસ્મય પામેલો સંપુજ્યાચાર્ય તેના પ્રત્યે આશ્ચર્ય દૃષ્ટિથી જોતો ઉભો રહ્યો હતો. પરંતુ એટલામાં કળાવતી પોતાના આસન પરથી ઉભી થઈ બહાર નીકળવાના દ્વાર તરફ ન જતાં તે ચક્રવર્તીના સિંહાસન ખાસે ગઈ. આથી સંપુજ્યાચાર્યના આશ્ચર્યમાં વધારો થયો. ચક્રવર્તીના સિંહાસન ખાસે ગયા પછી કળાવતીએ ત્યાં પડેલા તાડપત્રનો

હસ્તલિખિત ખીડા ઉત્કચો, અને સમ્રાટના નુદર હસ્તાક્ષર માટે તે પ્રસંગ કરના યાગી. તે પ્રસંગ સંલગ્નનારો એને ખામ કરીને કળાવતીનું રૂપ-મૈન્દર્ય નિદાનગમાં તસ્લિન થઇ ગયેલો, તે તાડપનના ખીડાનું રક્ષણ કરનાર નોકર દેટલો ચાલક હતો, તે કળાવતીએ તત્ત જ જોઇ લીધું. તેના પ્રત્યે સ્મિત કરતાં, એક પ્રેમકટાક્ષ ફેંકીને ચિદાનંદ સ્વામીની સુનાવણી સંબધી તમામ પત્રો કળાવતી એક પછી એક વાંચવા લાગી. તે ખીડા મંભાગવાનું કામ કરનાર નોકર પોતાનું મૈન્દર્ય નિદાનગમાં લીન થઇ ગયો છો એમ જોઇને, કળાવતીએ ખીડામાંથી એક પત્ર જૂદો કાઢીને પોતાના મોડીઆમાં ઇપાવી દીધો. પોતાનું મૈન્દર્ય નિદાનગમાં તસ્લિન અને તાડપનના સારલાકની ચૂર્ણાઈ બદલ તેણે હાસ્ય કર્યું, અને તરત જ ત્યાંથી તેણે ચાલતી પકડી. સંપુટચાર્ય પણ મંત્રથી સાધેલા તાગતી પેડે તેની પગાડે ચાલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

લેલી તાડપત્ર.

દાનંદ સ્વામીની મુનાવણી માટે બારવામાં આવેલા દર-
બારમાથી નીકળીને, રાજમહાલપના મુખ્ય દરવાજા તરફ
ન જતાં કળાવતી એક અઘાત દરવાજા તરફ વળી. તેમ
કરવાનું કારણ એ હતું કે મુખ્ય દરવાજા પાસે તેની રાહ
જોઇને ઉભા રહેલા તેના નોકરચાકરોને તે વખતે મળ-

વાની તેની પ્રત્તિ નહોતી. કળાવતીની હાથચાલાકી સંપુષ્ટાચાર્ય કળી
મળે હતો. તે પછી તેની પછવાડે જ ચાલ્યો જતો હતો. ન્યાયમંદિરના
દિવાનખાનામાંથી નીકળેલી કળાવતી હવે રાજમાતાની મઢી તરફ વળશે
એની સંપુષ્ટાચાર્યની આન્યતા હતી. પરંતુ મઢી તરફ તો શું પરંતુ, મુખ્ય
દરવાજા પર રાહ જોઇ રહેલા પોતાના નોકરચાકરોને પણ નહિ મળતાં,
કળાવતી એક અઘાત દરવાજા તરફ વળી અને ત્યાંથી મ્હોટા મ્હોટા
નરીઆમ રસ્તા વટાવીને, ને અધારી ગલીઓ વીંધીને આગળ ચાલવા લાગી
છે એમ જાણીને, તેણે પોતાના સોડીઆમાં છપાવેલા તાડપત્રમાં કંઈક અતિ
મહત્વનું લખાણ હોવું જોઇએ, એની સંપુષ્ટાચાર્ય કંપના કરી. કળાવતીનાં
કંપનાચાતુર્ય અને કારસ્થાનપદ્ધતીની સંપુષ્ટાચાર્યને સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ
હતી. તે તાડપત્રમાં લખેલી હકીકત પોતાને ન જણાવતા તેમજ તે મઢીમાંની
મિજલસ સમક્ષ પણ ચર્ચા માટે રહ્યું ન કરતાં, પોતાના સોડીઆમાં છપાવીને
કળાવતી આટલા વેગથી ક્યાં જાય છે, તેમ જ તે તાડપત્રમાં એવું શું
લખેલું હશે, એ જાણવાની સંપુષ્ટાચાર્યની ઇચ્છાસા રૂઢિંગત થવા લાગી.
કોઈપણ મહત્વની જાણતની ચર્ચા, લલેને પછી તેમાં ચમે તેણે રહસ્ય
મમાયતુ હોય, પણ જો તેની નિષ્ઠા ચર્ચા ચાલે તો પછી તે માટે કોઈની
ઇચ્છાસા આટલી બધી તીવ્ર થતી નથી. પરંતુ ચમે તેવી ક્ષુદ્ર જાણ પછી
અમુક માણસથી છપાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે, તો તે જાણવાની તેની
ઇચ્છાસા વધતી જ જાય છે એવો સ્વાભાવિક જ નિયમ છે.

‘હાલુ’ સરખું તાડપત્ર હાથ કરવાની કળાવતીની ચાલાકી, પોતાના
નિકટના પરિચયી માણસોને પણ તેમાંની હકીકતથી અઘાત રાખવાની તેની
ઈચ્છા, અને પોતાના નોકરચાકરોને પણ રાહ જોતા મઢીને તેણે અઘાત

માર્ગે નિર્ગમન, આ બધું જોઇને આ તાડપત્રમાં કંઈક પણ શુદ્ધ રહ્યું હોય જ નોંધએ, એની સંપુષ્ટચાર્યની દૃઢ ખાત્રી થઇ હતી. પોતે પાછા પાછા જાય છે તેની કળાવતીને ખબર ન પડે એટલે દૂર રહીને તે તેની પડવાડે સાવધાનતાથી ચાલ્યા જતા હતા.

મોટા મોટા રાજમાર્ગો અને કેટલીક ગલીઓ કળાવતીએ પહોંચી હતી પણ તેને પોતાનું ઉદ્દિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું નહિ. તેણે કાંઈ સ્થળ નહીં કર્યું જ નહોતું. કાંઈ નિર્જન સ્થાનમાં જઈને પોતાની પાસે જવા-નેહું તાડપત્ર વાંચવાની, અને તે સંબંધી વિચાર કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. અને તેથી તેણે ત્યાં જ લઈ જઈ જાય ત્યાંથી તે માર્ગક્રમથી કરતી હતી તે એતરફ દૃષ્ટિપાત કરતી કરતી આગળ વધતી હતી, પરંતુ પાટલીપુત્ર જેવા મનુષ્યની વસ્તીથી ગીચગીચ ભરેલા નગરમાં તેને એવું સ્થળ મળ્યું જ મળે તેમ હતું ! તેમાં જ વળી પાટલીપુત્રમાં તે અભણી હતી. આથી તેને નિર્જન સ્થળ શોધતાં શોધતાં બહુ વાટકેવું પડ્યું. હમણાં શોધી ઝંઝીસ, એમ વિચારતી કળાવતીને ચડપ ચડપ પગલાં ઉપાડતી જોઈને, ‘આજે કળાવતીના શુદ્ધિચાર્યનું કંઈ નવું અને અદ્ભુત ઉદ્ધરણ જોવાનું મનશે’ એમ વિચારતા આચાર્ય પોતાના પગમાં બમણું ભેર સાધીને આગળ વધવા લાગ્યો. એટલામાં ગંગા નદીના ‘ધૂ ધૂ ધૂ’ કરતા જળમંદાળની સમીપમાં કળાવતી આવી પહોંચી. આચાર્યે વિચાર્યું કે બહારથી લખાનક જણાતા, નદીના તીર પરના કાંઈ એક ઘરમાં કળાવતી પ્રવેશ કરશે અને તે કેમણે તે પોતાના નીચ સાથીદારો સાથે કંઈપણ મસલત કરશે. પરંતુ કળાવતી નદીના તીર પાસે એક સદૃશ ઉચ્ચ પ્રદેશ (ખડક) પહોંચીને તરફ વળી. આચાર્યે કંઈક નિરાશ થયો. પરંતુ તે કોઈ પાસે કાંઈની પણ કળાવતીની સાથે મુલાકાત થશે એમ તેણે વિચાર્યું. અત્યાર સુધી ચાલવાથી કળાવતીને તે કોતર નજરે પડવાથી આનંદ ઉપજ્યો. ત્યાં પાસે પહોંચ્યા પછી તેણે એકવાર એકેર દૃષ્ટિ ફેરવીને ત્યાં કાંઈપણ મનુષ્ય નથી એવી ખાત્રી કરી લીધી. તેના હાથ દાંતની ખાબૂએ પુરવસાલિલા ગંગા નદી સપાટીએ વહેતી હતી અને તેના જમણા દાંતની ખાબૂ પર પાટલીપુત્ર નગરી આવી રહી હતી. કળાવતી જે કોતરમાં બેઠી હતી તે ધણુ ઉચું હતું. અસંખ્ય વર્ષો થયા ગંગા, નદીના પ્રજા પૂરની સાથે જાય રહ્યા આ ખડક પર કળાવતી બેઠી હતી તેમાં ખીલ્લું ન્હાનાં ન્હાનાં ધણાં કોતરો હતાં. કળાવતીની નજર

ચૂંકવીને, સંપુટાચાર્ય કળાવતી બેઠેલી હતી તેની નજીકના જ એક કા-
તરમાં લખાઈને બેસી ગયો. પરંતુ તેના ડોળા તે કળાવતી પ્રત્યે જ
ચોંટી રહ્યા હતા.

પોતાની ઇચ્છાનુસાર નિર્જન સ્થળે પહોંચવાથી સોડીઆમાં જૂપાવેલું
તાડપત્ર કળાવતીએ નિશ્ચિંતપણે બદ્ધ કરી. કળાવતીના નિશ્ચિંતપણાપર
વિજય મેળવવા માટે પોતે ધણો ચતુર છે, એમ માની સંપુટાચાર્યને
ગર્વ ઉપજ્યો. પરંતુ પોતાનો ગર્વ તોડી પાડનાર એક ત્રીજી વ્યક્તિ પણ
નજીકમાં જ બેઠી હતી તેની તેને ખબર નહોતી. કાતરમાં આવીને બેઠેલી
કળાવતીની ચેષ્ટાનું અને સંપુટાચાર્યના અભિમાનનું અવલોકન કરતી એક
ત્રીજી વ્યક્તિ, કળાવતી જે કાતરમાં બેઠી હતી તેની પાસેના એક સૌથી
ઉંચ્ચ કાતરમાં બેઠી હતી. કળાવતીની નિરીક્ષણશક્તિ કે આચાર્યની કાક
દષ્ટિને આ વ્યક્તિ અગોચર જ રહી ગઈ હતી; પરંતુ તે વ્યક્તિ આચાર્ય
અને કળાવતી શું કીકા બજાવે છે તે સર્વ જોઈ શકતી હતી.

કળાવતી પોતાના હાથમાંના તાડપત્ર તરફ એક ચિત્તે જોઈ રહી
હતી. તેણે તે તાડપત્ર ફરી ફરીને વાંચ્યું. તેમાં લખેલા શબ્દો તેને મોટે
થઈ ગયે એટલી વાર સુધી તે તેણે વાંચ્યું. પરંતુ, હજી તાડપત્રને તે
પોતાની નજરથી દૂર ખસેડતી નહોતી. જે ચાર મિનિટમાં જ વાંચી શકાય
એવું તાડપત્ર ફરી ફરીને વાંચવા છતાં કળાવતી તેને પોતાની નજર આ-
ગળથી શા માટે દૂર કરતી નહોતી, તે તાડપત્ર હસ્તગત થયા પછી આટલે
દૂર આવવામાં તેના શા આંતરિક હેતુ હોવા જોઈએ, અને પોતે તેના
વિશ્વાસુ માણસ હોવા છતાં તે તાડપત્ર પોતાને નહિ વંચાવવા માટે કળા-
વતીએ આટલી બધી ચોકસાઈ શા માટે રાખી હશે, એ બધું જાણવાની
સંપુટાચાર્યને પ્રબળ ઇચ્છા થવા લાગી. કળાવતી કોઈ ગુપ્ત મત્તમન
કરવાના ઉદ્દેશથી પોતાના સાથીદારને મળવા માટે અહિં આવી નથી, પરંતુ
તે તાડપત્ર વાંચીને તે પર મનન કરવાના ઉદ્દેશથી જ તે અહિં આવી
છે. એમ જાણીને, તાડપત્રમાંની મહત્વની હકીકત જાણવા આચાર્યનું
મન તણપાપડ ધઈ રહ્યું. તે તાડપત્ર વાંચવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ.
બધાં સુધી તે કળાવતીના હાથમાં જ ત્યાં સુધી તેને અચાનક મળીને
તાડપત્ર વિષે પૂછવાથી પોતાની ઇચ્છા સમજ થશે એમ તેણે ધાર્યું. એમ
કેવળથી જ પોતાની પાસે તાડપત્ર નથી એમ કળાવતી કહી શકશે નહિ,
અને તેને તે ફરજિયાત રીતે પોતાને બતાવવું પડશે, એવું નક્કી કરીને

આચાર્ય ધીમે રહીને પોતાની બેઠક પરથી ઉભો થયો અને ઓચિંતી રીતે કળાવતીની સ્થાને આવીને ઉભો રહ્યો. આચાર્યને જોતાં જ આશ્ચર્ય-ચક્રિત થયેલી કળાવતી બોલી ઉઠી :

“કાણુ આચાર્ય ? અત્યારે તમે અહિં ક્યાંથી ?”

“કળાવતી રાણી ! એ પ્રશ્ન પૂછવાનો તો અધિકાર મ્હારો છે.” અપુષ્પાચાર્ય બોલવા લાગ્યો : “અમારા જેની સંસારવિરક્ત વિભૂતિઓને આવાં નિર્જન સ્થળોમાં વિહાર કરવાનું પ્રિય હોય છે. આવાં સ્થળોમાં આવીને ધર્મધ્યાનમાં કાળ વ્યતીત કરવો એ જ અમારું કર્તવ્ય । પરંતુ, તમારા જેની ઐશ્વર્યશાળી રાણી આવા નિર્જન સ્થળે આમટે આવેલ છે એ જ મ્હારાથી સ્વભાવે શકાતું નથી.”

“આચાર્ય ! તમારા વિરક્તપણાની અને ધર્મધ્યાનની તાત જવા જો. એ બધું હું સારી રીતે જાણું છું. સ્વાર્થ સિવાય કાંઈ પણ સ્થળે તમે વિહાર કરો તેવા નથી. મ્હારી પાસે ધર્મનો આડંબર કરીને મ્હને મૂર્ખ બનાવવા ઇચ્છો છો કે ? આચાર્ય ! તમે અત્યારે ધર્મધ્યાનાર્થે અહીં આઘ્યા નથી, પરંતુ મ્હારી એકાન્તમાં ખસેલ પહોંચાડવાને જ આઘ્યા છો. તમે નાહક મ્હને વિચારભંગ કરી !”

“કળાવતી રાણી ! મ્હારા આવવાથી ત્હારા વિચારમાં બતલન આવ્યો કેમ ? હું. આજપર્યંતના મ્હારા ઉપકારનું ત્હને સ્મરણ છે કે ? કલિંગદેશનું રાણીપદ ત્હને પ્રાપ્ત કરાવી દેવામાં મુખ્ય હાથ જોનો દેવો એ તું આટલી ટુંક સુદતમાં જ વિસરી ગઈ કે શું ?”

“આચાર્ય ! હું કંઈ પણ બૂલી ગઈ નથી. વિસ્તૃત કલિંગ દેશનું મજાગી પદ મ્હને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું છે તે મ્હને સારી રીતે યાદ છે.”

“નહિ, નહિ, કળાવતી ! તું મ્હારા ઉપકાર વિસરી ગઈ છામે છે. પોતાના ઐશ્વર્ય અને ગોટાછના મઢવી તું પૂર્વની સપગી વાત વિસરી ગઈ દેવો એમ જણાય છે.”

“આચાર્ય ! મ્હારે આજે તમારી સાથે તકરાર કરવી નથી, પરંતુ તમારી એક ગેરસમજ દૂર કરવી જોઈએ. ત્યારે ને ત્યારે તમે કંઈક મારો છો કે તમે જ મ્હને કલિંગ દેશનું સમ્રાજી પદ મેળવી આપ્યું છે. પરંતુ આ તમારી ગંભીર ભૂલ છે. હું કલિંગદેશની રાણી થઈ એ તમે પ્રયત્નો કર્યા છે તેની કંઈ ફેં ના નથી કરેલી. પરંતુ તમારો પ્રયત્ન નાપૂર્ણ રીતે

પાર પડ્યો છે એમ કહી ચક્રાય નહિ. એક દુશ્મનમાં નષ્ટ થનાર અને અશોકની સરતરૂપી અગ્નિ લાગનાની સાથે જળાને લક્ષ્મ થાય એવું ક્ષણિક સત્રાગી પદ તમે મ્હને મેળવી આપ્યું છે. આ સત્રાગી પદને એ સરતરૂપી અગ્નિ ક્યારે બાળીને લક્ષ્મ કરશે એનો કંઈ નિયમ નથી. આ અસ્પૃશ્ય સત્રાગીપદ મેળવી આપવા બદલનો તમારો ઉપકાર બૂઝી જાય એવી કળાવતી નથી. "

" શું ? અસ્પૃશ્ય સત્રાગીપદ ! અશોકે કરેલી સરત એટલી સમર્થ નિવડે એમ હું તો માનતો નથી. કેવળ કલિંગદેશનો જનમમાજ સન્નિધિ રહે એ હિંદી, બહારથી વજનદાર જ્ઞાતી પરંતુ આંતરિક રીતે તદન થોલી એવી સરત અશોકે કરી છે. "

" પરંતુ એ થોલી જ્ઞાતી ઘરન બધી વજનદાર હોય એવી હવે ન્હારી ખાતી થતી જાય છે. રાજા મૃગેન્દ્ર જીના છે કે નહિ એ પાત આજુપર મૂળે તોપણ યુવરાજ મંથંધી જે સરત કરી છે તે કંઈ જોવી લેવી નથી. "

" કેવળ સત્યપ્રાપ્તિ અર્થે જ યુવરાજ છતેન્દ્ર ખૈદમર્મનો સ્વીકાર કરે એમ ત્હને લાગે છે કે ? "

" આરે ખૈદ મર્મનો સ્વીકાર તો શું, પણ ચક્રવર્તીની ખાતર મમે તે વાતનો સ્વીકાર કરવાને યુવરાજ તૈયાર છે. આપણે સિંહારે ગયાં હતાં ત્યારે ચક્રવર્તીનું રક્ષણ કરવા માટે, તે સિંહના પંજમાં પણ ઢળી પડ્યો હતો એ તો તમે પ્રત્યક્ષ જોયું છે. ચક્રવર્તીના સૌન્દર્ય અને અશ્વર્થથી અંગાર્થ ગયેલો આ યુવરાજ તેને જ જુએ છે. " ખૈદ મર્મનો સ્વીકાર કર " એટલા શબ્દો ચક્રવર્તીના મ્હોંમાંથી બહાર પડ્યા કે તે યુવરાજે ઓલી લીધા જ માનો. યુવરાજ ચક્રવર્તીના એક શબ્દનો પણ ભંગ કરતો નથી અને ચક્રવર્તી પણ તેના કહેવા પ્રમાણે વળે છે. આર મદિકા પૂરેનો ખનાવ તમેએ પ્રત્યક્ષ જોયો છે. ચિદાન્દનો નાશ કરવાને તૈયાર થયેલા કૃતાન્ત સ્વરૂપ અશોકનો ક્રોધ યુવરાજના માત્ર બે ત્રણ શબ્દોથી જ સમી ગયો. તેઓ જન્મે વચ્ચેનો સ્નેહ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિમત થતો જાય છે. આવા બે લવંકર-શત્રુઓની વચ્ચે સપડાઈ ગયેલું, અને તરતનું જ જન્મેલું મ્હાઈ કલિંગદેશનું મન્થાગીપદ દીર્ઘાયુષી મની ચક્રશે કે ? હવે મ્હારા સત્રાગી-પદનું. ક્ષણિકચરત તમને સ્વદગ્ધનું કે ? આચાર્ય ! સમુદ્રમાં ભરતી અને

ઝોટના જોટલા સમયથી સહજ પણ નધારે લાગેો સમય સુધી આ મ્હારું સમ્રાટીપદ ટકી શકે એમ તમને જાગે છે ? ”

“ કળાવતી ! પરિસ્થિતિ વિચિત્ર છે એ વાત હું કમૂલ કરું છું. પરંતુ હિમત હારી જઈને બેસી રહેવાથી કંઈ વળે ખરું કે ? ”

“ આચાર્ય ! કલિંગદેશનું મ્હારું સમ્રાટીપદ ઝમગી રહેતું છે એ વાતની હવે તમારી ખાત્રી થઈને ? ” કળાવતીએ નિરાસ વદને આચાર્યને પુછ્યું. તે બોલી : “ ત્યારે મ્હને કલિંગદેશનું સામ્રાટીપદ અપાવીને મ્હારા પર મ્હોટો ઉપકાર કરી નાખ્યો છે એવું હરહાલ મ્હને યાદ દેવડાવવામાં આપનો શો ઉદ્દેશ છે ? મ્હારા માટે આપે જોટલું કર્યું છે તેટલા પુરતા કિંબદ્ધના તેથી પણ અધિકતર સમય સુધી હું આપના ઉપકારનું સ્મરણ કર્યા કરું છું. આમ છતાં હું આપનો ઉપકાર વિસરી ગઈ હોઈશ એવી ચાંકા કરવાનું કાંઈ કારણ ? ”

“ ત્હારા હાથમાંના આ તાડપત્રને લીધે જ મ્હને સશય કરનાનું કારણ મળ્યું છે. ”

“ તાડપત્ર ? તાડપત્ર શાનું ? ” કળાવતીએ બલરાઈને પૂછ્યું.

“ ત્હારા હાથમાંનું તાડપત્ર ! અત્યાર સુધી તું એકીટગે જે તાડપત્ર તરફ જોઈ રહી હતી તે તાડપત્ર ! આપ નિર્જન સ્થળે ત્હને જે તાડપત્ર દોરી લાગ્યું તે જ તાડપત્ર ! ”

આટલો ખુલાસો કરવા છતાં પણ જાણે પોતે કાંઈ જ જાણતી ન હોય એવી આચાર્યપુત્ર સુખસુદા ધારણ કરી કળાવતી પોતાના પ્રાંતે જોઈ રહી હતી એ જોઈને સંપુટાચાર્ય બેલચ લાગ્યો : “ કળાવતી ! ક્યું તાડપત્ર એ હવે ત્હારાથી સ્વમળ્યું કે નહિ ? ત્હારા સામે આવીને ઉભો રહ્યો ત્યાર પહેલાં ત્હારી પગપાડે ઉભા ઉભા મ્હેં ધણી વાર સુધી તે તાડપત્ર ત્હારા હાથમાં જોયું છે. હવે એ બાળતમાં તું મને તેટલી અભાણી થાય તેથી કંઈ જ વળવાનું નથી. ”

“ શું ? મ્હારા હાથમાં જે ઘટિકા સુધી, તમે એક તાડપત્ર જોયું છે ? ”

“ કળાવતી ! સંપુટાચાર્ય એમ ઉત્તરવ્ય એવો નથી. ત્હારો સર્વ દતિદાતા તું આરી રીતે જાણે છે. કારસ્થાન રચનામાં સંપુટાચાર્ય મોઢી

ગાંજો નય એવો નથી, એમ સમજવા છતાં તું તાડપત્રની હકીકત મ્હારથી છપાવવા ઇચ્છે છે કે ? ”

સંપુષ્ટાચાર્યના વાક્યાતુર્યથી કળાવતી સહજ પણ ગભરાઈ નહિ. તાડપત્ર સંબંધી પોતે કંઈ જાણતી જ ન હોય એવી ગંભીર મુખમુદ્રા ધારણ કરીને તે બોલી : “ આચાર્ય ! ક્યા તાડપત્રની વાત લઈને બેસા છે ? હું તો તમારા તે તાડપત્રની વાત—”

“ સજીર, કળાવતી ! સજીર. એ તાડપત્ર તું ક્યાંથી લાવી છે તે પહેલાં સાંભળી લે અને પછી ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તેવા સોગત ખા.” મોતે તાડપત્રની જે હકીકત જાણતો હતો તેનો ચુરમંત્ર કળાવતીના કાનમાં મૂકવાની ઇચ્છાથી સંપુષ્ટાચાર્ય બોલવા લાગ્યો : “ આજે શિદ્ધાનંદસ્વામીની ચુનાવણી પૂરી થઇ ત્યાર પછી તે સંબંધના તાડપત્રોના ચોક્કસમાંથી તું કાચબાકાકીવી તે તાડપત્ર ચોરી લાવી છે અને તે ત્હેં ત્હારા જમણા કાચની મૂકીમાં છપાવ્યું પણ છે.”

આ શબ્દો સાંભળતાંની સાથે જ કળાવતીના અંતરમાં વિદુત્ સમાન આઘાત થયો. પોતાના અંતરની અગવિચળ માત્ર ધણુના છઠ્ઠા ભાગ જેટલા સમયમાં સમાવી દઇને કળાવતી શાન્ત સ્વરે બોલી : “ આચાર્ય, આપણું કહેવું સર્વેશ સત્ય છે. પરંતુ તમારા સિવાય કોઇ પણ અન્ય વ્યક્તિએ તે તાડપત્રની ચોરી કરતાં મ્હને જોઈ છે કે ? ”

“ ના ! એ વાતની મ્હને એકલાને જ ખબર પડી છે.”

હવે કળાવતીના જોણીઆમાં પ્રાણુ આવ્યા. તે બોલી : “ ત્યારે કંઈ દિફર નહિ. મ્હારો નિર્ણય પકો થયા પછી જ હું તમને સંબંધી વાત કહેવાની હતી. મ્હારા જીવિત્વાતુર્યથી તમને દિફ કરી નાંખનાની મ્હારી ઇચ્છા હતી. પરંતુ આપણી આ અત્યંત શુભ ખાળત કોઇ પણ વ્યક્તિને જાણાવવી નહિ એવું વચન આપો તો જ હું તમને સર્વ હકીકત કહું.”

“ કળાવતી, કોઇ દિવસ નહિ અને આજે મ્હારી પાસે તું આવુ વચન અગાઉથી શા માટે માગી લે છે તેવું કાગળ મ્હારાથી સમજાતું નથી.”

“ આપણા અત્યંત નિકટના પરિચયચાળા મનુષ્યને પણ આ સહસ્વતી ખબર પડવા દેવાની નથી. આપણા સર્વ કારસ્થાનના નેતા સંગઠાતાને પણ આપણું આ કાર્મ પાર પડે નહિ ત્યાં સુધી આ હકીકત નહિ જાણવાનો મ્હું નિશ્ચય કર્યો છે.”

“પહેલાં મહેને એ તાડપત્ર બતાવ. રાજમાતાને આ દહીકત જણાવવી કે કેમ એનો નિર્ણય હું અગાઉથી કરી ચકું નહિ.”

“એમ નહિ બને. પહેલાં વચન આપે ત્યાર પછી જ તે તાડપત્ર વાંચી શકશે.”

તાડપત્ર વાંચના સાર અધીરો બનેલો આચાર્ય કળાવતીએ કહ્યું તેમ કરવા કમૂલ થયો. તેણે તે તાડપત્ર કળાવતી પાસે માગ્યું. હજી પણ કળાવતીએ પોતાની નગી ઉઘાડી નહિ. તે બોલી: “આચાર્ય! હવે એક ચરત કમૂન કરો એટલે આ તાડપત્ર તમારું જ છે.”

“બીજી ની ચરત ?” નિરુપમ પામતો આચાર્ય બોલ્યો.

“જુઓ, એ તાડપત્ર વાંચ્યા પછી તેનો ઉપયોગ આવી રીતે જ કરવો જોઈએ એવો તમે દુરામત કરશો તે ચાલશે નહિ.”

હવે આચાર્ય ડટાળ્યો. પોતાની ઇચ્છાનુસાર જ તાડપત્રનો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કળાવતીએ કર્યો છે એવી સંપુરાચાર્યની ખાત્રી થઈ પરંતુ તે વાચનાની અધીરાઈને લીધે એ શક્તિ પણ આચાર્યને કમૂલ કરી પડી. તેણે કહ્યું “નાર, તેમ નહિ કરું પછી કંઈ ?”

તરતજ કળાવતીએ પોતાની મૂંઝી ઉઘાડી અને તે તાડપત્ર આચાર્યના હાથમાં મૂક્યું. આચાર્ય એ નજી વંખત તાડપત્ર વાંચી ગયો પરંતુ તેમાં તેને કંઈ પણ ખાસ મહત્વની બાબત માલુમ પડી નહિ તે બોલ્યો. “કળાવતી! આ તાડપત્રમાં શું એવી મહત્વની બાબત છે કે તે વંચાના માટે હવે મહારી પાસે આટલી બધી ચરતો કમૂન કરાવી ? ચિદાનંદને સળ ફરમાવ્યું આની ત્યારે તેનો અમલ કેવી રીતે કરવો એ બાબતનો ચક્રવર્તીએ આ તાડપત્રમાં નરહધિકારી પર હુકમ માન લખેલો છે.”

“એ સિવાય એમાં કંઈ જ વધારે મહત્વની બાબત તમને નથી જણાતી કે ?”

પોતાનો સચ્ચ દાળવાના હેતુથી એકચર ફરીને તે તાડપત્ર આચાર્ય મોટા અવાજે વાંચવા લાગ્યો. વાંચી રહ્યા પછી તે બોલ્યો. “હકૂન સિવાય મહેને તો કંઈ પણ બીજું રહસ્ય આમાં લખ્યું નથી.”

“હા છે. તમને એમાં કંઈ મહત્વ ન જણાતું હોય તો રત્ન તમારી

માગણી પ્રમાણે મહેં તે તમને વંચાવ્યું. હવે તમારા વચન પ્રમાણે આ હકીકત ગુપ્ત રાખજો એટલે ચલું.”

“ના; એમ નહિ ચાલે, મ્હને હુકમ સિવાય તાડપત્રમાં કંઈ પણ વિશેષ મહત્ત્વ જણાતું નથી, પરંતુ જો તેમાં કંઈ મહત્ત્વ લાગતું ન હોય તો તું તે વચાવવામાં આટલી બધી રક્ષક કરત નહિ. ત્હને આમાં શું મહત્ત્વનું ગમે છે એ ત્હારે મ્હને સ્વમગ્નવતું જ પડશે.”

સંપૂર્ણ હકીકત જાણ્યા વગર આચાર્ય પોતાનો પીઠો છોડનાર નથી, તેમજ તેને તે જણાવવાથી કંઈ હુકમાન પણ નથી એમ વિચારીને કળાવતી બોલી : “આચાર્ય ! આ તાડપત્રમાં શું લખ્યું છે તે એકવાર ફરીને વાંચો.”

હવે તે તાડપત્ર વાંચવાની આચાર્યની ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ, કળાવતીએ તાડપત્રમાં લખેલી હકીકત પરથી શી નવી યુક્તિ શોધી શકી છે તે જાણવાની છતાંસાથી બનીચ્છાએ પણ તે તાડપત્ર વાંચવા લાગ્યો : “દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી સત્રાદ્ અરોહ નરકાધિકારીને આજ્ઞા કરે છે કે:-આ હુકમ જાવનાર આરોપીને મૃત્યુદોષના નરકમાંની તમ તેજની કકાઈમાં નાખવો અને તેના પ્રાણ જલ ત્યાં સુધી તેમાં તેને તળવો, આ સજનો અમલ થાય તે પહેલાં તેના દેવની હેઠી પ્રાર્થના કરવા દેવા સાર આરોપીને નરકોદ્યાનમાં ફરવા જવા માટે ચાર ઘટિકા જેટલો સમય આપવો.” કળાવતી ! આ હુકમ નીચે મત્રાદ્ની સહી છે. લે, આમાં તે શું નહ મહત્ત્વ સમાયલું છે ?”

“આરોપીને સજ કરવાનો હુકમ લખેલો છે એટલું તો એક આંખે મનુષ્ય પણ વાંચી શકે એમ છે. તમે દેખતા હોવા છતાં પણ આ હુકમમાં શું વિશેષ મહત્ત્વ સમાયલું છે એ સ્વમજી સકતા નથી ?”

સંપૂર્ણચાર્ય ડાકું ખૂણાવીને કળાવતી પ્રત્યે બોધ રહ્યો.

“આ હુકમમાં એક મનુષ્યના પ્રાણનો બળિ નરકમાં આપવાનું માન્ય સમાયલું છે કે નહિ ?”

“તે તો સ્પષ્ટ જ છે.” આચાર્ય બોલ્યો : “ચિદાનંદના પ્રાણ કેવી રીતે લેમ એ જાણતો આ ચક્રવર્તીના લખેલો હુકમ છે. પરંતુ ચિદાનંદની સજ હવે તો એક માનવી મુક્ત પછી અમલમાં મકાને. અત્યારે તો આ હુકમ એક નકામા કાગળના ચીથરા જેવો છે.”

“પણ એ ચીથરીઆ કાગળનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે આ કળાવતી સારી રીતે જાણે છે.” કળાવતી સર્ગર્ જોલવા લાગી : “આચાર્ય ! આ હુકમમાં વિદ્યાનંદ એવા અક્ષરો લખેલા છે કે ? આરોપીનું નામ આમાં લખેલું છે કે ? જુઓ, આંખો ઉઘાડીને વાંચો ! આ હુકમ જેની પાસે દોષ તેનામાં જો છુદ્ધિચાતુર્ય હોય તો તે ગમે તે એક મનુષ્યને નરકમાં ધકેલી દેવાને અને તેને યમસદનમાં પહોંચાડી દેવાને શક્તિમાન છે કે નહિ ?”

હવે સંપ્રદાચાર્યના ચક્રમાં દિવ્ય તેજ ઝગકવા લાગ્યું. અત્યાર સુધી તાડપત્રમાંનો અક્ષર રહેલો એક હવે તેને સ્પષ્ટ રીતે દસ્યમાન થવા લાગ્યો. કળાવતીની કારરચનાપદુતાની વાહવાહ કરવો આચાર્ય જોડી ઉઠ્યો : “શાઆશ ! કળાવતી ! ધન્ય છે ત્હારી છુદ્ધિમત્તાને ! આ તાડપત્રની સહાયથી તું મને યમસદનમાં પહોંચાડવાની ઇચ્છા રાખે છે ! આ હુકમ વાળનાર ચક્રવર્તી જ આ હુકમનો ભોગ થઈ પડે એવો તો પાદ ત્હોં નથી ધડ્યોને !”

“આ ન્હાના સરખા તાડપત્રની સહાયથી જ તું આવતી કાલે ત્હારા માર્ગમાંના કંટકને સદાને માટે દૂર કરીશ. પોતાના આશ્ચર્યમિત્ર મિત્ર ચક્રવર્તીના જ હુકમને લીધે કનિંગ મુવરાજ આવતી કાલે સંખ્યાકાળ સુધીમાં આ કળાઆજ કળાવતીની મુક્તિથી કકડતા તેલની કપાઈમાં તળાઈને માર્ગો જશે.” એમ પોતી કળાવતીએ વિકટ દાસ્ય કર્યું. સંપ્રદાચાર્યે પણ કળાવતીના દાસ્યનો ઉત્તર તેણ જ દાસ્યથી આપ્યો. પરંતુ એ બન્ને જણાતું દાસ્ય ભાંજો સમય સુધી ટક્યું નહિ. કળાવતીના હેલ્લા સંદેહ સાંભળતાંની નાથે જ તેની નજીકના ઉંચા કોતરમાં અત્યારસુધી લપાઈને બેસી રહેલી ત્રીજી વ્યક્તિએ ગાદ નિઃશ્વાસ નૂક્યો. કળાવતી અને સંપ્રદાચાર્યે આ દુઃખેદનાર સાંભળ્યો. તેમનું વિકટ દાસ્ય એકદમ અદસ્ય થયું. તેમનો માનસિક આનંદ ઉડી ગયો. તેમના મુખ પર ચિન્તાની હાથા મસરી ગઈ. કાંઈ પણ મનુષ્યે પોતાની મુક્ત વ્યતચિત સાંભળી લીધી હોવી જોઈએ, એની તેમની ખાતરી થઈ. પોતાને ભૂત વળગ્યું છે એવું બતાવવાનો દોષ કરનાર કાંઈ પુરુષો મનુષ્ય જેમ જોણા લેકાને લખાવવા માટે વિવિધ પ્રકારના ચેતનાગ્રાહકો કરે છે તે પ્રમાણે કળાવતી અને સંપ્રદાચાર્યે પણ પોતાનું રહસ્ય સાંભળી લેનાર વ્યક્તિને શોધી કાઢવા માટે તૈયાર થઈ ગયાં. બન્ને જણા ચિન્તાનુર દૃષ્ટિથી આમ તેમ જોવા લાગ્યાં. અર્ધા ક્ષણમાં પોતાની નજીકના જ કોતરમાં તપાઈને બેઠેલી એક વ્યક્તિ તેમના જોવામાં આવી. તે વ્યક્તિ

પણ આ બંને પાપીઓને પોતાના નજીક આવેલાં બેઠને ઘેરમાંથી બહાર
આવીને ઉભી રહી.

“અમારી શુભ વાતચિત્ત ઈપી રીતે સાંભળનાર બ્રહ્મ છે કે હું?”
કોધાયમાન થયેલી કુળાવતી તે વ્યક્તિને બોલતાંની સાથે જ તેના પર
ઉતરી પડી.

“કુળાવતી રાણી! આપણી ઓળખાણ હજી તાજી જ છે. આઠ
દસ દિવસ અગાઉનો સતીમાતાવાળો પ્રસંગ યાદ કરો એટલે હું કાણ છું
તે આપોઆપ ઓળખી ચકારો.”

થોડીવાર વિચાર કરીને કુળાવતી બોલી: “તે દિવસે મ્હારા કાર્યમાં
વિશ્વ પાડનાર હું જ હતો કે?”

“હા; રાણી, ઇન્દુભતીને જીવતાં જળી મરતાં અટકાવનાર હું જ હતો.”

“કાણ? મધુરાવાળો ઉપશુભ કે?” તિરસ્કાર દર્શાવતી કુળાવતી બોલી.

“હા; તે જ ઉપશુભ! રાણી! તે દિવસના કરતાં પણ તમે અત્યારે
નક્કી કરેલું કાર્ય અધિકતર પાતકી છે. કુળાવતી, એ સુકુમાર ને નિર્દોષ
રામપુત્રના પ્રાણ હરવાનો આ ભયંકર નિશ્ચય હોડી છો તો બહુ સાફ.”

“અમારી બધી શુભ વાતચિત્ત ત્હેં ઈપાછને શા માટે સાંભળી
લીધી?” કુળાવતીએ ઉપશુભને જવાબ ન આપતાં ઉલટો પ્રશ્ન કર્યો.

“તમારી શુભ વાતચિત્ત સાંભળવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ જ નહોતો. તમે
અહિં આવી પહોંચ્યાં તે પહેલાંનો અહિં કુદરતની નૈસર્ગિક અને અગાધ
લીલાતું નિરીક્ષણ કરતો હું બેઠો હતો. એટલામાં તમે અહિં આવી
પહોંચ્યાં એટલે અતીચ્છાએ મ્હારે તમારી વાતચિત્ત સાંભળવો પડી છે.”

“શૂપ કર!” કુળાવતી બોલવા લાગી. “ગમે તેમ પણ ત્હેં
અમારી શુભ વાતચિત્ત સાંભળી લીધી હોવાથી ત્હને શિક્ષા થવી જ જોઈએ.
મુરગજ જીતેન્દ્ર તો આવની કાલે પરલોકગમન કરનાર છે જ, પરંતુ
તેની તરફદારી કરનાર ત્હારા જેવી એકાદી વ્યક્તિને તેના માટે સ્વર્ગમાં
અવધ્યા કરવા સારું ત્યાં અગાઉથી મોકલી આપવાની મ્હને જરૂર જણાય
છે.” એટલું બોલી કુળાવતીએ સંપુટાચાર્યને નેત્રસંકેત કર્યો. તરત જ
આ બંને પાપાત્માઓએ બિચારા ઉપશુભ ગેહને પકડીને ગંગાનદીના

નેડેલા જળમગાહમાં કેડી દીધો, ગંગાનદીમાં પાણીની મોટી ઊંચાઈ વાળી એક લીપણ અશ્વ સંભળાયો. અને તેમાં 'નમો બુદ્ધાય' એવા શબ્દો સ્પષ્ટ રીતે સંભળાયા. નદીમાંના જળપ્રપોટા એક દશગુણ અદભુત થયા. તીરે ઉભેલા સંપ્રજ્ઞાચર્ય અને કુમાવતી પણ જળમગાહની નિ પહેલાંના જેવી સાત ઘણેલી ભેદને પુનઃ સ્મર્ય થયાં.

“કુમાવતી ! આ પણ આવતી કાલના કાર્ય માટે એક મુખ મુકન થયા છે !” આનંદિત થયેલે આચાર્ય ભયંકર સ્મિત કરતો બોલ્યો.

“એમાં શું શો ?” કુમાવતી સ્ફર્ન બોલવા લાગી : “આત્મી જાણુ કાર્ય નિર્વિધિ રીતે પાર ઉતરે એટલા સાતે તો આપણે કેમકે ઉપશ્રમને ભોગ મર્યાદ્યો છે.”

“આત્મી જાણના કારસ્થાનનો પ્રારંભ તો બહુ સુદર રીતે થયો છે ! હાં, પણ, તથા ! આ હકોન્ત રાજમાતાને જણાવનાનાથી અડચણ ?”

“અરે, એવી ઉચ્છ્રમનતા કયારે નહિ રાજમાતાને આ દુઃખનું પ્રેક્ષા તો બધી જાણ હાથથી જશે કો કે કુ આ હકમ મહારી હાથ-આસાકીથી ઉપાડી લાવી છુ, પરંતુ પોતાના લખાણોમાંથી તે મુખ થયાની ખબર પડતાની સાથે જ ચક્રવર્તીને તે નિશે રાજમાતા પર ચક્ર આનંદ પગર નહેનાર નથી, અને તેથી રાજમાતા આપણા આ કારસ્થાન માટે નમતિ દર્શાવનાર નથી સુપ્રસુપ રીતે આપણું કાર્ય પાર ઉતાર્યા પછી રાજમાતાને આ હકોક્ત જણાવીને તેમને હિંમત કરી નાખવાનો આશરો નિર્ણય છે.”

સંપ્રજ્ઞાચર્યને પણ આ વાત ગમી. બન્ને જગ્યાએ ફેરવોડ્યાર તુરિ અહિં આ વાતચિત કરી ત્યાં પછી આનંદિત હૃદયે તેઓ બન્ને ત્યાંથી વિખૂટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ?

જે દિવસે પ્રાતઃકાળે હજી તો બાકરવિની સ્વારી નજોમંડળમાં આવી પણ નહોતી પહોંચી, એવા મળરકામાં ખાટમીપુત્ર નગરની દક્ષિણ દિશા તરફ એક રથ ઝપાટાખંધ ચાલ્યો જતો હતો. રથમાં બેઠેલો સુહાસ્યવદન રાજકુમાર સારથીને રથ એકદમ દોડાવવાની આજ્ઞા કર્યો જતો હતો. તોપણ તે સારથી રાજકુમારની આજ્ઞાની અવગણના કરીને ચોતાની મરજી પ્રમાણે રથ ચલાવતો હતો. સારથી એવો અવગણ્યકે હતો કે તેણે થોડે દૂર ગયા પછી એકએક રથ ઉભો રાખ્યો. રથમાં બેઠેલા રાજકુમારનો ક્રોધ હવે વધી પડ્યો. તે સારથીને ધમકાવવા જતો હતો એટલામાં એક યુવતી રથ પાસે દોડતી આવી અને તેણે સારથીના કાન પાસે મ્હોં રાખીને કંઈક ગુપ્ત વાત કરી. તેણે એક ન્હાતું સરંધુ ધડી વાળેલું તાડપત્ર તે સારથીના હાથમાં આપ્યું, અને રથમાં બેઠેલા રાજકુમાર પ્રત્યે એક ક્રોધપૂર્ણ દષ્ટિ ફેંકી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. રાજકુમાર પ્રથમ તો આ યુવતીને ઓળખી ચક્રવ્યો નહિ. પરંતુ થોડીવાર સુધી તેના પ્રત્યે એક દષ્ટિથી જોઈ રહ્યા પછી તેના મનની ખાત્રી થઈ કે આવનાર યુવતી કલિંગ દેશની કહેવાતી રાણી કળાવતી જ હતી. કળાવતીએ સારથી સાથે શી વાતચિત કરી, તેમજ સારથીના હાથમાં તાડપત્ર શા માટે આપ્યું હશે એ બાબતની શંકા રાજકુમારના હૃદયમાં ઉદ્ભવી. પરંતુ તરત જ તે લય પામી. તે સારથીને ઉદ્દેશીને બોલ્યો :

“ચકવર્તી ન્હારી રાહ જોઈને ત્યાં બેસી રહ્યા હશે અને તું આમ ત્હારી મરજી પ્રમાણે રથ હાંકે છે એનો અર્થ શો ?”

સારથીએ કંઈપણ ઉત્તર ન આપતાં રાજકુમાર તરફ જોઈ માત્ર નિકટ હાસ્ય કર્યું.

રાજકુમાર સંતપ્ત થયો. તે બોલ્યો : “ત્હારી આવી ઉદ્વેગમ માટે હું ચકવર્તીને કહીને ત્હને ચોખ્ખા સળ કરાવ્યા વગર રહેવાર નથી.”

આ વખતે પણ સારથી નિરૂત્તર રહ્યા અને તેણે રાજકુમાર પ્રત્યે ફરીથી નિકટ હાસ્ય કર્યું.

થોડી જ વારમાં એક મનોહર ઉદ્યાનવાળા મકાન પાસે રથ આવ્યોને ઉભો રહ્યો. પોતાને ત્યાં જવાનું હતું તે સ્થાન આવી પહોંચ્યું, એમ માનીને રાજકુમાર રથમાંથી નીચે ઉતર્યો. તરત જ તેને ઉદ્યાન તરફ જતો જોઈને સારથી જોયો : “ ઉભા રહો. અંદર જવાની ઉતાવળ ન કરો. તમારા આગમનની ખબર પહોંચ્યાક્યા મિત્રાય અહીં તમારો સત્કાર થશે નહિ. ”

“ અરે, ખમર આપવાની કંઈ જ જરૂર નથી, કલિંગદેશનો યુવરાજ ચક્રવર્તીને મળવા માટે કાંઈપણ સમયે જઈ શકે છે. ” રાજકુમાર જોયો.

તમે કલિંગ યુવરાજ હો કે બંગ દેશના રાજા હો, ગમે તે હશે તોપણ અહિંનો કાયદો સર્વને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. રાંક કે ગાય, બાલ કે વૃદ્ધ, મૂર્ખ કે પંડિત અને બીર કે ચરવીર એ સર્વનો અર્થ સરખો જ સત્કાર થાય છે. પરંતુ એ સત્કાર પામવા માટે એક પ્રકારની યોગ્યતાની જરૂર પડે છે અને તે યોગ્યતા સૌ માની શક્તિ પર જ આવેલી રહે છે. આવી સુકુમાર અવસ્થામાં આવી યોગ્યતા તમે સંપાદન કરી શક્યા છો એ જ તમારી ઉચ્ચતમ શુદ્ધિમત્તાનું પરિણામ છે. એટલું જોક્ષીને હાત કચકચાવતો તે સારથી મકાનના દાર તરફ ચાલ્યો ગયો. ત્યાં જઈને કળાવતીએ આપેલું તાકપત્ર દારપાળના હાથમાં આપીને તે જોયો : “ મહારાજ ! વિશ્વ ન કરે. અમારા ગામનાર મહારાજને ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા છે. ”

સ્ત્રી અને સારથી પ્રત્યે અમલકારિક દષ્ટિ ફેંકતો દારપાળ તાકપત્ર લઈને ઉદ્યાનમાં ચાલ્યો ગયો. અસ્પષ્ટગતિમાં તે પાછો દાર પાસે આવ્યો અને રેંચીને ઉદ્યાનમાં દાખલ થયા માટે હસારો કર્યો. કાંઈપણ જોયો નહોતો યુવરાજ દારપાળની સાથે ઉદ્યાનમાં જવા લાગ્યો એ જોઈને, તેને ઉદ્દેશીને સારથી જોયો : “ યુવરાજ, હવે મ્હામે ઉપકાર અરજીમાં રાખજો. પુશીથી અંદર જા, અને ચાનંદ કર. ”

યુવરાજ ઉદ્યાનમાં દાખલ થયો. ત્યાંની અનુપમેય શોભા નિરખીને તે દિશ્ય મધ ગયો. ઉદ્યાનમાંના રસત જળથી પ્રપૂર્ણ ઝત, કુવાય, અને લતામંડપ આદિ એવાં તો અત્યંત હતા કે ત્યાં થોડીવાર બેઠવાની યુવરાજને ઇચ્છા થઈ આવી. પોતે જે ઉદ્યાનમાં હતા તે શ્રુત્યેષ્ટ ઉદ્યાન નહિ કિન્તુ કલિંગ નાદનવન રાય એવો તેને લાગ્યો. અરુણ-

માના જૂદી જૂદી જાતનાં વૃક્ષો ત્યાં એવી સુંદર રીતે ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં કે તે જોઈને, જમે તેવા અસિક મનુષ્યનું મન પણ આનંદિત થવા લાગતું રહે જ નહિ. લતામંડપમાં ગોઠવવામાં આવેલાં આસનો પૈકી એક આસન પર યુવરાજ બેઠો અને દારપાળને ઉદ્દેશીને બોલ્યો : “આ રમ્ય સ્થાન કો નામથી ઓળખાય છે, વાર ?”

“આ નરકોદ્યાન કહેવાય છે.” દારપાળે ઉત્તર આપ્યો.

“શું ? નરકોદ્યાન ? કેવું ખરાબ નામ રાખ્યું છે. આનું નામ તો નંદનવન રાખ્યું હોત તો ઠીક ચાત ! હરો, પણ નામનું આપણે શું કામ છે ? આ સ્થળ રમ્ય છે એની તો જાણ ના પાડી શકે તેમ નથી ! આજ પર્વેત આવા સુંદર સ્થળે મહેને ચક્રવર્તી તેડી ન લાવ્યા એ જાણીને મને આશ્ચર્ય થાય છે.” દારપાળ સામું જોઈને યુવરાજ બોલ્યો : “જેટલી ત્વરાથી મહેને ચક્રવર્તીએ બોલાવ્યો છે તેટલી જ જલ્દી તેથી પણ સવિશેષ રમણીયતા આ ઉદ્યાનમાં છે જ. હં, પણ ચક્રવર્તી ક્યાં છે વાર ?”

“પહેલાં આ ઉદ્યાન ચક્રવર્તીને બહુ પ્રિય હતું પરંતુ ન્યારથી તેને નરકની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું છે ત્યારથી ચક્રવર્તી અહિં કદિ આવતા જ નથી.”

“નરક શાનું ?” વિસ્મય પામતો યુવરાજ બોલ્યો.

“મૃત્યુ લોકના અપરાધીઓને શાસન આપવા સારું જ ચક્રવર્તીએ આ નરકની સ્થાપના કરી છે.”

“આ ઉદ્યાનને—આ મનોહર સ્થાનને તું નરક કહે છે કે ?”

“ખરું નરક તો આ ઉદ્યાનની પછવાડેના બાગમાં છે. હમણાં જ તે નમતે દેખાડવામાં આવશે.”

“ઠીક છે. પહેલાં આ રમ્ય ઉદ્યાનનું સૌન્દર્ય તો જોઉં ! ચક્રવર્તી અત્યાર સુધી આવ્યા કેમ નહિ ? હું અહિં તેમની સદ્ જોઈને ખેસી રહ્યા છું. મહેને જલદી આવવાની તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે, તેમણે મોકલેલા સ્થાનમાં હું નત્વર આવ્યો અને પોતે અઘાપિપર્યત આવ્યા જ નહિ એ તે શું ?”

“તમારી આર્ગપ્રતીક્ષા કરીને ખેસી રહે એવો એ ચક્રવર્તી કોણ છે ?”

“કેવો વિચિત્ર પ્રશ્ન ! ચક્રવર્તી વળી બીજો કોણ હોઈ શકે ? હું મત્રાટ્ અસોક્તી વાત કહે છું.”

“તમારે બેબુ ચરતી ગયું હોય એમ લાગે છે.” યુવરાજ પ્રત્યે નામની દૃષ્ટિ ફેંકતો દારપાળ બોલ્યો. “કેવળિય ત્રિવદર્શી, તમારો અગ્રોક ના નરકોઘાનમાં શા માટે આવે ?”

“હું ચક્રવર્તી અદિ આનંદના નથી કે શું ? તે રૂબું સારથી મને ભગનાં જ ઠેકાણે મૂકી ગયો હોય એમ જણાય છે.”

“ના, તમારો સારથી તમને ચોખ્ખ સ્થળે મૂકી ગયો છે.”

“આ સ્થાન ગમે તો મુઠર કે ચોપ હોય તેની મને દરકાર નથી. માર મતને ચક્રવર્તી પાસે જવું જોઈએ આ ઉઘાન તેમ જ નરક જોવાનુંતો જોવા નિહાળવા આવનાની કુંજ આજે નહીં ચક્રવર્તીને વિનવતી હોય સારથીની કેવી બેદરકારી ! દરમિયર તુરન મુકીને રથ આગળ આવવા માગ્યો સારથી જ તેણે બેદરકારી વાપરી છે.” એટલું બોલી યુવરાજ પોતાના આસા પડીને નરકોઘાનની બહાર નીકળવાના કાર તરફ જઈ લાગ્યો. યુવરાજને જતો જોઈને દારપાળે તેને અટકાવીને પૂછ્યું. “ક્યા જાય છે, એ ?”

“કેમ ? મારે આ ઉઘાનની બહાર જવું છે.”

“ઉઘાનની બહાર નહિ જવાય.”

“એટલે ?”

“એટલે એ કે આ નરકોઘાનની બહાર જવાનો ત્હને અધિકાર નથી.”

“મને બહાર જતાં કાણ અટકાવી શકે તેમ છે ?” યુવરાજ કામચી તરી જઈને બોલ્યો.

“આ ઉઘાનમાં પ્રવેશ કરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર આ નરકોઘાનના મનરાજનો અધિભર આવે છે આ ઉઘા. છોડીને જવાનો તેમના તરફથી ત્હને પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો છે.”

“મારે અદિ ક્યા સુધી રહેવું પડશે ?”

“ત્હારા અતમળ પર્વત ત્હારે અદિ જ રહેવાનું છે.”

“આ સ્થાન ગમે તેટલું સુઢર હોય તોપણ દુનિયા સાથેનો પોતાનો નધા મનમંદ ત્યજીને અદિ જિંદગીનાર રહેવાની કાલુ પ્રત્યા કર ?”

“અદિ આવનાર મનુષ્યનું આશુચ યાદું જ અસ્થ પાખી રહેવું દો. છે, અંતે તેથી જિંદગી રહેવાનો પ્રશ્ન તો રહેવા પામતો જ નથી.”

“તે ગમે તેમ હોય પરંતુ મ્હારી ઈચ્છા જિંદગી પવિત્ર અદિ’ રહેવાની નથી. જોઈ, ત્હારા નરકાધિપતિનો અધિકાર મ્હારા પર દેટલો ચાલી શકે છે તે ।” એટલું બોલી નરકાધાનમાંથી બહાર નીકળવા સાડે ઉતાવળે પગલું યુવરાજ ચાલવા લાગ્યો. માત્ર ચાર છ ડગલાં તે આગળ ગયો દૂરે એવામાં એક બીવણુ ગર્જના તેના કર્ણ પર આવવા લાગી કે:-

“સમૂર ! એક ડગલું પણ આગળ ન ભરતો । ત્હારો આ નિર્જળ પ્રપત્ન પશરત્રી નિવડનાર નથી. એક વખત આ નરકાધિપતિના પંજામાં ફાઈ પણ મનુષ્ય સપડાયો કે તેણે જગતની આજ્ઞા છાડી જ દેવી જોઈએ. આ ઉદ્ધાનમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ તેણે મૃત્યુલોકને વિસારી મૂકીને પરલોકનાં કાલ્પનિક સુખના વિચાર કરવા જોઈએ. ઇન્દ્રલોકનો યમરાજ કદાચ પોતાના કર્તવ્યથી વંચિત થઈને એકદલ અપરાધિને જતો કરે, પણ આ મૃત્યુલોકનો યમરાજ કદિ પણ પોતાના કર્તવ્યથી મ્યૂત થાય તેવો નથી. દારપાળ ! જા, ત્હારું કામ ત્હેં બાળખું છે. ઠેકઠેકાણે ગોઠવી રાખેલા મ્હારા ગુપ્ત દ્વિતોના સપાટમાંથી આ મનુષ્ય છટકી શકે તેમ નથી.”

પાઠક ! આ યુવરાજ બીજો કોઈ નહિ; પરંતુ આપણી પૂર્વ પરિચિતા મુગેન્દ્રકન્થા શોભના જ હતી.

વિકાળ સિંદના જડામાં જઈ પડનાં પણ લય નહિ પામનારી શોભના આ બીવણુ નાદ સાંભળીને કંપી ઉઠી. તેનામાં ઉભા રહેવાની શક્તિ રહી નહિ. પોતાની નજરના એક આસન પર તે ઢળી પડી અને જે દિશા તરફથી આ બીવણુ નાદ આવતો હતો તે તરફ જોઈ રહી. તેણે એક દુર્લભ મુખમુદ્રા ધારણ કરેલા, કૃષ્ણવસ્ત્રધારી પુરુષને જોયો. તેને જોતાંની સાથે જ તેણે પોતાની આંખો મીચી દીધી અને કંઈ પણ બોલ્યા વગર એમને એમ પડી રહી. પુનઃ તે દિશા તરફથી બીવણુ નાદ આવવા લાગ્યો.

“અપરાધિન ! સંભાળ ! ત્હારા કોઈ પણ ધોર અપરાધ બદલ ત્હને સજા કરવા માટે સમ્રાટ અશ્વમેધ ત્હને મ્હારી પાસે મોકલ્યો છે. હિના કંઠકના તેલની કડાઈમાં તળીને ત્હારે છવ લેવાની મ્હને આજ્ઞા થઈ છે. એ સજાનો અમલ થવાને હજી ચાર ઘટિકા જેટલો સમય બાકી છે. ત્યાં સુધીમાં તું આ રમ્ય ઉદ્ધાનમાં વિહાર કર ! ત્હારા ઈષ્ટ દેવનું ધ્યાન કર ! ચાર ઘટિકા પૂરી થતાંની સાથે જ મ્હારો દૂત ત્હારી પાસે આવીને ત્હને હિના કંઠકના તેલની કડાઈમાં નાખવા સાડે મ્હારી પાસે લઈ આવશે.”

“ તે ? કકડતા તેલમાં તળીને મ્હારા પ્રાણ લેવાની આજ્ઞા સમ્રાટ અંગેકે કરી છે ? કહિ પણ એવી સખ સખ તે મ્હને દુરમાવે જ નહિ ! ” યુવનજ જોલ્યો.

“ પણ તેમણે જ આ સખ ત્હને દુરમાની છે. ” એટલું જોવાતાંની માથે નરકાધિપતિ યુવરાજ પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેણે પેલું તાડપત્ર યુવનજની નજર આગળ ધર્યું. તે વાંચી રહ્યા પછી યુવરાજ જોલ્યો :

“ આમાં મ્હારું નામ ક્યાં લખેલું છે ? અપગંધી કાણ છે, એ સંખધી કોણે પણ ખુલાસો આ તાડપત્રમાં કેમ નથી ? ”

“ આ નિર્મળ સંકેત ઉઘાડાયેલો છું મુજા થઈ શકીશ એવી કંપના પણ કરતો નહિ. ” નરકાધિપતિ જોલ્યો.

“ આમાં દુરમાવેલી સખ કાંઈ અપરાધીને કરવાની છે. મ્હેં કાંઈ પણ યુદ્ધો કર્યો જ નથી. ”

“ તે જોવાનું કામ અમારું નથી. બ્યર્થ વિતંઝવાદ કરીને ત્હારા અમુલ્ય સમય ન ગુમાન ! ” એટલું જોલી નરકાધિકારી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ આકસ્મિક સંકેતને લીધે દિલ્લમ્હડ બની ગયેલી શોભના બેભાન બાર-આમાં તે આસન પર પડી હતી. તેનું સુકુમાર શરીર કંપનું હતું. દાસ-ચ આત્માની સંકિત તેનામાં રહી નહોતી. તેનું વસ્ત્ર મ્હાન બની ગયું હતું. નિચાર કરવાની સંકિત પણ તેનામાં રહી નહોતી. નરકાધિપતિ શોભના પામેલી ગપા પછી બે ઘટિકા બાદ નજીકની પુષ્પિલતાની પાછળથી એક પુષ્પ આજ્યો અને લપાટો દ્રપાટો રોગનાના આસન પામે ગયો. શોભનાની આંસુ બાદશા જોઈને તેને બહુ દુઃખ થયું. તેના નેત્રમાંથી એકાદ બે અશ્રુબિન્દુઓ શોભનાના સુકુમાર શરીર પર સરી પડ્યાં. ધીમે ધીમે શોભના હવે સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરતી હતી. ઉચ્ચ અશ્રુબિન્દુઓનો શરીરને સ્પર્શ થવાની સાથે જ શોભનાની આંખો ઉઘડી. પોતાની પામે ઉભેલા પુષ્પ પ્રત્યે અનિમિષ દૃષ્ટિથી જોઈ રહેલી શોભના જોખરા અવાજે જોલી :

“ યનદૂત ! સગુર કર ! ચક્રવર્તીની કાશ્પનિક મૂર્તિનું પણ મ્હને દર્શન કરી લેવા દે. હે જ્ઞાનિયંતા ! મ્હારા અને ચક્રવર્તીના હૃદયમાં અક્ષય મૈત્રી પ્રાપ્ત કરવાની પરિત્ર સમજા પરલોકમાં પહોંતું સફળ કરજે ! ” એટલું જોવાતાંની સાથે શોભનાનાં નેત્રમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડ્યો.

“ યુવરાજ ! હું યનદૂત નથી. હું ત્હારા પ્રાણ લેવા નહિ પરન્તુ ત્હારા પ્રાણ ગચાવવા આવ્યો છું. ”

“ હવે તો તમતેલની કડાઈમાં જ ન્હારા પ્રાણને મુકિત મળશે. ”
નિરાશાપૂર્ણ વદને શોભના બોલી.

“ સજ્જન ! નિરાશ ન થા ! હું ખાતરીથી ત્હારા પ્રાણ જાળવીશ. ”

આ પુરુષના મ્હેડેથી આવ્યા આસાજનક શબ્દો સંભળતાંતી સાથે જ શોભના ચમકી. તે તેના પ્રત્યે આરિકીથી નિરીક્ષણ કરવા લાગી; અને નરત જ બોલી ઉઠી : “ પ્રાણ ઉપયુક્ત શેઠ ? અરે, આ પ્રાણવિચારક સ્થાનમાં તમે ક્યાંથી દસાઈ પડ્યા ? ”

“ દારપાળની નજર સુઝવીને મ્હારી પોતાની જ ઇચ્છાથી આ ઉદ્યાનમાં મ્હેં પ્રવેશ કર્યો છે. ”

“ આ દોષ મનોહર અને રમ્ય ઉદ્યાન છે એમ બૂઝતી માનીને જ તમે અહિં આવી ચડ્યા છો ને ? ”

“ ના; આ મનોહર ઉદ્યાનનો અંતરંગ કેવો ભાવંકર છે તે હું ચારી રીતે જાણું છું. ”

“ એમ જાણવા છતાં પણ આ ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા તમને શાથી થઈ ? ”

“ કેવળ ત્હારા પ્રાણ જાળવવાના હેતુથી જ હું અહિં આવ્યો છું. મનુષ્યમાં મ્હારા લેણદારોએ મ્હારા પર ફરિયાદ કરીને મ્હને જેલમાં પૂરાવ્યો ત્યારે ત્હને ચક્રવર્તીના માણુગે દારા પડકારી મ્હારી સ્ત્રીએ ઈનામ મેળવ્યું હતું. એ ઈનામની રકમથી લેણદારોના પૈસા ભરીને તેણે મ્હને જેલમાંથી છોડાવ્યો હતો. ત્યાર પછી ત્હારા ઇટકારા માટે હું આજદિન સુધી એક સરખી રીતે પ્રયત્ન કરતો આવ્યો છું. પ્રભુએ મ્હને મ્હારી મહેનતનું ફળ આજે આપ્યું છે. મ્હારી પત્નીના અઘાનને લીધે થતા પામેલી બૂઝ આજે હું આ ભાવંકર નરકઆશ્રમમાંથી ત્હારી મુક્તિ કરીને સુધારી લઉં છું. ”

“ ઉપયુક્ત શેઠ ! ” એકનિશથી ઉપયુક્ત પ્રત્યે તાકી રહેલી શોભના બોલી : “ મ્હારો ઇટકારો તમે શી રીતે કરી શકશો ? ”

“ ત્હારા માટે હું મ્હારા પ્રાણ આ નરકમાં તણવું. સુવરાજ ! સંખ્યા-કાળ પર્યંત આ લતા-મંડપ નીચે છપાઈ જા. હું ત્હારા આસન પર બેસું છું. નરકાધિકારી અહિં આવશે ત્યારે હું જ તેની સાથે જઈશ. મ્હારા જવાથી જેટલા મનુષ્યોનો વિનાશ કરવાનો દગો તેટલી સંખ્યાનો દિમાખ

સાંજે તેઓ મેળવશે એટલે મળી રહેશે અને નરકાધિપતિ કે તેના દૂત ત્હારી તપાસ કરશે નહિ. રાત્રી થયા પછી આ નછૂટના વિશાળ આત્મ-ચક્ષુ પર ચંદ્રીને સ્થાનેની ડાળી પર ઘોડે દૂર ચાલ્યો જતો એટલે પવિત્ર પુષ્પસલિલા ગંગાનદી દેખાશે. જો ત્હને સારી રીતે તરતા આવડતું હોય તો ગંગાનદીમાં દૂધી પડશે અને સ્થાને તટ પહોંચી જશે. જો તરતા ન આવડતું હોય તો આ બીજા એક ડાળી જણાય છે તે નરકોદ્યાનના દરવાજા સુધી જાય છે. દ્વારપાળ ઉઘી જાય એટલે બસમર માવધાનનાથી એ ડાળી પરથી દૂધી પડશે અને પછી નિર્જયપણે ચક્રેમાં જઈ પહોંચશે. સુવશન ! મ્હારા કહેવા પ્રમાણે વર્તિય તો જરૂર ત્હારા પ્રાણુ બચવા પામશે જ એવી મ્હારા મનોદેવતા સાક્ષી પૂરે છે. ”

“ શોભે ! આપ મ્હને એટલો બધો બીર રહમળે છે કે ? હજી હું એટલો બધો આત્મસ્વાર્થી નથી થયો કે આપના જેવી સદ્ગુણાનંદન અને પવિત્ર મૂર્તિનું બળિદાન આપીને હું મ્હારા પ્રાણુ બચાવું. મ્હારા પ્રાણુ બચાવવાના વિચારથી આપે આપનો છત્ર વિનાશરણ જોખમમાં ગાડી મૂક્યો છે. ”

“ રાજકુમાર ! આ સમય રક્ષક કરવાનો નથી. ત્હને જે આપતિ મેળવવી પડે છે તેનું કારણ મ્હારી પત્ની જ છે. ન્યાસુધી આપે આત્મતપાસ હું નહીં કરું ત્યાંસુધી એ પાતક દૂર થઈ શકે તેમ નથી. હું મ્હારા સમય ધર્મજ્ઞાનમાં વ્યતીત કરું છું. તથાપિ ત્હારી આપનિતું ત્યારે ત્યારે સ્મરણ થઈ આવે છે ત્યારે ત્યારે મ્હારું મન ફોબ પામે છે. ત્હારા પ્રાણુ હું બચાવીશ ત્યારે જ મ્હારા આત્માને શાન્તિ મળશે. કુમાર ! મ્હારા પર આટલો અનુબલ તારે કરવો જ પડશે ! ”

“ ઉપગુપ્ત સેક ! મ્હારા પ્રાણુ બચાવવાની ખાતર હું આપું નિંદ્રા શયન કદિ પણ દરનાર નથી. આ સુદ્ર દેહની ખાતર નિર્દોષ બ્રહ્માત્મનું અમંગલ કરવું એ મ્હારા ધર્મ છે કે ? સેક ! આપ આપે દુસમ્રદ ત્યજ દો ! ”

“ રાજપુત્ર ! હું અને બ્રહ્મા હવે પતિ પત્નીના સંબંધથી રહેતા નથી. તે મ્હને પોતાનો ધર્મચુક માને છે. સાંસારિક સુખોને વ્યત નારી હવે તે કાષ્ટ એક સ્થળે આત્મોન્નતિ કરી રહી છે મ્હારા મરણના પામર સંસારનાથી તેને લેશ માત્ર પશુ દુઃખ ઉપજશે નહિ. સાંસારિક આપાતથી ફોબ પામે એવી નિર્જન મનની હવે તે નથી રહી. કુમાર ! હવે મન !

ન ગુમાવો ! મત્વર કરો ! પમદૂત હવે એક જ ઘટિકામાં અહિં આવી પહોંચ્યો. મ્હને એક ઘટિકા પણ ચાન્તિમાં રહેવા દો. મ્હારો નિશ્ચય મેં મનાન છે. જાઓ, છપાઇ જાઓ ! ”

“ તમે તો મ્હને સકંજમાં સપડાવ્યો ! તમારી હત્યાતું કારણમૂલ તો હું જ થયો ને ? ”

“ આપ શોક ન કરો ! મ્હારી ખાત્રી છે કે તમ તેલ મ્હારા શરીરને કંઈ જ અસર કરી શકનાર નથી. પંચમહાભૂત પૈકીના એકની સાથે ઝગડો કરવાનો મ્હને મ્હ કાલે જ પ્રસંગ મળ્યો હતો. કાંઈ દુષ્ટાએ મ્હને મ્હ કાલે ગંગા નદીના વહેતા પ્રવાહમાં ફેંકી દીધો હતો. મ્હને તરતા આવડતું નહોતું પરંતુ ભગવાન ગૌતમજીની પ્રવિણ મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવાથી હું સુખરૂપ નદીના કિનારે જઈ પહોંચ્યો હતો. આજે પણ પંચમહાભૂત પૈકીના એકની સાથે ઝગડો ચવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. મ્હારા આત્માને પરમાત્મા સાથે તસ્લીમ કરી ફક્ત એટલે તમ તેલ મ્હારા શરીરને કંઈ પણ દુઃખકર પીડા ખાપી શકનાર નથી. હતાં મારો કે મ્હારો દેહ નહિ થાય તો પરલોક માટેની સર્વ તૈયારીઓ હું કરી ચૂક્યો છું. કુમાર ! મ્હારા માટે આપ નિશ્ચિંત રહો ! આ શરીર નાશ છે. આજે નહિ તો કાલે પણ તે નાશ તો પામવાતું જ. જાઓ ! ચકવર્તી સાથેનો પ્રેમસંબંધ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત કરો અને તેના વિમલવધને કલંક લગાડનારા આ ભયંકર નરકગારનો સત્વર નાશ કરાવવાના યત્ન આદરો ! જાઓ, હવે સમય ભરાઇ ગયો છે. દીક્ર ન કરો. ”

શોભના પોતાના આસન પરથી ઉઠી. ઉપશુભ રોડ તે આમન પર મેદા અને અશ્વપ્રાણમાં જ ધ્યાનમગ્ન થયા. તેમના વદન પર મંપૂર્ણ ચાન્તિ પ્રસરી રહી હતી. ઉપશુભના તેજસ્વી વદન પર એક સ્નેહપૂર્ણ દષ્ટિ ફેંકીને લાચારીએ શોભના લતામંડપમાં જઈને છપાઇ બેઠી.

ઈંદ્રેવની પ્રાર્થના અર્થે આપવામાં આવેલી ચાર ઘટિકાનો સમય પૂરો થતાંની સાથે જ ઉપશુભ રોડ જો આગ્રન પર ખેડા હતા ત્યાં નરકધિકારીના દૂત આવી પહોંચ્યો અને તેને અપરાધી સ્વમજીને નરકમાં લઇ ગયો.

નરકગારનો બાહ્ય વિભાગ જોટલો રમણીય અને સુંદર હતો તેટલો જ બદ્ધે તેથી વિશેષ પ્રમાણમાં આંતરિવિભાગ ભયંકર હતો. આંતરિવિભાગ શાંભોડન પદ્ધતિએ રચવામાં આવ્યો હતો. અપરાધીઓને યાતના આપના

માટે, યશ્વંત્ર ચક્ર, લોહધ્વજ અને તમ તેજની કેડઓ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ ત્યાં તૈયાર રાખવામાં આવી હતી.

ઉપશુભ શેષ નરકના મુખ્ય દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં નરકાધિકારી બેઠો હતો અને તેનો ફત્ત એક મનુષ્યનું શિર ચક્ર પર ગોડવવાનું કામ કરતો હતો. ત્યાર પછી તેણે તે ચક્ર આંધુ કંઈ એટલે તે મનુષ્યના શિરનો છુંદો થવા લાગ્યો. તેમાંથી લોહીની છોજો ઉડવા માંડી. આ મનુષ્યની હૃદયભેદક અંતિમ કિકિઆરી સાંભળતાની સાથે ઉપશુભ શેષનું હૃદય વિદીર્ણ થવા લાગ્યું.

માનવજીવનની લાલ્ચભંડુરતાનું પ્રતિબિંબ ઉપશુભ શેષના હૃદયમાં સારી રીતે પડ્યું હતું. પરંતુ, આનું હૃદયભેદક ચિત્ર પ્રત્યક્ષ લેવાથી તેના મુમુક્ષુ હૃદય પર અતિ ઉત્તજવલ પ્રભાવ પડ્યો. “ નમો સુદાય ” એ મન્ત્રનો જાપ તે જાવવા લાગ્યો. તેનો આત્મા પરમાત્મામાં તળીન થઈ ગયો છે. સુદ યેમની નિશાની દર્શાવતો અશ્રુમવાહ, તેનાં ચક્ષુમાંથી વહેવા લાગ્યો છે. લાલ્ચસરમાં નરકાધિકારીના ફત્ત મહાત્મા ઉપશુભને ઉચ્છરીને તમ તેજની કડમાં નાખી દીધો. તેજની કડમાં પણ ઉપશુભની મુખમુદ્રા પર આનંદની છાયા દટ્ટિજોયર થતી હતી. કડમાં પડીને પ્રાણુ આપીને, ધમ્મલાના વિમલ અરિતમાં લાગેલું કલંક ધોઈ નાખવાનો આજે છુદ્ધમણે અવસર આપેલો હોવાથી, તેમના હૃદયમાં આનંદના ઉભરો આવતા હતા. તેમના વદન પર અધુર સ્થિત રૂંદી રહ્યું હતું.

કળાવતી ! ખાતરી કળાવતી ! ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે ત્હારું કારક્યાનું પ્યાર પડ્યું કે ? હાથઆલાકી વડે ત્હું ચોરલું તાડપત્ર ત્હને સદાય આપી રાખ્યું કે ? કલિંગયુવરાજ તમ તેજની કડમાં ક્યારનો મે તળાઈ મંગેો હશે, એવી હવાઈ કંપનાઓ કરીને તું અસુક સમય મુધી ત્હારા મનને ખુશી કરે ! તમ તેજ ! અને તે પણ સાચોકત પદ્ધતિએ, જનાવેલું નરકનું તમ તેજ ! પણ તે મહાત્મા ઉપશુભના પવિત્ર શરીરને શું કદ આપી શકે ? ખરેખર નરક હોય, અથવા મનુષ્ય પ્રાણીઓના દુષ્ટત્વ માટે તેમને ચોગ્ય સાસન કરવા માટે દુદરતે જનાવેલું કેઈ જ્ઞાન હોય, તોપણ મહાત્મા ઉપશુભના પવિત્ર શરીરને સ્પર્શ સુદાં તે કરી શકે તેમ નહોતું, તો પછી આ કૃત્રિમ-મૃત્યુલોકનો નરકની તો વાત જ શી ?

ઉપશુભ શેષને તેજની કડમાં નાખી દીધા પછી એક મહાન, ગમ-

ત્યાર થયો. ક્યા નીચેની ચૂંચ માંહેનો અગ્નિ એકદમ ઠંડો પડ્યા લાગ્યો. ઉપગ્રુમ શેઠ દુઃખને બદલે આનંદનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. નરદાધિપતિ પણ આથી વિરમય પામ્યો. તેણે ચૂંચમાં લાકડાં નાખીને અગ્નિ વધારે પ્રવળવચ્ચિત કરવાની કૃતિને આજ્ઞા કરી. પરંતુ, અગ્નિ ફરે જ પડતો ગયો. તરત જ નરદાધિકારીએ સમ્રાટ અશોકના રાજમહાલયમાં જઈને, તેને આ ચમત્કારની વાત કંડી સંભળાવી. અશોક પણ સંભળનાં આશ્ચર્ય પામ્યો. નરદાધિકારી તે સાથે નરદાદાનમાં આવ્યો. આ ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ નિદાણીને તે દિશ્વ થઈ ગયો. તેણે ઉપગ્રુમને ક્યામાંથી બહાર કાઢવાની નરદાધિકારીને આજ્ઞા કરી, અને આ મનુષ્યને ક્યાની આજ્ઞાથી તમ તેણની ક્યામાં નાખવામાં આવ્યો હતો તે બદલ પુછપાછ કરી. નરદાધિકારીએ પેણુ તાડપત્ર સમ્રાટને વંચાવ્યું. તે તાડપત્ર જોતાંની સાથે જ અશોક બોલી ઉઠ્યો : “ આ તો ચિદાનંદચામીની સુનાચણી વખતે તેની શિક્ષા વિશે મેં લખેલો ટુકડો છે. આનો આપો દુરૂપયોગ ? ”

“ સમ્રાટ ! ” મહાત્મા ઉપગ્રુમ બોલ્યા : “ આના કરતાં પણ આ તાડપત્રનો વિશેષ લયંકર રીતે ઉપયોગ થવાનો હતો. ”

“ હે ! આના કરતાં પણ વિશેષ લયંકર દુરૂપયોગ ! એકં નિર્દોષ મહાત્માને તો હું તાડપત્રને લીધે મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડેલા જોડું છું. આથી વધારે કેવો લયંકર દુરૂપયોગ થવાનો હતો મહારાજ ! ”

“ રાજન્ ! આ ટુકડાને લીધે ત્યારે પરમપ્રિય મિત્ર-કલિંગપુત્રરાજ તમ તેણની આ ક્યામાં તળાઈને મરણ પામવાનો હતો ! ”

“ અને આપે જ તેના પ્રાણ બચાવ્યા ? ક્યંતું છે આપની ઉદારતાને ? પુણ્યશીલ મહાત્મન્ ! ક્યાં છે મહારાજે પ્રાણપ્રિય પુત્રરાજ ! ”

કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વગર ઉપગ્રુમ શેઠ સમ્રાટ અશોકને જે લનામંડપમાં શોભના છાપાઈને બેઠી હતી ત્યાં લઈ ગયો. વિભરામણી લનામંડપમાં શોભના છાપાઈને નિરાશવદને બેઠી હતી. ચક્રવર્તીને અને ઉપગ્રુમ શેઠને જોતાંની સાથે જ તે બોલી થઈ ગઈ. પોતાને પ્રાણહન આપનાર ઉપગ્રુમનાં ચરણોમાં ઢળી પડીને તે બોલી :

“ મહારાજ ! આપે ઉપગ્રુમાચાર્યના અગ્નિનો પણ પરાભવ કર્યો કે શું ? ”

પોતાના સુકુમાર મિત્ર શોભના પ્રત્યે અનિમિષ નયને નિદાણી રહેલો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

સ્નેહ અને કર્તવ્ય.

યે ભગવોનના પ્રખર તાપને લીધે મ્હાન જણાતી પુષ્પ-કલિકાઓનાં ખુલ્લાં રહેલાં મ્હોડાં પરથી ‘અમારી ગોઝ ઉમર થઈ નથી’ એમ ક્ષમી ભ્રમરોને સ્મિત કરતી કહેતી હોય એમ જણાતું હતું. મુઝ કલિકાઓ પોતાની પ્રીત ભગિનીઓના અતિ પ્રસંગનું સલગ્ન દષ્ટિથી અવલોકન કરી રહી હતી. પોતા પ્રત્યેની નિકટ પ્રીતિ વિસરી જઈને, ચંચળ મનવાળા

પદ્મપદ્મ (ભ્રમરો) ન્હાની વખતે પોતાની ભગિનીઓ પાસે વિદ્યારાધે ભટકતા બેઠેને, માની પુષ્પ કલિકાઓ પોતાનાં પ્રાણુ વિસર્જન કરતી હતી. પ્રતાપશાળી અંશુમાલિએ અર્પણ કરેલા દિવ્ય અલંકારોથી નિસર્ગ મુદરીને વિભૂષિત કરવાનો સાયંકાળની રમીશ્યુ પ્રભા પ્રયત્ન કરી રહી હતી. તેને ગોતાને તે અલંકાર ધારણ કરવાની જરૂર જ જણાતી નહોતી. તેને એવો ગર્વ હતો કે એવા દિવ્ય અલંકારો ધારણ કરવાથી, પોતાના સૌન્દર્યમાં વધી ન ચતાં ઉલટી ન્યૂનતા આવશે, અર્થાત્ પોતાનું સૌન્દર્ય ક્રાંતિ બાસશે. પ્રભાને આ ગર્વ ઉતારવાના હેતુથી, કે કાણ જાણે શાથી, પોતાના ઐશ્વર્યશાળી ખન્ધુ અંગેકે અર્પણ કરેલા મુક્તવાન અલંકારોનો ત્યાગ કરીને, પશ્ચિમ દિશા તરફની પ્રભા તરફ સ્મિત કરતી, સજમકાલયના યોગાનમાં આવેલા ઉદ્યાનમાં આજે ઇન્દિરા એકલી જ ઉભી હતી. પશ્ચિમ દિશામાંની પ્રભા અને ઇન્દિરા વચ્ચે આજે સૌન્દર્ય માટે સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી. પ્રભા ઇન્દિરા પ્રત્યે-સર્ગવં દષ્ટિપાત કરતી હતી, ઇન્દિરા પણ ભ્રમર ચંચળીને, મધુર સ્મિત કરતી તેના સામું નિહાળી રહી હતી. આ પ્રમાણે કેટલાક સમય સુધી મુદ્દ આલ્યા પછી છેવટે પ્રભાને ઇન્દિરાની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારવી પડી. આ વિજયથી કુલાઈ જતી ઇન્દિરા, ‘કેમ હવે હારીને?’ એવો અર્થસૂચક સસ્મિત દષ્ટિપાત પ્રભા તરફ કરી રહી હતી. એવામાં એક પ્રેમજ નાદ તેના કર્ણ પર અથડાયો :

“ઇન્દિરા ! પૂરું કર, ત્હારું આ દોરે મુદ્દ પૂરું કર ! જો, ગરીબ

બિચારી પ્રભા ત્હારું વર્ષસ્વ સ્વીકારે છે, તથાપિ, તું તેના પીછે છોડતી નથી. પરાભવ પામવાથી તેનું વદન નિરતેજ થઈ ગયું છે. ઇન્દિરા, ત્હારું

કપટતાપૂર્ણ હાસ્ય બંધ કરે, નહિતર એ ગિચારી પ્રભાને દેશત્યાગ કરવો પડે ! ”

આ પરિચિત અને પ્રેમગમ્બીર જીવિયા તરફથી આવતો તે દિશા તરફ હન્દિરાએ પોતાની દષ્ટિ ફેરવી, તો નજીકમાં જ એક ઐહલિશુ ઉભેલો તેના જોવામાં આવ્યો. એક લિશુ આવા ચમ્દો કદિ ઉચ્ચારે જ નહિ, એવી તેણે કલ્પના કરી. આ બધી લીલા પોતાનું વિરહી મન જ કરે છે, એવી તેની હૃદ આત્મી ચર્ચા જાણે કે પોતે કંઈ સાંભળ્યું જ ન ટોચ તેમ હન્દિરા પુનઃ પશ્ચિમ દિશા તરફની પ્રભા પ્રત્યે જોવા લાગી, એટલે પુનઃ તે જ જ્વળિ તેના કણુપર અચકાયો :

“ હન્દિરા ! તારા રૂપસૌન્દર્યની શ્રેષ્ઠતા પ્રભાએ સ્વીકારી હોવા છતાં, તેની પરાશ્રુત કથા વખતે, તેના પર સંપૂર્ણ વિનય મેળવના તું હચકે છે કે ? તારા ત્રાસથી દુષ્પિત થઈને તો તે ગિચારી દેશત્યાગ કરી ગઈ. જો, તે આ પશ્ચાત્ત કરી જાય ! આ તારા કઠોર વર્તનનું જ પરિણામ ! તારા લીધે જ ગિચારી નિર્દોષ પ્રભાને દેશત્યાગ કરવો પડ્યો ! હવે આ સ્થળે તારા એકલીના જ સૌન્દર્યનું સામ્રાજ્ય અવર્તશે ! કેવો તારો આશ્ચર્યની સ્વભાવ ! ”

આ સંભાષણ સાંભળીને, જે દિશા તરફથી જ્વળિ આવતો લાગતો હતો તે દિશા તરફ પુનઃ હન્દિરાએ જોયું. તેણે ત્યાં પહેલાં ઉભો હતો તે જ ઐહલિશુ જોયો. પોતાને સંબોધીને બોલનાર આ ઐહલિશુ જ હોવો જોઈએ એવી હવે તેને શંકા થઈ. પરંતુ, સંસારવિરક્ત ઐહલિશુ માટે એવી શંકા કરવી એ પણ એક પાપ છે, એમ ગિચારીને તેણે પોતાના મનમાંથી તે સમય નજીકથી; અને પુનઃ તે પશ્ચિમ દિશા ભણી જોવા લાગી. તે તરફ લિશુને એકવાર જોવાનું બૂલી ગઈ હોય તેમ તેણે પુનઃ એકવાર તેના તરફ વક્ર દષ્ટિથી જોયું. એવામાં તે જ મંજુલ અને કર્ણપ્રિય સ્વર સંભળાયો :

“ હન્દિરા, હવે ત્યાં શું જુએ છે ? રૂપસૌન્દર્યમાં તારી અપાર કરનારી પ્રભા ક્યારનીયે અદસ્ય ચર્ચા ગઈ છે. હવે ત્યાં શું છે ? ”

આ સ્વર ઐહલિશુનો હતો. લિશુ બોલતો હતો ત્યારે જ હન્દિરાએ એકવાર તેના પ્રત્યે ગરિમન દષ્ટિપાત કર્યો અને બોલી : “ લિશો ! પ્રભા કરતાં રૂપસૌન્દર્યમાં તું ચ્હટીઆલી છું એવા ચમ્દો હમણાં આપે જ ઉચ્ચાર્યા હતા કે ? ”

“ત્હને તો તે બાબતની ખબર પણ નથી ! પોતાના સૌન્દર્યના બળથી પ્રભાનો પરાભવ કરતાં હું ત્હારી આજુબાજુનો ફેટલો બધો પ્રદેશ ઉજાડ કરી રહી છે ! ત્હારા રૂપસૌન્દર્યને લીધે ફેટલા પ્રાણીઓની આદુતિઓ અપાય છે તેની ત્હને માહિતી છે કે ? પોતાના રૂપસૌન્દર્યથી ત્હેં એકઠી પ્રભાનો જ પરાભવ કર્યો નથી. ઇન્દિરા ! પ્રભાનો પરાભવ પ્રત્યક્ષ જોઈને, મ્હાં મન પણ ત્હારા રૂપસૌન્દર્યને આધીન થઈ ગયું છે. પોતાના વિજેતાના વિજયોત્સવ સમ પરાભવ પામેલું મ્હાં મન, તેના ગુણગાન કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ”

“ભિક્ષુ !” સ્મિત કરતી ઇન્દિરા જોડી : “આ સંસારવિરકન ભિક્ષુવેપને જાજતો જ તમારો મનોનિગ્રહ છે. ”

“આવી સદગુણી સૌન્દર્યલતિકા પ્રાપ્ત કરવાની જે મનુષ્યને ઇચ્છા પામ છે, તે તેની પ્રાપ્તિ થયા પહેલે, તેમજ તે થયા પછી પણ, સંસાર-વિરકત જ રહી શકે છે. જ્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી તે સિવાય પોતાનું અન્ય કંઈ કર્તવ્ય જ નથી એવી માન્યતાને લીધે, તેને જગત્ પર પ્રેમ હોતો નથી. અને આવી સંસાર-સર્વસ્વ મનોહર મૂર્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી, સાંસારિક વિષયોમાં તેનું ચિત્ત લાગતું નથી. તે પ્રમાણે ઇન્દિરા, જ્યારથી હુરદ્વાર પાસેની પવિત્ર ગંગા નદીની સાક્ષીએ મ્હેં ત્હાં પ્રથમ પાણિગ્રહણ કર્યું, ત્યારથી જ સંસાર પરની મ્હારી સર્વ આસક્તિ નષ્ટ થઈ છે. આથી વારંવાર ત્હારાં દર્શન કરી, ત્હારા પ્રત્યેના પ્રેમને દૃશ્ય સ્વરૂપ આપવાની ઇચ્છા કરવી, એ જ મ્હારો મનોનિગ્રહ હું રહમજીવું છું. ”

“ત્યારે આ ભિક્ષુવેપ-આ સંન્યાસ મ્હારી પ્રાપ્તિ અર્થે જ ધારણ કર્યો છે કે ? ”

“નાહિ, પ્રેમ નથી. એક અકલ્પિત કામજીને લીધે મ્હારે વિદ્યા-ભ્યાસ હોડી દેવો પડ્યો છે. સ્વાર્થ અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ, એ બન્નેનાં કરતાં સદસ ગણું શ્રેષ્ઠ એક કર્તવ્ય મ્હારા શિર પર આવી પડ્યું છે. એ કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે પાર ઉતારવાની ખાતર જ, અચુક સમયને માટે મ્હારે આ વેશ અને આ સંન્યાસ સ્વીકારવો પડ્યો છે. ઇન્દિરા, ત્હને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ વેશ નથી. ત્હાં મન તો મ્હેં ક્યારનું પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. ઘરીર એની મેજે મનની પાછળ લગાડાવું આવે છે. ત્હારી પ્રાપ્તિ માટે પરિશ્રમ લેવાની હવે મ્હને જરૂર નથી રહી. ”

“ મહે પણુ મ્હારું મન અને શરીર આપનાં ચરણોમાં મમર્પિત કરી દીધાં છે. ”

“ ત્યારે મહે પણુ મ્હારા હૃદયનું સ્થામિત્ય ત્હને અર્પણ કર્યું છે. ”

પણુ ઇન્દિરા, પેલા ખૂણામાં આવી રહેલી ન્હાની મઠી તરફ ગો ! ” એટલું બોલી તરણુ જિહ્વા તે મઠી પ્રત્યે તિરસ્કારસ્થાયક દટિ ફેંકવા લાગ્યો.

“ શું છે ત્યાં ? એ તો રાજમાતાની મઠી છે ! ” ઇન્દિરા બોલી.

“ ત્હને ત્યાં કંઈ દેખાતું નથી ? તે મઠીના દ્વારમાં કોઈ આપણા પ્રત્યે ક્રોધપૂર્ણ દટિ ફેંકતું ઉઠ્યું છે, તે તુ નથી જોઈ શકતી ? તે કળાવતી-ચાણી છે. આપણા પ્રેમસંબંધ જાણવા માટે તે ત્યાં ઉભી છે. આપણા પ્રેમ સ્વાદા કરી જવાની તેની ઇચ્છા છે. ઇન્દિરા ! તે પાતશી અરિ પ્રત્યે જો, તેની વિગમ્ય દટિ ત્હારા કામળ હૃદયને આઘાત કર્યા વગર રહેશે નહિ. ”

જિહ્વા આ પ્રમાણે બોલતો હતો એટલામાં ઇન્દિરાએ પોતાની આંખો પર બન્ને હાથ ઢાંઢી દીધા અને ભયભીત સુદ્રાથી બોલી : “ કેવી ભયાનક દટિ ! તેનાં અધુમાં કેવી ભયંકરતા તરવરી રહી છે, તે જોઈને હું તંબ પામું છું. અહિં ઉભા ન રહો; ચાલો આપણે પુષ્પવતીની ઓથે જઈને બેસીએ. ”

એટલું બોલી ભયભીત થયેલી ઇન્દિરાએ આશ્રય માટે પોતાનો હાથ બાજો કર્યો. પ્રેમાગ જિહ્વાએ તેની સુક્રમાર કરેલા પકડી. બન્ને જણાં એક પુષ્પવતીની ઓથે જઈને બેઠાં. અત્યારે જો ઇન્દિરાએ રાજમાતાની મઠીના દ્વારમાં ઉભી રહેલી કળાવતી તરફ એકવાર દટિ ફેંકી હોય તો તે મૂર્ચ્છાગત થયા વગર રહેત જ નહિ.

પુષ્પવતીની ઓથે બેસ પકડી ઇન્દિરાએ એકવાર ચોમેર દટિ ફેરવી. રાજમાતાની મઠી ત્યાંથી દટિગોચર થતી હતી કે નહિ તેની ખાતરી કરી, ત્યારપછી તે બોલી : “ કળાવતી આપણા પ્રત્યે આટલી મત્તમરૂપું દટિથી શ્વ માટે વેંગી હશે ? ”

“ તું મ્હારા પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવે છે, એટલું જ તેના મત્તમરૂપું કારણ છે. ”

“ હું તમારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખું તેમાં તેને શું ? તમારું પાં તેજો જો દૃઢ છે ? ”

“ ઇન્દિરા ! આવી અંચળ મનઘણી અને નીતિમત્ત બીએના મ-

સરનું કારણ ઘણું અલ્પ હોય છે. જ્યાં દે કળાવતીની ચાત, આજે હું એક અતિ મહત્વના કાર્ય માટે ત્હારી પાસે આવ્યો છું.”

“મહત્વનું કાર્ય હોય ત્યારે જ મ્હને મળવું કેમ ?” લિલુ પ્રત્યે પ્રેમકટાક્ષ ફેંકતી ઇન્દિરા બોલી.

“ત્હારું મન પ્રેમોદાનમાં જ વિહાર કરે છે. પ્રણય મિત્રાય તને ખીન્ને વિષય જ ગમતો નથી. પ્રણયની ઉપાસના સિવાય ત્હારે બીજું કર્તવ્ય નથી. પરંતુ, ઇન્દિરા, તે પ્રણય કરતાં પણ ઉચિત કર્તવ્યને લીધે જ મ્હારી રસેચ્છા દાઢ દબાઈ ગઈ છે. મ્હારું કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયા વગર હું પ્રણયનું સ્વાર્થ સુખ ભોગવનાર નથી. ઇન્દિરા ! આજે હું ચક્રવર્તી અશોકને મળવા સાર આવ્યો હતો એવામાં અચાનક ત્હારો મેળાપ થઇ ગયો.”

“ત્યારે તમારે મ્હારું કંઈ કામ નથી ને ?” ઇન્દિરા રિમત કરતી કટાક્ષમાં બોલી : “મ્હારી હૃદયના અને આશા સમજાગાં નહ જ થયાં મમજવાં ? મ્હને પોતાના હૃદયમાંથી તમે દૂર કરી છો કે ?”

“નહિ, મ્હારી વ્હાલી ઇન્દિરા એવું ન બોલ ! મ્હેં ત્હને હમણાં જ કહ્યું છે કે તું મ્હારા હૃદયની સ્વામિની છે. મ્હારા હૃદયની માલિકી હવે મ્હારા હસ્તક રહી નથી. તો પછી ત્હને હું મ્હારા હૃદયમાંથી કેમ દૂર કરી શકું ? ઇતરે સર્વ સુખ કરતાં ત્હારા પ્રત્યેનો પ્રેમ જ મ્હને આનંદ આપી શકે છે. તું જ મ્હારું સુખ-અર્પણ છે. મ્હારા જીવનનું અતિમ ધ્યેય માત્ર તું જ છે. પરંતુ, પ્રાણીક ઇન્દિરા, સ્વાર્થ અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ-લાલસાને અધીન થઈને, હું મ્હારું ઉચ્ચ કર્તવ્ય કદિ પણ ત્યજી દેશ નહિ. સ્વદેશાભિમાન, ધર્માભિમાન, ગુરુભક્તિ અને એવાજ કેટલાંક પવિત્ર કર્તવ્યોમાં આ સ્વાર્થ રૂપી કુંગર વિમ્મકરતા થઈ પડે છે એ હું સહમત છું. પરંતુ મ્હારાં પવિત્ર કર્તવ્યોને તિલાંજલિ આપી હું સ્વાર્થ સુખમાં લપટાઈ પડનાર નથી જ. ઇન્દિરા, મ્હારાં પવિત્ર કર્તવ્યો હું ખગવવા માટે તત્પર રહું તો ત્હને દુઃખ થશે કે ? પોતાના પ્રિયતમને કર્તવ્યપરાયણ બોધને કઈ ભારતરમણીનું હૃદય આનંદિત નહિ થાય ? સ્વદેશ અને સ્વધર્મ પ્રત્યેની ફરજનેતી અવગણના કરી, વિષયલોભ અનેલા નામદ પતિનો તેની પત્ની પણ તિરસ્કાર કરે છે. પ્રિયે ! આજે જે કર્તવ્ય હું ખગવવાનો છું, તે ત્યારે સંપૂર્ણ રીતે પાર ઉતરેલું તું બાણીગ, ત્યારે તું ગિંદગી પર્યંત તે માટે અભિમાન ધરાવીશ. મ્હારી પ્રાણપ્રિય ઇન્દિરાનું ગૌરવ વધે એવું કર્તવ્ય ખગવવું એ જ મ્હારો ધર્મ છે; તેને જાણે એવી રિયનિ મ્હારે નિર્માય કરવી જ નોંધએ.”

“ મહાન પ્રેમની આમ પરીક્ષા ન કરો. જ્યારે આપના પ્રેમે મહાન પ્રેમ ઉપજ્યો, અને મહેં મહારૂં શરીર આપનાં અરોગમાં સમર્પી દીધું, ત્યારે આપનો તે સમયનો ભિક્ષુવેશ મહેં સ્પષ્ટરીતે જોયો હતો. તમે એક સાધારણ સ્થિતિના વિદ્યાર્થી છો, એવું જાણવા છતાં પણ મહેં મહારૂં હૃદય તમને અર્પણ કર્યું છે. મહારા લીધે કંઈ પણ નવી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી જ જોઈએ એવું તમે માનસો જ નહિ. ”

“ હન્દિરા ! મહારા તે સમયના વેશ પરથી મહારી ખરી સ્થિતિ તું કળી શકે તેમ નથી. જ્યારે લૌકિક દૃષ્ટિએ હું તહારૂં પાણિયહણ કરીશ, ત્યારે મહેં તહારો સ્વીકાર સંપૂર્ણ વિચાર કરીને જ કર્યો છે એવું તને ખાતરીથી જાણ્યો વગર રહેનાર નથી. પરંતુ તે વાત હમણાં તો ખંધ, જ રાખું છું. જ્યાં સુધી મહારા કર્તવ્યની પરિસ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે લૌકિક દૃષ્ટિએ ઘણાં કરવાની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. વારૂ, હું આજે ચકવર્તીને મળવા સારૂં આવ્યો છું. તેમને ક્યા મળી શકાશે ? ”

“ અત્યારે તેમને મળી શકાશે નહિ. અત્યારે ને યોગિવૃક્ષ નીચે જ્ઞાનમાં નિમગ્ન થયા હશે. ”

“ પરંતુ, મહારે તેમને અત્યારે જ વિના વિલંબે મળવાની જરૂર છે. ”

“ એમ જનતું અસંભવિત છે. તમે તો થું, પણ મહારા સિનાય કાંઈ પણ બાકિતને અત્યારે તેમની પાસે જવાની રજા નથી. ”

“ એમ જ હોય તો તું મહારૂં આટલું કામ કર. આજે મધ્યરાત્રીએ દરબારતુરંગમાં નિવાસ કરતા કલિંગયુવરાજ છતેન્દ્રનું અને મધ્યાન રાખાગ્રામનું ખૂન કરવાનું કળાવતી અને તેના સાથીઓએ નક્કી કર્યું છે. પોતાની સાથેના કેટલાક સસજ આણસો સહિત કળાવતી રાત્રીએ દરબાર-તુરંગ પર હુલો કરનાર છે. સંપ્રદાયાર્થે પણ યૌદ્ધભિક્ષુઓની મદદથી પ્રધાનજના નિવાસસ્થાનને ઘેર ઘાતનાર છે. આ કારસ્થાનીઓએ થોડા દિવસ પૂર્વે એક ટાવરુ રચ્યું હતું, પરંતુ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા હતા, અને તેથી જ પુનઃ આ કારસ્થાન રચ્યું છે. દરબારતુરંગમાં જઈને, કોલગયુવરાજને ગુંજળાવીને મારી ના મવાનું બીકું કળાવતાં રાખ્યું છે, અને સંપ્રદાયાર્થે પ્રધાન રાખાગ્રામને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરાવવા દેવાનું નક્કી કર્યું છે. અત્યારસુધી જે જે કારસ્થાન રચવામાં આવ્યાં તેમાં બીજાના પર વિશ્વાસ મૂકવાની જ પોતાને નિરાસ થવું પડ્યું છે, એમ સ્પષ્ટજન

આજના ધરસ્થાનમાં પોતે જાતે જ કામગિરી બજાવવાનું કાવનાંબોરોએ નક્કી કર્યું છે. સંપુષ્ટાર્થ અને કળાવતીએ પોતાની તકવારોને લગાડવા જેર પાડ્યું છે. માત્ર એકજ કુટુંબી પોતાના માર્ગમાં નહતા કંટક દૂર કરી ચકાસે એવી તેમને દૃઢ પ્રતિતિ છે. અત્યારે ને અત્યારે આ લડીકત તું જો ચક્રવર્તી પાસે જઈને તેમને કહી સંભળાવે, તો મિત્રારા તિરોપ રાજપુત્ર અને જુદા પ્રધાનજના પ્રાણ બચાવવાની તેઓ અવસ્થા કંઈ પણ બ્યવસ્થા કરી રહે. "

" અહા ! કેવું બયંકર ધરસ્થાન ! બહારથી પોતાને ધર્મશૂર તરીકે ગણાવનારા સંપુષ્ટાર્થ અંદરખાનેથી આવાં આવાં ધરસ્થાન રચે છે એ તેની કેટલી બધી ધર્મશૂન્યતા ! અને ઝીંના નામને કસંક લગાડનારી કળાવતી પણ કેવી પાતકી ! મનુષ્યનો વધ કરવો એ તો તેમને મન એક રમત વાત છે. હં, પણ, આ ધરસ્થાનની જાતથી તમને શી રીતે મળી ? "

" પાટલીપુત્ર આવતાં માર્ગમાં મ્હને આચાર્ય જોમ્મલીપુત્ર તિષ્ઠનો મેળાપ થયો હતો. "

" હેં ? જોમ્મલીપુત્ર તિષ્ઠ મહારાજનો તમને મેળાપ થયો ? કેવા જામ્મલાળી ? "

" મ્હારા જામ્મ માટે મ્હારી શ્રુતિ ન દર ! તું પણ તેમાં કાપદે-સર અર્ધી જાગિયેલું છે. હન્દિશ ! હવે આચાર્યજી જનસમાજમાં થોડા જ સમય પછી બેળાવાના છે. ત્હને પણ તે વખતે તેમનાં દર્શનનો લાંબ મળશે. હું પાટલીપુત્ર તરફ આવતો હતો એમ જાણીને, મ્હને તેમણે ચક્રવર્તી પર પત્ર એક લખી આપ્યો છે. તે પત્ર ચક્રવર્તીને પહોંચાડવા માટે હું આજે રાજમહાલય તરફ આવવા નીકળ્યો હતો. કળાવતી સાથે મ્હને થોડો પરિચય છે. ' ચક્રવર્તીના મેળાપ હું કરાવી આપીશ, ' એમ તોણે મ્હને કહ્યું હતું તેથી જ હું તેની સાથે અદિં આપ્યો હતો. રાજમાતાની મટ્ટીના દ્વાર પાસે મ્હને બેસવાનું સૂચવીને તે મટ્ટીમાં દાખલ થઈ. મટ્ટીમાં દાખલ થયા પછી તેણે દ્વાર બંધ કર્યું. રાજમાતા અને સંપુષ્ટાર્થ તો સાં જ હતાં. પહેલાં તો તેઓએ થોડીવાર મીઠે ધીમે વાતચિત કરી; પરંતુ પછીથી તેઓ મ્હોટા અવાજે મસલત ચલાવવા લાગ્યાં. હું બહાર બેઠો હતો એ વાતનું વિસ્મરણ થવાથી, અથવા તો તે મસલત સાથે મ્હારે કંઈ નિસ્પત નહિ હોવાથી, હું તે સાંભળું તો પણ તેથી કંઈ જ વિપરિત પરિણામ આવવાનો સંભવ નથી, એમ માનીને કે ગમે તેય હોય, પણ

તેઓ પોતાની મમથત નિકરપણે ચલાવવા લાગ્યાં. એથી મહેં તેમનું ચંભાપણુ અચ છતિ માંભળ્યું. વારુ, તે પણુ કીક જ થયું. એ નિર્દોષ મનુષ્યોના પ્રાણુ બચાવવાનું મહેને માધન મળ્યું, એમ માનીને હું ચકવર્તીને મળવા માટે ત્યાંથી ચાલતો વયો. સહજ આગળ ચાલ્યો તો પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર સમાન પ્રકાશી રહેતું ત્હારું ચન્દ્રવદન દષ્ટિએ પડ્યું. એ મુખચન્દ્રના રાન્ત ઝિરણોનો વર્ષાવ, ઘણા દિવસના પિરહને કંઈક શાન્તિ આપશે, એમ ધારીને હું ત્હારી પાસે આવ્યો છું. બ્હાલી ! હો આ પત્ર, જા, સત્તર જા ! ચકવર્તીને મહેં કહેલી સર્વ હકીકત નિવેદન કર, અને એ નિર્દોષ મનુષ્યોના પ્રાણુ બચાવ ! હું પણ હવે જાઉં છું. અને તે જાને મનુષ્યપ્રાણીને મ્હારાથી કંઈ મદાય આપી શકાય તો તે માટે પ્રયત્ન કરી જોઈ છું ! ”

“ ઓટલી જ વારમાં નહિ જાવા હજી. મ્હારે હજી તમારી સાથે કેટલીક વાતચિત કરવાની છે. ” હન્દિરા બોલી.

“ બ્હાલી ! શી વાતચિત કરવાની છે ? ” હન્દિરા પ્રત્યે પ્રેમકટાક્ષ ફેંકતો જીતેન્દ્ર બોલ્યો.

“ મ્હારે ઓટલી બધી વાતચિત કરવાની છે કે આખી રાત્રિ પમાડ મધ જીવ તોપણુ તે પૂરી ન થાય ! ” સ્મિત કરતી હન્દિરા બોલી.

“ પણ ઓટલી બધી શી વાતચિત કરવાની છે, તે કહે તો ખરી ? ”

“ પુષ્કળ કહેવાનું છે ઓટનું જ માત્ર માદ છે. પણ તે શું શું કહેવાનું છે તે તો હું તદ્દન બૂલી જ ગઈ ! હાં, મ્હારે શું કહેવાનું છે ? ” હન્દિરા પોતાને શું કહેવાનું છે તેનું સ્મરણ કરવા લાગી.

“ ત્હારે કહેવાનું પુષ્કળ છે અને તેને સ્મરણમાં એક શબ્દ પણ આવતો નથી ? આ આશ્ચર્ય જ ! ”

“ એ આશ્ચર્યપૂર્ણ વાતચિત જ કરવાની છે. પરંતુ મહેને કંઈ માદ જ આવતું નથી. ઉમા રો ! હો ! હું વાદ કરી લઉં, પછી બહુવ નમને કહું છું. ” ઓટનું બોલી જીતેન્દ્ર પ્રત્યે પ્રેમકટાક્ષ ફેંકતી હન્દિરા આજુ જોઇને સ્મિત કરવા લાગી.

“ હાં, તે જ પુષ્કળ, હો ! ”

“ પણ, પુષ્કળ કહેતાં કહેતાં આખી રાત્રિ નું વીતાડી દર્શવ. ”

“ હાં, હાં, પસંદ ! તે જ પુષ્કળ ! ”

“ મ્હારી પાસે બેઠાં બેઠાં, ત્હારા કામળ મનોવિકાર, ત્હારી પુષ્કળ વાતો કહેવાની આગ ત્હારી રસનાને કરે છે ? ”

“ કહું છું ને કે તે જ પુષ્કળ ! ”

“ ત્હારા પ્રાણ સમાન બન્ધુ અને માતૃથી પણ હજીવાની માત્ર મ્હને એકલાને જ તું પુષ્કળ વાતો કહેવાની છે કે ? ”

હવે ઇન્દિરા લગ્ન પામી. તેના ગુલામી ગાલ પર શરમના રોશન પડ્યા. લગ્નવિનિત વદને નીચું જોઇ રહેલી ઇન્દિરાને સંબોધીને શુભેન્દ્ર બોલ્યો : “ મ્હારી વર્તમાન સ્થિતિ દર થઈ કે તરતજ ત્હારી પુષ્કળ વાતો હું સંપૂર્ણ એમથી સાંભળીશ હો કે ? બહાલી ! અત્યારે તો મ્હારે મ્હારું કર્તવ્ય સંભાળવું જોઈએ. ”

“ પરંતુ—” ઇન્દિરા આગળ બોલી ન શકી.

“ વળા પરંતુ શું ? ”

“ ભગવન્તને આ હકીકત કહું અને મ્હને પૂછે કે ત્હને તે કાણ કહી તો શું નામ દઉં ? ”

“ ઇન્દિરા ! મ્હારું નામ જાણવાની તે એટલી બધી ઇચ્છા નહિ કરે : અને તેમ છતાં પૂછે તો કહેજે કે એક અભણ્યા બિંદુએ આ હકીકત કહી છે. ”

“ અભણ્યા બિંદુ ! જી, હું એવું અસત્ય શા માટે બોલું ? હું તમને આગળું છું, અને નમે બિંદુ નથી એ પણ હું જાણું છું ; આમ છતાં અભણ્યા બિંદુ પાસેથી આ હકીકત મ્હું સાંભળી એમ શા માટે અસત્ય કહું ? ”

“ ત્યારે ત્હારા ભાઈને બધી સત્ય વાત કહી દેવાનો ત્હારો વિચાર છે કેમ ? ” સ્મિત કરતો શુભેન્દ્ર બોલ્યો.

ઇન્દિરા નિરુત્તર રહી.

“ ઇન્દિરા ! ચક્રવર્તીનું જ્ઞાનું કાલીને મ્હારું નામ જાણી દેવાનો ત્હને ઇચ્છા થઈ આવી છે ! પ્રિયે ! આ ઇચ્છાને થોડો સમય દબાવી દે. ત્હારા ગૌરવમાં વધિ થાય એવું જ મ્હારું નામ છે એ નકી માનજે. હું ત્હારી આ શ્રદ્ધાના અત્યારે તમ નથી કરી શકતો તેથી મ્હને દુઃખ થાય છે. પરંતુ મ્હારું નામ ત્હને સંભળાવીશ ત્યારે આનંદાતિરેકથી ખીલી રહેનારું ત્હારું તે સમયનું વદન જોતાં મ્હારા હૃદયમાં જે આદલાદ ઉદ-
૨૨

ભવવાનો છે તે હું હમણાં ગુમાવી દેવા ઇચ્છતો નથી. આપણે જો વાતો કરનાં અર્થે ખેતી રહીયું તો આખી રાત્રિ પણ માત્ર એક ઘટિકા, જેટલી અદ્યપણ લાગશે, અને એ નિર્દોષ મનુષ્યોના પ્રાણ આપણે બચાવી રાકશું નહિ. જા બહાણી, જા ! ચક્રવર્તી પાસે મત્તવર જા; અને તેને સર્વ દષ્ટીકત નિવેદન કર. હું પણ હવે જાઉં છું.” એટલું બોલી રાજકુમાર ઉભો થયો. હન્દિરાના રુકુમાર ગાલ પર તેણે એક મધુર સુંબન કરી તેના બણી સપ્તેમ દષ્ટિએ તે જોઈ રહ્યો. માત્ર તેણે આજ આખી કે રાજકુમાર આપણા લાગ્યો.

જતાં જતાં રાજકુમારે એકવાર, પાછા ફરીને જોયું. હન્દિરા હજી પણ પાપાણુમૂર્તિવત્ સ્થિર ઉભી હતી.

રાજકુમાર થોડે દૂર ગયો ગયો હતો એટલામાં હન્દિરા બોલી :

“પ્રાણેશ ! હવે આપણુ પુનર્મિલન—”

“હન્દિરા ! હજી પણ તારો મોહ-દૂર નથી થતો કે ?” ચાર ડગલાં પાછો આવીને રાજકુમાર બોલ્યો.

“પુનઃ ક્યારે દર્શન થશે ?”

“પરમાત્મા મત્તવર આપણો મેળાપ કરે એવી તેના પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.” એટલું બોલી રાજકુમાર પાછા ફરીને જોયા વગર આગળ ચાલવા લાગ્યો. પરંતુ હન્દિરા ત્યાંથી એક ડગલું પણ ચાલી નહિ. પોતાના પ્રાણેશ દશિમપાંદાયી દૂર નીકળી ગયો ત્યાં સુધી હન્દિરા, રાજકુમાર જે દિશા તરફ જતો હતો તે તરફ એકીટશે જોતી જ હતી રહી.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

સિંહણના સપાટામાં.

તેન્દ્ર દષ્ટિ મર્યાદા બહાર નીકળી ગયો ત્યાર પછી ઇન્દિરા બોધિષ્ઠ તરફ જવાને નીકળી. તે ચોડાંક પગલાં આગળ ચાલી હશે, એવામાં કળાવતીનો દરોર સ્વર તેના કર્ણ પર પડ્યો :

“ ઇન્દિરા બહેન, જરા ઉભાં રહો ! મ્હારે તમને ઉપદેશનાં બે વચન કહેવાં છે. ”

“ અત્યારે વળી, ઉપદેશ કરવાનો કેવો સમય ! અત્યારે મ્હને અને તમને બન્નેને ઉતાવળ છે. આપતી કાલે અનુકૂળતાએ તમારે કરવો હોય તેટલો ઉપદેશ કરજો. ” ઇન્દિરા ઇચ્છા કરીને બોલી.

“ અરે, આવી બાબતમાં દીક્ષ કરવી એ તે સાફ હોય કે ? વેળાસર સાનધાન નહિ થવાથી કેટલીકવાર મહાન સંકટમાં સપડાઇ જવાય છે. હું પણ તમને વેળાસર ચેતાવવા માટે જ દોડતી આવી છું. ”

“ મ્હારા પર તમારો કેટલો બધો ઉપકાર ! તમે મ્હારા પ્રત્યે આટલો બધો નિઃસ્વીકૃત પ્રેમ ધરાવતાં હશે એ હું અત્યાર સુધી જાણતી નહોતી. આજે તે જાણીને મ્હને અનહદ આનંદ થાય છે. માતાજી શુદ્ધિમતિનો પણ મ્હારા પર પુષ્કળ પ્રેમ છે. તમે બન્ને મ્હારા પ્રત્યે આટલો બધો પ્રેમ ધરાવો છો ત્યારે તો હવે માત્ર અર્ધાં ક્ષણમાં જ મ્હારૂ કષ્ટાણુ થશે ! ”

“ તમારૂં કષ્ટાણુ થાય એટલા માટે જ બે દિવસારક વચનો કહેવા સાફ હું અત્યારે આવી છું. ” કળાવતી બોલી.

“ ત્યારે તમને તે સાબળ્યા પછી ચોગ્ય લાગે તો તે બદલ ઉપકાર માનજો ! ”

“ હા; તમને તે સાબળ્યા પછી ચોગ્ય લાગે તો તે બદલ ઉપકાર માનજો ! ”

“ તમારે મ્હારા પર ઉપકાર કરવો જ હોય તો પ્રથમ આ ઉપદેશ આપતી કાલે કરવાનું મુલતવી સંખીને જ મ્હારા પર ઉપકાર કરો. ત્યાર પછી વળી તમારા ઉપકાર બદલ વિચાર કરીશ. ”

“ ઇન્દિરા, ” કળાવતી પોતાનો કોથ દબાવી દબને બોલી : “ આમ

વાત ઉઘાડી દેવાથી કંઈ પણ નેમ નથી. ત્યારે ઉપદેશ તમારે અત્યારે જ સાંભળવો પડશે.”

“આ જો જુદમ ! તમારો ઉપદેશ સાંભળવો કે નહિ, તે ત્યારી નક્કી વાત છે. આ પ્રમાણે અનીચ્છએ ઉપદેશ સાંભળે એવી કન્દિન નથી.” એટલું બોલી કન્દિન આસના લાગી.

તેના પ્રત્યે ક્રોધપૂર્ણ દષ્ટિ ફેંકતી કુળાવતી બોલી : “હમી ન્દે, કન્દિન ! જરા સમુર કર ! હું શું કહું છું તે સાંભળ, અને પછી ત્યારે જતું હોય તો જા. હમણાં જ અહિં યજ્ઞને એક તરણુ લિધુ ગયો. આ ઉદ્યાનમાં તમે બન્ને જળાં શ્રી વાતો કરતાં હતાં. ત્યારે તેની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ?”

“એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને નહિ મળે.”

“તમારા બન્ને વચ્ચે પ્રેમ બંધાયો છે એવી ત્યારી ખાતી થઈ છે. જો એમ ન હોય તો અત્યારનુથી તરણુ તારી સાથે વાતો ન કરી હોત. તેમજ ત્યારે શરીરને સ્પર્શ પણ કર્યો ન હોત. એક ચક્રવર્તી ગાળની ભગિની આવી ચોરટી રીતે કાંઈ પુરુષ પર પ્રેમ રાખે અને પોતાના પિતાના રાજકુટુંબની ઉજ્જવળ કીર્તિને કથંક લગાડે એ થવું જ નિંદ્ય છે.”

“સાધી !” કન્દિન ક્રોધાવમાન થઈને બોલી : “આજ ત્યારે ઉપદેશ કે ? ત્યારી અને તે લિધુની વચ્ચે ચોરટો પ્રેમ છે એવું તમે સાધી જાણ્યું ? મૈર્ય રાજકુટુંબના નિમલ યજ્ઞને કાંઈ લાગે એવું દુરાચરણ ને શું કહ્યું છે ?”

“આ ઉદ્યાનમાં એકાંત સ્થળે જઈને, કાંઈ તરણુ લિધુ સાથે તમે પ્રેમગોષ્ટિ કરવી એ ચોરટો પ્રેમ નહિ કે ? ત્યારે આ આચરણથી મૈર્ય રાજકુટુંબની કીર્તિ વધશે કેમ ?”

“જમ કર, કુળાવતી ! હવે એક સમય પણ બાળમ બોલતી નહિ. મૈર્ય રાજકુટુંબની કીર્તિ વધારવાનું હું સારી રીતે જાણું છું. મૈર્ય રાજકુટુંબની સ્ત્રીઓ ચોરટો પ્રેમ કેવો હોય તે જાણતી જ નથી. અને મૈર્ય રાજકુટુંબ તો શું, પરંતુ, કાંઈ પણ ભારતમહિમા ચોરટો પ્રેમગંબંધ બાંધતી નથી. ‘ચોરટો’ એ દુષ્ટ સજ્જનો ઉચ્ચાર કરવો એજ એક અનાર્થ સ્ત્રીનું કાર્ય છે. અનાર્થ અને તદ્વત મતિમદ્ સ્ત્રી જ એવો પ્રેમગંબંધ રાખી શકે. તે તરણુ પ્રત્યે ત્યારે જ પ્રેમ છે, તે લગ્નઅનિયમી લગ્ન-

વનારો પવિત્ર પ્રેમ છે. એ પવિત્ર પ્રેમની કલ્પના મુદ્દાં પણ ચોરટો પ્રેમ-સંગ્રહ કરનારી અનાર્થ ઝીંથી થઈ શકે તેમ નથી. રાણી, ત્હારી દૃષ્ટિ કોઈ પણ ભયંકર વિચારો રૂપી વિગતી ભરેલી છે, અને તેથી જ અમારા તરફ નિર્ભયપણે થયેલા પ્રેમાપને ત્હોં ચોરટો પ્રેમસંગ્રહ ગાળ્યો. તે તરણ-મ્હને એકાંતમાં મળવવાને અહિં આબો નહોતો, તેમ જ હું પણ તેની વાટ જોઈને અહિં બેઠી નહોતી. પણ અચાનક રીતે જ અમારો પ્રેમાપ થયો હતો !”

“જ્યારે ત્હારો પ્રેમ નિર્મળ અને પવિત્ર છે તો પછી તે તરણનો હાથ પકડીને, તું તેને પુષ્પવતાની ઓઠે આ માટે લઈ ગઈ હતી ?”

“કળાવતી, હવે ત્હારા વિચાર અને કલ્પનાનો પરંપરા બાલ્યા લાગી ખરી ત્હારા પાતકી અંતઃકરણમાં ઉછળતી વિષમય હોબોના ઝેરી ઝાંટા હવે ત્હારા મુખમાંથી બહાર આવતા જણાય છે. ત્હારા મત્સરપૂર્ણ દૃષ્ટિપાતને કીધે જ અમે બન્ને જન્મ તે પુષ્પવતાની ઓઠે જઈને બેઠાં હતાં.”

“ત્હારી દૃષ્ટિ માત્રથી જ્યારે તું ભય પામે છે ત્યારે ત્હારા રાખડો, ત્હારી પ્રતિજ્ઞા, અને તેનો ગોળ તું ન થઈ પડે એટલા સારું હું ત્હને ગમાવવાનો જે યત્ન કરી રહી છું, તે માટે ત્હારે વિચાર કરવો જોઈએ.”

કળાવતી ડોળા ધુરધાવતી કઈંદા રવરે બોલી.

“કળાવતી ! ત્હારા પ્રાપ્ત ડોળા ન શકે. ત્હારો જાલિમ ઉપદેશ સાંભળવાની ત્હારી ઇચ્છા નથી.” પોતાનું મુખ બન્ને હાથવતી ઢાંકી દઈને ભય પામતી કન્દિસ બોલી : “મ્હેં ત્હારું એવું તે શું બગાડ્યું છે કે તું ત્હારા પર આટલો બધો ક્રોધ કરે છે ?”

“તેં ત્હારું શું બગાડ્યું છે એ તું નથી જાણતી કે ? તે તરણનું મન તેં આકર્ષી લીધું છે, એ જ ત્હારો ભયંકર અપરાધ છે. ત્હારા કલ્પ-માંથી તું તેને દૂર કર, એટલે હું ત્હને ત્હારી જ્ઞેનપણી જ ગણીશ.”

“કળાવતી ! એ વાત કદિ પણ બની શકવાની નથી.”

“તું આમ નહિ માને !” કળાવતી બોલ્યા લાગી : “ત્હારો આ ચોરટો પ્રેમસંગ્રહ લેખની દૃષ્ટિ આગળ ઉઘાડો પાડવો પડશે ત્હારા આ નિર્મળ અને પવિત્ર પ્રેમનું બોધાણું ભગવન્તની સમક્ષ ઉઘાડું કરવું પડશે. પુષ્પવતાની ઓઠે ચાલેલો ત્હારો પ્રેમસંગ્રહ, ત્હારી દાસ દાસીઓને જણાવવો પડશે. આ પ્રમાણે ત્હારી રજોતી કરવાથી જ તું ઠેકણે આવશે.”

“કળાવતી!” ઇન્દિરા ઉત્સાહથી બોલવા લાગી : “ભણે, ખુશીથી તું તેમ કર. મ્હારે પ્રેમસંબધ લોછાના જાણવામાં મ્હારે આવે એમ મ્હને પણ ચર્ચા કરે છે. ત્હારાથી બને તેટલી ત્વરાથી ભગવન્તને અમારા પ્રેમસંબધથી માદિતગાર કર. તેઓ તો સત્વર મ્હારી કૃપિતાનુસાર મ્હાને સખ કરી આપશે. હા, બાકી તમ દસીઓને હમણાં એ વિષે કહેવાની જરૂર નથી. મ્હારાં લગ્ન કંઈ એક ખુશ્ખામાં ચનાર નથી, પ્રમંગ આવ્યે તેમને તે ખામતની ખગર પડશે જ. મ્હારા પ્રેમસંબધની નાત ચક્રવર્તીના કાને પહોંચાડવા માટે ત્હારા જેવી બહેનપણી મળી એ જાણીને મ્હને અત્યંત આનંદ થાય છે. જેમ બને તેમ સત્વર મ્હારૂં આટલું કાર્ય કર. હું ત્હારે આ ઉપકાર જીવનપર્યંત નહિ ભૂલું!”

“એક સંસારવિરક્ત જૈનલિધિ સાથે લગ્ન કરવાની ત્હારી પાછા છે?” કળાવતીએ શાન્ત સ્વરે પૂછ્યું.

“કળાવતી, ત્હારે એ ખાખતની ચિન્તા સખવાની જરૂર નથી. તે તરજી સંસારવિરક્ત નથી, પરંતુ અમુક મુદતને માટે જ તેણે આ સન્યન્ય વેશ ધારણ કર્યો છે.”

“એ વાત પણ તું જાણતી લાગે છે!” વિસ્મય પામતી કળાવતી બોલી.

“એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. તેમણે લિધિવેશ ધારણ કર્યો તે પહેલાં મ્હેં તેમને જોયા હતા.”

“ત્હારે આ પ્રેમસંબધ તો જૂનો જણાય છે. તે નષ્ટ કરનારું કામ કાંઈ સરળ નથી.” એ પ્રમાણે મતમાં વિચાર કરતી કળાવતી ઉભી હતી. પોતાના માર્ગમાંથી ઇન્દિરા ફરી દંટકને કેમ દૂર કરવો એ સંબધો વિચાર કરવામાં તેણે નીતિબ્રષ્ટ મન રોકાયું હતું. ઇન્દિરા પેતાની ઉમ મુદ્રા, અને હમ મારવાની રીતથી લાય પામે છે, એમ તે જાણી ચૂકી હતી. એ રાજ્યથી ઇન્દિરાના મન પર કંઈ અસર થાય છે કે કેમ, એ જાણવા માટે પોતાની નૈસર્ગિક પ્રખરતામાં કૃત્રિમ ઉમેશ કરતાં તે બોલી :

“ઇન્દિરા! તું મ્હારી એકા કરે છે કે? ત્હારા પગ યાગ એટલા માટે હું આ યત્ન કરું છું કે? નાવલ લા! તે તરજી લિધિ પ્રત્યેનો પ્રેમ વિસરી જા. કળાવતીની જનનંત દોષજાણાનો મગિ નાહક ન થઈ પડ. ત્હારે લગ્ન કરવાં હોય તો તું હજી તેટલા બીજા નજીવો કું લેને જનાવું.”

“કેરી મયંકર મુખમુદ્રા !” ગલરાતી ઇન્દિરા બોલી : “તું મહારા પ્રત્યે આવી ક્રોધપૂર્ણ દૃષ્ટિ ન દેંક. તે તરણુ લિક્ષુ પ્રત્યે હું નિઃશીમ પ્રેમ ધરાવું છે. એ પ્રેમ ત્રણકાળમાં પણ વિસરી શકાય તેમ નથી.”

“ઇન્દિરા ! તારી આ હઠ ત્હારા પ્રાણુ હરવાનું કાર્ય કરશે ને તું મહારું કહું નહિ માને તો ત્હારો પ્રેમ અનીતિપૂર્ણ અને ચોરો છે. એવી આશ્વા હું લોકોમાં ફેલાવીશ. માટે તે તરણુ લિક્ષુને ત્હારા હૃદયમાંથી મદાને માટે દૂર કર. ત્હારો નાશ કરવા માટે મ્હને ન ઉત્કેર. કોઈ પણ અન્ય રાજકુમાર સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈને ત્હારું જીવન સફળ કર !”

કળાવતીના આ સંભાષણથી ઇન્દિરાના કુસુમસમ ક્રોધાળ અંતઃકરણ પર વજ્ર સમાન આઘાત થયો. કળાવતીની ઉત્તર મુખમુદ્રા અને તેનું ભયંકર સંભાષણ સાંભળીને તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેની આંખે અંધારા આવ્યાં. તે જમીન પર બેસી ગઈ અને, “ગમે તેમ થાય પણ તે જ મહારા પ્રાણુનાથ છે,” એટલું બોલતાંની સાથે જ મૂર્ચ્છાગત થઈ ધરણીપર ઢળી પડી.

“ઇન્દિરાના છેલ્લા શબ્દો સાંભળી કળાવતી ક્રોધાતિરેકથી બોલી ઉઠી : “કીક છે. ધ્યેયોદય થતાં પહેલાં જ એવી આશ્વા ફેલાવી દઉં છું કે, અકવતીની બહેન અનીતિમાં એક વેસ્થા કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરે એવી નથી.” એટલું બોલીને તેણે ઇન્દિરા પ્રત્યે જોયું. તે તો શુદ્ધિમાં નહોતી એમ કળાવતીને લાગ્યું. ઇન્દિરા જેવી શુદ્ધ મનવાણી, સરળ હૃદય, અને સુકુમાર મુગ્ધા, પોતાના ચરણ પાસે મૂર્ચ્છિત થઈને પડેલી હતી, એટલું જતાં પણ કઠોર કળાવતીનું હૃદય મહજ પણ દ્રવ્યું નહિ. તેના રાક્ષસી હૃદયમાં એક અધોર વિચાર ઉપજ્યો. પોતાના સોડીઆમાં જપાવેલું ચળકતું ચત્ર તેણે ખદાર કાઢ્યું. તેનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિકણ્ણને વર્ષાવ થવા લાગ્યો. તેણે નીચા વળીને ઇન્દિરાના વદન પર એક દૃષ્ટિપાત કર્યો, અને ‘આવી એક નાદાન હોકરી પર તે શું જોઈને આકર્ષાયા હશે !’ એટલું વાક્ય રચન બોલીને, તેણે પોતાના હાથમાંના ચત્રથી ઇન્દિરા પર ધાવ કરવા ત્રાર પોતાનો હાથ ઉગામ્યો. જેથી તે ઇન્દિરા પર ધાવ કરવા બંધ થઈ એવામાં જ “ઇન્દિરા ! તું ક્યાં છે ?” એવો સ્વર કળાવતીના દાન પર અચડાયો. એકદમ શરૂને મોડીઆમાં જપાવી દઈને કળાવતી રચગત બોલી : “કીક છે. આજે આટલું બસ છે. આટલેથી જ નહિ માને તો પછી ઉવટનો આ ઉપાય તો છે જ.” એટલું બોલી કળાવતી ત્યાંથી ધામે પગલે વળાતી જપાતી ચાલી ગઈ.

ઈન્દિય જ્યારે શુદ્ધિમાં આવી અને તેણે પોતાનાં નેત્રા ઉઘાડ્યાં, ત્યારે પોતે ઉઘાનમાં નહિ, પરંતુ રાજ-મહાલયના દિવાનખાનામાં છે, અને પોતાની માતા મુલદ્રાગિ, ચક્રવર્તી અશોક અને વીનાશોક પોતાના મંત્રણ પાસે બેઠાં છે, એમ તેણે જોયું. એમને દષ્ટિમાત કરી તે બોલી :
 “તે અહિંઆ તો નથી ને ?”

“તે કોણ ?” ચક્રવર્તી અશોક પોતાની ભગિનીને પૂછ્યું.

“કલિંગ દેશની રાણી કળાવતી અહિં નથી ને ?”

“ના; તેનો હુને કેમ આટલો બધો લય લાગે છે ?”

“રાત્રી કેટલી વીતી હશે !” પોતાના બન્ધુના મુશનો પ્રત્યુત્તર ને તેણી ઇન્દિય ગભરાઈ જતી બોલી.

“બે પ્રહર રાત્રિ વીતી હશે !” મુલદ્રાગિ બોલી.

“બે પ્રહર રાત્રિ વીતી તો નહિ ગણ હોય ને ?” એટલું બોલતાની માથે ઇન્દિય બેઠી થઈ. અને તેણે કેટલી રાત્રિ વીતી હતી તેની બરાબર ખાતરી કરવાની એક દાસીને આજ્ઞા કરી.

“રાત્રિ કેટલી વીતી હશે તે સંબંધી ઇન્દિયને આટલી બધી ચોક-સાઈ હતી જોઈને સર્વ આશ્ચર્ય પામ્યાં. પરંતુ તે એટલું તો ધીમેથી બોલતી હતી કે, તેના લાપણ પર આશ્ચર્ય કરવાનું કોઈના મનમાં આવ્યું જ નહિ.

એટલામાં દાસી આવી પહોંચી અને બોલી : “બે પ્રહર રાત્રિ થવાને હજી બે ઘડીકાની વાર છે.”

હવે ઇન્દિયને નિરાંત થઈ. ‘હવે તેઓને બચાવી રાક્ષસો’ એટલું દમગ બોલી રહ્યા પછી, ચક્રવર્તીને નવીન કારસ્થાનની હકીકત તેણે કુંકમાં મળ્યું મુદેસર રહી સંભળાવી અને આશ્ચર્ય બોમ્બાવીપુત્ર તિથ્યનો પત્ર અશોકના હાથમાં મૂકતાં તે બોલી.

“આ પત્ર તેમજ કારસ્થાનની હકીકત તમને કહેવા માટે તે તરજી મિલકે જ આવનારો હતો. પરંતુ મહેં તેને કહ્યું કે ભગવન્તને ગત્યારે મળી ગયાને નહિ, અને તેથી તેનું કામ બગાડવાનું મારે માથે લઈને મહેં તેને પાટો જપ્ત દીધો છે. આ હકીકત મહેં પાંચ જ વરિષ્ઠ પૂરે તમને જણાવી દેના, પરંતુ તમારા કહેવા પ્રમાણે હું મરજીગત થઈ ગઈ હતી તેથી તેમ

બની શક્યું નથી. હજુ પણ બે ઘટિકાનો વિલંબ છે અને તેટલા ટુંકા સમયમાં પણ, બે નિર્દોષ પ્રાણીઓના જીવ અવશ્ય ખચાવી, શકારો. ”

“ જો વધારે સમય હોત તો કારસ્થાનીઓને થોડા શાસન કરવા સારૂ સૈન્યની સહાય લઈ શકત ! ” કુમાર પીતાશોક પ્રત્યે જોઈને અગોચર બોલ્યો : “ એકલા મોહનને સાથે લઈને હું દરબારતુરંગ તરફ જઈ છું અને કલિંગ યુવરાજના પ્રાણ ખચાવું છું. તું મ્હારા અંગરક્ષકોને લઈને પ્રધાનજીના ગૃહ તરફ જા અને તેમનું રક્ષણ કર. હું અને મોહન યુવરાજને સાથે લઈને ત્યાં સત્વર આવી પહોંચીશું. ત્હારાં શસ્ત્રો વગેરે બરાબર મજબૂત છે. ” એટલું બોલી ચક્રવર્તી ઉભો થયો. જતાં જતાં ઇન્દિરા પ્રત્યે દ્રષ્ટિ ફેંકતો તે બોલ્યો : “ આચાર્ય મોગલીયુવ તિથ્ય તરફથી પત્ર લાવનાર અને આ અયંકર કારસ્થાનની માતમી મ્હને પહોંચાડવા ધમ્મજનાર તે લિક્ષુ મોણુ છે ! ”

“ તે દ્રાણુ છે તે તો હું જાણતી નથી. ” એટલું બોલતાં ઇન્દિરા ચરમાઈ ગઈ. ભોળા અશોક પોતાની બહેનના આ મર્મિક વાક્યનો સહજ પણ ભેદ કળી શક્યો નહિ.

મકરણુ ૨૬ મું.

રહસ્ય રહેલ.

લવણ્ય નભોમંડળમાંનો ચન્દ્ર, અથવા શેવાળથી પરિવેશિત થયેલું કમળ નયનને જે પ્રમાણે આનંદ આપે છે તે પ્રમાણે, કાળા લમર અને નાગના ફણા જેવા વિચિત્ર દેશકલાપને લીધે શોભનાને મુખચન્દ્ર આજે શોભી રહ્યા હતા. મગન-વિહારી હિમચરિત્રને, મર્ત્યલોકનો ચન્દ્ર-શોભનાનું નાનદર્પ

નિહાળીને લેશમાત્ર પણ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું નહિ. પોતાના કરતાં પણ ચઢી જાય એવું શોભનાનું વિમળ વદન જોઈને તેને અનહદ આનંદ થતો હોય એમ જણાતું હતું. પોતાના કરતાં તામા મનુષ્યનું રૂપ મોન્દર્ય અથવા મદ્યુષ્ણો વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના જોઈને તે બદલ ધમ્મ્યા કરવી, એ તો મર્ત્યલોકના માનવીનું કામ. સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં વિહરનારો ચન્દ્ર

ચોટા જ એવી જૂથ કરે તેમ હતું? દરબાર તુરંગની એક કાટડીમાં રોજના સમ્પ્રદાયમાં પડી પડી નિદ્રાનો ઉપભોગ લેતી હતી. તેનો નિશ્ચય કેળવવાય તેના સ્કંધ પ્રદેશ પર હથેલિ વિખરાયેલો હતો. નિદ્રાવસ્થામાં પણ તેના વદન પર મધુર સ્મિત ફગી રહ્યું હતું. તેના આગે-ધીસથી કાટડીમાં સુગંધ પ્રસરી રહેતી હતી. તેના નેત્રો મનોહર. અને નદન આનંદી જણાતું હતું. પોતાના એક હસ્તથી આશિષ પર શિર મૂકીને તે નિદ્રસ્થ થયેલી હતી. આ સુકુમાર નરસીવનાનું મોહક મુખકમળ અને કમળ મમાન શોભી રહેલાં તેનાં નેત્રકમળ નેદ્રને કોઈ અસિક મનુષ્યના હૃદયમાં પણ એકાદું કવ્ય રચનાની ઇચ્છા થઈ આવત, અને 'કમલં કમલે તદુપારિ કમલં તત્ત્વ કમલે વિમલે જાતે' એવી કમવમય ભાવનાયુક્ત કાવ્ય તેના મુખમાથી નીકળી પડત. પરંતુ મર્ત્ય-લોકમાની આવી સૌન્દર્યમયી સુંદરીને તેની નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિમાં નેવાનો શ્વાસ પણ કોઈ નશીબદારને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આના નૈશ્વર્યશાલી અંગોને પણ રોજનાને પુરુષવેશમાં નેદ્રને જ મંત્રોત્તમ માનવો પડતો હતો. નિદ્રાથી અનાદ્ય પાતે પણ હજી સુધી શોભનાને, કલિંગપુરરાજ છત્રેન્દ્ર જ સ્લમજતો હતો. યુવગજ પ્રત્યે પોતાનું મન બાદલુ બધું કેમ આકર્ષાય છે, તેના આનિધ્યમાં રહેનાની પોતાને કેમ પ્રજા ઇચ્છા થાય છે, તેની સંગતિથી સ્વર્ગ નમાન મુખ કેમ અનુભવી શકાય છે—એ બધું રહત્ય ચકવર્તી અઘાપિ પૂર્ણ સ્લમજી રાક્યો નહોતો. યુવરાજતા સ્પર્શમાં કામગીતા કેમ, યુવરાજ અને બીતાશોકના આલિંગનમાં જિલન કેમ, એનો ખુલામો અશોક પોતાના અનલિપ્ત મન પાસેથી મેળવી શક્યો નહોતો. ને અત્યારે આ દેશમાં તુરંગની કાટડીમાં નિદ્રસ્થ શોભનાને તે જૂએ, તો તેની સર્વ કંપનાઓનો તેમ જ તેના મંશયનો, ખુલામો તેને તરત જ મળી જાય. પણ અત્યારે મધ્ય રાત્રિએ, અશોક જેવો ચકવર્તી પોતાનો રાજમહાલય છોડીને તુરંગ કાટડીમાં શા માટે આવે? યુવગજ પર તેને બહુ પ્રીતિ હોય તો-તેની માથે આજો દિવસ તે ક્યાં ગાળી શકે તેમ નહોતું? ના, પણ પાતક જૂએ! સત્તાદ અશોક પોતાના પેડાને, તુરંગના દ્વાર પાસે ઉભો નમનારી મોહનને આજ્ઞા કરીને યુવરાજની કાટડી તરફ ચલ્યો. કળવતી આગીને પોતાનું નીચ કાર્ય પૂર્ણ તો નહિ કરી ગઈ હોય, એવી અશોકને શંકા થવાથી તેથી તેના વદન પર વિનાની સદા જાણા પ્રસરી ગઈ હોય એમ જણાય છે. હિન્દુને પણ યુવરાજની કાટડીના દ્વાર પાસે આવીને

તેણે કાન માંડ્યા તો અંદરથી શ્વાસોચ્છ્વાસ સંભળાવા લાગ્યો. હવે તેની ચિન્તા ઓછી થઈ, અને તેના પદન પર પ્રસન્નતા જણાવા લાગી. તેણે ઢાટડીના દ્વાર પાસેની એક કળા દબાવી કે તરત જ એક ગુપ્ત દ્વાર ઉઘડી ગયું. પોતાના પ્રાણપ્રિય મિત્રનો જીવ જાળવવા સારૂ સમ્રાટ અશોક તુરંગ ઢાટડીમાં દાખલ થયો. ગુપ્તદ્વાર તરત જ બંધ થઈ ગયું.

ઢાટડીમાં દાખલ થતાંની સાથે જ, ‘મિત્રાસને બાવિ ભયની કલ્પના સરખી યે છે? કેવો ‘શાન્તપણે ઉઘે છે?’ એટલું સ્વગત બોલીને અશોક સુવરાજની સમ્યા પાસે ગયો. ત્યાં જઈને હસ્તસ્પર્શથી શોભતાને તે જાગૃત કરવા જતો હતો એવામાં તેની દષ્ટિ શોભતાના અદ્વિતીય લાવણ્ય પર પડી. તરત જ તેની ખાત્રી થઈ કે પોતે એક અપ્રતિમ લાવણ્યમયી નવયૌવના સમીપ ઉભો છે. નિદ્રસ્થ સ્ત્રીની અસ્તબ્યસ્ત સ્થિતિમાં તેના અવયવનું નિરીક્ષણ કરવું એ મહાપાતક છે, એમ માની પાપભાર અશોક એ આર ઝગસાં ખાઈને હડ્યો. પરંતુ શોભતાના મુખચન્દ્ર પ્રત્યે આકર્ષાએલી પોતાની દષ્ટિને તે ખસેડી શક્યો નહિ, તે સ્વગત બોલવા લાગ્યો :

“આ શો ચમત્કાર ! આવી અનુપમ સૌન્દર્યમયી મુંદરી આ તુરંગ ઢાટડીમાં શી રીતે આવી ? સુવરાજનો પ્રથમ મેળાપ થયો તે દિવસે મ્હારી કલ્પનાએ તૈયાર કરેલી પ્રણયિની અને આ સુવરાજના જેવી જ આ દિવ્ય મુંદરી કાણ હશે ! જૂલથી તું બીજે તો નથી આવી ચડ્યો ? પણ, ના; ઢાટડી તો આ જ ! રાજમહાલયના જેવી વિલાસ વૈભવની વસ્તુઓ સુવરાજની ઢાટડી સિવાય દરબાર તુરંગમાં હોય જ ક્યાંથી ? કાલે સંધ્યા સમયે મ્હારી સાથે જે પોપાક પહેરીને સુવરાજ ઉદ્યાનમાં ગાળ્યો હતો તે જ આ પોપાક ! અને તેનો હસ્તસ્પર્શ કરવાની હૃદયેચ્છાથી મ્હેં સુવરાજને આમહ-પૂર્વક આપેલો પુષ્પગુચ્છ પણ આજ ! પણ સુવરાજ કેમ અહિં જણાતો નથી ? તેની સમ્યામાં તેના જ જેવી આ મુંદરી કાણ ?” અશોક થોડીવાર ચૂપ રહ્યો. તે ઓરડીનું તે પુનઃ નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. તરત જ આ ઢાટડી સુવરાજની જ ■ એવી તેની ખાત્રી થઈ. સમ્યા પર ચૂનેલી તરણી સિવાય ઢાટડીમાં કોઈ નહોતું એ જોઈને તે વિસ્મય પામ્યો. સુવરાજ જીતેન્દ્ર એકદમ કેમ પગાયન કરી ગયો હશે, તેમજ આ તરણીએ આ ઢાટડીમાં આવીને અહિં રહેવાનું શા માટે સ્વીકાર્યું હતો, એનું કંઈ પણ કારણ તે કદી સમજી શક્યો નહિ. આ વગી ક્રોધ નવું કારણના તો કળાવતીએ નહિ રચ્યું હોય એવી તેને એકવાર શંકા થઈ. કળાવતી સુવ-

રાજનો વિનાશ કરી, તેને બદલે તેના જેવીજ આ મુંદરીને અદિ મૂકી ગઇ હોય એવું પણ તે માની શક્યો નહિ. તેને લાગ્યું કે એમ કરવાથી કળાપતીને કરો કામદો થાય તેમ નહોતું. કળાપતીની અતકર્ષ દારસ્થાનપટુતાનો ભોગુ થઇ પડીને, તેના સપાટામાં આ સુકુમાર તરણી ફસાઇ પડી હોય એવું પણ તે માની શક્યો નહિ. તે તરણીની સમ્યા પાસે જઈને પુનઃ તેનું સૌન્દર્ય બારિકીથી નિરીક્ષણ કરવાથી, તેની આજખાણ પડશે એમ ધારીને, સત્રાટ્ અશોક ફરીને શોભનાની સમ્યા નજીક જવા લાગ્યો.

સમ્યા પાસે પહોંચતાંની જ સાથે અશોક વિચારવા લાગ્યો : “ એ જ મંધુર મુખચન્દ્ર ! યુવરાજના આસોમંદૃષ્ટના જેવો જ આનો આસોમંદૃષ્ટ મ પણ પરિમળયુક્ત છે. સ્મિત કરતી વખતે યુવરાજની દંતપંક્તિ જેવી મનોહર જણાય છે તેવી જ આ મુંદરીની દંતપંક્તિ પણ છે. આજ દિવસ સુધી જે સુકુમાર કરના સ્પર્શથી મને અવલ્લભ્ય આનંદ થતો હતો તે જ આ કર ! મને જોતાંની સાથે જ આનંદથી તૃપ્ત કરતી આ બ્રહ્મતા પણ તે જ ! ”

પુનઃ અશોક ધોડીનાર મૌન રહ્યો. તેની દષ્ટિ શોભનાના આમનિન લાવણ્ય પ્રત્યે એક સરખી લાગી રહી હતી. કેટલોક મમય ત્રિચાર કર્યા પછી તે સ્વગત બોલ્યો :

“ એમ ન થાય તો ? એમ હોય તો પછી મહારા જેવો સુખી કોણ ? આવડો મોટો અને કાળા લમર જેવો આ કેશકથાપ દ્વિપાવી દંતને, સ્મિતતા પૂર્ણ મોવનમાં પુરૂષ વેશ ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય આવી નાણુક કોમાલાગિમાં હતું ; પરંતુ, મંજુલ અવાજ કે કોમળ સ્પર્શ, તે હૃદય-મિદારક પ્રેમકટાક્ષ અને સમસ્ત જગતને મોહ ઉપગમવે એવું આ અપ્રતિમરૂપ લાવણ્ય એ સનથું મહારી દષ્ટિ સમક્ષ હોવા છતાં પણ મહેં કેવી ભૂલથાપ ખાધી ? યુવરાજ જીતેન્દ્ર તે ખરો જીતેન્દ્ર નહિ, પરંતુ પુરૂષ વેપ ધારી-મહારી કાલ્પનિક પ્રજ્ઞિની-અને ખરેખરી એક મુંદરી જ છે એવું હું અચાપિ પર્વત કેમ કહી શક્યો નહિ ! યુવરાજનો સ્પર્શ આટલો નાણુક કેમ, તેના આલિંગનથી મને સ્વર્ગીય આનંદ કેમ થતો, એ બહુ હું બાજે બાજે મૂકી શક્યો. પ્રથમ મેળાપ મમયે મહારી પાસે મહારા આમન પર બેસવાનું મહેં તેને કહ્યું ત્યારે તેણે રકઝક કરી હતી, મહારી માથે જીનન પર્વતની મિત્રતા બાંધવા માટે - તેણે અગવડ બતાવી હતી, અને રાજમહાલયમાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે ‘ મહારા જેવાના બાગમાં મજમહાલયમાં રહેવાનું નરનયનું નથી, એમ કહીને મહારી માગ-

હીનો અસ્વીકાર કર્યો હતો તેનું રહસ્ય હવે રહમબચું. મહારા હૃદયમાં અગ્રસ્થાને વિરાજતા મહારા જે મિત્રની સગતિની જરૂર મહત્તે મહારી જીવન-વાતનામાં જણાઈ છે, તે મહારા પ્રાણપ્રિય મિત્ર, ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેમાં અર્થો ભાગીદાર થવાને લાયક જ છે એમ બહુની આજે મહત્તે અપાર આનંદ થાય છે. ”

ખરેખર, આટલું મનમાં જ બોલી રહ્યા પછી ચક્રવર્તીનાં ચક્ષુમાંથી પ્રેમાશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં, તેનો મિત્રપ્રેમ પત્નીપ્રેમમાં ફેરવાઈ ગયો. મયૂર-મયૂરીના નામપત્ય પ્રેમની જે કલ્પના કરી હતી, તેનું સુખ પ્રત્યક્ષ અનુભવનામાં જેટલું સુખ સમાવહું છે, તેની હવે નિર્લેપ અશોકને ખાત્રી થઈ. તેના હૃદયમાં પ્રણયનું પૂર વહેવા લાગ્યું. શોભનાની સમ્યા પામે વાંદા વળીને તે તેના સૌન્દર્યનું પાન કરવા લાગ્યો, અને વાંદા વળીને શોભનાના સુખ પર એક મધુર સુંબન કરવા જતો હતો, એવામાં જ ગગનવિહારી ચન્દ્ર વાદળામાં ઢૂપાઈ ગયો અને ઘાટડીમાં અંધકાર પ્રસરી ગયો. શોભનાના સુખ પામે પહોંચેલું પોતાનું મ્હોં પાછું ખેંચી લઈ ચન્દ્રને સળોધીને અશોક ત્રાગત બોલ્યો :

“ ચન્દ્ર ! તને મ્હાફે આ કાર્ય પસંદ ન પડ્યું હોય એમ લાગે છે ! વાર, તું મહત્તે વેગામર ચેતાબો ! ને કે આ મુંદરીએ પોતાનાં તન અને મન સ્વેચ્છાથી જ મહત્તે અર્પણ કરી દીધાં છે, અને મ્હાન મનમાં પણ તેને માત્રે પત્નીપ્રેમ ઉપજ્યો છે, તોપણ આ કાર્યમાં આટલી બધી ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. ” એટલું બોલીને અશોક શોભનાની સમ્યા પાસેથી દૂર ખસી ગયો. તેને પોતાના કર્તવ્યનું એકદમ સ્મરણ થયું. કળાવતી પોતાની સાથે દશ બાર મથબ માણસો લઈને દરબાર તુરંગમાં આવી પહોંચશે તો પોતાના પ્રાણ પણ નેખમમાં આવી પડશે, અને આને પણ બચાવી શકાશે નહિ, એમ ધારીને તેણે કહેવાતા યુવગજને બાગન વચ્ચેનો વિચાર કર્યો. પુરૂષવેશ ધારણ કરીને, આ સ્ત્રી સ્વેચ્છાથી જ તુરંગમાં વારા કરે છે, એમાં તેણે કાંઈ પણ ઉદ્દેશ હોયો નેહએ એવી તેની ખાત્રી થઈ. કાંઈ પણ હેતુ વિના કાંઈ સ્ત્રી આ પ્રમાણે પુરૂષનો વેશ ધારણ કરી તુરંગમાં રહેવાને ઉચ્ચક્ર થાય જ નહિ એમ અશોકને લાગ્યું. ને કે તે પુરૂષવેશ ધારણ કરીને રહે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ સ્ત્રી જ છે, એ રહસ્ય પોતે બહુની ગયો છે એવો લેશ માત્ર પણ શોભનાને સંશય જશે, તો તે ઘણી જ લજ્જા પામશે, એમ ધારીને પોતે એ મંત્રથી કંઈ જ બચુતો નથી,

એવો ભાસ હતો પણ થોડા મમય સુધી ગમવાનો અશોક નિશ્ચય કર્યો. નહકમાં પડેલો પુષ્પગુચ્છ લઈને શોભનાના સુકુમાર અગ પર ધીમેથી ફેંકી તે કાટડીના દાર પામે ગયો અને બહારના ભાગમાં કંઈ જોતો હોય એવો ડાળ કરીને બોલ્યો : “ સુરરાજ ! જાગૃત થાઓ ! ”

પુષ્પગુચ્છ પોતાના શરીર પર પડતાંની સાથે જ શોભનાનું અંગ સદૃશ હાલવા લાગ્યું અને તે સાથે અશોકનો સ્વર તેના કર્ણ પર આવ્યો કે તરત જ તે સપ્થામાં સફાળી બેઠી ચર્ચ ગર્ચ. કાટડીના દાર બધી તેણે જોયું તો સમ્રાટ અશોક દારમાં જ પીક ફેરવીને ઉભો હતો, અને કાટડીના બહારના ભાગમાં તે કંઈ જોતો હોય એમ તેને લાગ્યું. એટલા અંતર સમયમાં પણ તેણે ઝટપટ પુરુષવેશ પહેરી લીધો અને કાટડીના દાર પાસે જઈને બોલી : “ સી આગા છે, મહારાજ ! ”

પોતાની પામે આવી પહોંચેલા સુવરાજ અને તેની ખાત્રી પડેલી શપ્થા પ્રત્યે દષ્ટિ ફેંકતો અશોક બોલ્યો : “ ત્હને આવા રૂથગે રાખવો એ હવે જોખમદારક છે. ત્હારા માટે તુરંગનાસની આ છેલ્લી જ પગ છે. ચાલ, મ્હારી સાથે સાથે આવ.” એટલું બોલીને હમેશના રિવાજ પ્રમાણે વેશધારીએ જાગો ઝગેલો હાથ પોતાના હાથમાં આનંદથી પકડીને, પોતાની ભાનિ પત્ની મહિત, સમ્રાટ અશોક દરબારતુરંગની બહાર નીકળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૨૭. મું.

ધર્માગ્રજ અને કળાવતી.

બના અને અશોક દરબારતુરંગમાંથી નીકળી ગયા ત્યાર પછી માત્ર અર્ધી ઘટિકામાં જ કળાવતી પોતાના માણસો સહિત ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે પોતાના હાથમાં નમ્ર તસ્વાર પકડી હતી. તેના સાથીદારો પણ સજ્જ હતા. આજના કારંચાનમાં કળાવતીને યજ્ઞો માણુભોની મદદની જરૂર લગ્યું નહોતી. દરબારતુરંગ એક ગુજમહાલય જેની જ હતી. અત્યંત વિશાસપાત્ર રાજા રોહિતે જ ત્યાં રાખરામાં આવતા હતા. તેમનું મનુષી યર્નન એ જ

તેમના માટે ચોકી પહેરા હતો. એક તુરંગાધિકારી જો કે દરબારતુરંગની દેખરેખ રાખવા માટે નીમવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે નહિ જોયો જ હતો. કારણ કે કોઈ મિત્રસખોર કદીઓની સગવડ સાચવવાનું જ કાર્ય તેને સોંપવામાં આવેલું હતું. તોપણ આ તુરંગાધિકારીની રમ્મ મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ મનુષ્યથી દરબાર તુરંગમાં નિવાસ કરતા કદીને મળી શકાયું નહિ. કોઈ પણ રાજકદીને દરબારતુરંગની બહાર જવું હોય અથવા તો અન્ય કદીઓની ઓરડીમાં જવું આવડું હોય, તો તુરંગાધિકારીની પરવાનગી મેળવવી પડતી. દરબારતુરંગનું મકાન ભવ્ય તેમજ વિશાળ હતું પરંતુ તેમાં કદીઓની સંખ્યા ઘણી જ અલ્પ હતી. કોઈવાર તો વર્ષોનાં વર્ષ સુધી લાં એક પણ કદી જ નહોતો. પરંતુ જ્યારે એકદમ પણ કદીને આ તુરંગમાં નિવાસ કરવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું, ત્યારે તે કદીને ત્યાં મોકલવામાં આવે તે પહેલાં તેની ચોખ્ખતાની કસોટી એવી તો સરસ રીતે કરવામાં આવતી હતી કે આજીવંત આ દરબારતુરંગની ખ્યાતિને કલંકિત કરે એવું આવરણ એક પણ કદીએ કર્યું નહોતું.

કળાવતી દરબારતુરંગ સંબંધી સર્વ હકીકતથી માહિતગાર હતી. કોઈ પણ જાતના અવરોધ સિવાય યુવરાજ જીતેન્દ્રની કાટડી પાસે જઈ શકાશે એવી તેની હદ ખાત્રી હતી. યુવરાજ જીતેન્દ્ર એટલે શું? એક નાજુક ઓકરો! અને તેમાં જે વગી નિઝધીન થયેલો! એક પક્ષવારમાં તેના આજુ દરી લેવાશે એમ કળાવતી ધારતી હતી. માત્ર તત્વારના એક જ ધાવથી કલિંગયુવરાજને યમસદનમાં પહોંચાડી દઈને કલિંગવંશનું નિકંદન કાઢી નાખવાનો યથા યોગ્ય એકલો જ ખાત્રી જોયો એવી તેને હિંમત હતી. અને તેથી જ ઝાઝા સાથીદરોને તે યોગ્યતા સાથે લાવી નહોતી. રાજા-માતાને તેણે કહ્યું હતું કે, ‘બસ, આ કાર્ય તો હું એકલો જ પક્ષવારમાં કરી નાખીશ.’ પરંતુ, ‘વખત છે, માણસની જરૂર પડશે માટે આટલા માણસો તો સાથે લઈ જ જા,’ એવો રાજામાતાએ દુરાગ્રહ કરેલો, અને તેથી જ આટલા માણસો તે યોગ્યતા સાથે લેતી આવી હતી.

યોગ્યતા સાથીદરોને રૂપાઈ જવાની આજ્ઞા કરીને કળાવતી યોગ્ય એકલો જ યુવરાજની કાટડી તરફ ચાલતી થઈ. કાટડીના દ્વાર પાસે પહોંચી કે તરતજ તેણે દ્વારને ધક્કો માર્યો. દ્વાર ખુલ્લું હોવાથી એકદમ ઉઘડી ગયું. યુવરાજ દ્વાર બંધ કરવું વિચરી ગયો છે એ પણ એક શુભ શુકન જ છે એમ માની મનમાં આનંદ પામતી કળાવતી કાટડીમાં દાખલ થઈ.

પરંતુ તેનો આ આતંદ ઝાઝીવાર સુધી ટક્યો નહિ. ઢાટડીમાં લખન
 થતાંની સાથે જ તેણે યુવરાજને ત્યાં જોયો નહિ, તેમજ તેની સમ્યા પણ
 ખાલી પડેલી જોઈ. તેથી તેનાં નસકોરાં ફલવા લાગ્યાં. એકદમ તેનો
 ક્રોધફૂલે જવાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. તેની આજોમાંથી અમિતો વર્ષાવ થવા
 લાગ્યો. યુવરાજને ઢાટડીમાં નહિ જોવાથી તે આશ્ચર્ય પણ પામી. ઢાટડીમાં
 ખૂણે ખૂણે તે ફરી વળી. આટલાથી પણ તેને સતોષ થયો નહિ. સમ્યા
 તોળેતું 'ઓશીકું' ઉંચડીને તેણે ત્યાં પણ યુવરાજની શોધ કરી. દિવાલ પર
 ટંગેલા એક મોટા અરિસા પછવાડે જોયું. પણ નિરાશા જ. પરંતુ આ-
 લકાથીયે તેને સતોષ થયો નહિ. તેણે પ્રથમની પેઠે આખી ઢાટડીની 'પે
 તશુ વખત તપાસ કરી. પુનઃ ચોથી વખત એજ કંઈ ચાલુ રાખ્યો. યુવ-
 રાજના પલંગ નીચે વાંક વળીને તેણે આ વખતે જોયું. એટલામાં ઢાઈ
 પણ મનુષ્ય ઢાટડીમાં દોષ એવો તેને આલોસ લાગ્યો. ઢાટડીની જન ભણી
 ઉમે જોતી તે બોલી ઉઠી : "કેમ, આખરે સપાટમાં આવ્યો જ કે ?"

"હા: આ આવ્યો." એક અનપેક્ષિત પણ પરિચિત અવાજ કળા-
 વતીના કર્ણ પર અચ્છાડ્યો. જેની પામેથી આ ઉત્તર રાગયો જોઈતો હતો
 તેના બદલે અન્ય વ્યક્તિને જોનાંની માથે જ કળાવતી આશ્ચર્ય પામી. ઉત્તર
 આપનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે જોતી તે બોલી : "ધર્માનુજ ! આવી મધ્યમનીએ
 તમે દુરંગમાં ક્યાથી ? તમારા મેળાપ અહિં જામ આવ્યાનકરીને થયે
 એવી મ્હારી કલ્પના મુઠાં નડેલી."

"તારા જેવી રક્ષણી સ્ત્રીઓ જ્યારે પોતાના નૈસર્ગિક માર્દનને
 બૂધી જઈને, અધોર કૂત્યો કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે અમારા જેવા પુરૂષોને
 પણ તેનાં દુષ્ટત્વોનો આપાય કરવા માટે નિશ્ચયરતી પેઠે રાત્રે રખડતું જ
 પડેને ?" ધર્માનુજ બોલ્યો. તેણે કળાવતીના હસ્તમાંની નમ્ર તથાવાર પ્રત્યે
 અને યુવરાજની સમ્યાપ્રતિ એક દષ્ટિ ફેંકી. કળાવતીએ પોતાનું અગ્રેર
 કૂત્ય પૂર્ણ કરી લીધું હોતું જોઈએ એવી કલ્પના કરીને તે બોલ્યો :

"ચણી ! છેવટે તું નિરખરાધી યુવરાજનો નાશ કર્યો ને ? તારી
 નીચ મહત્ત્વાકાંક્ષ પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી તું હત્યારી થઈને ?"

"દયાનો એવ વહેનપ્રયે એવો તમારે તે યુવરાજની માથે કંઈક
 છે ?" કળાવતીએ પૂછ્યું.

"હું મનુષ્ય પ્રાણી છું તેવો તે પણ મનુષ્ય પ્રાણી છે. મ્હારા અને
 તેનો આટલો જ મંબધ છે. આટલા મંબધ માત્રથી પણ તું હત્યારી

ધ્યાનો સ્રોત ન વહેવડાવી શકાય કે ? હા; પરંતુ જેને હૃદય જ નહોતો તે ધ્યાનો સ્રોત વહેવડાવી શકે જ શી રીતે ? બોલ, સહુ ! નિરપરાધી યુવ-રાજનો વધ તહે કર્યો છે કે ?”

“ના; હજી સુધી તે મ્હારી તલ્વારનો ભોગ થઈ પડ્યો નથી. હું આવી પહોંચી ત્યાર પહેલાં જ આ કાટડીમાંથી તે અદમ્ય થઈ ગયો છે. હું અહિં આવી ત્યારે આ તુરંગકાટડીનું દાર ખુલ્લું હતું. હું ધારું છું કે યુવરાજ હજી આટલામાં જ હોવો જોઈએ.”

“હવે એ કપના ત્હારા મગજમાંથી કાઢી જ નાખ !” ધર્માનુજ આનંદ પામતો બોલ્યો : “આ કાટડીમાં નિવાસ કરતો કેહી યુવરાજ હવે તદ્દન સુરક્ષિત રથને હશે. ચક્રવર્તી અશોકના અભેદ કૃપાછત્ર નીચે હોવાથી હવે તે ત્હારા જેની રક્ષા સી તેનો વાળ પણ વાંકા કરી શકનાર નથી. અશોક ! ધર્મવીર અશોક ! ધન્ય છે ત્હારી સહૃદયતાને ! ત્હારા અંતરની સહૃદયતા જોઈને અભિષેક ભારતવર્ષ ત્હારા અમલ નીચે રહેવા ઇચ્છે એમાં શું આશ્ચર્ય ! પોતાના શત્રુના પુત્ર પર પણ આટલો બધો નિઃસ્પંધ પ્રેમ ! ધન્ય છે.”

ધર્માનુજ આથી પ્રજ્ઞ અશોકની વધારે પ્રશંસા કરવા જતો હતો. પરંતુ અશોક પોતાનો શત્રુ છે અને તેના લીધે જ પોતાના રાજ્યની અવ-શ્યા થયા પામી છે એ વાતનું સ્મરણ થઈ આવતાં અશોકના શુભુપચાદમાં આગળ વધતી તેની છબ્બા બંધ પડી.

“ત્યારે અશોક જ યુવરાજને અહિંથી નહાડી ગયો છે ?” કળાવતીએ ચિંતાતુર વદતે પ્રશ્ન કર્યો.

“કળાવતી ! ત્હારા સર્વ કારસ્થાનની ચક્રવર્તીને ખગર પડી ગઈ છે. હું હમણાં જ પ્રધાન રાધાગુપ્તના મકાન પાસેથી આવું છું.”

“હે ! પ્રધાન રાધાગુપ્તના મકાન પાસેથી તમે આવો છો ?” ધર્માનુજને બોલતો અટકાવી, વિશ્વમય પામતી કળાવતી વચ્ચે જ બેઠી.

“હા,” ધર્માનુજ સ્મિત કરતાં બોલ્યો; “પ્રધાનજીના મકાન પાસે થઈને જ હું અહિં આવ્યો છું. પ્રધાનજીનો જીવ લેવાને ઉચુક્ત થયેલા સંપ્રજ્ઞાચાર્ય અને તેના અનેક નિર્ગળ લિધુઓને રાજકુમાર પીતાશોકે ગિરદાર કરેલા છે અને તે સમ્રાટ અશોકની સાહ જૂએ છે. “લગવન્ત મર્યારતુરંગમાંથી આવી પહોંચે એટલે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે કારસ્થાની-

ઝોને પોખ શાસન કરીશ.” એ પ્રમાણે કુમાર પ્રધાનજીને કહેતા હતા એમ મહે પોતે સાંભળ્યું છે, અને તેથી ખુદ ભગવન્ત પોતે જ યુવરાજને અદિથી ન્દસાડી ગયા હોવા જોઈએ એમાં લેશ માત્ર પણ મંશય નથી. કળાવતી, ભગવન્તાના પુત્ર પ્રતાપને લીધે જ તું અને ત્હારા સાથીદારો આજે તમારા કારસ્થાનમા ફરેલ મેળવી શક્યા નથી. જા રાણી ! રાજમાતા સાથે મન-લત કર અને કોઈ નવું કારસ્થાન રચવાની તૈયારી કર ! ”

“ પરંતુ આ કારસ્થાનની ખાતમી મારાદ્ અશોકે શી રીતે જાણી ? ”

“ મહેજ એ ખાતમી તેમને પહોંચાડી હતી.”

“ પણ તમને જ એ જાણતની ખબર શી રીતે પડી ? ”

“ રાજમાતાની મદ્દીમાં ગઈ કાલે તમે જે મમલત ચલાવી હતી તે મર્ફ મહે સાંભળી લીધી હતી.”

હવે કળાવતી રહમજી. પોતાનું કારસ્થાન ઉઘાડું પાડનાર પોતાનો પ્રાણમિય ધર્માનુજ જ છે એમ જાણીને તેને દુઃખ થયું. પોતાનું કારસ્થાન ઉઘાડું પાડી અપચત અપાવનાર કોઈપણ બાકિત આ પ્રમાણે પોતાના વિજય બદલ હાઈ પ્રદર્શિત કરતી કળાવતી સમજા ઉભી હોત તો તેની જોડ ભૂવાવી દેવામાં એક ડગુનો પણ વિલંબ કરત નહિ. પરંતુ શું કરે ? ધર્માનુજ પ્રત્યે તેનો પ્રેમ નિઃસ્સિમ હતો. અન્ય પ્રસંગે પણ જેવું કળાવતીનું કહોર છદ્મ ધર્માનુજને જોતાંની સાથે જ પુત્ર જેવું મદ્દ ધઈ જતું. અન્યની સામે વાપની પેટે ડાગા મુરમવનારી ફરે કળાવતી ધર્માનુજને જોતાંની સાથે જ ગરીબ ગામ જેવી જતી. ધર્માનુજે પોતાનું કારસ્થાન ઉઘાડું પાડ્યું એમ જાણીને કળાવતીને દુઃખ તો થયું, પરંતુ તેના પર તેને ત્રિતકુલ કોઈ ઉપન્યા નહિ. ને જોલી :

“ ધર્માનુજ ! આ તમે શું કહ્યું ? તમને પોતાને કાંઈ પણ જાનનો કામતો નહોતો જનાં તમે અમારે કારસ્થાન અર્થે ઉઘાડું પાડ્યું ! ”

ધર્માનુજ : “ રાણી ! ત્હારી સ્વર્થતત્પરતાની એટલી ખાતી પગલાટા થવા પામી છે કે પોતાના દુર્લભ અને ન્દાન્ય સરખા વાલ મારે મનુ'વનું ખુન કરું એ તો ત્હને એક ન્દાનીમતી વાત થાએ છે. કલિંગેસનું સ્વાધીપત કાવમ રહે, અને પોતાના વિજય રીતનાં આનંદમાં ન્દાન પલુ ઉજવ ન આપે તેમ કરવા તારા આજ પર્વત ત્હે કેનાં કેનાં બર્બર ક્રોધે કપી છે ! આવા પ્રમાણે ત્હારા પ્રર્થે પ્રેમના રાખનારી રાણી

ઈન્દુમતીને જીવતી બાળી મૂકવાને તું જ તૈયાર થઈ હતી; અને હેવટે આ વિષ પાચેલી તદ્વારથી કલિંગ યુવસજનો પશુ સંહાર કરવાને તું ઉદ્યુક્ત થઈ છે. હજી પણ ત્હારા સ્વાર્થની મર્યાદા ક્યાં સુધી લંબાશે તેની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી !”

રાણી : “ ધર્માનુજ ! મહેં મ્હારા સ્વાર્થની મર્યાદા નક્કી કરી રાખેલી છે. મ્હારા સ્વાર્થનું અંતિમ ખ્યેય નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે. મ્હારો સર્વ સ્વાર્થ એકજ વસ્તુમાં કેન્દ્રીભૂત થયેલો છે. તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ કે મ્હારા સ્વાર્થની મર્યાદા પણ પૂર્ણ થઈ ચૂકી એમ હું માનું છું. તે વસ્તુ—”

“ નહિ, નહિ.” કળાવતીને બોલતી અટકાવી ધર્માનુજ વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યો : “ ત્હારા સ્વાર્થની અંતિમ સીમા મ્હારે બાજુની નથી. ત્હારા અંતિમ સ્વાર્થ પ્રાપ્તિ માટેની ત્હારી વર્તમાન પ્રવૃત્તિ જ્યારે આટલી બધી ભયંકર છે, ત્યારે ત્હારો સ્વાર્થ તો કાણુ જાણુ કેવાગે બીતિજનક હશે. તેનું સ્વરૂપ કેવું થે ગંડું અને મેલું હશે. ત્હારા સ્વાર્થનું અંતિમ ખ્યેય સાંભળવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. ”

“ પ્રિય ધર્માનુજ !” સ્મિત કરતી કળાવતી બોલવા લાગી : “ મ્હારા અઘ્યાપિ પયેતનાં કૃત્યો ઉપરથી મ્હારા સ્વાર્થનું સ્વરૂપ ધડી કાઢો નહિ. તે સ્વરૂપ કાઢને પણ ભય કે તિરસ્કાર ઉપજાવે એવું નથી. તે સ્વરૂપ એટલું બધું આર અને વિમલ છે કે એકાદું બાળક પણ તેના પ્રત્યે સત્રેમ પ્રહરના પ્રહર સુધી જોઈ રહે ! ”

ધર્માનુજ : “ છૂટ, એ વાત તદ્દન અનંભવિત છે. ખૂન, વિશ્વાસઘાત, રક્તપાત અને કૃતઘાતા રૂપી જાયા પર ઉભી કરેલી ત્હારી સ્વાર્થ રૂપી ઇમારતનું સ્વરૂપ પણ તેવું જ ભયંકર હશે. તેમાં રમણીયતા અને વિમલતા ક્યાંથી સંભવે ? તે જ્ઞેતાંની સાથે મ્હોટા મ્હોટા રણવીરો કોપી ઉઠે તો પછી બાળકની તો વાત જ શી ? ”

રાણી : “ આ માગેના અરિસામાં જૂઓ. તેમાં તમને કંઈ ભયંકરતા જણાય છે ? તેમાં સ્વર્ગીય લાગણી અને દિવ્ય વિમલતાની મૂર્તિ નથી જણાતી ? આ જ મ્હારા સ્વાર્થનું અંતિમ ખ્યેય ! આ જ મ્હારા સ્વાર્થની અંતિમ મર્યાદા ! ”

‘ અરિસામાં મ્હારા પોતાના પ્રતિબિંબ મિલાવ બીલું કંઈ જ મ્હને દેખાતું નથી. ” ધર્માનુજ બોલ્યો.

■ તમારી સુંદર મૂર્તિનું પ્રતિબિંબ અરિસામાં જે પ્રભાણુ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે કરતાં પણ અધિકતરરીતે તે મ્હારા હૃદય-અરિસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલી છે. એ મૂર્તિની પ્રાપ્તિ એજ મ્હારું અંતિમ ધ્યેય. ત્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ નહિ થાય ત્યાં સુધી તેના પ્રતિબિંબ માત્રથી પણ હું સંતોષ માનીશ. ધર્માનુજ, મ્હારા સ્વાર્થનું અંતિમ ધ્યેય સુંદર અને વિભવ છે ને ? તમે તેનાથી ભય તો નથી પામતા ને ?” એટલું બોલી કળાવતી ધર્માનુજ પ્રત્યે સરિમત દૃષ્ટિ ફેંકતી ઉભી રહી.

ધર્માનુજ : “, રાણી ! હજી પણ ત્હારો અંતરમાંની પાપજીવિ તેથી જ નળગૃત છે કે ? ત્હારાથી દૂર રહેવાથી ત્હારી મનઃસ્થિતિ પુનઃ ઠેકાણે આવશે એમ ધારીને, આજ દિન સુધી મ્હે ત્હારાથી દૂર રહેવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. પરંતુ, ત્હારો મનોવિકાર સુધરવાને બદલે ઉર્વશ વધારે બગડતો જાય છે.”

રાણી : “ ધર્માનુજ ! આપણે પાટલીપુત્ર તરફ આવતાં હતાં ત્યારે માર્ગમાં તે રાત્રિએ તળાવના કિનારા પર મ્હેં તમારી પાસે પ્રેમપાચના કરી હતી, પરંતુ તમારી હૃદયદેવતા બીજી કોઈ છે, એવું કહીને તમે મ્હારી માગણી વિકારી કાઢી હતી. તે વખતે મ્હેં એમ માન્યું હતું કે તમારા હૃદયમાં અધિષ્ઠિત થયેલી, તમારી હૃદયદેવતાનું લાવણ્ય કોઈ દેવગૃહની અપ્સરા અથવા નાગકન્યાના જેવું હશે. સૌન્દર્ય અને તારુણ્યમાં આ વિકારવામાં આવેલી કળાવતી કરતાં તે અધિકતર શ્રેષ્ઠ હશે એમ માનીને હું નિરાશ થઈ હતી. હું તમારા પ્રેમ મંપાદન નહિં કરી ચક્રું એવું મેં તે વખતે માન્યું હતું. પરંતુ, થોડા જ સમય પૂર્વે મ્હેં તમારી હૃદયદેવતાને જોઈ છે. તે પણ મ્હારા જેવી મનુષ્ય જ છે એ જાણ્યા પછી મ્હારી પ્રેમવૃત્તિ પુનઃ સતેજ થઈ છે. ધર્માનુજ ! હન્દિરા મ્હારા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે કે ? તેના પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવો છે અને ન્હાને શા માટે વિકારો છો ? એક પર અમૃતનો વર્ષાવ અને બીજી પર અગ્નિકણ્ઠનો વર્ષાવ ! એવો બેઠ રાખવાનું શું પ્રયોજન છે ? ”

ધર્માનુજ : “ હન્દિરા ત્હારા કરતાં શ્રેષ્ઠ જ છે. ત્હારા જેવી પાતકી સ્ત્રીએ હન્દિરાની બરોબરી કરવાની ઈચ્છા રાખવી એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે.”

■ “ શી બાબતમાં હન્દિરા મ્હારા કરતાં શ્રેષ્ઠ ? ” કળાવતી ચીડાઈને બોલવા લાગી : “ તેના કરતાં મ્હારું સૌન્દર્ય લેણમાન પણ ઉતરતું નથી. કદાચ વયમાં તેના કરતાં હું એ ચાર વર્ષે મ્હોટી હોઈશ, પરંતુ મ્હારું સૌન્દર્ય એ તરાવનને લીધે વધારે વિકસિત થયેલું છે. મ્હારા વિદ્યવિત મુખ-

ચન્દ્રના કરતાં ધન્દિરાતું શિશુસમાન મુખ તમને વધારે મુંદર લાગે છે કે ?”

ધર્માનુજ : “ કળાવતી ! સૌન્દર્ય અને યૌવન કરતાં પણ સદ્ગુણો વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ત્હારું સૌન્દર્ય ધન્દિરાના સૌન્દર્ય કરતાં હ્રસ્વ હશે પણ ધન્દિરાના જેવા સદ્ગુણો ત્હારામાં ન હોવાથી તે નકાર્યું છે. વારાંગનાનું અપ્રતિમ લાવણ્ય જોઈને કાંઈ પણ પુરુષ પોતાની પત્નીને ત્યજ દેતો નથી. તું જેવી મુંદર છે તેવી જ સદ્ગુણી થા; અને તેમ કરીશ તો કળાવતરે પણ ધર્માનુજનો અનુજ પ્રેમ તું સંપાદન કરીશ. ”

કળાવતી ધર્માનુજનો અનુજ પ્રેમ મેળવવા ઇચ્છતી નહોતી. ધર્માનુજનો અર્થ અર્જુન કર્યો એ તેને બહુ ગમતું હતું. પોતાના યૌવન અને સૌન્દર્યનું નિર્જીવ સમર્થન કરવાથી, ધન્દિરામાં લુબ્ધ થઈ ગયેલો આ ધર્માનુજ પોતાની માગણી સ્વીકારે તેમ નથી; તેમજ દિનપ્રતિદિન ધર્માનુજ અને ધન્દિરાના વૃદ્ધિગત ચતા પ્રેમ પર એકાદ સપ્ત આઘાત કર્યા વગર ધર્માનુજને પોતાનો કરી શકશે નહિ, એવી હવે કળાવતીની દૃઢ ખાત્રી થઈ. ધન્દિરાનો ઘાટ ધડવાનો વિચાર અત્યારે તેના મનમાં ઉપજ્યો હતો. તે બોલી : “ ધર્માનુજ ! તમારી પાસેથી અનુજ પ્રેમ મેળવવાની હું ઇચ્છા નખતી નથી. જીવનપર્યંત આપની ચરણસેવિકા તરીકે રહેવાનો મ્હેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. આપને કળાવતરે પણ મ્હારી આ માગણી સ્વીકારવી જ પડશે. ” એટલું બોલીને ધર્માનુજના પ્રત્યુત્તરની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કળાવતી લાંથી સપાટાખંધ ચાલી ગઈ.

દરબાર તુરંગી બહાર કળાવતી નીકળી પણ નહિ ગઈ હોય એટલામાં ચિદાનંદ સ્વામીની ઠાટડીનાં દ્વાર ઉઘડ્યાં. તેમણે ધીમેથી, “ બેટા જીતેન્દ્ર, આવ ! ” એટલા શબ્દથી જીતેન્દ્રનું સ્વાગત કયુ. માતાના વિયોગથી આજો દિવસ તરફડીયાં મારતું આજક જેમ પોતાની માતાનો માયાળુ સ્વર સાંભળતાની સાથે જ પારણામાં ઠેકડા મારવા માંડે, તે પ્રમાણે સ્વામીજીનો સ્વર સાંભળતાની સાથે જ જીતેન્દ્ર તેમની પાસે દોડ્યો ગયો, અને સ્વામીનાં ચરણોમાં તે નમી પડ્યો. સ્વામીજીએ તેને બેઠો કર્યો અને તેને પ્રેમપૂર્વક બેટ્યા. જીતેન્દ્રનાં નયનદ્વયમાંથી હર્ષાશ્રુનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો. થોડીવાર પછી પોતાના મસ્તક પર ઉપ્પુ મિન્દુઓ મરી પડનાં હોય એમ જીતેન્દ્રને લાગ્યું. સ્વામીનાં મેઝામાંથી અશ્રુ સરી પડતાં હતાં. પોતે સ્વામીજીને વિદારવશ કરવા માટે આવ્યો, એમ જાણીને તેનું અંતર દુઃખી થયું. દીર્ઘ કાળ પછી પોતાના શિષ્યનો મેળાપ મળ્યાથી સ્વામીના મનની

સમતા નષ્ટ થઈ છે એમ માનીને જીતેન્દ્ર સ્વામીજીથી છૂટા પડ્યો. ગુરૂ અને શિષ્ય બેમાંથી કાંઈ પણ એક શબ્દ સરખો ઉચ્ચાર્યા વગર જ ઉભા રહ્યા.

બેઠવામાં લીન થઈ જવાથી કહે, કે પૂજી નભોમંડળમાંનો ચન્દ્ર તારામાં રૂપાઈ ગયેલો હોવાથી કહે, અને તેમ કહે પછી અત્યાર સુધી ચિદાનંદ જીતેન્દ્રનો વેશ ભોલો નહોતો. હવે બન્ને જણા બેટીને છૂટા પડ્યા હતા. ચન્દ્ર પોતાનાં સીત કિરણોથી ગુરૂ અને શિષ્ય પર ધવલપ્રભાનો વર્ણવ કરી રહ્યો હતો. જીતેન્દ્રના વેશપ્રત્યે નજર કરતાં સ્વામી સાક્ષર્ય બોલી ઉઠ્યા :

“ જીતેન્દ્ર ! તું બૌદ્ધભિષુ થયો છે કે શું ? ”

“ સ્વામી મહારાજ ! જો કે વેશ બૌદ્ધભિષુનો ધારણ કરેલો છે, પરંતુ મનથી તો હજી પણ હું પૂર્વનો જ જીતેન્દ્ર છું, આ પીન કફની મળા ફરતી વિંટાળી દીધી, ખગમાં પાડુકાઓ પહેરી, અને ખુંડન કરાવતું એટલે મર્મગુરુના નામથી આદિ સુરક્ષિતપણે રહી શકાય છે. આ વેશથી અનેક ફાયદા છે. રાજધાનીની કિલ્લેમાંથી જોરી હોય તો આ વેશ ધારણ કર્યો એટલે કાંઈ પણ અટકાવતું નથી. રાજાને આશીર્વાદ દેવાનું બહાનું મારીને રાજમહાસયનો આંતરવિભાગ ભોવામાં, અને સૈન્યની વ્યવસ્થા ભોવાની ઇન્જીથી લલકરમાં ફરીને બહુ મૈનિકાનાં નમન સ્વીકારી નિડરપણે ફરતમાં આ વેશ ધણેજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ વેશને લીધે કાંઈ ઓગળી નાંખ એવો ભય પણ રહેતો નથી. તેવારીઓ સંપૂર્ણ થનાંની સાથે જ આ કફની અને પાડુકાઓ ફેંકી દઈને બહુ કલિંગ યુદ્ધરાજ જીતેન્દ્ર તરીકે બહાર આવવામાં શો વિલંબ લાગે તેમ છે ! ”

જીતેન્દ્રનું જાપણ સાંભળી રહ્યા પડી રામીજીએ સિમાન દ્યું. તેના કંઈ પર દક્ષત મૂકીને તે બોલ્યા :

“ હું અહિં ઘણા દિવસ થયાં આવેલ છું એ વાત આપે રી રીને જાણી ? ”

“ ત્હારો વનરાજ ઘણા દિવસથી અહિં આવ્યો છે તે ઉપરથી મેં એમ અનુમાન કર્યું હતું કે કાં તો ત્હારી સાથે અગર તો ત્હારી શોધ કરેલો ત્હારો પછવાડે તે આવ્યો હોવો જોઈએ.”

“ હું ! વનરાજ અહિં આવ્યો છે ? ” જીનેન્દ્રે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું : “ હુન્દાર પાસેના ઝંઝાનદીના કિનારા પાસે તેનાથી મું વિખૂટ્યા પડ્યો ત્યાર પછી મ્હેં તેને જોયો જ વધી. ”

“ ત્હારો અને વનરાજનો મેળાપ નહિ થયો તો એક જીનેન્દ્રે યુવરાજ શોધી કાઢ્યો છે, અને તેને ખરો યુવરાજ માનીને તે આનંદમાં રહે છે.”

“ વનરાજનો એ યુવરાજ વળી કાણુ છે ? મ્હેં ઐશ્વર્યમય વેશ ધારણ કર્યો છે, ત્યારથી જે હોમ તે જીનેન્દ્ર નામ ધારણ કરવા લાગ્યા છે. મુદ વનરાજની આંખોમાં મૂળ નાખનારો આ યુવરાજ છે કાણુ ? ”

“ જેણે મુદ ચક્રવર્તીની આંખોમાં મૂળ નાખીને જુલ્યાપ ખવડાવી, જેણે કળાવતી જેવી કળાખાજ સ્ત્રીને છક્ક ખવડાવી, એટલું જ નહિ પણ જેને જોતાંની સાથે જ મ્હેં પોતે પણ તેને જીનેન્દ્ર માની લીધો હતો, એવા તે વેશધારી યુવરાજને જોઈને મિત્રાંતે વનરાજ જુલ્યાપ આપી નય એમાં કાંઈ જ આશ્ચર્ય નથી. તે વેશધારી યુવરાજનું અને ત્હારું સ્વરૂપ લગભગ એકસરખું જ છે. ”

“ આશ્ચર્ય ! ” જીનેન્દ્રે બોલ્યો : “ મ્હારું નામ ધારણ કરીને ઐશ્વર્ય લેકિના સ્વાધીનમાં રહેવામાં તે વેશધારીનો શો ઉદ્દેશ સમાવલો હતો તે મ્હારાથી સ્તબ્ધમત્તું નથી. રાજા મુકેન્દ્ર મરણ પામ્યા છે, એવી અફવા માથી માનીને રૂપમાદ્રશ્યનો કાયદો મેળવવા સાર, કલિંગદેશના યુવરાજ તરીકે બહાર આવીને, કલિંગદેશનું રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઇચ્છા હોવી જોઈએ. મ્હેં એવું પણ સાંભળ્યું છે કે ચક્રવર્તી પણ તેના પ્રત્યે નિઃસિંમ પ્રેમ ધરાવે છે. ”

“ જીનેન્દ્ર ! ” ચિદાનંદ સ્મિત કરતા બોલ્યા : “ તે વેશધારીનો ઉદ્દેશ અને ચક્રવર્તીના તેના પ્રત્યેના પ્રેમનું સ્વસ્થતું હમણાં કહી શકે તેમ નથી. ત્હારો વેશ ધારણ કરીને ઐશ્વર્ય લેકિને સ્વાધીન થવામાં તે વેશધારીનો ઉદ્દેશ પવિત્ર છે, એ વાત પર વિશ્વાસ રાખ. તેના વિષે ત્હારા અંતરમાં

કદિ પણ પાપશુદ્ધિ ઉપનત થવા દેતો નહિ. એક વખત તેને પ્રત્યક્ષ જોયા પછી તેનો ઉદ્દેશ નીચ છે એવી ત્હારી કલ્પના માટે જ ત્હને પશ્ચાત્તાપ થવા વગર રહેશે નહિ.”

“આને તે સુવસાજનો મેળાપ થશે એવી ત્હારી કલ્પના હતી. પરંતુ હું અહિં આવી પહોંચ્યો, તે પહેલાં તે અહિંથી નીકળી ગયેલો રોવાથી હું તેને જોઈ શક્યો નહિ.”

આ સાંભળીને ચિદાનંદે જીતેન્દ્ર તેને શા માટે મળવા પ્રયત્ન કરતો હતો અને તે વેદધારી ઘટડી છોડીને કેમ ચાલી ગયો હતો, એ સંબંધી પૂછાવ્યું કરી. જીતેન્દ્રે કળાવતીના કારસ્થાન સંબંધી વાત સંક્ષિપ્તમાં સ્વામીને કહી સંભળાવી. કળાવતીના કારસ્થાનનો વિખરસ કબી રીતે જીતેન્દ્રે કર્યો હતો, અને પ્રુદ ચક્રવર્તી આવીને સુવસાજને દરગાસ્તુરંગમાંથી લઈ ગયા એ વાત સાંભળીને સ્વામી ભ્રમ જ આનંદ પામ્યા. પરંતુ તે આનંદનું સ્વરૂપ જીતેન્દ્ર કળી શક્યો નહિ.

“રાજા મૃતેન્દ્ર હાલમાં શું કરે છે ? ત્હારી સાથે તેમનો મેળાપ હમણાં થયો હતો કે ?” થોડીવાર શાન્ત રહ્યા પછી સ્વામીએ પૂછ્યું.

“આપની સુનાવણી થઈ હતી તે દિવસે પ્રાતઃકાળે, આપનાં દર્શન કરીને ખાણ કરનાં, પિતાજી ગંગાનદીના કિનારા પાસે જ્ઞાને આશિર્વાદ મળ્યા હતા. ત્યાર પછી આત્માર મુદ્ધોમાં મ્હેં તેમના વિષે કંઈ પણ માન્યકું નથી. સૈન્ય સહિત પાટલીપુત્ર આવીને હજુરઃસર પિતાજી પોતાના શત્રુની ભાગણી કરનાર છે. કદાચ વખતે પ્રુદ કરવાનો પણ પ્રસંગ આવે, એટલા માટે ચક્રવર્તીના સૈન્યજનની યોગ્ય માહિતી મેળવો સમજા સારું પિતાજીએ મ્હને અહિં રહેવાની આજ્ઞા કરી છે.”

સ્વામી: “જીતેન્દ્ર ! તેં જે માહિતી મેળવી છે, અને જે પરિસ્થિતિનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કર્યું છે તે ઉપરથી, પ્રુદ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો તો તેમાં યશ મળે એમ ત્હને લાગે છે ?”

જીતેન્દ્ર: “ચક્રવર્તી સાથે પ્રુદ કરીને સિત્ત્ય મેળવેલે એ વાત માનવ-ચકિતને રમ્ય નથી. તેનામાં દેવ નિયમ કરીને રહેલો છે. તે સિવાય તે આટલો બધો પ્રબળિય થઈ પડ્યો ન હોત. માત્ર થોડાંક માણસોને અપમાદ તરીકે જાદ કરીએ તો અખિલ ભારતવર્ષના લોકો ચક્રવર્તીના વિજયથી આનંદ પામે છે. તેની પવિત્રતાને લીધે તેનો અને તેના સત્ત્વનો નર્મદ

વિજય જ છે. તેની સાથે યુદ્ધ કરીને અમને જિલકુલ યશ મળનાર નથી. ધર્મ, સદાચાર અને વિનયની સાક્ષાત્ ભૂતિ મરખા ચક્રવર્તી સામે તલવાર ઉઘડવી એ મનુષ્યશક્તિને માટે અશક્ય વાત છે. મ્હને તો લાગે છે કે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ જ ઉપસ્થિત થનાર નથી. ”

સ્વામી: “ ખરોખર ! છતેન્દ્ર ! ત્હારું કહેવું સત્ય છે. જ્યાં સુધી ચક્રવર્તી. સૈન્યબળને પોતાનું સામર્થ્ય માનતો હતો ત્યાંસુધી તે અજન્ય નહોતો, હવે તે અહિંસા, સમતા અને બન્યુગ્રેમ આદિને પોતાનું સામર્થ્ય માનવા લાગ્યો છે. આવા પુણ્યસ્તોક નૃપતિ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવવાની કલ્પના સુદાં પશુ ગાનુખ્ય પ્રાણીથી યદ્ય શકે તેમ નથી. તેના ધાર્મિક તેજને લીધે, કેટલાંક મલેન્ડ રાજ્યો પશુ તેની ચરચુરબળ સ્પર્શની અપેક્ષા રાખે છે. તેની ધર્મનિક્ષ ભૂતિ જોતાંની સાથેજ મનુષ્ય-પ્રાણી અહંકાર અને શત્રુત્વ જૂઠી જાય છે. ચન્દ્રતી કળાની પેઠે ખીલતી જતી તેની વિમલ યશપતાકા કોણ જાણે કેવો ગે પ્રદક્ષ પાડશે ! હજુ સુધી અશોક અને મૃગેન્દ્રનો મેળાપ થયો નથી, પરંતુ, પ્રથમ મુલાકાતે જ મૃગેન્દ્રના હૃદય પર અરોહના સ્વર્ણવર્તનની છાપ પડ્યા વગર રહેનાર નથી. મૃગેન્દ્ર પોતે જ સક્ષાત્ શાન્તિધી સમશ્ચુતી કરવાના નિર્ણય પર આવશે. છતેન્દ્ર ! ત્હારા પિતાને મ્હારો એટલો સંદેશ પહોંચાડ્યો કે અશોકની સાથે સલાહ શાન્તિથી જ કામ લેવાની સ્વામીશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે. અશોક હવે પ્રથમનો અશોક નથી. અશોક જૂઠી પ્રતિજ્ઞા કરે એવો નથી એવી હવે મ્હારી હક પ્રતીતિ યદ્ય ચૂકી છે. રાજા મૃગેન્દ્રને કોઈ પશુ પ્રકારની શરત વગર તેનું રાજ્ય પાછું આપવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા ક્યારે પાર પડે, તે માટે તે બહુ જ આતુર છે. રાજા અહિં આવે એટલો જ વિશંખ ! ચક્રવર્તીના સ્વભાવની પૂર્ણ માહિતી નહિ હોવાથી જ રાજાને સૈન્ય સાથે અહિં આવવાની મ્હેં સંમતિ આપી હતી. હવે સૈન્ય સાથે અહિં આવવાની જરૂર નથી. તોપણ અશોક જેવા ચક્રવર્તીની મુલાકાત લેવા આવતી વખતે પોતાનો માન મરતેજો સાચવવાની જાતર ક્ષિંગાવિષીત સૈન્ય સાથે આવે તો તેમાં કંઈ દરકત જેવું નથી. ”

ચિદાનંદસ્વામીનો સંદેશ પોતાના પિતાને પહોંચાડવાનું કાલ કરીને, યુવરાજા છતેન્દ્ર આનંદિત હૃદયે દરબારસ્તુરંગમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

મહાસલાની તૈયારીઓ.

તાના પ્રધાનને સુરક્ષિત સ્થિતિમાં જોઈને, સમ્રાટ અગાઉ જો-
ટલો આનંદ પામ્યો તેના કરતાં સદસ ગણો શોક, અગાર
કૃત્ય કરવા માટે ત્યાં બેગા થયેલા શ્રેંકડો લિખુઓને જોઈને,
તેને થયા વગર રહ્યો નહિ. “ઐશ્વર્યનો મચાર કરવા સાર

જેમને રાખવામાં આવ્યા છે, અદિસા ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં જોઓ
બાગજ પડતો ભાગ લે છે, જનસમાજને ધાર્મિક તત્વોનું જ્ઞાન આપવું
એ જ જેમનું કર્તવ્ય છે, મનુષ્ય પ્રાણી તો સું, પરંતુ એકાદ ન્હાના જીવની
પણ દિસા ન કરવી એવો જ જેમનો મુખ્ય મત્ર છે, એવા ધર્મગુરુઓ,
ગોતાના લિખુમંડળની મહાયથી રાધાયુક્ત સરખા સજ્જન પુરુષો વધ
કયા તૈયાર થાય, એ એક માતા પોતાના બાળકનું જ ખૂન કરે એવી
વાન નથી શું? એક નહિ, બે નહિ, પરંતુ શ્રેંકડો લિખુઓ સંપુષ્ટચાર્યના
નેતૃપતિત્વ નીચે, એક નિરપરાધી વૃદ્ધ પુરુષના પ્રાણ દરવાને તૈયાર થાય,
એ એક મનુષ્યપ્રાણીની હત્યા નહિ, પરંતુ પ્રાણી માત્ર પર દયા રાખવાને
ઉપદેશ કરનારાં ઐશ્વર્યના પવિત્ર તત્વોની જ હત્યા નથી થતી તો ખીજું
શું? ઉપર પ્રમાણે વિચારની પરંપરા અશોકના હૃદયમાં આવી રહી હતી.
તેનું મન કલિંગદેશના સમરવર્તિમા તપાઈને શુદ્ધ થઈ હતું. નરકનો વિશ્વસ
થયા પછી ઉપયુક્ત સરખા તેને ગૂંચ મળ્યા હતાં. આ પ્રમાણે દિન પ્રતિ-
દિન તેની વધતી જતી વિશુદ્ધતાને લીધે, અગાઉ લિખુઓનો અનાયાર
જોઈને બહુ દુઃખી થયો. તે વિચારવા લાગ્યો: “હું જનસમાજને ધાર્મિક
તત્વો સ્થાપવાનો યત્ન કરું છું, અને જેમની દ્વારા એ તત્વોનું જ્ઞાન
આપવાનું છે, તેઓ-લિખુઓ તો અધર્મ પંકમાં રૂપતા જાય છે! જે
ગામુએ પોતાની તરણ પુત્રપત્ની નીતિમતાનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ, તે વૃદ્ધ
ગામુ પોતે જ ભરિણી છે. જે વૈદ્ય દર્દીને ઔષધ આપીને તેની પ્રતિ-
સુધારવી જોઈએ, તે જ વૈદ્ય દર્દીને વિષ પીવડાવે છે!” આમ વિચારતાં
અગાઉનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. બેમા થયેલા લિખુઓને ઉદેશીને તે શાંત
ધાર્મિક નરે મોલ્યો:

“ભિક્ષુઓ ! આજ દિન સુધી તમારા અનાચારની વાતો માત્ર મ્હેં કાને જ સાંભળી હતી. તમારા વેશ પ્રત્યે મ્હને મ્હોટો વિશ્વાસ હતો. આ સંસારવિરકત ભિક્ષુઓ કદિ પણ અનાચાર કરે જ નહિ, એની મ્હારી દૃઢ પ્રતીતિ હતી. જ્યારે જ્યારે તમારી વિરુદ્ધમાં ફરિયાદો મ્હાન સાંભળવામાં આવતી, ત્યારે ત્યારે તે હું ખોટી જ ગણી કાઢતો. તમારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરનારા મ્હારા પ્રગળજનોએ તેમને ન્યાય નહિ મળવાથી, તમારા સામે ફરિયાદો કરવાનું પણ ત્યજી દીધું. મ્હારું ભિક્ષુમંડળ સદાચારસંપન્ન છે, એવા ભ્રમમાં હું આજ દિન સુધી પડી રહ્યો. એ મ્હારા ભ્રમ આજે દૂર ચમ્પે. તમારું સત્ય સ્વરૂપ મ્હેં આજે જ જાણ્યું. મ્હારી ગરીબ પ્રગળને તમે વિના કારણ ત્રાસ આપ્યો છે. આ વેશની સહાયથી તમે ઇચ્છાનુસાર અનાચાર કર્યો છે. જનસમાજને નીતિને માર્ગે દોરવાને માટે નિર્માયલો ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીના પંથ પોતેજ અનીતિ-પંકમાં ફેર્યેલો છે ! ભગવાન ગૌતમમુનિની પ્રવિન આજીવન તમે પોતાના પગ તમે છંદવા માંડી છે ! ગાદિસાના તાવની પ્રવિનતાને કસંક લગાડવા માંડ્યું છે. બન્ધુ-પ્રેમનો અર્થ એક બીજાનાં ગળાં કાપવાં એવો જ થવા લાગ્યો છે. પ્રાણી હત્યા કરવી એ તમારે મન એક સદગ વાત છે, અને ધાર્મિક ક્રિયા તત્ત્વોની જોને કરી જ માંહિતી નથી એવા ભૂર્ષજનો ભિક્ષુવેશ ધારણ કરીને, મ્હારી પ્રગળને લૂંટવા લાગ્યા છે. આ હુટારાઓ દ્રવ્યની લૂંટ કરીને જ અટકતા નથી, પરંતુ તેમણે જનસમાજના ચારિત્ર્યની લૂંટ પણ ચલાવવા માંડી છે. જનસમાજની ધર્મપરાયણતા આટલી સત્વર ગતિથી કેમ વધવા લાગી છે, સૌ કોઈ ભિક્ષુ થવાની ખટખટ કેમ કરે છે, એ બેઠ હવે હું સ્મરજો. આ ભિક્ષુઓની વધતી જતી ભરતી કમી કરવી જોઈએ. ભકત એક અને ગુરુ દસ, એ પ્રમાણે ચાલવા દેવું જોઈએ નહિ. કાલાસામાંથી હીરા શોધી કાઢવા જોઈએ. કાલસા કદિ પણ પ્રકાશ આપી શકતા નથી. કાલસા જેવા ભિક્ષુઓની સંખ્યા ઘટાડવી જ જોઈએ.”

ધર્મોન્નતિ અને ધર્મપ્રચારાર્થે પોતે ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓને કેવી આર્થિક મદદ આપી હતી, ધર્મક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવા માટે એશઆરામ અને ભોગવિલાસ ત્યજીને પોતે કેટલો બધો પરિશ્રમ વેડતો હતો, ભિક્ષુ-ભિક્ષુણી મુખ પામે એટલા સારૂ પોતે કેવી કાળજી રાખતો હતો, દેશ દેશના રાજાઓ સાથે તહનામું કરતી વેળાએ પણ, ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓના લાભ જનવચાની શરતો કરવાની પોતે કેવી કાળજી રાખતો હતો, તેમના વિહારાર્થે

સ્થળે સ્થળે મંદીની સ્થાપનાઓ કરી હતી, તેમની, પવિત્રતાને જરા પણ આંચ ન આવે એટલા માટે કાયદાઓમાં પણ પોતે જે સુધારા કર્યા હતા, અને અત્યાર સુધી તેમના પ્રત્યે પોતે કેવી આદરશુદ્ધિ ધરાવતા હતા, એ સમગ્ર અશોકની દૃષ્ટિ સમક્ષ પ્રતિભત્ત થયું. તે માથે જ લિલુની અનન્ત દશા પણ તેની નજર આગળ તરવરવા લાગી. પૌણ્દિક અને ખવરાવવા છતાં પણ લિલુ-લિલુણીઓનાં મન આટલાં જઘાં નિર્જળ રહ્યાં હતાં એ જોઈને તે આશ્ચર્ય પામ્યો. આટલા જઘાં દિવસનો પરિશ્રમ બ્યર્થ ગયો, અને જનમમાજમાં ધાર્મિક સુધારણા કંઈ જ થઈ શકી નહિ, એમ વિચારી અશોકનું હૃદય ડ્રવવા લાગ્યું. પોતાના વડિલ ખંધુની આવી સ્થિતિ જોઈને કુમાર વીતાશોક બોલ્યો :

“ ભગવન્ત ! કોણે પામવાનું કંઈ જ કારણ નથી. સંપુટાચાર્ય અને તેની સાથેના લિલુઓ અનાચાર કરવા તૈયાર થયા છે, એ જોઈને સર્વ લિલુ-લિલુણીઓ પણ એવાં જ હશે એમ આનવાને કંઈ જ કારણ નથી, પોતાના ધાર્મિક પ્રભાવથી પંચમહાજૂનને વડાં કરી લેનારા ઉપગુપ્તાચાર્ય અને ત્રિશ્વળગાની ગાચાર્ય મોઝગાલીપુત્ર નિષ્વ જેવાં રતો પણ હજી પ્રકાશી રલા છે.”

“ એવાં જ રતોને શોધી કાઢવાની જરૂર છે.” અશોક બોલ્યો :
 “ એવાં રતોની એક સુંદર માળા જનારીને મ્હારી જનતાને અર્પણ કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. પણ લિલુ અને સદર્મપરાયણ લિલુણીઓ રૂપી મધુર-મધુરીઓના સમૂહમાં ધણાખરા ખોટા લિલુ-લિલુણીઓ રૂપી કાગડા પણ મોરનાં પીછાં લાલીને ભેગાઈ ગયા છે. મધુરોના સમૂહમાં એવા કાગડાઓને શોધી શોધીને બૂદા કાઢવાની જરૂર છે. આ કાગડાઓના કર્ણકંડુ સ્વરને લીધે, મધુર-મધુરીની મધુર કેશ અવજીઆચર થઈ શકતી નથી. ધર્મરૂપી પર્જાની આતુરતાથી રાહ જોતી કૃપિવલરૂપી મ્હારી જનતા મધુરોના કેશરન સાંભળી સકે એવો બન્દોગસ્ત મ્હાગથી ક્ષી રીને થઈ શકે.”

અશોક કણ્ઠનાર ધીન રહ્યો. તેના મુખમંડળ પર આનંદની વિલની રહેલી હતા ચન્દના દિવ્ય પ્રકાશમાં પણ સ્પષ્ટ જણાવા લાગી. તે બોલ્યો :

“ ઉપગુપ્તાચાર્ય મરખા કુચક સત્કલકાર હોવા છતાં મ્હારે ના જાનની ચિન્તા રા માટે કરી જોઈએ !” પ્રધાનને ઉદેશીને તે બોલ્યો :
 “ કાકા ! આ સંપુટાચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓ પર યુરોદય થતાં સુધી નાખન દેખરેખ ચખાવો. હું અત્યારે પેટાન તરફ જઈને છું, અને

આચાર્યની ઇચ્છાનુસાર આ નીતિગ્રંથ લિખીએને સગ્ન ફરમાવીશ. આ લિખીએની વધતી જતી મંખ્યા કેવી રીતે ઘટાડવી, તેમના અનાચાર ઘટકવચ્ચ માટે કેવાં પગલાં લેવાં, અને સદ્વર્તનો પ્રચાર કરવા સારું કેવી, તેજનાઓ ધડવી, એ સંબંધી મહારે ઘણી ઘણી વાતચીત આચાર્ય સાથે કરવાની છે.”

એટલું બોલીને ચક્રવર્તી વેણવન જવાને તૈયાર થયો. એટલામાં તેના પ્રભે ગ્રેમભરી દષ્ટિ ફેટી રહેલો વેશધારી યુવરાજ તેની દષ્ટિએ પડ્યો. હવે અશોકનું હૃદય એક બાળકના હૃદય જેવું નિર્વિકારી રહ્યું નહિ. તેનું નિર્મળ મન પત્નીગ્રેમના રંગથી રંગાઇ ચૂક્યું હતું. વેશધારી યુવરાજ પ્રભે એક ગ્રેમભરી દષ્ટિ ફેટીને સ્મિત કરતો તે બોલ્યો :

“યુવરાજ ! કુમાર સાથે તું અત્યારે રાજમહાલયમાં જઈને, મહારા સપનાગારમાં મુજેથી આરામ લે. હું અત્યારે ત્હારી સાથે આવી શકીશ નહિ. પ્રાતઃકાળે વેણવનમાંથી આવ્યા પછી ત્હારે રહેવા માટે જૂદી સગવડ કરી આપીશ.”

ચક્રવર્તીના આ શબ્દો સાંભળીને શોભના આશ્ચર્ય પામી. આજની સુધી પોતાની સાથે રાજમહાલયમાં રહેવાનો તેને આગ્રહ કરનારા અશોકે પોતે જ તેને જૂદા રહેવાની સચલા શા માટે કરી તેનો મર્મ શોભના અમઞ્છ શકી નહિ. આવી સચલા કરવામાં અશોકનો શો હેતુ હશે તેનું અનુમાન તે કરી શકી નહિ. તોપણ તે સચના પોતાને અનુકૂળ હોવાથી તે આનંદ પામી. તે સંબંધી ઝાઝી વિકાશ ન કરતાં તે બોલી :

“ભગવન્ત ! આપની પ્રેમાળ આગ પ્રભાણે, આપના અતકર્મ ઉપકારનું સ્મરણ કરતાં કરતાં આપના રાજમહાલયમાં વિશ્રાન્તિ લેવાને મ્હને હરકત નથી. પરંતુ, મલાત થવા આવ્યું છે, હવે મ્હને વિશ્રાન્તિ લેવાની આવશ્યકતા નથી. ભગવન્તની આગા હોય તો મ્હારી ઇચ્છા પછુ વેણવન તરફ આવવાની છે. હવેથી ત્યાં રહેવાનો જ મ્હે નિશ્ચય કર્યો છે.”

ચક્રવર્તીએ શોભનાની માગણી સ્વીકારી. તેઓ જન્ને ત્યાંથી યાત્રતા થયા.

વેણવન કંઈ વેગન જંગલ ન હોતું. નરકનો વિખ્ખસ થયો તે વખતે અશોકને ઉપગ્રસ્ત જેવા આચાર્યની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. એ મહાન વિમૂર્તિનાં ધર્મપરાયણતા અને સદ્વર્તનને લીધે અશોકનું દિનપ્રતિદિન વિશુદ્ધ થતું જતું મન વધારે પવિત્ર થવા લાગ્યું. તેનો ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા

પછી અગાક એટલે બધો આનંદ પામ્યો હતો કે આ ધર્મપ્રતિષ્ઠા ક્યા
ગાળું અને ક્યા નહિ, એવું તેના મનમાં થયા કરતું હતું. પોતાના રાજ-
મહાસપ્તમાં આવીને રહેવાની અરોઢ ઉપગ્રુમાચાર્યને નિર્મતી થી. પરંતુ
તેમણે તે સ્વીકારી નહિ. ઉપગ્રુમાચાર્યે પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય કોઈ
સંરામા ન્દીને વ્યતીત કરવાની ઇચ્છા ચક્રવર્તી પામે ત્યક્ત કરી. ચક્રવર્તી
આથી મહત્ દિલનીર થયો. આચાર્ય તેની ખિન્નતાનું કારણ સ્વમજી
ગયા, અને, ‘જલે ત્યારે, આ નગરમાં કોઈ એકાન્ત સ્થળ મળશે તો
હું ત્યાં કાળસેપ કરીશ’ એમ કહીને અરોઢને સંતુષ્ટ થયો. એ સ્થાર
દિવસમાં જ નગરની બહાર ગયા નદીના કિનારા પામે અગ્રાદે એક સુદ
શુદ્ધ તૈયાર કરાવી દીધી આ ગુફાને વેલુનન એવું નામાભિધાન આપવામાં
આવ્યું. અને ઉપગ્રુમાચાર્ય ત્યાં રહેવા ગયા.

સતો કરતા કરતા ચક્રવર્તી અને ગોબના અધ્યક્ષગમા જ વેલુનન
પામે આવી પહોંચ્યા. અનપેક્ષિત સમયે ચક્રવર્તી અને સુવરાજને પોતાની
પાસે આવી પહોંચેના જોઈને ઉપગ્રુમાચાર્યે તેમનું આનંદાથયથી સ્વાગત
કર્તું અને જોડ્યા

“અત્યારે તો તમારે વિશ્રાન્તિ લેવાનો સમય ! અત્યારે તમે અહિં
ક્યાથી ?”

ચક્રવર્તીએ નર્મ દર્શાવત આચાર્યને નિવેદન કરી. વિહુ-લિશુણીપ્રત્યે
જે આજપર્યંત ગોતે શ્રદ્ધા રાખતો હતો, ધર્મપ્રચારાર્થે તેમને તેણે જે
સદાય આપી હતી, અને તેના પરિણામે અન્ય ધર્મી લોકો સ્વધર્મ ત્યજીને
બૌદ્ધધર્મ કેમ સ્વીકારવા લાગ્યા હતા, અને છેવટે તેનું કેવું પરિણામ આવ્યું,
એ સમગ્રી મવિસ્તર રીતે વર્ણન ચક્રવર્તીએ આચાર્ય પાસે કર્યું. સપુણચાર્યે
અને તેના લિશુમંજી, પ્રધાન સંધ્યાચાર્યના યાજ્ઞ દરવા માટે જે કાનનકું
સ્થાન હતું તે હકીકત પણ આચાર્યને જણાવ્યા પછી, હંસના સમુદ્ધમાથી
મોરનાં પીંજ ધાલીને વૂસી ગએલા કાગડા શાધી કાઢવાનો અને ધર્મમાર્ગમાં
ચાલી રહેલા મનાચાર અટકાવના સબધી પોતાના નિશ્ચયથી તેણે તેમને
સંકેશ કર્યો. એ અર્થ હકીકત જાણથી સ્થાન પછી આચાર્યે એવું
“અંશોક ! ધન્ય છે, તને અને તારી સ્વધર્મનિષ્ઠતાને ! પોતાની પ્રજા
સદાયારી યાય, અરે, એટલું જ નહિ પણ અખિન વિશ્વની પ્રજાઓ
સદર્મપાલણ યાય એના ઉચ્ચ ઉદ્દેશી તું જે પ્રયત્નો કરે છે તે
મસસનીય છે જે ચક્રવર્તીપદ મેળવીને તેનું સાર્થક્ય કર્યું છે. અત્યાર

સુધી તું ઐદ્ધર્મનો આગ્રવદાતા ગણાતો હતો. હવેથી તે ધર્મના પ્રતિપાલક અને પ્રસારક તરીકેની ત્હારી કીર્તિ ત્રિશુવનમાં પ્રસરી રહેશે. સંપુષ્ટાર્થ સરખા ધર્મવિહીન લિહુને મગધદેશના રાજકુટુંબે પોતાનો આચાર્ય માનવા માંડ્યો તેથી જ અહંકારથી પુલ્કાર્ષ જઈને, તેણે ઇચ્છાનુસાર અનાચાર કરવા માંડ્યો છે. યુદ્ધ ભગવાનનાં અમૂલ્ય ધર્મતત્વોનો અર્થ સૌ સૌની ઇચ્છા પ્રમાણે થવા શાઓ છે. માંસભક્ષકોએ જનસમાજને એવું રહમગવી દીધું કે ઐદ્ધર્મમાં માંસભક્ષણ કરવાની છૂટ છે. કેટલાક દ્વાલિક ધર્મનાં તટોએ હોમના પ્રસંગે માંસભક્ષણ કરવાની છૂટ છે, એમ જાહેર કર્યું અને લિહુ-ઓએ અનાચાર કરવા માંડ્યા. આ બધાં દુષ્કૃત્યો જોઈને મોગ્ધીપુત્ર તિષ્ઠ જેવા આચાર્યે અરણ્યવાસ સ્વીકૃત્યો. તેમનું ખાલી પડેલું સ્થાન સંપુષ્ટાર્થને મળ્યા પછી લિહુ-લિહુણીઓ આજસુ, ધર્મપરાક્રમણ અને અનીતિગાન થઈ ગયાં છે. આ બધો અત્યાચાર અટકાવવા માટે મોગ્ધીપુત્ર તિષ્ઠ જેવા અધિકારી આચાર્યની જરૂર છે.”

આચાર્યનું આ સંભાષણ સાંભળતાં ઇન્દિરાએ આપેલા મોગ્ધી-પુત્ર તિષ્ઠના પત્રનું અંશોકને સ્મરણ થયું. ઇન્દિરાએ તે પત્ર આપ્યો ત્યારે સુવરાજ અને પ્રધાનશ્રીના આજુ બચાવવાની ધાંધલમાં હોવાથી તે પત્ર તેણે ‘રહવારે નિવૃત્તિએ વાંચીશ, એમ વિચારીને ખીસ્સામાં જ મૂકી રાખ્યો હતો. અંગોકે તે બહાર કાઢ્યો અને જોયો :

“ આચાર્ય મોગ્ધીપુત્ર તિષ્ઠનો મેળાપ થવો એ હાલ તો અશક્ય છે; પરંતુ આજે તેમના તરફથી એક પત્ર મ્હારા પર આવ્યો છે. ચાતુ પ્રત્નો સંબંધી કાંઈ ખુલાસો તેમાંથી મળે છે કે કેમ તે જોઉં. ”

એમ કહીને ગુપ્તામાંના દીપક પાસે ચક્રવર્તી ગયો. ઉપશુભાચાર્ય અને સુવરાજ પણ ચક્રવર્તીની પાસે ગયા. અંગોકે તે પત્ર વાંચવા માંડ્યો :

“ મહત્ત્વ ગુણાલકૃત રાજરાજેશ્વર ચક્રવર્તી અંશોક,

આચાર્ય મોગ્ધીપુત્ર તિષ્ઠના અનેક આશીર્વાદ સ્વર્ગમાં રૂપ યજ્ઞને આર્પાવર્નના દરેક વિભાગમાં હું વિદ્યાર કયાં કરું છું. મ્હારો ધાર્મિક વ્યવહાર સુચન્નિત રીતે ચાલે છે. પરંતુ દિલ્લીરી સાથે લખવું પડે છે કે, જનસમાજને નીતિમાન અને ધર્મપરાયણ બનાવવા, તેમજ અદિસા તત્વ-રૂપી કંઠણ પોતાના હાથમાં ધારણ કરીને, ભગવાન યુદ્ધદેવનાં ત્રિકાલા-આધિત મલનું જનસમાજને દર્શન કરાવવાના અતિ પવિત્ર ઉદ્દેશથી ભગવને

જે જે પ્રયત્નો, આદર્શો છે, તેનું શુભ ફળ થાયું જ થોડું આવી શક્યે. આદર્શોવર્તમાં જ નહિ પરંતુ અન્ય યવન રાજ્યોમાં પણ અહિંસાનાં દયામય ધર્મવૃક્ષ રોપવાનો આપનો યત્ન ખરેખર પ્રશંસનીય છે. પરંતુ તે ધર્મ-વૃક્ષના રખેવાળો સ્વકર્તવ્યતત્ત્વ પર નહિ ટોવાથી, તે વૃક્ષનાં ફળ જેવાં આવવાં જોઈએ તેવાં હજી સુધી આવી શક્યાં નથી. આમાં ભગવન્તનો કે અનાચારમાં દુભેલા બિશુઓનો હું દોષ કાઢતો નથી. પરંતુ એ કાળનો જ મહિમા છે. આધુનિક વાતાવરણ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં, ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના અહિંસાનાં દયામય તત્ત્વો વડે ભારતવર્ષનો ધણો મોટો વિભાગ પ્રકાશિત થવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે. અત્યારસુધીનાં વાવટાળ હવે ધીમાં પડવાં લાગ્યાં છે, અને ભારતવર્ષ હવે ધણા લાંબા સમય સુધી શાન્તિનો ઉપભોગ કરી શકશે. એવાં ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં છે.”

“ ધર્મ પ્રચારયે ભગવાન ગૌતમબુદ્ધે બિશુ-બિશુણીનો પંથ સ્થાપ્યો હતો. તે સમયે બિશુ-બિશુણીઓની ચોખ્ખતાની પરીક્ષા ચારંચાર લેવામાં આવતી હતી. ચોખ્ખતા વગર તે સમયે કાઢને પણ તે પંથમાં દાખલ કરવામાં આવતાં નહિ. તેમના પર નજર રાખવા માટે સભાપતિની નિમણૂક કરવામાં આવતી હતી, અને તેની ધર્મપ્રચારનું કાર્ય સુચનિત રીતે ચાલતું હતું. આવા ધર્મબિશુઓને ધર્મપ્રચારયે જ ચોખ્ખ સરળતા મળતી હતી ત્યાં સુધી ઠીક હતું. હવે તેમને સાંસારિક સરળતા પણ મળવા લાગી છે. બુદ્ધ રાજ્યો અને સરદારો પણ ધર્મગુરુઓને દ્રવ્ય વગેરે આપીને, નિર્વાણ સ્વર્ગસ્થળ અને ભૌતિક સુખની પ્રાપ્તિ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા છે. સંપત્તિવડે ધર્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એવી એરસમજ દ્રવ્ય-ખિલાષી બિશુઓ ફેલાવવા લાગ્યાં છે. સૈન્યની નોકરી, રાજદરબારની નોકરી, વેપારવણુજ એ બધા કરતાં ખાર્મિક વેપારમાં વધારે ફાયદો છે એમ સહમતવાથી યુગ્મજ કૃતલોકે બિશુવેષ ધારણ કરવા લાગ્યા છે. ધર્મનો વેપાર કરવાની દુકાનો ઉઘડવા લાગી છે. વસ્તુના મહત્ત્વ પ્રમાણે તેની કિંમત ઠરાવવામાં આવે છે. આવી દુકાનોમાંથી ધર્મની ખરીદી કરવાથી, આપણી મનોવાંચના સફળ થશે એવો ભય લોકોમાં ફેલાયો છે.

“ ચક્રવર્તી ! ધર્મગુરુની અનધિકારિતાને લીધે જ આ મધું થવા કરે છે. આવા ધર્મગુરુઓ અને બિશુબિશુણીઓની ચોખ્ખ પરીક્ષા લેવાની જોઈએ. એ પરીક્ષા લેવા માટે સત્ત્વર એક મદ્યસભા ભરવાની યોજના કર. બિશુ માં બિશુણી થવું હોય તેણે આ મદ્યસભામાં, દાગર થવું જ

પડશે-એવો સમ દુઃક્રમ કાઢ. મહાસલામાં યોગ્યતાની લેવાયલી પરીક્ષાનો યોગ્ય દાખલો નહિ હોય તેવા લિધુ અને લિધુણીઓને નાસ્તિક અને ધર્મદ્રેષ્ટા સહમજ્જને યોગ્ય શાસન કરવામાં આવશે-એવું જાહેર કર. યોગ્ય સલાપતિ અને યોગ્ય પરીક્ષક બોલાવીને ખરા ધર્મચુર શોધી કાઢ અને તેની મદદથી ખરા ધર્મગ્રંથોનું સંશોધન કર. "

"મહાસલા ભરવાનો જે દિવસ નક્કી થશે તે દિવસે હું પણ સલામાં હાજર રહીશ. ભગવન્તના આજીવનકાળમાં કાર્યમાં તેમને યોગ્ય સલાય આપવાની મ્હારી દૃઢ ઇચ્છા છે. મ્હને સલામાં હાજર રહેવાનું નિમંત્રણ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે ત્હારા નોકરો મ્હારો અવાસ શોધી શકશે નહિ."

" મહાસલા ભરીને ધાર્મિક દુર્દશા સત્વર અટકાવ એ ઇચ્છાથી જ આ પત્ર તને મોકલું છું."

ચિન્તારો દર્શનાભિલાષી
મોગલીપુત્ર તિષ્ઠ. "

પત્ર વાંચી રહ્યા પછી ચક્રવર્તી બોલ્યો :

" આચાર્ય ! કેવો વિચક્ષણ સુયોગ અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો છે ' લિધુઓના અનાયાર નષ્ટ કરવાની ચિન્તામાં આપણે હતા તેવા મુંઝવણના સમયે જ આ અનપેક્ષિતપત્રે આપણને ચિન્તામુક્ત કર્યા છે. "

" ભગવન્ત ! આચાર્ય મોગલીપુત્ર તિષ્ઠતું જ્ઞાન દિવ્ય છે. તેઓ સર્વસ્વ જાણે છે. લિધુઓના અનાયાર અને ભગવન્તની ચિન્તા તેઓ કેમ ન કરી શકે ? તેમણે એટલા માટે જ યોગ્ય વેળાએ આપને ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમની આજ્ઞાનુસાર સત્વર મહાસલા બોલાવવાની યોજના કરો. "

" તે યોજના હું સત્વર કરીશ. પરંતુ સલાનું પ્રમુખસ્થાન લેવાની મ્હારી વિનંતી આપે સ્વીકારવીજ પડશે. "

" નહિ. નહિ. આચાર્ય મોગલીપુત્ર તિષ્ઠ જેવા અધિકારી મહાત્મા પ્રમુખ થવા યોગ્ય હોવાથી, હું તે માગણી નહિ સ્વીકારી શકું. તેઓ સલામાં હાજર થવાનું વચન પત્રમાં આપી ચૂક્યા છે. તેઓજ પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવાને યોગ્ય છે. "

મહાસલા માટે કયું સ્થાન નિયત કરવું, કાર્યક્રમ કેવો રાખવો, મહા સલા સંબંધી જાહેરાતો કેવી રીતે ફેલાવવી, અને કયા કયા દિવસે સલા ભરવી, એ સંબંધી અસંખ્ય સૂચોદય થતાં સુધી ઉપગુપ્તાચાર્ય સાથે ગાન-

ચીત કરી. સંપુષ્ટાચાર્ય અને તેના શિષ્યમંડળ માટે મહાસભામાં સૌની સાથે તેમનો પણ ચોખ્ખો નિર્ણય થયો, એવું નહીં કહ્યું, અને હાલ તુરત તેમને મુક્ત કરવા એવી ઉપગુપ્તાચાર્યે સલાહ આપી. ચક્રવર્તીએ આચાર્યના એ વિચાર સાથે સંમતિ દર્શાવી.

વેશધારી યુવરાજને વેણુવનમાં રહેવાની રજા મળી. તેનું સંરક્ષણ કરના સાર, વેણુવન ગુફાની આસપાસ ચક્રવર્તીએ સશસ્ત્ર સૈનિકાનો, ચોક્કી પહેરો મૂક્યો.

મહામહાનું કાર્ય પૂર્ણ થતાં સુધી, વેશધારી યુવરાજને દરબાર-ગુપ્તમંત્રીના મુદ્દમ મેંઘેથી કથું ન જણાવવાનો ચક્રવર્તીએ નિમ્નય કર્યો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ચિન્તામણ ચક્રવર્તી.

❖ ચિતા ચિન્તા સમાનાસ્તિ વિન્દુ માત્ર વિશેષતઃ ।

સર્જીવં દહતે ચિન્તા નિર્જીવં દહતે ચિતા ॥

મહાસભાની તૈયારીઓ કપાટાબંધ ચાલી રહી હતી. અખિલ ભારતવર્ષમાં જ્યાં જ્યાં ખેડ લોકોના સંબંધ હતા, જ્યાં જ્યાં તેમના વિદ્યાર્થસ્થાન હતાં, અને જે જે મંદિરો અને મઠ તેમના નિવાસસ્થાન તરીકે વપરાતાં હતાં, તે તે સર્વ ટેકાણે, ચક્રવર્તીએ પાટલીપુત્ર નગરમાં બોલાવેલી મહાસભા સંબંધી જાહેરનામાં ચોંટાડી દેવામાં આવ્યાં હતાં. દેગો દેશના પોતાના માંડલિક રાજ્યોને સાંદણી સ્વાશે મોકલીને ચક્રવર્તીએ મહાસભામાં આવવાનાં નિમન્ત્રણ મોકલ્યાં હતાં, અને મહાસભાની જાતનીનો જેમ અને તેમ વધુ પ્રચાર કરવાની તેમને આજ્ઞા કરી હતી. અંગ, બંગ, કલિંગ વગેરે આસપાસના દેશોમાં મહાસભાની વાત જ્ઞેત-જ્ઞેતામાં ફેલાઈ ગઈ. સહેલી જહાર મંજાનનીના ઉત્તર કિનારા પાસેના એક એ ઉપનમાં મહાસભાની બેઠક માટે મુગોલિત મંડપ બના-

* સમ જોઈ ચિતા ચિન્તા, ફૂલ જે બિન્દુ આવે,
સપ્ત જાતની ચિન્તા, ચિતા નિર્જીવને વધે.

વવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. મહાસભામાં લાગ લેવાને લિશ્તુઓની મોટી સંખ્યા હાજર થશે એ વાત સત્રાદ અશોક સારી રીતે જાણતો હતો અને તેથી તેણે મંડપ ધણો જ વિશાળ બંધાવવા માંડ્યો હતો. જૂના જૂના આ-તોના લિશ્તુઓ પાટલીપુત્ર તરફ આવવાને નીકળી ચૂક્યા હતા. આપણી પીત કરની અને પાટલીપુત્રના માન જાળવવું હોય, અને લિશ્તુવૃત્તિમાં કોઈ પણ જાતનો વ્યત્કય ન આવવા દેવો હોય તો મહાસભામાં જઈને, લિશ્તુ તરીકેની જાપ મેળવવી જ જોઈએ એવી સર્વ લિશ્તુઓની ખાત્રી થઈ ગઈ હતી.

મહાસભા સંબંધી જાહેરાત ફેલાવવા માટે ચક્રવર્તીએ એવા એવા તો ઉપાયો યોજ્યા હતા કે પહેલી બેઠક ચવાને જો કે હજી તો પંદર દિવસનો અવકાશ હતો, તોપણ અધ્યક્ષાળમાં જ સંખ્યાબંધ લિશ્તુઓ પાટલીપુત્રમાં આવવા લાગ્યા હતા. માત્ર થોડા જ દિવસમાં પાટલીપુત્ર નગરી લિશ્તુમય બની ગઈ હતી.

મહાસભાની ખાતરી સર્વ લિશ્તુ મંડળોનાં પહોંચાડવી, એમ તમામ લિશ્તુઓ મહાસભામાં હાજર થઈ શકે તેમ કરીને, સત્રાદ અશોકનો ઉદ્દેશ સફળ કરવી એવી ઇચ્છાથી ચક્રવર્તીના જૂના જૂના અધિકારીઓએ પોતપોતાની શુદ્ધિ અનુસાર અપરોક્ષ રીતે જૂહી જૂહી યોજનાઓ ધડી ધડી હતી. લિશ્તુઓનાં ટોળે ટોળાં એકઠાં કરીને કેટલાક અધિકારીઓએ એવી ગપ ઉઠાડી કે મહાસભામાં દક્ષિણ તરીકે મોટી મોટી રકમો અપારો કેટલાક અધિકારીઓએ મહાસભાના પ્રસંગે તરેહ તરેહનાં જમણવારો યથે એવી અફવા ફેલાવી દીધી. કેટલાક અધિકારીઓ લિશ્તુઓને એવું રહ-મજાવવા લાગ્યા કે સર્વ ધર્મગુરુઓને એકત્ર કરીને, તેમનાં દર્શન કરવાની ચક્રવર્તીની ઇચ્છા છે. સારાંશ કે સર્વ લિશ્તુઓને રાજધાની તરફ ખેંચી લાવવા સર્વ અધિકારીઓ મનતા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પરંતુ એક અધિકારીએ તો પોતાની યુક્તિની હદ જ કરી નાખી. તે જ્યાં ત્યાં લિશ્તુઓને એકત્ર કરીને, ‘જે કોઈ ચક્રવર્તીની આ આગ્રહનું ઉલ્લંઘન કરે તેનો સિર-ચેદ કરવાની તેણે રહને સત્તા આપી છે,’ એવો દમ મારવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે દમ દેવામાં તેને બે ત્રણ દિવસ તો કાંઈ જ અડચણ નડી નહિ. અને તેથી તે એવું રહમજાવવા લાગ્યો કે ચક્રવર્તીના હુકમ કરતાં પણ પોતાની આ યુક્તિ પડે પોતાનું કાર્ય જળવવામાં તે વધારે યશસ્વી નિવડે. સંપુજ્યાચાર્ય અને તેના અનુયાયીઓને ધૂટા કરવામાં આગ્રહ લેતા.

તેમને મહાસભામાં આવવાનું નિમ્નજ્ઞ કરવાનું કાર્ય ઉપરના અધિકારીને સોંપવામાં આવ્યું હતું. મહાસભાની ખાતરી સાંભળીને સંપુટાચાર્ય અને તેના અનુયાયીઓની ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે ફવે તેઓ સ્વેચ્છા પ્રમાણે વર્તી શકે નહિ. મહાસભાનું નામ સાંભળીને તેઓ ચિન્તાતુર થવા લાગ્યા હતા. એવામાં ઉપર કહેલો અધિકારી એક દિવસ તેમની પાસે જઈને બોલ્યો, 'જો તમે બધા મહાસભામાં હાજર નહિ થાવ તો તમારા શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે.' ક્રોધાવમાન થયેલાં લિહુઓને આવું બહાનું નોંધતું ન હતું. સંપુટાચાર્યના પટ્ટશિષ્યે તે અધિકારીને ખૂબ ધમકાવ્યો. અધિકારી અને સંપુટાચાર્યના શિષ્ય વચ્ચેની તકરાર એટલે મુઠ્ઠી વધી ગઈ કે તેણે પોતાની સમરોર આનમાંથી કાઢીને તે શિષ્યનો શિરચ્છેદ કર્યો.

ક્રોધને વિવશ થયેલા અધિકારીએ નહિ કરવાનું કાર્ય કરી નાખ્યું. એક બૌદ્ધ ધર્મગુરુનો તેણે શિરચ્છેદ કર્યો. સંપુટાચાર્ય ઉભો ઉભો આ બધું આનિત્યી નીહાળી રહ્યો હતો. પોતાના શિષ્યનો વધ થયેલો નોંધને તેને કંઈ જ દુઃખ થયું નહિ. પરંતુ તે ઉઘોળે આનંદ પામ્યો. મહાસભા ભરાય એ વાત તેને ગમતી નહોતી. તેને મહાસભામાં અવરોધ લાવવા માટે કંઈ બહાનું જ નોંધેલું હતું. તેણે તરત જ આખા ઘરેરમાં, 'ચકવર્તીના હુકમથી એક લિહુનો શિરચ્છેદ થયો,' એવી ખાતરી દેવાની દીધી. સ્થળે સ્થળે લિહુઓ એકત્ર કરીને તેણે તેમને એવું સહમગવવા માંડ્યું કે ચકવર્તીની આજ્ઞાથી સર્વ લિહુઓનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવનાર છે. પાટલીપુત્રમાં આવેલા ધણુ ખસ લિહુઓ મહાસભાના વિરોધીઓ જ હતા. 'લિહુ-પરીક્ષા' થવાની હતી એ વાત જાણીને મહાસભા ન ભરાય તો જ ઠીક, એવી સર્વ લિહુઓની ધમ્મજા હતી. તેઓમાંના ધણુ લિહુઓએ તો, 'અમે ધમગુરુ છીએ, અમારી વગી પરીક્ષા લેવાની જરૂર શી છે?' એવા એવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરીને, મહાસભા વખતે એ વિષય જ નહિ ચર્ચાય એવા એવા યત્નો આદરવા માંડ્યા હતા. પરંતુ તેઓના સર્વ યત્નો નિમ્નજ્ઞ નિવડ્યા. 'લિહુ-પરીક્ષા અર્થે જ આ મહાસભા બોલાવવામાં આવી છે અને 'જેથી તે વિષય ખરૂં ચર્ચાસભ્ય છે' એવું ચકવર્તીએ સર્વત્ર જાહેર કરી દીધું હતું. તેણે એમ પણ જણાવ્યું હતું કે, 'જેમને લિહુ-પરીક્ષા ન આપતી હોય તેમણે પોતાનાં ભગવાં વચ્ચે 'ત્યજ દધને ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારવો.' મરજીની જેમ ક્રોધ મનુષ્ય વાર લુએ તેમ નિરાશ થયેલા લિહુએ, મહાસભાના પ્રથમ દિવસની રાત્રી જોઈ રહ્યા હતા. મહા-

સક્ષાના વિરોધી ભિક્ષુઓને, સર્વ ભિક્ષુનાં શિરચ્છેદ થવાના છે. એની માતની મળી એટલે તેઓ આનંદમાં આવી ગયા. આ બદ્ધાનું મહાસભાનો વિધિ સંકરનામાં મદદરૂપ થઈ પડશે એવું તેઓ ખાત્રીથી માનવા લાગ્યા. સંપુટાચાર્યને તો, ‘લાનતુ હતુ ને રૂંદે બતાવ્યું’ એવો જ ઘાટ થયો. પોતાનું અને પોતાના શિષ્યોનું જે અપમાન બે દિવસ પૂર્વે ચક્રવર્તીએ કર્યું હતું, તેનો બાજ સુધ્ધાં બદલો લેવાની આ ઉત્તમ તક હાથ આવી છે એની તેણે પોતાના મનમાં ગાઠ વાળી. મહાસભાના વિરોધી ભિક્ષુઓનો તે અગ્રેસર થયો. આ ભિક્ષુઓની પ્રત્યક્ષરૂપિત કોપગ્રસ્થતામાં મહાસભા અને ખુદ ચક્રવર્તીને હોમી દેવાનો તેણે પોતાના મનથી નિશ્ચય કર્યો. મહામહાનો વિધિ સંકર પોતે કરી શકે તેમ નહોતું, એ વાત તે સારી રીતે જાણતો હતો. પરંતુ, પોતાના શિષ્યોનો શિરચ્છેદ થવા પડી તો તે એવું માનવા લાગ્યો હતો કે મહાસભા જોવાનારા ચક્રવર્તીનું આયુષ્ય પણ હવે તેના હાથમાં જ આવી ગયું હતું. ચક્રવર્તીને પિનાશ થતાંની સાથે જ મહાસભાની સાત પણ બધ પડી જ જવાની, એની તેની ખાત્રી હતી. પરંતુ આ બાબત તેણે પોતાને નહોતેથી કાઢીને પણ જણાવી નહોતી બ્ને કે મહામહાના વિરોધીઓ તરીકે ધણાએ ભિક્ષુઓ હતા, પરંતુ ચક્રવર્તીને પણ પણ નાદો ન થાય એવું તે મર્ફ ઇચ્છતા હતા, એ સાત સંપુટાચાર્ય આવી રીતે જાણતો હતો. પોતે મારેલું આ ભયંકર કાર્ય પાર પાડવા માટે ધર્મી મૂલદિગિરી વાપરનાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેણે ભિક્ષુઓને સ્વમનબુદ્ધિ હતું કે, “ભિક્ષુનો શિરચ્છેદ રાજ-આગ્રાથી થયો હોવાથી તે મહત્ત્વ ચક્રવર્તીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ફરજ પાડવી, અને જ્યારે ચક્રવર્તી સુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે, એમ પૂરે ત્યારે તેને એમ જણાવવું કે સંપુટાચાર્ય જે કહે તે અમારે કમલ છે. ન્હારી પામે પ્રાયશ્ચિત્તની બાબત આવતાંની સાથે જ ભિક્ષુ-પરીક્ષા અને મહાસભા બન્નેનો પિનાશ મત્તર થાય એની સુક્તિ હું ચોક્કસ.” મહામહાના વિરોધીઓ સંપુટાચાર્યની સાથે આ બાબતમાં મંમન થયા હતા. પોતાની સુક્તિ સફળ નિવડવાથી સંપુટાચાર્ય પોતાના મનમાં જ પોતાની બુદ્ધિમતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો પ્રાયશ્ચિત્ત બાબતનો ઈગર માલગવા આનંદની તેણે ચક્રવર્તીને આગ્રા કરી અને આ મોતેની તકનો ઉપયોગ કેની રીતે કરવો એ બાબતની ચોગ્ગ ચર્ચા કરવા માટે તે નજમાતાની મદ્દી તરફ ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસે સપ્પા મમયે ગજમહાલક્ષના ઉચ્ચનમાં ચક્રવર્તી બેઠો કે

એકાન્તે બેઠા બેઠા વિચારમાં લીન થઈ ગયો હતો. કાંઈ પણ બાબતને લીધે તેના મન પર સખ્ત આઘાત થયો હોય એવું તેની મ્હાન સુખસુગ્ધ પરથી પ્રતીત થતું હતું. સંધ્યાકાળનો આહવાદોષપાદક સમય હતો ચિન્તાતુર ચકવર્તીને ચિન્તામુદ્ર કરવા સારૂ પૃથ્વી માતાએ મનોહર રૂપ ધારણ કર્યું હતું, કૃષ્ણામાંના નિર્ભય જળગિન્દુઓ ‘સરસર’ કરતાં સરી પડતાં હતાં, તેજોરાશિ સૂનારાયણે પોતાના પ્રકાશમાં બને તેટલું સૌન્દર્ય અને રૂચિરતા આણીને ચકવર્તીને આનંદ પમાડવાને મથતા હતા. શીતળ સમીર પરિમલ-હારી લદરીઓ વડે ચકવર્તીને રીઝવવા લાગ્યો હતો, અને આવડું વિશાળ નમોમંડળ પણ મેઘાન્જલિન થઈને ચકવર્તીના નયનને મનોહર દૃશ્ય દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું હતું. પાંચે મહાભૂતોએ ચકવર્તીને આનંદ પમાડવા માટે આટલો આટલો શ્રમ લીધો છતાં પણ તેના મ્હાન વદન પરથી ચિન્તાની છાયા નહતી જાય તે ન જ થઈ. મહાસભામાં બિહુઓને નિમન્ત્રણ કરવાનું કાર્ય જેમને સોંપવામાં આવેલું હતું, તેમાંના એક અધિકારીએ બિહુનો સિરચ્છેદ કર્યો હતો, એ વાતની ખબર મળ્યા પછી તેના વદન પરની પ્રયત્નતા ઉડી જ ગઈ હતી. ઉપગુપ્તાચાર્યે તેને ધણું ધણું સ્હમ-ગળ્યો કે, “તારા હુકમમાં બિહુનો સિરચ્છેદ કરવાનું તહે જાણાવેલું જ નથી, અને તેથી તે ખદલ તારો અધિકારી જ અપરાધી છે.” પરંતુ અંશોકનો ઉદ્ભવ તેથી બેશમાન પણ ઓછો થવા પાડ્યો નહિ.

પોતાનાં સંદેશાને ચકવર્તીએ ધિક્કારી કાઢ્યો એ જોઈને સંપૂર્ણ-આર્યની કાપ-ગાળા ફાટી નીકળી. બૂદા બૂદા દેરાના બિહુઓનાં યેગાં એકત્ર કરીને, તેમને પોતાની માથે લઈને, ધાર્મિક મતા જાળવવા માટે તે રાજમહાલય પાસે આવ્યો; અને ‘નમો બુદાય’ એ પવિત્ર રાખ્દનો બીવણ જપ્ત કરી રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. તેનો આપેશ-યુક્ત મહેરો જોઈને, દેવડી પરના પટ્ટેરગીરને લાગ્યું કે તેને રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કરવા દેવો એ બખબરેલું હતું અને તેથી તેણે તેને રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ. આથી સંપૂર્ણઆર્ય નીકળ્યો ગયો અને જગાડારે પ્રવેશ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. રાજમહાલયના દારે જાણે થઈ રહેલી બીવણ જપ્તગર્જના સાંભળીને ચકવર્તી ત્યાં આવ્યો. સંપૂર્ણઆર્યે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જામનની અધિકારપુત્ર આગ્રા કરી. બિહુઓનો ચાનદ અને સંપૂર્ણઆર્યની કાપવામાન સુખસુગ્ધનું પારિક નિરીક્ષણ કરીને ચકવર્તી બોલ્યો:

“બિહુનો સિરચ્છેદ થવાથી મને પણ આપના જોડનું જ દુઃખ

યાવ છે. મ્હારા નિમન્ત્રણના વૃક્કમમાં સિરઝેદ કરવાની આજ્ઞા મ્હેં કરી જ નથી. હું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા જોઈએ ગુન્હેગાર નથી. પરંતુ તેથી આપના જોઈએ જ દિલગીર થયો છું. તેમ છતાં માર્મિક તરવાનુસાર ને હું દુગિત જ કરીશ તો પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારવાને હું તૈયાર થઈશ. મૃત ભિક્ષુની ઉત્તરક્રિયા સંપૂર્ણ થવા પછી સર્વ ધર્મગુરુઓની એક સભા ભરવી અને તેમાં જે નિર્ણય આવશે તે હું સિર પર ચડાવીશ. ”

પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાની જાગત લંગાવ એવી અંપુણચાર્યની ઇચ્છા નહોતી. મહાસભાની પ્રથમ દિવસની જોડક પૂરી, એટલું જ નહિ, પરંતુ મહાસભાના પ્રમુખ પાટલીપુત્રમાં આવી પહોંચે, તે પહેલાં જ ચક્રવર્તીનું પ્રાયશ્ચિત્ત જાહેર કરીને, ચક્રવર્તી અને તેની મહાસભા એ બન્નેના વિષ્વંસ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. તે જોડ્યો : “ ત્રણ દિવસ પછી તે ભિક્ષુની ઉત્તરક્રિયા પૂર્ણ થનાર છે. ત્યાર પછી ચોથે દિવસે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારવા માટે ચક્રવર્તીએ તૈયાર જ રહેવું પડશે. ” એટલું જોડીને, અશોક પર વિજય મેળવવાથી આનંદ પામતો અંપુણચાર્ય ભિક્ષુમંડળ સદિન ત્યાંથી આવતો થયો. પ્રાયશ્ચિત્તના નવીન બનાવથી અશોકની ચિન્તા વધી પડી. કાંઈક શાન્તિ મેળવવાના ઉદ્દેશથી તે ઉદ્યાનમાં આવ્યો હતો, પરંતુ તેને શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ. તે ઉદ્દેગજનક વિચારમાં લીન થઈ ગયો.

આ પ્રમાણે સત્રાદ અનોક વિચારમંત્રા અવસ્થામાં ધણીવાર સુધી રહ્યો. ચક્રવર્તીની માનસિક વ્યથા પોતે દૂર નહિ કરી શકે, એમ માનીને તેને રાશિ ચાર્ણ લજવાતો લજવાતો દેશત્યાગ કરી ગયો. ‘ હમણાં જ ચક્રવર્તીની મનોવ્યથા દૂર કરી નાખું, ’ એવું સર્વ જોડનારો હિમરાશિ-ચન્દ્ર પથુ જ્યારે પોતાનો અમૃતવર્ષાવ ચક્રવર્તીની ચિન્તા દૂર કરવામાં અસમર્થ નિવડ્યો ત્યારે સરમાઈ જતો વાદળોમાં છપાઈ ગયો. પુનઃ પ્રવલ્ન કરી જોવાના ઉદ્દેશથી તેણે એકવાર વાદળોમાંથી ડાકાં કરીને જોયું તો એક બીજી જ વ્યક્તિ અશોકની પાસે હોલી તેના જોવામાં આવી. હવે ચક્રવર્તીની મનોવ્યથા એક ક્ષણમાત્રમાં દૂર થશે એમ વિચારીને પરાપકારી ચન્દ્ર પોતાનાં બીજાં કર્તવ્ય સંભાળવા લાગ્યો. તેણે કેટલીયે વાર ઇન્દિરાને પોતાના બન્ધુની મનોવ્યથા દૂર કરતાં જોઈ હતી. તેમજ ચક્રવર્તીને પણ ઇન્દિરાનું પ્રકુલ વદન જોવાથી અતિ આત્મવાદ ઉપજતો એ વાત પણ તે બાંધ્યો હોતો, અને તેથી ઇન્દિરા જ આ કામ ઉત્તમ રીતે કરશે, એમ ધારીને ચન્દ્રે એ વાત પડતી મૂકી.

દંદિરાએ જોયું કે પોતે ક્યારની આવીને ઉભી છે, પરંતુ ચક્રવર્તીનું ધ્યાન હજી તેની તરફ ગયું નથી. તેનું સંદેહિત પ્રકુલ રહેલું વદન દારૂથી દુઃખને લીધે આજે મ્હાન બની ગયું હતું. શિશુના ચિરંજીવીની ખાતમી સાંભળી ભારથી ચક્રવર્તીના વદન પરની આનંદની છટા અદસ્ય ઘષ્ટ ગઈ હતી. ઉઘાનની રૂમણીયતા, શીતળ સમીરની પરિમળયુક્ત લહરીઓ, અથવા ચન્દ્રનો અમૃતવર્ષાવઃ એમાંનું કોઈ પણ ચક્રવર્તીની મનોબળ દૂર કરી શક્યું નહિ, એ જોઈને દંદિરાને દુઃખ થયું. દુઃખના ભારથી નિઃશ્વાસ નાખતી તે બોલી : “ ભગવન્ત ! આમ ચિન્તા ક્યાં સુધી કરીશ ? એમ કરવાથી મૃતશિશુ પુનઃ સજીવન ઘષ્ટ શકે તેમ થોડું જ છે ! શિશુના ચિરંજીવીની બાબતમાં તમારા આચાર્યમાં કંઈ જ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો નથી, એવું ઉપશમાચાર્યે પણ તમને કહ્યું છે ને ! ”

દંદિરાનું ભાષણ સાંભળીને ચક્રવર્તી વિચારતન્દ્રામાંથી જાગૃત થયો. તેણે પોતાની ભગિની દંદિરાને પોતાની સમીપમાં બોલી બોધી, દંદિરા પર અશોકનો નિઃસ્પર્શ ગ્રેમ હતો. તેણે પોતાના વદન પરની ચિન્તા દૂર કરવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. અનાકરણ દુઃખથી દ્રવતું હોય ત્યારે વદન પર આનંદની છાયા દારૂથી કરવી, હૃદયમાં આનંદ ઉભરાઈ જતો હોય ત્યારે વદન પર ચિન્તા પ્રસરાવી દેવી, હૃદયમાં હતાહત ચિપ બાંધું હોય અને ઓઝમાંથી અમૃતનો સ્રોત વહેવડાવવો, તેમજ વિચારો વ્યાધના જેવા ફૂર કરવા અને વદન ગરીબની ગાય જેવું રાખીને જગત પોતાનો અંતરંગ જાણી ન જાય એમ વર્તવાની કળા અશોકનામાં નહોતી. જેનું દોષ તેવું દેખાડવું, જેનું દેખાડવું તેવું બોધવું, અને જેવું બોધવું તેવું જ આવરવું, એવો તે નિખાલસ સ્વભાવનો મનુષ્ય હતો. પોતાનો વિપદ દુઃખાવચના યત્નમાં ચક્રવર્તી નિષ્ફળ નિવડ્યો. પોતે વિચારતન્દ્રામાં લીન થયો, ત્યારે દંદિરા કંઈક બોલી હતી એવું તેને યાદ હતું. પરંતુ તે સું બોલી હતી તે તે વિચરી ગયો હતો. સદાજ સ્મિત કરતો ચક્રવર્તી દંદિરાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો : “ દંદિરા ! તું મને દમગાંડુ કહ્યું વાર ? ”

“ ભગવન્ત ! દુઃખાનિયતને લીધે હું જે બોલી તે તમને યાદ રહ્યું નથી, છતાં પણ કંઈજ દુઃખ યતું નથી એવું મને દેખાડવાનો પ્રયત્ન થા માટે કરો છો ? નહાતો સ્મિતથી તમારા ઉદ્દેશની વધુ પ્રતીતિ યાવ છે. એવું સ્મિત પુનઃ કર્યો નહિ. એમ કરવાથી તો ઉલટું તમે વધુ દુઃખ પામે છો. ”

આ સાંલણીને અશોક પોતાના મનમાં ચરમાયો. હન્દિરા પોતાના મનની ચળવિચળ સહજ વારમાં પામી ગઈ હતી એ જોઈને તે બોલ્યો :
“ ખરેખર, હન્દિરા ! આજે મ્હારૂં મન બહુ ચિન્તાતુર થઈ ગયું છે. ”

“ હે ! ચિન્તાતુર શાથી ? બિશ્નુના શિરચ્છેદને લીધે તો ! શોક બદલ તમારૂં મન આજે અસ્વસ્થ હશે એમ મારૂં માનવું હતું. ”

“ મનુષ્ય માત્ર મરણને આધીન છે. કાંઈ પણ રીતે તેનો નાશ થવાનો જ છે, અને તેથી તે માટે શોક કરવો અર્થ છે એ હું સ્હમણું છું. પરંતુ તે મૃત બિશ્નુનું મૃત્યુ થયું નથી પણ મ્હારા હુકમ બળવનારા અધિકારીઓ પૈકી એકે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો છે. મ્હારી ચિન્તાનું કારણ માત્ર એ જ છે. ”

“ પણ એ ચિન્તાનો ખુલાસો તો થઈ ગયો છે. બિશ્નુના શિરચ્છેદ માથે લગવન્તને કંઈ જ સંબંધ નથી એવું ઉપગ્રામચાર્યે પણ તમને કયું છે. ”

“ પરંતુ મ્હારી પ્રજા અને અહિં એકત્ર થયેલા બિશ્નુઓ એનો ખુલાસો બૂઠી બૂઠી રીતે કરે છે. બિશ્નુનો શિરચ્છેદ કરવાનો મ્હારો હુકમ હતો કિંવા નહિ, મ્હારા હુકમમાં બિશ્નુનો વધ કરવા સંબંધી એક શબ્દ ન્હાણું નબેલો છે કે નહિ, એ બાબતનો વિચાર તેઓ કરતા નથી. સંપ્રદાયચાર્ય અને તેના અનુયાયીઓએ દેશનેલી ખોટી જાતની ઉપરથી તે સર્વે બિશ્નુ-વધનો આરોપ મ્હારા શિર પર ઢોળા પાડે છે. ”

“ લગવન્ત ! ઘોઈ દુષ્ટ લોકોએ આ આગેપ નમારા પર મુકનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી ગલરાઓ શા માટે છા ? તમારું શિર પર એવો ખોટો દોષાગેપ મુકનારાઓને શાસન કરવું એ તમારૂં કામ છે. એની ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. ”

“ હન્દિરા ! અન્ય દુષ્ટ લોકોને અને આ બિશ્નુઓને શાસન કરતા પહેલાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. મ્હારા પર અમત્ય આરોપ ઢોળા પાડનારા ધર્મગુરુઓ જ છે. મ્હારા પગ આ અસત્ય આગેપ ઢોળા પાડવાનું આ વખતે તેઓનામાં સામર્થ્ય છે. ”

“ આવા અસત્ય બોલનારા બિશ્નુઓ તે આપણા ધર્મગુરુઓ જ નથી. ધર્મગુરુ માનીને તેમની આજ્ઞાનુસાર વર્તવાથી તો ઉત્તરી ધર્મદાનિ કરવા જેવું થાય છે. ”

“ એ બધું હું જાણું છું. આ એસત્યવાદી લિહુઓ મ્હારા ધર્મ-
ચુરો નથી એવો નિર્ણય કરવા માટે જ મ્હેં મહાસલા બોલાવી છે.
પરંતુ તેવો નિર્ણય થતાં સુધી, લિહુનો પવિત્ર વેપ જટલા લિહુઓએ
ધારણ કર્યો છે, તે બધાને ધર્મચુર માનવા જ જોઈએ, આજ દિન સુધી
ધર્મચુર તરીકે મ્હેં તેમને માન આપ્યું છે. પ્રાયશ્ચિત્તની બાબતમાં પણ
તેમની આજ્ઞાનુસાર વર્તવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો છે. ધાર્મિક દોષ હોય
હારે તેમની આજ્ઞાનુસાર જ હું રતું છું. મ્હારા પર આરોપ આવ્યો છે તે
વખતે તેમના અધિકાર બદલ પ્રશ્ન ઉઠાવવો એ મ્હારા માટે બાજબી
ગણાશે નહિ ‘ તમે મ્હારા ધર્મચુર નથી. લિહુવધ બાબતમાં મ્હારી પામે
પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાનો તમને અધિકાર નથી ’ એવું જો બોલીશ તો
અઘ્યાપિ પર્યંત જેઓ મ્હને નિર્દોષ મ્હમજ છે, તેઓ પણ એવું સહમજશે
કે લિહુવધની બાબતમાં આંતરિક રીતે મ્હારે કંઈક પણ હાથ હોવો
જોઈએ. એટલા માટે જ હાલ તુરંત કંઈ પણ વધારે ગડબડ ઉપરિચિત ન
કરતા લિહુઓ જે પ્રાયશ્ચિત્ત હાવે તે સ્વીકારવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો છે.
સંપુષ્ટાર્થનાં અત્યાર સુધીના કુષ્ટત્વો તરફ જોતા, તેમજ પ્રાયશ્ચિત્ત
સ્વીકારવાની મ્હને આજ્ઞા કરવા તે અહિં આવ્યો ત્યારે તેનો ક્રોધ જોતા,
મ્હને પ્રાયશ્ચિત્તની બાબતમાં ન્યાય મળનાર નથી, તેમજ તે પોતાની કૂટાની
પરિભીમા કરશે, એની મ્હારી પ્રતીતિ ઘટ ચૂકી છે. પરંતુ ગમે તેમ ચામ
તોયણ આ પ્રસંગ મ્હારા પોતાના પર આવેલો હોવાથી, મ્હારે બધું
શાન્તિથી સહન કરવું જ જોઈએ. ”

“ ભગવન્ત ! ” સંપુષ્ટાર્થની કુષ્ટતા સાલરી આવતા હન્દિરા
કંપતી કંપતી બોલવા લાગી : “ નહિ, નહિ, તમારું અવિત એ કુષ્ટ ધર્મ-
ચુરને સ્વાધીન કરશે નહિ. પ્રાયશ્ચિત્તનું બહાનું કાઢીને તે પોતાનું વેર
વાળ્યા વગર રહેનાર નથી. ”

“ અહિં બેગા ચયેલા લિહુઓ જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આજ્ઞા કરે
તે પ્રમાણે વર્તવાનું હું વચન આપી ચૂક્યો છું. ત્રણ દિવસ પછી સંપુ-
ષ્ટાર્થ લિહુઓની મલા બોલાવવાનો છે. તે વખતે લિહુવધના અપરાધ
બદલ જે નિર્ણય કરાયા આવશે તે અને તેઓ જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારું
કહેશે તે પ્રમાણે મ્હારે વર્તવું જ પડશે. ” ચક્રવર્તીએ નિરાશાપૂર્વક સ્વરે
બુલાવો કર્યો.

ચક્રવર્તીનું આ નિરાશાજનક ભાષણ સાંભળીને હન્દિરાને દુઃખ થયું.

પોતાના બન્ધુનો અધિકાર, તેની અનિયંત્રિત સત્તા, અને તેનું અનંત આમર્થ્ય એ સર્વ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડાં થયાં. તેની સામી પક્ષના લિલુઓની અનધિકારતા અને પરાવર્ણી સત્તાનો તે વિચાર કરવા લાગી. આ મુદ્દમાં પોતાના બન્ધુનો જ વિજય થશે એવું સ્પષ્ટ લાગવા છતાં આજે કંઈ જૂદી જ પરિસ્થિતિ સંબંધી વિચાર તેના મનમાં આવવા લાગ્યા. તે વિરમય પામી. પરંતુ તેનો વિરમય માત્ર અર્ધ જ સુગ્ધ સુધી ટક્યો. ચિરદ પક્ષવાળા નિર્ગળ લિલુઓને એક પ્રકારની દિવ્ય સહાય મળવાથી જ પોતાના બન્ધુનો પરાજય થવાનો સંભવ છે, એમ તે તરત જ સ્વમન્ય મઠ. અગ્રેકના ધર્મતેજને લીધે સંપુણચાર્ય અને તેના અનુયાયીઓનું મંરણશુ ચલું હતું. પોતાના બન્ધુના સિરે પર આવી પડેલું સંકટ હૃદિરાએ ઓળખી લીધું. તે કશ્ચુજનક સ્વરે બોલી : “ ભગવન્ત તમે આ શું કર્યું ? પોતાનું અવિત એ દુષ્ટ લોભના હાથમાં સોંપી દીધું ? ” પોતાની પ્રાચુર્યોત્તિ પ્રચંડ વાવાઓડને અધીન કરી દીધી ? પોતાની અવનૌકા ખડક પાસે કારીને મૂકી દીધી ! ખુદ વમરાજ પર પણ ને આપું ધર્મસંકટ આવે તો તે કયથી કંપી ઉઠવા વગર રહે નહિ. ભગવન્ત ! તમારી ચિન્તાનું કારણ હવે હું સંપૂર્ણ રીતે સ્વમન્ય ચૂકી છું. ”

આટલું બોલતાં હૃદિરાના નેત્રદ્વયમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. તે ડાકાં ભરવા લાગી. તેના અશ્રુ લગતો ચક્રવર્તી બોલ્યો : “ હૃદિરા ! આમ શોક ન કર ! મરણથી હું લેશમાત્ર ખચુ ભય પામતો નથી. પ્રાયશ્ચિત્ત બદલ ગમે તેવી સખ્ત આજ્ઞા સંપુણચાર્ય દુરમાવશે તોપણ મને તેની દરકાર નથી. પરંતુ, ‘ લિલુવન અગ્રેકે કરાવ્યો ’ એવું ને જન્મતમાં જાહેર થાય તો તે મરણ કરતાં પણ મ્હારી વિગળ કીર્તિને અધિકતર કલંકિત કરનાર છે. મરણના કરતાં અપકીર્તિનો મને ખદુ ભય લાગે છે. કેવો ભયંકર આરોપ ! જેનું મ્હેં અત્યાર સુધી સંરક્ષણ કર્યું, તે લિલુઓ પૈજાના એકનો શિરચ્છેદ મ્હારી જ આજ્ઞાથી થયો એ અપકીર્તિ, એવી અત્યલપૂર્ણ અપકીર્તિ—શી રીતે મ્હારથી સહન થઈ શકે ? આ તો એક માતા પોતાના બાળકનું ખૂન કરે એવી વાત યદ. મ્હારી ધવલ કીર્તિ અને મ્હારા સદ્વર્તનને બહો લગાડવા માટે જ સંપુણચાર્ય પ્રવૃત્ત થયો લાગે છે. મહાસબાના વિરોધી લિલુઓ તેના સખ મ્હોંમાંથી પડનાંતી સાથે ઝીલી લે છે. મહાસબાનો વિષ્વંસ કરવાનું સર્વ લિલુઓને વચન આપીને સંપુણચાર્ય પોતાનું દીર્ઘકાળનું વેર વાળવા તૈયાર થયો છે. હૃદિરા !

આજથી આગા દિવસે, સર્વ ભિક્ષુઓ આ ત્રણે ભાષને ધર્મચરિત્રો શિર-
ચ્છેદ કરનાર તરીકે જાણતમાં બહાર કરશે. ઇન્દિરા ! સરચુના કરતાં પણ
આ અપહ્રાંતિથી હું વિશેષ ભય પામું છું.”

“ આ સંકટમાંથી છટવાનો શું કંઈ જ માર્ગ નથી ? ”

“ એક માર્ગ છે. ”

“ એક માર્ગ છે ને ? ” ઇન્દિરાને કંઈક આશા આવી. તે બોલી :
“ જો કોઈ પણ માગ હોય તો પછી ભગવન્તે ચિન્તા શા માટે સંભરી
જેલ છે ? ”

“ માગ છે ખરો, પરંતુ તે પાર પડશે કે કેમ તે વિશે શંકા છે. ”

“ એમ કેમ ? ” ઇન્દિરા બોલી.

“ આ સ્વેચ્છાચારી ભિક્ષુઓને ગોચ્ય શાસન કરીને તેમના આ
કૃત નિર્ણય તોડી પાડવો, એ માટે એક જ માર્ગ છે. ”

“ ભગવન્ત ! ” ઇન્દિરા આનંદ પામતી બોલવા લાગી : “ આવું
સરળ ઉપાય દ્વારામાં હોવા છતાં તમે તેને અસકલ કેમ કહો છો ? ઉપ-
શુભાચાર્યની સહાયતાથી આ અત્યાચારી ભિક્ષુઓને ગોચ્ય શાસન આપો,
એટલે થયું. ”

“ ઉપશુભાચાર્યનો પ્રભાવ આ ભિક્ષુઓ પર પડી શકે તેમ નથી.
આચાર્ય મોગ્ગલીપુત્ર તિષ્ઠ સિવાય કોઈને પણ તેઓ નમ્રું આપે તેમ
નથી. ભિક્ષુઓનો નિર્ણય અસત્ય કરાવી શકે એટલું સામર્થ્ય તેમનામાં ન
છે. તેમના સિવાય કોઈપણ ધર્મચરિત્ર રહેને આ આપત્તિમાંથી મુક્ત કરી
શકે તેમ નથી. પરંતુ, એ આશાનો ઉપયોગ શા ? આચાર્ય મોગ્ગલીપુત્ર
તિષ્ઠ તો મહાસભાની બેઠકના દિવસે જ આવશે. મહાસભા બેઠકાને દશ
દશ પાર દિવસની વાર છે, અને પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય તો માત્ર ત્રણ દિવસ
પછી જ થનાર છે. પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય કરનારી ભિક્ષુઓની સહામાં
આચાર્ય આવી પહોંચે એનો સુયોગ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તેમજો પોતાના
પત્નમાં જણાવેલું છે કે શ્રેષ્ઠ કરવાથી તેમનો પત્નો મળી શકતો નહિ. તેમના
નિવાસસ્થાનની માદિતી હોત તો ગમે તેમ કરીને પણ હું તેમને સોંપી દાદત. ”

એટલું બોલીને ચક્રવર્તી ચૂપ રહ્યો. પુનઃ તેના વદન પર ચિન્તાની
છાયા પ્રસરી રહી. પોતાના જન્યુનાં શિર પર આવેલું સંકટ તરે ઇન્દિરા
સંપૂર્ણ રીતે રુદ્ધમય ચૂકી હતી. તેના ઉપાય પણ ચક્રવર્તીએ તેને કહી
મંજાઓ દતો. આચાર્ય મોગ્ગલીપુત્ર તિષ્ઠને પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે બંધા-

નારી સલામાં હાજર થી રીતે કરી સકાય, એ બાબતનો વિચાર કરવામાં તે લીન થઇ ગઇ. ગંભીર મુખમુદ્રા ધારણ કરીને, ઉદ્યાનમાંના ચન્દ્રના પ્રવલ પ્રકાશમાં સ્નાન કરી રહેલી પુષ્પવત્તા તરફ તે દષ્ટિ ફેંકી રહી હતી. વિચાર-તન્દ્રમાં નિમગ્ન થએલી ઇન્દિરા ખાસ ધરાધર્મીક અત્યારે પુષ્પવત્તા પ્રત્યે નજર ફેંકી રહી નહોતી, જો કે તે પુષ્પવત્તા પ્રત્યે નજર કરી રહી હતી, પરંતુ તેનું મન તો વિચારમાં જ લીન હતું. માત્ર અર્ધાંજ ક્ષણુ તે એ સ્થિતિમાં એસી રહી હશે, એટલામાં તેની દષ્ટિમાં કંઈ સહેતુક્તતા આવી હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ચિન્તાપડે મ્હાન થઈ ગયેલી તેની મુદ્રા આનંદ-હિત જણાવા લાગી. વિચારતન્દ્રાને લીધે અર્ધ મીઠાપણાં તેના ચહુ એકાએક ઉધડી ગયાં, અને તેમાં કંઈક ચળકાટ થયો. તેના વદન પર આનંદ અને આશામિશ્રિત લાવના સ્પષ્ટ રીતે દષ્ટિગોચર થવા લાગી. જેમ જેમ પોતાની દષ્ટિ સામેનો પ્રદેશ તે નિહાળવા લાગી, તેમ તેમ તેની વદન પરની ચિન્તાની જાયા નષ્ટ થતી ગઇ, અને તેના મધુર ચોષ્ઠ પર સ્મિત ફરકવા લાગ્યું. તે પ્રદેશમાં કોઇ એવું તો અગમ્ય જાદુ ભરેલું હતું કે તે જાદૂની અસરથી તેની સર્વ ચિન્તા ક્ષણ માત્રમાં લય પામી. અને આનંદની જાયા તેના સુકુમાર સુપરસર પર ફરકવા લાગી. આ સમયે અગ્રોક પોતાની ભગિની પ્રત્યે નજર કરી હોત તો ઈન્દિરાના વદન પરની આવી આકસ્મિક અગવિચળ લોધને તે વિસ્મય પામ્યા વગર રહેત નહિ.

ઇન્દિરા જે પ્રદેશ તરફ દષ્ટિ ફેંકી રહી હતી તે કંઈ આજે તે પ્રથમ વાર જ જોતી હતી તેમ નહોતું. આ ઉદ્યાનમાં વિહાર કરવા માટે તે હમેશાં આવતી અને તેથી તે ઉદ્યાનની સમસ્તીયના કોઇ રસિક મનુષ્ય પહેલ પહેલો જુએ અને તેને જોડે આનંદ ધાય તેડે આનંદ ઇન્દિરાને ન થાય એ સ્વાભાવિક હતું. તે જ પુષ્પવત્તા, તે જ મનોહર વૃક્ષવટા, તે જ મધુકું જાન કરનારાં પક્ષીઓ, તે જ મનોહર ફવારો, અને લીલીઝમ લીલોનરીવાળો માર્ગ પણ તે જ. આ બધું ઇન્દિરા હમ્મરો વાર નિહાળી ચૂકી હતી. નવીન આનંદ, નવીન આશા અને ચિન્તાનો વિનાશ કરે એવી કોઇ પણ વસ્તુ આ ઉદ્યાનમાં ઇન્દિરાથી અજાત હતી એમ નહોતું. ત્યારે તેની મનોવૃત્તિમાં આગ એકાએક ફરક સાથી પડ્યો? આમેનું દશ્ય જો એટલું બધું સુખોત્પાદક હતું તો પછી ઇન્દિરા તેના તરફ અનિમિષ નેત્રે કેમ જોતી નથી? હાથુવાર આગેના દશ્ય પ્રત્યે દષ્ટિ ફેંકીને પુનઃ તે પોતાના પગ પામેલી જમીન તરફ નીચું સા આટે જુએ છે? વળી પાછી હિંચી નજર કરીને

સામેના દસ્ય તરફ તે શા માટે જૂએ છે ? તેના હૃદયમાં કાંઈ કાંઈ આવું સ્થિતિતર કરી ચકનાઈ તે દસ્ય પણ તેટલુંજ મધુર હોતું નેહએ. સામેની પુષ્પવત્તાની પાછળ લપાઈને પેલો ખૌદલિશુ તો ઈન્દિરા પ્રત્યે પ્રેમકટાક્ષ ફેંકી નથી રહ્યોને ? હં પાકક જૂઓ ! તે ખૌદલિશુ એ રહ્યો ! એક બીજાની દૃષ્ટિ ચૂકાવવાને ઈન્દિરા અને તે લિશુ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. પણ, જૂઓ અતે તે બન્નેની મળી 'દૃષ્ટાદૃષ્ટ' !

પોતાના બન્ધુના શિરપર સંકટ આવી પડેલું હતું, એવા સમયમાં પણ ઈન્દિરાને પ્રેમગોષ્ઠી કરવાનું સૂઝતું હતું કે ? તેની મુખમુદ્રા પર વિલસી રહેલી આનંદની છટા ઉપરથી તે ખૌદલિશુ તેના પ્રિયકર શુતેન્દ્ર જ હતો એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. ભારે શું પોતાના પ્રિયકરને જોતાંની સાથે જ ઈન્દિરા પોતાના બન્ધુની આપત્તિનું દુઃખ જૂપી જઈને પ્રેમના કાંડપનિક સુખમાં તસ્લીન થઈ ગઈ છે ? પોતાના પ્રણયસુખ આગળ બન્ધુની આપત્તિને તેને હિસાબ જ રહ્યો નથી ? અત્યાર સુધી આરોગ્યની સાથે ચિન્તામગ્ન થયેલી ઈન્દિરા શુતેન્દ્રને જોતાંની સાથે જ તે ચિન્તા વિસરી ગઈ છે કે ? હા ! ઈન્દિરાના હિન્નચ બન્ધુપ્રેમની એવી લક્ષણ કિમ્મત આંકીને તેને અન્યાય આપવાની જરૂર નથી. શુતેન્દ્રને જોવાથી તેને અત્યંત આનંદ થયો એ વાત સત્ય છે ; પરંતુ તે આનંદ તેના દર્શન યવાથી જ થયો હતો એમ નથી, પોતાના બન્ધુના શિરપર આવી પડેલું સંકટ દૂર કરવાનું સાધન પોતાના હાથમાં હવે આવ્યું છે એમ સ્વમગ્નને જ તે અપહ્લો ગયો આનંદ પામી હતી. પુનઃ એકવાર સામેના પ્રદેશ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકીને તેણે ચક્રવર્તીના સામું નોંધું અને બોલી : "ભગવન્ત ! આચાર્ય મોઝાલીપુત્ર તિશ્યના નિઃસરચાન સંમંધી માહિતી કાઢના મનુષ્યમાં નહિ હોય, પરંતુ જે લિશુ તેમનો પત્ર લાવ્યો હતો તેને તો હોતી જ નેહએ. તે લિશુને જ આપણે આચાર્યને તેડવા માટે મોકલીએ તો કેમ ?"

"ઈન્દિરા ! આ ત્વાંને જ્ઞમ છે. આચાર્યનો પત્ર આવનાર લિશુ હવે આપણે શી રીતે સ્પષ્ટી સજીએ ? નમરમાં લાવ્યો લિશુઓ એક જ યથેચ્છ તેમાંથી તેનો પત્રો શી રીતે મળી ચક્રવર્તી હતો ?"

"તે ખૌદલિશુની સાથે મળે પૂર્ણ પરિચય છે." ઈન્દિરા ચરમથી નીચું નેહને બોલી.

ઈન્દિરાની ચરમલું પ્રરજ ચક્રવર્તી કળી સખો નેહને. અર્થાત્ જોવાલાગે જ બોલ્યો : "તે પત્ર આવનાર લિશુને તું બોળાએ ?"

“હા, હું તેને ઓળખું છું, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણું કાર્ય તે આનંદથી અને સત્વર કરશે એવી મ્હારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે.”

“ઈન્દિરા ! પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે ભરાનારી સભામાં આચાર્યને બોલાવી આવવાનું કાંઈ એક લિહુથી બની શકે એમ મ્હને તો લાગતું નથી.”

“પણ તે ખરી રીતે લિહુ જ ન હોય તો ?”

“તું જ કહેતી હતી ને કે આચાર્યનો પત્ર એક ઐશ્વર્યલિહુ હતો આવી ગયો હતો ?”

“હા; તે પોષાક પરથી લિહુ જણાય છે, પરંતુ ખરી રીતે તે લિહુ નથી.”

“ત્યારે સંપુટાચાર્યના કાસ્થાનમાં જોડાયેલા લિહુ પૈકીનો જ કાષ્ટ શબ્દ હોવો જોઈએ. પ્રાણાન્તે પણ તે આચાર્યના નિવાસસ્થાન સંબંધી માહિતી આપણને આપશે નહિ.”

“ભગવન્ત ! એવા તર્કવિનર્ક કરવાની કંઈ જ જરૂર નથી. તે તરફ પર મ્હને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. હું ખાત્રીથી કહું છું કે તે આપણને ચિન્તામુક્ત કરશે જ.”

આ સાંભળીને અશોકના હૃદયમાં આશાનો અંકુર ડુટ્યો ને તે બોલ્યો : “એમ જ હોય તો તે લિહુ ક્યાં હતો એ મ્હને સત્વર કહે. એક લાજુનો પણ વિલગ ક્યાં વગર તેને આચાર્ય પાસે મોકલવો જ જોઈએ. હાલ તે લિહુ ક્યાં હતો, ઈન્દિરા ?”

પોતાના બન્ધુનો પ્રજ્ઞ સાંભળીને ઈન્દિરાએ સામેની પુષ્પલતા તરફ આંખળા કરી. અશોકે તે પુષ્પલતાની ઓઠે એક તરફ લિહુને બેઠેલો જોયો. પોતાની ભગિનીનો હાથ ઝાલીને ચક્રવર્તી તે તરફ લિહુ પાસે ગયો. તરફ લિહુએ ઈન્દિરા અત્યે એક વક્ર ગ્રેમકદાક્ષ ફેંકીને, ચક્રવર્તીને નમન કર્યું. તેને જોતાંજ અશોક બોલી ઉઠ્યો : “આ તો યુવરાજ ઇન્દ્રેન્દ્ર !” પરંતુ તરત જ અશોકે ક્યવ ક્યું કે કલિંગયુવરાજ ઇન્દ્રના જેવું જ તે તરફ લિહુનું સ્વરૂપ જોઈતે પોતે શૂંઝ કરી હતી. તરત જ પોતાનો પ્રાણપ્રિય મિત્ર વેશધારી યુવરાજ (શોભના) તેને સાંભરી આવ્યો. મહાસભાની ધામધમા તે તેને બે દિવસ થયાં મળી પણ શક્યો નહોતો તે ગદ્ય અશોકે મનમાં જ પોતાને કપકે આપ્યો. અને તે લિહુને ઉદેશીને બોલ્યો : “તરફ પુરૂષ ! આચાર્ય મોગ્ધવીપુત્ર તિષ્ઠના નિવાસસ્થાનની ત્વને ખબર છે ?”

“ ભગવન્ન ! તેમના નિવાસસ્થાનની મ્હને માહિતી નથી; પરંતુ પોતાના દિવ્ય જ્ઞાન વડે તેમનો પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારે તેમણે મ્હને કહ્યું હતું કે પુનઃ એકવાર મ્હારો તેમની સાથે મેળાપ થશે તે વખતે મ્હારે તેમને કયે સ્થાને મળવું એ બાબતમાં તેમણે મ્હને તે સમયે કહ્યું છે.”

આ સાંભળીને અશોક અને ઇન્દ્રિય આનંદ પામ્યાં. ચકવર્તીએ પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે મળનારી બિશ્નુઓની સભા વિશે સંક્ષિપ્ત માહિતી તે તરફથી આપી, અને આચાર્યને સત્વર બોલાવી લાવનાની કામગિરી તે બિશ્નુને સોંપી દીધી.

બૌદ્ધધર્મ પરંતુ કલંક પોતાના હાથથી બૂંસાવાનું છે, એવું આચાર્ય આગમીપુત્ર તિષ્ઠે છત્રેન્દ્રને કહ્યું હતું તેવું કારણ હવે તે સ્પષ્ટ થઈ શકે. પોતાને સોંપેલી કામગિરી સત્વર પાત્ર પાડવાનું તેણે ચકવર્તીને અભિપ્રયન આપ્યું.

“ તરફ ! ” અશોક બોલવા લાગ્યો : “ મ્હેં જે હકીકત કહી છે તે મત્વર આચાર્યને નિવેદન કર. હું એક પત્ર લખી આપું છું તે તું તેમને આપજે, અને ગમે તેમ કરીને સત્વર તેમને અહિં તેડી લાવજે ! ”

એટલું બોલીને સમ્રાટ અશોક આચાર્યને આપરાતો પત્ર લખવા સાર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ઇન્દ્રિય ત્યાં ઉભી જ રહી. અશોકના ગયા પછી તે તરફથી બિશ્નુ સ્મિત કરતો ઇન્દ્રિયને ઉદ્દેશીને બોલ્યો : “ ઇન્દ્રિય ! આચાર્યને બોલાવી લાવવાનું કાર્ય અશોકે મ્હને સોંપ્યું છે, પણ તેમને કહેજે કે મ્હારી આ કામગિરી બદલ હું બહુ જ ભારે બદલો માંગીશ.”

તે તરફથી બિશ્નુ ચકવર્તી પાસે થી બક્ષિત આગમનો હતો તે-ઇન્દ્રિય જાણતી જ હતી. તેણે તરફથી બિશ્નુ મત્વે એક વક્ર પ્રેમકદાશ ફેંક્યો અને કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વગર નીચું જોડ્યું. તેના સુક્રમાર ગાત્ર પર ચન્દ્રના ચેરણ પડ્યા.

ચોડીનાર ચૂપ રહ્યા પછી તે તરફથી બિશ્નુ બોલી : “ ઇન્દ્રિય ! મ્હારો વનરાજ અહિં આવેલો છે ? ”

“ હા; મ્હારી હરિણી સાથે જ મ્હેં તેને રાખ્યો છે, અને તે આ મહેલમાં જ આનંદ કરે છે.”

“ ક્યાં છે ? સ્વલ્પ મ્હને જાતી વનરાજને બતાવ.”

ચુવરાજ છત્રેન્દ્રને લઈને ઇન્દ્રિય વનરાજ પાસે આવી પહોંચી. પોતાના બૂના મિત્રને બેનાંની સાથે જ વનરાજના નેત્રપુગલમાં દર્શાવું ભરાઈ આવ્યાં. છત્રેન્દ્ર પ્રેમથી મિંદને પંખજના વ્યંગ્ય એટલામાં તેની

શ્રેષ્ઠ કરતો ચક્રવર્તી ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેના હાથમાં આચાર્ય ઉપરનો પત્ર આપતાં બોલ્યો : “ તું પણ આ વનરાજને બોળજે છે કે ? ”

“ હા; તે મ્હારો પ્રાણપ્રિય મિત્ર છે. ” બિહુએ જવાબ આપ્યો.

“ કીક, ત્યારે તો ઈન્દિરાએ વનરાજને પ્રથમ બોલો હતો ત્યારે જ મ્હારો અને ઈન્દિરાનો પણ મેળાપ થયો હતો. ” એટલું બોલીને બોલા અંશોક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

અંશોકે બોળાશરણે ઉચ્ચારેલા ઉપરના શબ્દોનો અર્થ ઈન્દિરાના પ્રણયપૂર્ણ હૃદયે વ્યૂહા જ કર્યો. અંશોક તરફથી સ્વાથેના પોતાનો પ્રેમ-સંબંધ બોળાઈ ગયો છે એટલું જ વિચારીને તે અટકી નહિ. પોતાના આ પ્રેમસંબંધ માટે પોતાના જન્મની પણ સંમતિ છે એવું પણ તેણે અનુમાન કર્યું. આચાર્યનો પત્ર લઈને જવા માટે તેવાર થયેલા બિહુના કાનમાં તેણે હજવે હજવે પોતાનો તર્ક અને અનુમાન કહી સંલગ્નાવ્યાં. આ સાંભળીને બિહુએ સ્મિતપ્રી જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો અને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

હરિષ્થી પુનઃ વનરાજ સાથે બેસવા શાગી. શુદ્ધહૃદયા ઈન્દિરા એ હરિષ્થી પ્રત્યે જોઈને બોલી : “ ખરેખર, તું મ'પૂર્ણ સુખી છે. ”

એટલું બોલીને ભાવિ સુખની અનેક કલ્પનાઓ કરતી ઈન્દિરા પણ પોતે પગે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ધર્મનો જય અને પાપનો પરાજય.

ઈ મનુષ્ય પુત્રપ્રાપ્તિની લાલસાથી અનેક લગ્નો કરીને થાકે અને પાછી છેલ્લે નસીબ પર લેરેસો રાખીને પોતાનું જીવન ગુમારતો હોય તેની સ્થિતિમાં તેને ઘેર પુત્રનો જન્મ થાય તેથી તે નેત્રો આનંદ પામે તેટલો જ આનંદ આજે સંપુણચાર્ય પામ્યો હતો. દૈવદુર્વિપાકને લીધે કાદવમા ખૂચી ગયેલા ઐશ્વર્યશાળી ગજરાજને જોઈને જેમ જંબુઘા તેની મસકરી કરવા મંડે તે જ પ્રમાણે અંશોકને પોતાના સપ્તરામાં સપ્તયેસો જોઈને સંપુણચાર્ય અને તેના અનુયાયીઓ પોતાની હૃદયવૃત્તિ અંશોકનો ઘાટ ધડવાની અને તેને મસકરીમાં ઉતાર-

વાના યત્નો કરી રહ્યા હતા. અશોક આ બધું સહન કરતો ઉપયુક્તાયામ પાસે બેસી રહ્યો હતો. પોતાના સપાટમાં સપડાયેલા શિકાર પ્રત્યે તેનું બંધન કરતાં પહેલાં જેવી ટામળ દૃષ્ટિથી વ્યાજ નૂએ છે તેવીજ દૃષ્ટિ સંપુષ્ટાર્થ સમ્રાટ પ્રત્યે ફેંકી રહ્યા હતા. મહાસભાના વિરોધી મિત્રોએ મોટી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા અને સંપુષ્ટાર્થ મહાસભાનો વિશ્વસ કરાવવા માટે અશોક સામે કેવી યુક્તિઓનો ઉપયોગ કરે છે તેનું આતુરતાથી અવલોકન કરતા બેઠા હતા. બન્ધુના સિર પર આવી પડેલું સંકટ જોઈને કુમાર વીતાશોક પણ શોધકૂળવદને અશોકની નજીકમાં જ બેઠો હતો.

સભામંડપ ધણો વિરાગ હતો અને તે આજે એટલા બધા મનુષ્યોથી ઊભરાઈ જવા લાગ્યો હતો છતાં પણ અત્યારે ત્યાં એવી શાન્તિ પથરાઈ હતી કે બધો બધા સભાસદો મૃગા જ ન હોય એમ લાગતું હતું. પ્રભાવશાળી ચકવર્તી અશોકનું એવું તો દિવ્ય ધર્મતેજ હતું કે પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય ક્યારેનોય કરી રાખ્યો હોવા છતાં પણ સંપુષ્ટાર્થ તે તેની સન્મુખ કહી સંભળાવવાની દિમ્ભત કરી શકતો નહોતો. તેણે પોતાની ઇચ્છાને હુકમ કર્યો પરંતુ તે આજે તેને અધીન નહોતી. પાને આજે અન્યાય કરે છે, એવું તેના ધાતકી મનને પણ લાગ્યા વગર રહ્યું નહિ. પરંતુ તેની અધમતા તેને થોડી જ સારસારનો વિચાર કરવા કે તેમ હતી ?

પોતાના મનમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય તે પુત્ર ઘેળવા લાગ્યો. તેના મનમાં એમ હતું કે એક જ વિષય પર વિચાર ચાલુ રાખવાથી છેવટે એની મેળે એ નિર્ણય સભાને કહી સંભળાવવાનું કાર્ય કરવા ઇચ્છા તૈયાર થશે. થોડીવાર પછી, 'હવે કાઈ ધર્મશુરો આવનાર છે ?' એટલું બોલીને પોતાની ઇચ્છાને તેનું કાર્ય કરવા માટે ઉત્તુકત કરવા માંડી.

સંપુષ્ટાર્થના 'હવે કાઈ ધર્મશુરો આવનાર છે ?' એ શબ્દો અશોકને સૌના કરતાં વધારે પસંદ પડ્યા. નિર્ણય કહી સંભળાવવાની તૈયારી કરી રહેલી ઇચ્છાએ આ શબ્દો સાત મંજળાચરણ તરીકે જ વાપર્યા હતા. એ શબ્દો અર્થપૂર્ણ હશે એવી ખુદ સંપુષ્ટાર્થની પણ કલ્પના ન હોતી, ત્યારે અશોક તે શબ્દો સાંભળીને કેમ આનંદ પામ્યો ? તેમાં કોઈ ગુણાર્થ સમાયેલો હતો ? મંડપના મુખ્ય દ્વાર તરફ તેના ડાબા બેંકી રહ્યા હતા. હજુ પણ થોડા થોડા ભિક્ષુઓ સભામાં આવે જતા હતા. થોડીવાર પછી તે દ્વાર તરફ મોકળું જણાવા લાગ્યું. ભિક્ષુઓનો અવર જવર જામ થયા છતાં હજુ પણ સમ્રાટની આંખો દ્વાર બહી તાકી રહી હતી. તેમને

જે વ્યક્તિની જરૂર હતી તે વ્યક્તિ હજી મુખી પણ આવી પહોંચી નહિ.
 સભા ભરાવાને ઘણીવાર મઠ મઠ હતી છતાં પણ સભાપતિ સંપુ-
 ણ્યાચાર્ય પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય કહી સંભળાવતો નહોતો એ બેઠેને ઘણા
 લિલુઓને આશ્ચર્ય લાગવા માંડ્યું. તેઓ જ્યાં સંપુણ્યાચાર્ય પ્રત્યે આવુર
 દટિયી બેઠે રહ્યા હતા. એક અધિર લિલુએ તો સભાનું કાર્ય સાર કર-
 વાની સભાપતિને વિનંતી પણ કરી. સંપુણ્યાચાર્ય હવે બોલવા માટે તૈયાર
 થઈ ગયો હતો. તેણે તે લિલુની વિનંતી સ્વીકારી અને પોતાના આસન
 પર ઉભો થઈને બોલવા લાગ્યો :

“સન્માનનીય લિલુઓ ! આજે આપણે એક અતિ દુઃખદ પાઠ
 કાર્ય કરવા માટે આ સ્થાને એકત્ર થયેલા છીએ. માત્ર ધાર્મિક ચર્ચા
 અલાવવાના ઉદ્દેશથી જ આ મંડપ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો છે, એવી
 આપણી સમજણ હતી. વાસ્તવિકરીતે આપણે ધર્મગુરુઓ પરમપૂજ્ય ભગવાન
 ગૌતમભુદત્તા પ્રતિનિધિ છીએ. આપણા મુખમાંથી જે શબ્દ નીકળે તે જ
 ધર્મ; આપણી આંત્ર તે જ ધર્માંત્ર, જે આચરણ આપણે ચોખ્ખા માનીએ
 તે જ ધર્માચરણ, અને જે માર્ગ આપણે સ્વીકારીએ તે જ નિર્વાણપ્રાપ્તિનો
 માર્ગ છે એમ-માનવું બેઠ્યું. છતાં પણ આપણું અપમાન કરવાની ખાતર,
 હજીએ કરીને અને એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાની પ્રજા પર જે અનિય-
 ન્ત્રિત સત્તા ચક્રવર્તી બોગવી રહેલ છે તેવીજ સત્તા આપણા પર પણ
 અલાવવાના અપવિત્ર ઉદ્દેશથી તેણે આ મહાસભા બોલાવવાની મુક્તિ રચી
 છે. પરંતુ તેનો આ અપવિત્ર ઉદ્દેશ અને નાસ્તિકપણું ચોક્કસ જ દ્રષ્ટાં રહી
 શકે છે તેમ હતાં ! સાફ થયું કે મહાસભાની બેઠક ભરાય તે પૂર્વે જ
 ચક્રવર્તિના ઉદ્દેશ આપણે કળી શક્યા. ચક્રવર્તિના અપવિત્ર ઉદ્દેશનો ભોગ
 એક જ ધર્મગુરુ થઈ પડ્યો એટલેથી જ પડ્યું. નહિતર આ મહાસભાને
 નામે અખિલ લિલુસમાજ ચતુષ્પાદને જમીનદોસ્ત પણ ચર્ચ ગયો હોત.

“સંપુણ્યાચાર્ય !” ઉપગુપ્તાચાર્ય ગંભીર વાણીથી બોલ્યા : “તમારી
 ઈન્જામા આવે તેમ તમે બોલતા હોવાથી મ્હારે સભાના નિયમનો ભંગ
 કરવો પડે છે. વળી આજની સભામાં કંઈ નિયમ જ ક્યાં છે? કોઈએ પણ
 દરખાસ્ત ક્યાં વગર તમે પોતાની બેઠે જ પ્રમુખસ્થાને વિરાજ ગયા
 છો, અને પ્રમુખ તરીકેનું લાવણ કરવા ઉભા થયા છો. આપણા પરમ
 પૂજ્ય ચક્રવર્તી પર આમ મરજમાં આવે તેવા દોષ મુદ્દા છે એનો અર્થ
 શો ? આવા પ્રસંગે મ્હારી ફરજ છે કે મ્હારે તમને સૂચના કરવી બેઠ્યો.

આત્મારે તો તમારે દેવશાવ વિસરી જઇને તમારૂં બાપણુ સત્યપૂર્ણ અને સમ્યક્તા પૂર્વક જ કરવું જોઇએ, મહાસભા બોલાવવામાં ચકવર્તીનો ઉદ્દેશ અતિ પવિત્ર છે. આજુબિક્ક માટે લિશ્તુવૃત્તિ પણ એક સાધનરૂપ થઇ પડી છે, અને તેથી ચોતપોતાની ઇચ્છાનુમાર ભોગવિલાસ ભોગવનાની ખાતર પણ પણા લોદેએ હાલ લિશ્તુવેશ પારણુ કરવા માંડ્યો છે. ચોઆ-ચોઆતાનો વિચાર ક્યાં વગર હજારો લોદે દરેરોજ બૌદ્ધલિશ્તુની દિક્ષા લેવા સાગ્યા છે. મત્યાસત્વ, યુષ્ઠાવયુષ્ઠ અને સંભગ્નતા દુર્ગ્નતા લોપાઇ જવા સાગ્યા છે, તેની ચોઆ પરીક્ષા કરવાના ઉદ્દેશથી જ મહાસભા બોલાવવામાં આવી છે. સર્વ લિશ્તુઓની પરીક્ષા ક્યાં વગર સાચા ખોટાનું પારખું શી રીતે પડે ? પરાપક્ષર વૃત્તિથી, જનસમાજનું કલ્યાણ કરવાની શુદ્ધિથી- મહાસભા બોલાવવાનો ચકવર્તીએ નિશ્ચય કર્યો છે. આ દયાળુ સમ્રાટનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો જ છે. સંપુજાર્ય ! ધર્માત્મા અશોકની અવગણના કરીને બપર્ય પાપસંચય ન કરો !”

“ઉપગ્રુમ !” હાંન કચકઆવનો સંપુજાર્ય આવેશપૂર્ણ રીતે બોલના લાગ્યો : “તું એક વાણીઆનો છોકરો ! હાથમાં ત્રાજવાં ધરીને ધન મંચય કરવામાં તારો જન્મારો આશ્યો ગયો ! નરકમાંની તમ તેવથી ત્હને તુલકાન થઇ શક્યું નહિ એવું દેખાવીને ત્હને ચકવર્તીની આંખિમાં મૂળ નાંખી છે ! તું ધર્મ મંચથી જાણે જ શું ? આ મહામાં પ્રતિષ્ઠ થવાનો તેમજ મ્હારા બાપણુ પર બપર્ય દીક્રા કરવાનો ત્હને અધિકાર જ શો છે ? દુકાનદારી કરીને પ્રપંચથી એકતાં બે કરવા એ જ ત્હારૂં કામ. ધર્મની ખાખતમાં આવું કહાપણુ ન કર.”

“સંપુજાર્ય !” કોઇ પામતો ચકવર્તી બોલ્યો : “ઉપગ્રુમાચાર્યનું આ પ્રમાણે અપમાન થતું હું સહન કરી સકીશ નહિ. મ્હારી વિમળ કાંનિને કલંક લાગે અને મ્હારાં આજ પર્યનનાં ધાર્મિક કૃત્યોની અવગણના થાય એવાં દુર્વચનો મ્હને સંભળાવવામાં તમે કાંઇ જાકી રાખ્યું નથી. હવે આચાર્ય પર શા માટે દીક્રા થવી જોઇએ ?”

“આચાર્ય કાણે ? જેના મ્હોં પર હજી મૂળનો દોરો પણ ફટ્યો નથી એવા એક છોકરાને આચાર્ય કાણુ કહેતો ? તમ તેવ પોતાને અપમાન કરી શકતું નથી એવો કેવો ધાર્યો એટલે આ વાણીમાનો છોકરો આચાર્ય થઇ ગયો કેમ ?”

“ સંપુષ્ટાર્ય ! હજી સુધી હું ચક્રવર્તી છું એ તમે વિસરી નહો
છો. ત્યાં સુધી મહારાજ આહુમાં સમર્થ છે ત્યાં સુધી ઉપયુક્તાર્યનું અપમાન
થાય એવો એક પણ શબ્દ બોલશો તો મહારે મહારી રાજસત્તાનું તમને
બાન કસાવવું પડશે. આજના કાર્યક્રમ તરફ વળો અને મહેને તમારો
નિર્ણય કહી સંભળાવો. ”

“ ભગવન્ત ! પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય તમે સંપુષ્ટાર્યને
સોંપો છે કે ? ” વીતારોક વિપદલુ વદને બોલ્યો : “ તેણે અને તેના
આનુયાયીઓએ પ્રધાન રાધાગુપ્ત પ્રત્યે કેવું અધેર વર્તન ચલાવ્યું હતું એ
એટલી વારમાં બૂલી ગયા કે ? ખૂન કરવામાં પણ પાછી પાતી નહિ કરનાર
આર્ય પોતાના વેરનો સંપૂર્ણ બદલો લીધા વગર રહેશે ખરો કે ? ”

“ કુમાર ! એવું આહું અવળું બોલો નહિ ! ” રાજકુમારને બોલતાં
અટકાવી સંપુષ્ટાર્ય વચ્ચે જ બોલ્યો : “ હું ધર્મગુરુ છું. પ્રાયશ્ચિત્ત
સંબંધી નિર્ણય કરવો એ મહારે જ કામ છે. સર્વ ધર્મગુરુઓના પ્રમુખ
તરીકે આજે જે કદુ કર્તવ્ય મહારે બજાવવાનું છે તે બદલ મહેને પણ
બહુ દુઃખ થાય છે. ”

“ તમને ધર્મગુરુ કોણ કહે છે ? અને તમને પ્રમુખ પદ સ્વીકાર-
વાનું પણ કોણે કહ્યું ? જેણે પોતાનું આખું જીવન રાજક્રિય ખટપટમાં
ગાળ્યું છે, રાજકુટુંબનાં આત્મ જનોમાં કજ્જા કરાવી જેણે પોતે વિલાસ
વૈભવ સોજાયા છે, નકામા કામગીરીને જેણે લગાડ્યો હતો કરાવી
છે, હિંસાને જેણે શાઓકત સ્વરૂપ આપ્યું છે, અને અતીતિથીજ નિર્વાણ
પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એવી પોતાના વર્તન પરથી જનસમાજને ખોટી ભતીતિ
કરાવી છે એવો ધર્મશૂન્ય મનુષ્ય ‘ હું ધર્મગુરુ છું ’ એવો ડોળ કરે તો
પોતાને સિંહ માનનાર ટૂંકાસ જેટલો જ તે ઉપદ્રવનીય ગણાય. અહિં
બેગા થયેલાં લિહુઓમાંથી કેટલાકે લિહુઓ પ્રધાનજના ધર પર કાવતું
ચલાવ્યું હતું ત્યારે હાજર હતા એમ મહેને યાદ આવે છે. હડી રીતે વિચાર
કરતાં આ પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને માટે આખી સભામાં માત્ર
ઉપયુક્તાર્ય જ યોગ્ય છે. ” અગ્રેક તરફ વળીને કુમાર બોલ્યો :
“ ભગવન્ત ! આજના પ્રશ્નનો યોગ્ય નિર્ણય ઉપયુક્તાર્યને જ લાવવા
છો. આખી જાનદોરી સંપુષ્ટાર્યને સ્વાધીન કરવાનું સાદસ કરવાની
કંઈ જ જરૂર નથી. ”

“ કુમાર ! ” અગ્રેકને બોલવાની તક ન આપતાં સંપુષ્ટાર્ય

વચમાં જ બોલી ઉઠ્યો : “કેટલીયે વાર ચક્રવર્તીએ મ્હારા મધ્યસ્થપણાથી પ્રાયશ્ચિત્તના નિર્ણય કરાવ્યા છે. આજે તેવો પ્રસંગ ખુદ ચક્રવર્તીના પોતાના પર આવતાં જો તે મ્હારા અધિકાર વિશે પ્રશ્ન ઉઠાવશે તો, ‘સમ્રાટ પોતે અપરાધી છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ’ સ્વીકારવાની હજીયાથી જ તે આવો પ્રશ્ન ઉઠાવીને જીટકી જવા માગે છે,” એવી સનસમાજની ખાત્રી યશ. જનાપનાદ અને કઠોર પ્રાયશ્ચિત્ત એ જેમાં સમ્રાટ કઠોર પ્રાયશ્ચિત્તનો જ સ્વીકાર કરશે એવી મ્હારી દૃઢ પ્રતીતિ છે.”

“કુમાર !” અશોક પોતાના લઘુ બન્ધુને ઉદ્દેશીને બોલતા લાગ્યો : “સંપુષ્ટાર્થના અધિકારનો પ્રશ્ન અત્યારે નહિ ઉઠાવવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો છે. આજે એકમ થયેલા લિશ્તુઓ મહુમતે જે નિર્ણય કરશે તે સ્વીકારવાનું હું સંપુષ્ટાર્થને વચન આપી ચૂક્યો છું. ઉપગુપ્તાચાર્યનો અધિકાર આ બધા લિશ્તુઓ કરતાં એક પ્રતિનો છે, પરંતુ એકવાર હું વચન આપી ચૂક્યો હોવાથી હવે તેમના મતની કિંમત પણ અન્ય લિશ્તુના મતની કિંમત જેટલી જ રહેશે. તેમના જ અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય થઈ શકે એમ હવે બંની શકે તેમ નથી.”

પોતાના વડિલ બન્ધુનો નિશ્ચય સાંભળીને વીતાસેકને બહુ દુઃખ થયું. પરંતુ ગમે તેમ થાય તોપણ અશોક વચનભંગ થવાર નથી જ એવી તેની ખાત્રી હોવાથી તે ચૂપ રહ્યો.

ઘડીમાં વાહણમાં ફરપાછ જયો અને ઘડીમાં વળી પુનઃ નભોમંડળમાં વિહાર કરનારો ચન્દ્ર એક વખત અદ્રશ્ય થઈ જાય અને જગત પર અધિકારનું નિઃસ્તબ્ધ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી જાય કે તરત જ ચોરોને પોતાનો માર્ગ નિષ્કંટક જણાવા લાગે છે તે પ્રમાણે જ ચક્રવર્તીના ઘાટ ધડવાના પોતાના માર્ગમાર્ગ અનેક વિશ્વો દૂર થવાથી સંપુષ્ટાર્થને પણ આનંદ થયો. હવે અશોકને ગમે તેવી સજા પોતે કરી શકે અને વીતાસેક તેમજ ઉપગુપ્તાચાર્યનું કંઈજ વળશે નહિ એવી ખાત્રી થવાથી સંપુષ્ટાર્થ બમણા આવેશમાં આવી ગયો અને બોલ્યો :

“સામ્રાજ્ય ! ચક્રવર્તીએ શું અપરાધ કર્યો છે તેની થોડી ધમ્મી માહિતી તમે મર્પે જાણો છો. સામ્રાજ્ય પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય એટલી અપૂર્ણ હકીકત પરથી થઈ શકે તેમ નથી. એ સંપૂર્ણ હકીકત અપરાધી પોતે કદિ પણ આપણને કહેશે નહિ એમ જાણીને મ્હેં તે વિશે સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો તો મ્હને જણાયું કે આ મહાસજા એ એક જાતનો પ્રર્પચ જ છે. જ્યારથી

ચક્રવર્તીને ઉપગ્રુમ સાથે મૈત્રી થઇ છે, ત્યારથી ધર્મ અને ધર્મશુર પ્રત્યેની તેની પ્રીતિ નષ્ટ થઇ છે. મહાસભાના બહાના હેઠળ આપણને સર્વને એકત્ર કરીને આપણી કતલ કરીને, ઉપગ્રુમને ધર્માચાર્ય તરીકે નીમવાની અને રાજ્યના પ્રમાણે જ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની ચક્રવર્તીની ઇચ્છા છે. ઉપગ્રુમ અને ચક્રવર્તી એ બન્નેની ખટપટને લીધે જ મહાસભા બોલાવવામાં આવી છે. નહિતર વળી મહાસભા બોલાવવાની અભિપ્રાય જ નથી હતી ? જપ તપ, વ્રત ઉપવાસાદિ ધાર્મિક કૃત્યોનો આપણામાંથી કાણે લાભ કર્યો છે ? શું આપણે ધર્મપરાક્રમ્ય થઇ ગયા છીએ ? દિન પ્રતિદિન આપણી ધર્મોન્નતિ થતી જ જાય છે. આર મહિના પહેલાં જે બિંદુ એક મહર સુધી જપ કરતો તે હાલ બબ્બે અને ત્રણ ત્રણ મહર સુધી જપ કરે છે. સામાન્ય રીતે લક્ષ્યમાં લેતાં પહેલાંના કરતાં આપણી ધર્મપરાયણતા હાલ ખમણી કે ત્રમણી વધી ગઇ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આમ છતાં પણ આપણી પરીક્ષા કરવાના ઉદ્દેશથી ચક્રવર્તીએ શા માટે મહાસભા બોલાવી છે તેનો ઉડો વિચાર કરો એટલે આજના પ્રશ્નો શો નિર્ણય કરવો તે સત્વર તમારા લક્ષ્યમાં આવશે જ. "

એટલું બોલીને ચોતા વર્ગ પર ચોતાના લાપણીની કેવી છાપ પડી હતી તેનું અવલોકન કરવાના ઉદ્દેશથી સંપુષ્ટાચાર્ય થોડીવાર ચૂપ રહ્યો. એ લાગ સાધીને કુમાર વીતાસોક બોલી ઉઠ્યો :

"સંપુષ્ટાચાર્ય ! આવાં અતર્ક્ય ગપ્પાં મારવાં એતો અર્થ શો ? જપગતપ કે નિત્યકર્મની ત્રિરાશીઓ બાંધવાથી ધાર્મિક અપકર્ષ કે ઉત્કર્ષ સહમશ શકાય છે કે ? સ્નાન કરવાથી જો મનુષ્ય ધર્મી ગણાતો હોય તો જળચર પ્રાણીઓ અદર્શિય જળમાં જ નિવાસ કરે છે તેમને ધર્મશુર કેમ ન માનવા ? ઉપવાસ કરવાથી જો મનુષ્ય ધર્મી ગણાતો હોય તો દુષ્કાળ-પીડિત બૂખે ટળવળતા કંઝાલ બિખારીઓ અથવા રોગીઓને ધર્મશુર માનવા પડશે. આવા બાલ દેખાવ ધર્મવૃદ્ધિના કારણરૂપ છે એવું પ્રતિ-પાદન કરીને તમે એમ કહેવા માગો છો કે કોઈ પણ વ્યક્તિમાં તમારા જેવું શુદ્ધિસામર્થ્ય નથી ? તમારી અને તમારા અનુયાયીઓની ધર્મપરાયણતા કેવી વૃદ્ધિગત થવા લાગી છે તેનો નમનો ભેગો હોય તો પ્રધાન રાધાગુપ્તનો વિનાશ કરવા માટે તમે જે કારસ્થાન રચ્યું હતું તે પ્રસંગ જ માદ કરો. તમારું ધાર્મિક અધ્યતન થવા લાગ્યું છે, તમારી ધર્મનીકામાં તમારાં વ્યસનો આદિ દુર્ગુણો રૂપી ખડકોએ અનેક ગાબડાં પાડ્યાં છે અને હરે

ને અનીનિસાગરમાં ફૂગવાની તૈયારીમાં છે. ખરા ધર્મીઓએ આ શુભ નામને ઠીક લાવવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. મુન્નાર અશોકને હવે જણાય છે કે બૌદ્ધધર્મનું નામ જળસમ્રાધિ લેવાની તૈયારીમાં છે અને તેથી જ તેણે - ૧૧ મહાસભાને આપાદન કર્યું છે. આવી સત્ય હકીકતને ભવતા જ તર્કવિતર્ક વડે જાહેર કરાવવાનો યત્ન કરવો એ તો સંપુષ્ટચાર્ય તમને જ શોભે !”

એટલું બોલીને કુમાર વીતાશોક સાન્ત રહ્યો, આજનો તેનો આવેશ જૂઠા જ પ્રકારનો હતો. જ્યારથી સંપુષ્ટચાર્યનું કવતરું પકડ્યું ત્યારથી સ્વમંદી બિંદુને તે ધિમરવા લાગ્યો હતો. વીતાશોકને અશોક પ્રત્યે નિઃસ્પર્શ પ્રેમ હતો. પ્રાચિત આપવાનું બહાનું કહીને સંપુષ્ટચાર્ય પોતાનું નેર વાળવા પ્રયત્ન કરતો હતો, એ વાત રાજકુમાર કળી ગયો હતો અને તેથી જ તે તેની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ ઉપી વાળવા સાર મથતો હતો, પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યની ઇચ્છા થોડી જ સફળ થાય છે ! અશોકે પોતાનું અપિત બિંદુઓના અંતિમ નિર્ણયને અધીન કરી દીધું હતું એ વાત વીતાશોકને સહેજ પણ રૂચતી નહોતી. પરંતુ હવે ઉપાય નહોતો, તેપણ પોતાના અન્ધના પ્રાણુ ગયાવવાની ખાતર પોતાનાથી બને તેટલા પ્રયત્નો કર્યા કરવા એવો દૃઢ નિશ્ચય તેણે પોતાના મનમાં કર્યો હતો.

કુમાર વીતાશોકનો આવેશ જોઈને તેમજ તેનું સત્યપૂર્ણ ભાષણ અનુકરિને સંપુષ્ટચાર્ય અકિત થયો હતો. પ્રાચિતનો નિર્ણય સંભળાવવામાં નિષ્ફળ થશે તો આ તરફથી રાજકુમારના પોતાના મુદ્દાસરના ભાષણથી બિંદુઓના મનમાં અશોક પ્રત્યેનો તિરસ્કાર ઓછો થઈ જશે, અને પોતાનો ઉદ્દેશ મૂળ મળશે એવી તેની ખાતરી થઈ. રાજકુમારને બોલવાની તક ન આપતાં તરત જ તેણે પ્રાચિતનો નિર્ણય સંભળાવી દેવાનું પોતાના મનથી નહીં કર્યું અને બોલવા લાગ્યો :

“ બિંદુઓ ! પ્રાચિતનો નિર્ણય કરવામાં બહુ વાટાઘાટ કરવાની જરૂર નથી. આવાં કાર્યો સત્વર નહિ કરવાથી જેને પ્રાચિત આપવાનું હોય છે તેના માટે આપણા મનમાં દયાભાવ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે. આપણાં અંતઃકરણ સર્વથા દૃઢ હોય છે અને તેથી મનોવૃત્તિ પર ગમે તેટલો અંકુશ નખવા છતાં પણ આપણે દયાળુ બની જ નહીંએ છીએ. આમ થવાથી સદર્શિતાલેનું આપણે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. આપણા શિર પર એવો દોષ ન આવે, અને આપણે નિષ્પક્ષતાત ન્યાય વ્યવસ્થાને આપી શકીએ એટલા માટે આવી કૃત્યો કરતી રખતે આપણા

હૃદયને આપણે દયાર્દ્ર થવા દેવાં નોંધએ નહિ. આપણે છેક જ નિષ્કુર ન થવું, પરંતુ મધ્યસ્થ માર્ગને વળગી રહેવું નોંધએ. ચક્રવર્તી અશોક મૃતે સૌના કરતાં વધુ ગ્રિય છે તેમજ તે પણ મૃતે બહુ મ્હાલ છે. આમ છતાં પણ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાનો પ્રસંગ મ્હારા પર જ આવ્યો છે એ જ મ્હારું દુર્ભાગ્ય છે. મારા જેટલી યોગ્યતાવાળા બીજે કાંઈ આચાર્ય અહિં નહિ હોવાથી જ મ્હારે આ કાર્ય સ્વીકારવું પડ્યું છે. અત્યારે ને આચાર્ય મોગ્ગલીપુત્ર તિપ્પ અહિં હાજર હોત તો હું આ કાર્ય તેમને જ સોંપી દેત. પણ તેમ બનવું અશક્ય છે. ચક્રવર્તી પણ ગોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત સાંભળી લેવાને હિત્યુક્તાથી બેઠા છે માટે હું પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી નિર્ણય બહેર કંઈ હું.”

એટલું બોલીને સંપુષ્ટાચાર્ય જરા વાર અટક્યો. ચક્રવર્તીના મનમાં ચિંતાનું સામાન્ય વ્યાપી રહ્યું હતું; પરંતુ તેની દૃષ્ટિ હજી પણ સભા-મંડપના મુખ્ય દ્વાર તરફ લાગેલી જ હતી. કુમાર વીતાશોક સંપુષ્ટાચાર્ય પ્રત્યે કોષપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નોંધ રહ્યો હતો. પરંતુ ઉપગુપ્તના મન પર સંપુષ્ટાચાર્યના લાપણી કંઈજ અસર થઈ ન હોય એમ જણાઈ આવતું હતું.

“માર્ચકુલોત્પન્ન રાજન!” સંપુષ્ટાચાર્ય પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય મંજૂ બાવવા લાગ્યો : “જગત પર ત્હારા જેવા પાતકી રાજાનું કંઈજ કામ નથી. તો’ ત્હારા ધર્મશુરનું ખૂન કર્યું છે. જે તલવારથી ત્હારા ધર્મશુરનો શિરચ્છેદ થયો છે તે જ તલવારથી ત્હારો પણ શિરચ્છેદ કરવો નોંધએ એવો મ્હેં નિર્ણય કર્યો છે. ક્ષમ્ય ત્હારી સત્તાના બગથી તું આ અમાગે નિર્ણય નહિ સ્વીકારે તો ભગવાન બુદ્ધના આ બધા નિઃસ્સિમ ભકતો એ પ્રાયશ્ચિત્ત ત્હારી પામે ફરજિયાત રીતે પગાવવામાં બિલકુલ પાછી પાની કરે તેવા નથી.”

સંપુષ્ટાચાર્યના ઉદ્ધા શબ્દો હજી પૂર્ણ થયા પણ નહોતા એટલામાં મુખ્ય દ્વારમાં થઈને એક અતિ હૃદયમ્મન મૂર્તિ સભામંડપમાં દાખલ થઈ. તે મૂર્તિને જોતાંની માથે જ સર્વ લિધુઓએ ‘આચાર્ય મોગ્ગલીપુત્ર તિપ્પનો જય યાઓ’ એવી ન્યામગર્જના કરી મૂકી. ક્ષણમાત્રમાં આચાર્ય મોગ્ગલીપુત્ર તિપ્પ પ્રમુખની બેઠક પામે આવી પહોંચ્યા. અગ્રોક ઉભો થઈને આચાર્યનાં ચરણોમાં ઢગી પડ્યો. “આશુઆન હો ! સદ્ધર્મની વૃદ્ધિ કર અને નિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત કરવાને અધિકારી થા !” એવાં એવાં આશીર્વાચનો આપી આચાર્ય અશોકનો હાથ ઝાલીને પ્રેમપૂર્વક તેને ઉઠાડ્યો. મર્વ લિધુઓ આ બનાવ એકી દગે નોંધ રહ્યા હતા.

સંપુષ્ટાર્યના પ્રાયશ્ચિતકથનમાં અને આચાર્ય મોગલીપુત્ર તિષ્ઠન આશીર્વાચનમાં રહેલી લિખિતથી મર્વ આશ્ચર્યચકિત થયા. ચકવર્તીને પાતક દરાવીને એક આચાર્ય દેહાંતદંત્રી સિક્ષા કરવાને છે ત્યારે બીજાને આચાર્ય તેજ ક્ષણે તેને ‘આયુષ્યમાન થા’ એવો આશીર્વાદ આપે છે એવો વિચિત્ર પ્રકાર જોઈને સૌ દિગ્મુદ્ધ બની ગયા.

પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્હાતું કાઢીને સંપુષ્ટાર્ય પોતાની દેવશુદ્ધિનો ચકવર્તી પર વર્ષાવ જ કર્યો હતો એવું સર્વ લિખુઓને લાગ્યું. તેમનાં અંતર કષ્ટી ઉઠ્યાં. તેમનું સર્વનું માનવું “એક” હતું કે પ્રાયશ્ચિત્તનું નિમિત્ત કાઢીને મહાસભાનો વિખ્વંસ કરી રાકાય એવી એકાદી ચરત કરવામાં આવશે. સંપુષ્ટાર્ય આટલી હદ સુધી જશે એવી તેમની કંપના પણ નહોતી. સંપુષ્ટાર્યના સિખો સુદાં અશોક પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવતા હતા. તેઓ ગમે તેવા અનાચારો કરતા, પરંતુ પોતાના પ્રાણપ્રિય અશોકનો વાળ પણ વાઢા થાય એવી તેમની ઇચ્છા નહોતી. ચકવર્તીના પ્રાણ હરવાની સંપુષ્ટાર્યની નીચ કુક્તિ એક પણ લિખુને પર્વદ પડી નહિ. તેમણે મર્વેએ પોત પોતાના મનમાં એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે સંપુષ્ટાર્યના આ પ્રાયશ્ચિત કથનનો અસ્વીકાર કરવો. એટલામાં સુભાગ્યે આચાર્ય મોગલીપુત્ર તિષ્ઠન આગમન ત્યાં થયું. મહાસભા બંધે બરવામાં આવે, બંધે અમારે પૂનઃ શુદ્ધ્યાશ્રમ સ્વીકારવો પડે, પરંતુ અમારા પ્રાણપ્રિય ચકવર્તીના પ્રાણ હરના માટે અમે તૈયાર નથી, એવું કરેક લિખુ પોતપોતાના મનમાં ગણ-ગણવા લાગ્યા. એટલામાં આચાર્ય મોગલીપુત્ર તિષ્ઠનો મધુર સ્વર તેમના કર્ણ પર અથડાવા લાગ્યો :

“લિખુઓ ! આજે તમારા હાથે એક બચાવર પાતક થઈ જનાર હતું. તમારો પરમ પ્રિય ચકવર્તી ભરતભૂમિનો સૌભાગ્યલંકાર, ગૌરવ ધર્મનો રક્ષક અને પ્રચારક, સ્વેચ્છ સંન્યોગમાંથી પણ સ્વેચ્છત્વનો વિનાશ કરનારો પ્રતાપી ભાતુ-દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજા અશોક આજે તમારા પોતાને હાથે જ જગતમાં દૂષિત ગણાવા પામતા ! તેના વિમલ મયને કાંક લાગતાં તેની ધર્મપગથળના અને નીતિમય દ્વિપત આત ! સંપુષ્ટાર્ય અને લિખુવેષમાં રહીને કુદ-કરંબીજ કર્યો કરનાર તેના અનુવાચીઓ ત્યારે ત્યારે પણ આવો સમય લાગશે જ એવું મને પ્રથમથી જ લાગ્યું હતું. વિપવ્યવસાય અને બ્યવહારિક મહત્વાકાંક્ષાની પૂર્ણકૃતિ કર્યા પહેલાં જોયો ધર્મચર યજ્ઞની યેવજ્ઞમાં પડે છે તેઓને હાથે આવ્યા

જ્યાં યથા વગર રહેજ નહિ. આટલા માટે જ મહાસભા બોલાવીને ખરા ધર્મગુરુઓને શોધી કાઢવાની મહેં અગ્રણીને ન્યૂના કરી હતી, મહારી સૂચનાથી જ મહાસભા બોલાવવાનું નક્કી થયું. ભરતખંડમાંના સર્વ ભિક્ષુઓને નિમન્ત્રણપત્રિકાઓ મોકલવામાં આવી, અને મહારી વિનંતીને માન આપીને જ તમે સર્વ અત્રે એકત્ર થયા છો. આમ છતાં પણ મહાસભા અને ભિક્ષુપરીક્ષા એ શબ્દો સાંભળીને તમને ચીડ ચડી મહાસભાનો વિષ્વંસ કરીને ભિક્ષુપરીક્ષાની વાત ઉડારી દેવાને તમે તૈયાર થયા. કારસ્થાનપટ્ટ સુપ્રેચાર્યને તમે તમારો નેતા બનાવ્યો. અતિ પવિત્ર ઉદ્દેશથી આરંભેલા ધર્મકાર્યનો વિષ્વંસ કરવાને તમે સૌ ઉત્કૃષ્ટ થયા છો. ત્યારે તમે ધર્મગુરુ છો, ભિક્ષુ તરીકે ઓળખાવવાનું તમને અભિમાન છે, અને પીત કદની અને પાદુકા એ ભિક્ષુ તરીકેનાં પવિત્ર ચિન્હોનું અપમાન થાય એ જોવાની ત્યારે તમારી ઇચ્છા નથી, ત્યારે પછી મહાસભા બદલ તમારા અંતરમાં પ્રેમ ઉપજ્યો જ નોંધ્યો. ભિક્ષુ પરીક્ષામાં ઉત્તિર્ણ થવાની આશા તમારે તમારા અંતરમાં ધારણ કરવી જ નોંધ્યો. પરંતુ ઉમટું તમે તો આ ધાર્મિક કૃત્યને તિરસ્કારના લાગ્યા. ખરા ધર્મગુરુઓએ વાદવિવાદથી સા માટે કંટાળવું નોંધ્યો ? પોતાની શોધતાની પરીક્ષા કરનામાં ગાંધે ત્યારે ચીડવાઈ જઈને ધર્મગુરુઓએ કાવે તેમ શા માટે બોલવું નોંધ્યો ? સજ્જનો ! અત્રે એકત્ર થયેલા ભિક્ષુઓમાંના કેટલાક તો કેવળ વેશપારી ભિક્ષુઓ જ છે. ધર્મ એટલે શું, ત્રૌદધર્મમાં કેવાં કેવાં ઉચ્ચ ધર્મતત્ત્વો રહેલાં છે, નિર્વાણપ્રાપ્તિ કેને કહેવાય, વગેરે બાબતોનું તેમને યત્નિચિત્ પણ જ્ઞાન નથી. આવા અનભિવ્ર-અન અધિકારી ભિક્ષુઓ જનસમાજનું શું કમ્યાણ કરી શકનાર છે ? વિવિધ પિપાસા હજી સુધી તૃપ્ત થઈ નથી, અથવા તે વિવેક શંખસાથી તેને બદ કરવામાં આવી નથી, માનાપમાનની લાગણી હજી સુધી વિસરી શકાઈ નથી, કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, લોભ આદિ ચતુર પર વિજય મેળવ્યો નથી, એરી અપરિપકવ મનઃસ્થિતિમાં ધર્મગિજ્જુ લેવાની વાત જાણૂ પર મુશ્કેલી પોતે જ ધર્મગુરુ થવું, એ બ્યાપાર સંજંધીની માહિતી મેળવ્યા પહેલાં બ્યાપારી થવું, અથવા અધિકારી થયા પહેલાં અધિકાર જાગવાની ઇચ્છા રાખવી, એના જેવી જ વાત છે. તેમ કરવાથી લાગ્યે જ યશ પ્રાપ્ત થાય છે. ભિક્ષુઓ ! તમારી આ ધર્મજન્યતાની અસર અખિલ ભારતવર્ષની પ્રજા પર થવા લાગી છે. તે ધર્મના પ્રચારાર્થે જે જે પ્રયત્નો કરે છે તેમાં તેમને પણ મળતો નથી, ભગવાન શુદ્ધદેવનો પવિત્ર મદેશો બદલ્ય થતા લાગ્યો

છે, હાથે હાથે દિઆ વધવા લાગી છે, ભતિય ફેર વધતો જતો હોવાથી
 બ્રાત્સલાવની લાગણી નષ્ટ થવા લાગી છે, અને પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનું જ
 કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળો થતો જાય છે તેથી પરસ્પર અનુકંપા રાખવાની
 ચાત પણ સૌ કોઈ ભૂલ્યો જાય છે. પોતાની જનતાની આવી અવનત
 દશા જોઈને ચક્રવર્તીનું મન સંતાપવા લાગ્યું છે. આટલા આટલા પ્રયત્નો
 કરતા છતાં પોતાને યશ કેમ મળતો નથી એનું કારણ બહુ બહુ વિચારો
 કર્યા પછી ચક્રવર્તીએ શોધી કાઢ્યું છે. અને તે કારણ ધર્મશુદ્ધિઓની અત-
 ધિકારતા જ છે. સત્યધર્મ તત્પર ધર્મશુદ્ધિઓ શોધી કાઢવાની તેની ઇચ્છાને
 મહે જ પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. મહારી સૂચના અને પ્રોત્સાહનથી જ આ
 મહાસભા બોલાવવામાં આવી છે. જનતાનું કલ્યાણ કરવાની પવિત્ર ઇચ્છાથી
 મહાસભામાં આવવા માટે તમને આમન્ત્રણપત્રિકાઓ મોકલી તેમાં તેનો
 શો દોષ છે ? કોઈ સ્વચ્છન્દી અધિકારીએ એક લિખુનો શિરમ્હેદ કર્યો
 તેમાં ચક્રવર્તીનો તો અપરાધ ? તેના આચાર્યમાં શિરમ્હેદ કરવા સંબંધી
 એક શબ્દ સરખો પણ કહેલો છે કે ? અને જે તેણે તેવી આચાર્ય કરી
 હોય તો માત્ર એક જ ખૂન કરીને તે ચા માટે અટકે ? લિખુઓ ! લિખુ-
 વધની બાબતમાં ચક્રવર્તી દ્વિપિત છે કે કેમ, તેનો નિર્ણય કરવા માટે
 ધર્મશુદ્ધિઓની કે તેમના જાનની કંઈ જ જરૂર નથી. માત્ર શાન્ત ચિત્ત
 અને શુદ્ધ-પવિત્ર વિવેક દષ્ટિ જ તે બાબતનો નિર્ણય કરવાને માટે યત્ન
 છે. તમે સૌ શાન્ત ચિત્તે નિચાર કરો, મહાસભા માટેનો તિરસ્કાર તમારા
 મનમાંથી કાઢી નાખો, અને સંપુણચાર્યે તમારો હૃદયમાં ભરેલું હવાદવ
 વિષ ઝાડી નાખો, એટલે તમને તમારો ચક્રવર્તી એક સદ્ગુણી જ
 મૂર્તિરૂપે જણાશે. ચક્રવર્તી પવિત્રતાની ખાણ છે, ધર્મ અને સત્યની મૂર્તિ
 છે. બોલો, લિખુવધની બાબતમાં ચક્રવર્તીનો રજ પશુ દોષ દોષ એમ
 તમને લાગે છે ? ”

આચાર્ય મોઝલીપુત્ર તિષ્ઠનું વિદ્વત્પૂર્ણ અને હૃદય-એક લાવન
 માંભજીને ચક્રિય થયેલા સર્વ લિખુઓ એક માથે બોલી ઉઠ્યા :

“ આચાર્ય ! ચક્રવર્તી નિર્દોષ છે. લિખુવધની બાબતમાં તે જિનગુન્હે-
 ગાર છે. સંપુણચાર્યનો નિર્ણય અસત્ય અને દ્વેષશુદ્ધિથી પૂર્ણ છે. અમે તેના
 પ્રત્યે વિચકુલ સંમતિ દર્શાવતા નથી. ભગવન્નો વિદ્વાન પત્રીન જ્ય દો ! ”

“ બહુજર બોલ્યા હો. ” આચાર્ય મોઝલીપુત્ર તિષ્ઠ બોલ્યા :
 “ કદાચ પૂર્ણિમાના ચન્દ્રની ગુદ નખોત્તમાં નિમગ્ન ન હોય, ઉન્નતમાં

જગતમાં નિર્મળતા ન હોય, અજ્ઞાન આલોનાં હૃદય પણ કદાચ વિશુદ્ધ ન હોય, પરંતુ અશોકનું હૃદય વિશુદ્ધ જ છે. ભગવન્તના એ ગુણના પ્રતાપે તેમની એ વિશુદ્ધતાને શિશુવધનું કલંક કળાકળાતો સંપ્રદાયાર્થનો પ્રયત્ન પાર પડ્યો નથી એ જાણીને આપણને સર્વને આત્માનંદ થાય છે. આપણે સર્વ એકમતે ભગવન્તને નિર્દોષ તરીકે જાહેર કરીએ છીએ. " એટલું જોવાની પોતા માટે તૈયાર થયેલા આસન પર તે બેસા.

સંપ્રદાયાર્થ પોતાના આસન પર બેસીને નીચી નજરે જોઈ રહ્યા હશે. તેણે એક સબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ તેમજ ઉઠી નજર પણ કરી નહિ. બરાબર જાણીના યજ્ઞને આવીને આચાર્ય પોતાને હૃદયેના ધર્મ નંકટમાંથી મુક્ત કર્યો એ જોઈને સમ્રાટ અશોક ગદગદ થઈ બોલ્યો : "આચાર્ય ! આપનો મ્હારા પર અનંત ઉપકાર થયો છે. પ્રાયશ્ચિત્તનો અમલ થશે ત્યારે મ્હારે યરીચાતના ભોગવચી પડશે એવા વિચારથી મ્હને લેશ માત્ર પણ દુઃખ થતું નહોતું; પરંતુ પોતાના ધર્મગુણો મ્હેં શિરઝેદ કર્યો એ અપદ્ધર્તિ મ્હારા શીર પર આવશે એ જાણીને મ્હારા અંતરમાં અથાગ દુઃખ થતું હતું. આપે દોષાગ્રેપમાંથી મ્હને મુક્ત કર્યો-મર્મ શિશુ-ઓને મ્હારા હૃદયની ઝોળખ કરી આપી. આચાર્ય ! હું આપનો અત્યંત ઋણી છું. મહાસભાનું ધર્મધર્મ નિર્ણયને પાર પાડવા માટે હવે મ્હને બંધા બાંધ પ્રાપ્ત થયું છે. "

" સમ્રાટ ! " આચાર્ય બોલ્યા : " મ્હેં માત્ર મ્હારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. એ જ્ઞાને ત્હારા જેવી સદગુણ-ધર્મ-શ્રુતિનો મ્હને મેળાપ થઈ શક્યો છે. ત્હારે આજ્ઞાત માનવો દોષ તો આ તરણુ પુરૂષનો જ માન, કેમકે તેની મહા-યતાથી જ આજે યૌદ્ધધર્મ પરની આપત્તિ દૂર કરવામાં હું નિર્ગિત માત્ર થઈ શક્યો છું. " એટલું જોવાની આચાર્ય પોતાની પાસે ઉભેલા એક તરણુ પ્રત્યે આગળી કરી. અશોક આ તરણુને સત્વર ઝોળખી શક્યો. ક્ષણે પુવરાજ જીતેન્દ્રના જેવા જ સ્વરૂપનાજા આ તરણુ અત્યારે પોતાનો શિશુવેશ ત્યજી દીધો હતો એ તરફ અશોકનું ધ્યાન જોંયાયું. અને તે બોલ્યો : " તરણુ ! તું મને તે હોય, પરંતુ શિશુવેશમાં મ્હારી સાથે મેળાપ કરીને ત્હેં મ્હારી કામગિરી ઉત્તમ રીતે બજાવી છે. તું આચાર્યને યોગ્ય રખતે જ અર્હિ જોલાવી લાવ્યો છે, તે જાલ હું ત્હારો ઋણી છું. ત્રી બુદ્ધભગવાનની દયાને લીધે ત્હારા ઉપકારનો જાલો મળવાને હું સમર્થ છું. જોલ, હું ત્હારું શું કલ્યાણ કરું ? "

ઉત્તર આપવા માટે જીતેન્દ્રના ઝોજ હલવા લાગ્યા હતા એટલામાં

આચાર્ય મોગ્ધવીપુત્ર તિથ્ય બોલ્યા : “અકવર્તી ! આ તરણુ ત્હારા જેવો જ સરણુથી, સારીય અને કુમવાન છે, તે ત્હારા મિત્ર થવાને યોગ્ય છે. હાલ તેને તું ત્હારી સાથે રાજમહાલયમાં લઈ જા. મહાસલાતું કાર્ય પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યા બાદ જ આ તરણુ કાણુ છે અને તેનું શું કલ્યાણ કરવું એ સંબંધી વિચાર કરજે.”

બાદ પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે મળેલી સભા વિસર્જન થઈ. મંડપમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી અગ્રોકને ઉદ્દેશીને ઉપગ્રુમાચાર્ય બોલ્યા : “ભગવન્ત ! આ તો વેલ્લવનમાં રહેનારો કલિંગયુવરાજ છતેન્દ્ર ! આને તમે કેમ ઓળખી શક્યા નહિ ?”

ઉપગ્રુમાચાર્ય આટલું બોલી રહ્યા એટલે તેમને અનુક્રમે બે ઉત્તર મળ્યા. આચાર્ય મોગ્ધવીપુત્ર તિથ્ય બોલ્યા : “તમારૂં અનુમાન જો કે સાચુ છે પરંતુ આ તરણુ કંઈ વેલ્લવનમાં રહેતો નથી.”

“નહિ, નહિ, આ તરણુ વેલ્લવનમાં રહેનારો યુવરાજ નથી. પરંતુ તે યુવરાજ અને આ તરણુનું સ્વરૂપ એક બીજાને ધારું જ મળતું આવે છે એ વાત તો નહી.” અગ્રોક બોલ્યો.

યુવરાજ છતેન્દ્ર અગ્રોકની સાથે તેના રાજમહાલયમાં ગયો. ત્યાં તે અકવર્તીના આદરસાધારનો ઉપજોગ કરતો પોતાના પિતાના આગમનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. અગ્રોકે આ તકનો વિલસતુ રીતે લાભ લીધો. ખરા છતેન્દ્રના જેવો જ પોશાક તૈયાર કરાવીને તેણે યુવરાજ વેશધારી શોભતાને તે અર્પણ કર્યો અને યુવરાજ છતેન્દ્ર રાજમહાલયમાંથી બહાર જતો ત્યારે પોતાની સાથે આવવાનો તેને વારંવાર આમ્રદ કરના લાગ્યો. એક તો સ્વરૂપ એક મરણું હતું જ અને તેમાં વળી ગોળાક પાણુ એક સરખો ! આથી જ્યારે જ્યારે અકવર્તી વેશધારી યુવરાજ સાથે વાર્તાલાપ કરતો ત્યારે પડતો ત્યારે ત્યારે તે નવીન અતિથિ માથે જ બેઠો છે એવું સૌ કોઈને લાગ્યા વગર રહેતું નહિ.

પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે મળેલી સભા વિસર્જન થઈ ગયા બાદ સાતમે દિવસે ગંગાનદીના કિનારા પર ઉભા કરવામાં આવેલા ભવ્ય મંડપમાં મહાસલાતી એક શર થઈ. ‘હિમ્નુપરીક્ષા’ એ આ મહાનો મુખ્ય વિષય હોવાથી તે પરીક્ષા શરૂ થઈ. કાળ અને મયૂરની પરીક્ષા થતા લાગી. મોરનાં પીંછાં ઉડીનાં લઈને મોર અનેકા કાગડાઓ પાસેથી તે પીંછાં પડાવી લેવામાં આવ્યાં. હીરા અને ટાલસાને જુદા પાડવામાં આવ્યા. કેન્ડા પિત્ત કદની અને પાદુકાને લીધે જ ધર્મગુરુ તરીકે ગણાતા સર્મગુરુઓ કે જેમાં ધર્મ-

ગાનનો છાંટો સરખાએ નહોતો, તેમને ધર્મગુરુની પદ્મિપરથી દૂર કરવાનો ફરિયાદ થયો. આજસુ, લખાડ, અત્યાચારી અને મૂર્ખ બિશુઓને બિશુવેશ કાઢી નાખીને સ્વેત વસ્ત્રા ધારણ કરી ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની ફરજ પાડવામાં આવી. ધર્મજી મહાત્માઓને ધર્મગુરુ તરીકે ગણીને તારવી કાઢવામાં આવ્યા અને તેમનું એક ન્હાનું સરખું મંડળ નીમીને યૌદ્ધધર્મના ગ્રંથોનું સંશોધન કરવાનું કાર્ય તેમને સોંપવામાં આવ્યું. આર્યાવર્તમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં ધર્મપ્રચારાર્થે કોને મોકલવા તે નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે બહુ દિવસ-થી ગાજી રહેલી મહાસભા, અતિ મહત્વના અને બહુ દિવસથી ખૂણામાં પડી રહેલા ભગવાન છુદ્ધનાં પવિત્ર ધર્મતત્ત્વોને વિગુદ્ધ કરીને વિસર્જન થઇ.

મહાસભા બોલાવવાથી દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી ચક્રવર્તી અશોક ધર્માત્મા ગણાયા લાગ્યો, પરંતુ સંપુષ્ટચાર્ય અને તેના આદ્ય હજાર બિશુઓને તો તેથી ધાર્ણજ નુકસાન થયું. તેમનો બિશુવેશ અને પાદુમ્મણો પગથી લેવામાં આવ્યા. વિપ્રચેત્ષા વ્રમ કરનારો અને અધિકાર ગળવવાનો તેમનો માર્ગ બંધ થયો, અને ધર્મશત્રુ ગણાઇને સ્વેત વસ્ત્રા પહેરવાની તેમને ફરજ પડી.

મહાસભામાં બિશુવેશની સખ્ત પરીક્ષા લેવામાં આવનારી હતી તેથી આચાર્ય મોગ્ધીપુત્ર તિષ્ઠે કુવરાજ છતેન્દ્રને યૌદ્ધબિશુનો વેશ ત્યજ દેવાની સૂચના કરી હતી અને તેથી તેણે તે વેશ ત્યજી દીધો હતો.

મહાસભામાં થયેલું આગમન સહન કરી શકે તેવો સંપુષ્ટચાર્ય નહોતો. જે દિવસે મહાસભા વિસર્જન થઇ તેજ રાત્રીએ તે પોતાના શિષ્યો સહિત ગંગાનદીના કિનારે ચાંદપિનાદ અશાપતો બેઠો હતો. રાજમાતા અને કળાવતી પણ ત્યાં હાજર હતાં અને 'તમે જ સભાપતિ છો' એવું સંપુષ્ટચાર્યને કહેતાં હતાં. પ્રાતઃદાળ બવા આવ્યો એટલે આ સભાનું કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું અને સર્વ બિશુ ત્યાંથી ચાલતા થયા. રાજમાતા, સંપુષ્ટચાર્ય અને કળાવતી હજી પણ ત્યાં કેંઇ છપી મમજત કરતાં બેઠાં હતાં. કળાવતી અને સંપુષ્ટચાર્ય રાજમાતા પાસે અચુક બાળત કન્યક કરાવવાનો આગ્રહ કરતાં હતાં. કેટલીક રકચક થવા પડી, રાજમાતાએ એકનાર એકેર દષ્ટિપાત કર્યો અને તેમની વાત કનૂચ રાખી. સૌમ્ય ઉપાસુંદરી તે વખતે પૂર્વ દિશામાં વિરાજવા લાગી હતી. 'અગારે ગુપ્ત રહસ્ય ખુલ્લું કરવાનું ત્હારામાં શું સામર્થ્ય છે' એવી તિરસ્કારમયક દષ્ટિ ઉપાસુંદરી પ્રત્યે દેકતાં તેઓ ત્રણે જણાં એક બીજા પ્રત્યે હિમત કરતાં ત્યાંથી ચાલતાં થયાં. પરંતુ તેમના પાપી રહસ્યનો રફોટ થવા વગર રહ્યો નહિ. પાપનો ધડો ભરાય એટલે દૂરથી વગર રહેજ નહિ.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

પ્રેમ-નિવેદન.

હી દૂરે ચાહી જન ઉર ન સંતુષ્ટ બનતા,
મ્હાતાં સ્થૂએ સૌ નિકટ જનવા યત્ન કરતા;
હિરો, શક્તિ, અગો, શરીર પરનાં શેષ સંધર્ષા,
હાડે કમ્પાવી હથમથ થવા પ્રેમચિનગી.

કલાપી.

ટલીપુત્રમાં આવેલા લિલુઓ પોતપોતાના રથાને જવાને સાર
નીડગી ગયા હતા. સર્વ લિલુઓના સલાપનિતું રથાન આવ્યાં
આજલીપુત્ર તિ'રે પુનઃ સીકાર્યું. તેમના અધિકાર નીચે સર્વ
ધાર્મિક વ્યવસ્થા સુચન્નિત ગીતે ચાલવા લાગી. સંપુષ્ટાર્થ
અને તેના પક્ષના લિલુઓનો અધિકાર નષ્ટ થવાથી અશોકની

પ્રજા સુખમાં દિવસો ગાળવા લાગી. દેશોદેસ ઉપદેવકો મોકલીને, સમસ્ત જન-
મમજના અંતરમાં ધાર્મિક પ્રકાશ ખાડવાનો પ્રયત્ન ચક્રવર્તી અહર્નિશ કર્યા
કરતો હતો. મહાસભાનું કાર્ય અપકાળમાં જ એટલું તો ફળપ્રદ નીનકરું
કે માત્ર એક જ આઠવાડીઆમાં, અખિય હારતવર્ષની જનતા, ધાર્મિક
પ્રવૃત્તિ, સુખ અને શાન્તિ એ સર્વનો ઉપભોગ કરવા લાગી. આથી ચક્રવર્તી
ગદુ જ સંતુષ્ટ થયો. ‘મ્હારી પ્રજા નીતિમાન ચાય અને શાન્તિથી ધાર્મિક
પ્રગતિ કર્યા કરે’ એટલી જ મહત્ત્વાકાંક્ષા તેને હતી. તે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા
હવે પૂર્ણ થવાનો મમય નજીક આવતો જાય છે એ જાણીને તેના
આનંદનો અવધિ જ થવા લાગ્યો હતો.

પરંતુ હજી તેના એ આનંદની પરિસીમામાં થોડીક ન્યૂનતા હતી, ત-
પત્તિ, ઐશ્વર્ય, સત્તા, ધર્માભિરુચિ, નીતિમત્તા અને પ્રજાપ્રેમ એ મર્દ ચક્ર-
વર્તીએ મંપાદન કર્યા હતાં. પરંતુ પોતાના સાંસારિક સુખમાં હજી કંઈક
ન્યૂનતા છે એમ તેને યાગવું હતું. તેની આડી અનિષ્ઠાનિત સત્તા અને વિશાળ
સંપત્તિ પણ એ અનિષ્ઠા પૂર્ણ કરી શકે તેમ નહોતું. તે ન્યૂનતા પૂર્ણ કરવા માટે
મત્તાનો કંઠોર અવાજ કે અપત્તિનો હનહનાદ કંઈ જ ઉપયોગી થઈ પડે

તેમ નથી એ અગોઠ સારી રીતે જાણ્યો હતો. જનરમાં જઈને ગમે તેટલી સંપત્તિ ખર્ચવાથી પણ વેચાતું ન મળી શકે તેવું, તેમજ પ્રમુખ સેનાની સહાયથી પણ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવું સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે જૂદોજ માર્ગ હોય છે, એ વાત ચક્રવર્તી હવે સ્મરજતો હતો. મહાસભાના કાર્યથી હવે તે નિવૃત્ત થયો હતો. આજે પોતાના સુખમાં જે કંઈ ન્યૂનતા હતી તે પૂર્ણ કરી જ દેવીની ઇચ્છાથી તે રાજમહાલયની અગાથીનાં જઈને બેઠો અને મોહનને હાક મારીને બોલ્યો : “ મોહન ! મ્હારો રથ લઈને વેણવનમાં જ, અને, ‘ અતિ મહાવના કામ સારૂ આપને બોલાવ્યા છે ’ એમ કહીને યુવરાજ જીતેન્દ્રને અહિં બોલાવી લાવ.”

મોહન ચક્રવર્તીને નમન કરીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્નવા મારૂ ત્યાંથી સાવર ચાલ્યો ગયો.

સંધ્યાકાળનો સમય હતો. પ્રવાસે જતાં પહેલાં જેમ કોઈ વિશાળ કુટુંબવાળો માણસ, ઘરનાં સૌ માણસો શાન્તિથી રહી શકે એટલા માટે તેમની સંભાળ-દેખરેખ રાખવા મારૂ કોઈ માણસને ભક્ષામણુ કરી જાય છે અને સંપત્તીને રહેવાની તેમને મીઠા શબ્દોથી શિખામણ આપે છે, તે જ પ્રમાણે-પોતાને અમુક કાળ સુધી પ્રવાસે જવાનું હોવાથી ભગવાન સદસરસ્મિ પણ પોતાની પાછળ આ વિશ્વની સંભાળ રાખવાની ચન્દ્રને ભક્ષામણુ કરતા હોય અને અખિય વિશ્વની પ્રગતે સંપત્તીને આનંદમાં રહેવાની શિખામણુ આપતા હોય તેમ વસ્તુ માત્ર-પ્રાણીમાત્ર પર સુરચિર રક્તવર્ષુ પ્રતિભા ફેંટતા પૃથ્વી દિશામાં વિરાજ રહ્યા હતા. ‘ તમારી ગેરહાજરીમાં ગમે તેમ કરીને પણ હું ચાર પ્રહર આ વિશ્વની સંભાળ રાખીશ ’ એવું કહેતો હોય તેમ મ્હાન વદન ચન્દ્ર તેમના પ્રત્યે જોઈ રહ્યો હતો. વિવિધ પ્રકારની પુષ્પલલિપ્તો ‘ અમે આનંદમાં છીએ ’ એવો હાઈ ખતાવતી ભગવાન સદસરસ્મિ પ્રત્યે નિહાળી રહી હતી. ગમે ત્યાં સ્વચ્છંદી રીતે વિહરતારા અમરોને કેદ કરવાની આજ્ઞા કમળને થઈ ચૂકી હતી. આખો દિવસ વસ્તુમાત્રનું સૌન્દર્ય નિરીક્ષણ કરવામાં કાળ ગાળનારા ગગનવિહારી પક્ષીઓ પોતાની ગેરહાજરીમાં ચું દુષ્ટલો કરે છે તેવું જાન નહિ હોવા છતાં પણ સર્વે તેમને અંધ યવાનો શ્રાપ આપી દીધો. દરરોજના અનુભવથી શાણા થયેલા પક્ષીઓ પણ હવે પોતાનું અંધત્વ નજીકમાં આવેલું છે એમ વિચારીને, સહિનિરીક્ષણનું કાર્ય આજ મૂકીને પોતપોતાના માળામાં ભસ્ત્ર જવા લાગ્યાં હતાં. અગોઠ

ખેડો હોય તે અગાશી પાસેના એક માળામાં રહેતું મધૂર-મધૂરીનું યુગલ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યું. સૂર્ય લગવાન હમણાં અસ્તાચલમાં ઉતરી પડ્યો એમ સ્દમજીને, અવરોધ રહેવા થોડા ઘણા સમયનો પણ લાલ સર્પ લેવો એમ માનીને મધૂર-મધૂરીએ પ્રેમકથાક સાર કર્યો.

અગાઉ એકવાર મધૂર-મધૂરીની પ્રણયલીલા અશોકે નિહાળી હતી. આ જ તે મધૂર-મધૂરીનું યુગલ, પ્રણયલીલા પણ તે જ, આ રમ્ય સ્થાન પણ તે જ, અને એ સર્પનું નિરીક્ષણ કરનાર અશોક પણ તે જ. પરંતુ તે દિવસના તે આજના અરોકના નિરીક્ષણમાં કેટલું જાડું મહત્તર ! પૂર્વતા નિરીક્ષણ સમયે પ્રણય એટલે શું તે અશોક સમજતો નહોતો. આજે તેને પ્રણય વિશેનું પૂર્ણ જ્ઞાન છે. તે મનુષ્યજાતિમાં પણ મધૂર-મધૂરી જેવો પ્રેમ હશે કે કેમ તે વિશે પૂર્વે તેને મંસય હતો. આજે, મનુષ્ય પ્રાણીમાં મધૂર-મધૂરી કરતાં પણ હૃદય પ્રતિભા પ્રેમ છે. એવી તેને સ્વાનુભવપરથી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. પોતાને માટે કાંઈ પ્રેમાળ પ્રણયિની આ જગતમાં જ-મેલી છે કે કેમ, એ વિશે પૂર્વે તેના મનમાં સંશય હતો; પરંતુ આજે એવી પ્રેમાળ પ્રણયિની જ-મેલી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના પગના પ્રેમને લીધે પોતાનું જીવન સર્વજન પોતાને જ અર્પણ કરવાને તૈયાર છે એવું જાનવાને અગાશી પાસે પૂરતાં ધરણી હતાં. પૂર્વે વેશધારી યુવ-જાજને પુરુષ માનીને, તેની માથે ઉપસક મેચી કરીને જ સુખી જીવન ગાળી શકાશે એવું તે માનતો હતો. પરંતુ આજે, તે યુવજાજ નહિ પણ એક મોહમયી મુકરી છે, પોતાની કંપના સત્ય જ નીતી છે, એવી તેને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. પોતાની જાણી પત્નીના સુખમય રનેહખંધનને લીધે મગના મૃત્યુએકના સુખ આગળ સ્વર્ગનું સુખ પણ તુચ્છ છે એવું હવે અશોકને અંતરમાં લાગવા માંડ્યું હતું.

લગવાન સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમ દિગમ્બૂના પ્રેમજન સંજમમાં મસ થવા હતા. નિશાંતાય રજનીરાણીને મગના માટે આતુર થઈ ગયા હતા. મોર કળા કરીને પોતાની પ્રાણપ્રિયા મધૂરીને આનંદ પમાડતો દૃત્ય કરી રહ્યો હતો. પરંતુ સમ્રાટ અશોક તો અગાશીમાં એકલો જ બેસી રહ્યો હતો. અદ્ય ગમયમાં હું પણ તમારો ખરામરીયો ચર્ચિ, હું પણ અદ્ય સમય પછી મધૂરી-પ્રણયિની સાથે પ્રણયગોષ્ઠિ કરીને આનંદ મેળવીશ, એવું જાણે કે સૂર્ય, ચન્દ્ર અને મધૂરને ન કહેતો હોય તેમ તે સર્વ પ્રત્યે અશોક એવી દરો નોંધ રહ્યો હતો. તેદલામાં જ તેના કર્ણ પર એક મંજુલ ચન્દ્રનાદ અથડાયો :

“ ભગવન્ત ! શા અગત્યના કામ સારૂ આપે અત્યારે મ્હને બોલાવ્યો છે ? ” અશોકના આસનનો અર્ધો ભાગ દગ્ગાવીને બેસવાને ટેવાઈ ગયેલી શોભના તેની નજીકમાં બેસતાં બેસતાં બોલી.

શોભનાની મુકુમાર કરલતા પોતાના હાથમાં લેતાં અશોક બોલ્યો :
“ જો, પશ્ચિમ દિગ્ગમને પ્રેમાલિંગન આપવામાં આ સૂર્ય કેવો મમ થઈ ગયો છે ? પોતાની સ્થામવણી સુંદરીને મળવા માટે આ ચન્દ્ર કેવો આતુર થઈ રહ્યો છે ? અને આ મધૂર પણ મધૂરીની પ્રણયલીલામાં કેવો તત્લીન થઈ ગયો છે ! મ્હને એ બધા પર દ્રેશ આવે છે. તમ અંગારા કરતાં પણ અખર તાપની વૃષ્ટિ કરનારો સૂર્ય સુરુચિર પશ્ચિમ દિગ્ગમ સાથે સંગમ કરી રહ્યો છે ! મ્હાન વહન અને પરાવલંબી ચન્દ્ર હિંદવ પામતાંની સાથે જ રંગીનીનાણી સાથે પ્રેમગોષ્ઠિ કરવા લાગ્યો છે ! અને આ ચાનવિહીન મધૂર ! તે પણ પોતાની પ્રિયા સાથે પ્રણયલીલા કરી રહ્યો છે ! ચાન, સૌન્દર્ય, અને ઐશ્વર્યમાં આ બધાંના કરતાં હું મ્હડીઆતો હોવા છતાં પ્રેમસુખની પ્રાપ્તિમાં હું તેમના કરતાં શા માટે પછાત રહું ? તેમના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ અને નિર્મળ પ્રેમસુખ બોજવવાની મ્હારામાં સત્તા છે એવું આ સ્વચ્છન્દી-એને બતાવી આપવાના હિંદુશથી જ મ્હેં તને અત્યારે અહિં બોલાવ્યો છે. મિત્ર ! ત્હારે મ્હને આ પ્રાપ્તિમાં સહાય કરવી પડશે. ત્હારી સહાયથી માત્ર અર્ધા જ ક્ષણમાં હું એમનું અભિમાન ઉતારી નાખીશ. ”

અશોકના મંભાપણનો મર્મ શોભના હવે મ્હમજી ગઈ. અત્યાર સુધીના અશોકના અહવાતા જતા વર્તનને લીધે તે પોતાની ખરી સ્થિતિ કળી ગયો છે એવું શોભનાને લાગવા માંડ્યું હતું. બાળ્યે તેને તે પ્રાપ્તિની પ્રતીતિ થઈ. તે બોલી.

“ મહારાજ ! તમારું નિર્મળ વર્તન, તમારા મદ્યુષ્ણ અને તમારી નીતિમત્તાએ મ્હને ક્યારનીયે તમારી સાહાય્યકર્તા બનાવી દીધી છે. તમારું ઐશ્વર્ય અને મત્તા એ બન્ને ગમે તેટલાં બળવાન હોય તોપણ પશ્ચિમ દિગ્ગમ નિશા અને મધૂરીના જેવું પ્રેમાકર્ષણ કરવાની શક્તિ તેમાં રહેલી નથી જ; પરંતુ તમારા ઉદાર સ્વભાવમાં, નિર્મળ વર્તનમાં, તમારા મદ્યુષ્ણમાં અને તમારી નીતિમત્તામાં જ એ શક્તિ રહેલી છે. તે બાળનની મંપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ છે. આ જ સ્થલે મ્હને આપનો પ્રથમ મેળાપ થયો હતો ત્યારે મ્હારા મનમાં તમારા વિશે તિરસ્કાર, અપ્રીતિ અને ક્રોધ ઉપજ્યા હતાં. એ કુટ પિતાયના મપાટામાંથી મ્હારા મનને તમારા નિર્મળ

વર્તનરૂપી ગાદીએ માત્ર અધ્યક્ષતામાં જ મુકતે રહ્યું છે. તે ગાદીએ પોતાની વિજયપતાકા ઉઘાડી છે ત્યારથી મહારૂ મન પોતાના વિજેતાના ચરણમાં સમર્પિત થઈ ચૂક્યું જ છે.” આટલું બોલીને શોભના નીચું નેહ રહી.

“મુંદરી !” અશોક બોલવા લાગ્યો : “ત્હારા સૈન્યને શોભના નારો, ત્હારી ક્રમબળતામાં મૃદુલ આજુનારો, ત્હારી પુવાવરવાને વિકાસ પમાડનારો અને ત્હારા નૈસર્ગિક ગુણનો પ્રકાશ કરનારો સ્ત્રીવેશ ત્વજને આ પુરુષવેશ ધારણ કરવાનું શું કારણ ? કલિંગપુત્રાગતું બોડું નામ ધારણ કરીને તુરંગવાસ સ્વીકારવાનું ત્હને શું પ્રયોગન હતું ?”

“ભગવન્ત ! પુરુષવેશ ધારણ કરીને તેમજ કલિંગ પુત્રાગતું બોડું નામ ધારણ કરીને આત્માર મુધી આપને મ્હેં ભૂલ્યાપ ખવડાવી છે, તે જાદવ હું અપરાધી છું. પરંતુ એમ કરવામાં મ્હારો જે ઉદ્દેશ હતો તે જાણ્યા પછી આપનું ઉદાર હૃદય મ્હારા સર્વ અપરાધો જાદવ મ્હને ક્ષમા આપતો એવી મ્હને દૃઢ પ્રતીતિ છે.” શોભના નીચું નેહને જ બોલી.

અશોક : “સદ્ગુણોથી વિનૂપિત થયેલી આવી અપ્રતિમ લાવણ્યમયી લલના અપરાધી છે એમ કહેવું એ પણ એક અપરાધ જ લાગે છે. પુત્રાગત છતેન્દ્રનું નામ ધારણ કરીને તું પુરુષવેશમાં મ્હારી પાસે ન આવી હોત તો આ જગતમાં સલા પ્રેમનું અસ્તિત્વ છે કે કેમ, તે જાદવ મ્હને સંશય જ રહી જાત. ત્હારા જેવી સદ્ગુણવિનૂપિત મોહક વસ્તુ ત્હારા જોવામાં નહિ આવવાથી, તું સંસારવિરક્ત થઈને સંન્યાસી થઈ ગયો હોત. આ સંસારમાં જ સુખ ઓતપોત બરેણું છે એવું જાન ત્હેં જ મ્હને આપ્યું છે. ત્હારા સાન્નિધ્યમાં રહેવાથી જ મ્હારી પ્રતીતિ થઈ છે કે મંસારમાં રહીને જન-સમાજનું ક્ષમાણુ પણ કરી શકાય છે અને સાથે સાથે આપનું પણ પાર-લોકિક હિત સાધી શકાય છે. પુરુષવેશમાં અદિ આવીને તો મ્હને સાતપ્રેમના પાક લાગ્યા છે, ને જાદવ હું ત્હારો તાણી છું. તે દિવસે ગુચીના શમરો દરબારતુરંગમાં ત્હારી ખરી સ્થિતિનું અવલોકન કરવાથી જ તું સ્ત્રી છે એવી મ્હને ખાતરી થઈ હતી. મ્હેં જ એ રહસ્યનો રોટ કપો છે, અને હું જ ત્હારો અપરાધી છું. પરંતુ ત્હારી ખરી સ્થિતિ સંબંધી યેન મન પણ મ્હને માદિતી નહોતી અને કેવળ ત્હારા મધ્ય જગદરાણી ખાતર જ હું તે વખતે ત્હારી માટીમાં આવી પડ્યોનો દત્તો એ સંભળી તું વિચાર કરીશ એટલે મ્હારા તે અપરાધ જાદવ ત્હારે મ્હને નક્કી ક્ષમા આપી જ નેહનો એવું ત્હને ગમ્યા તરર રહેતે નહિ.”

દરબારતુરંગમાંથી નીકળ્યા પછી, અશોકે શોભનાને પોતાના રાજ-
મહાલમાં રહેવાનો આગ્રહ ન કરતાં વેણુવનમાં રહેવાની પરવાનગી આ-
પાડે આપી હતી તેનો બેદ હવે તે સ્થમજી ને સરમાઈ ગઈ. અશોક સાથે
એક સખ્ત પશુ બોલી શકી નહિ. તે અશોકે તેના હાથ પોતાના હાથ-
માંથી છૂટા કરી દીધો હોત તો તે ક્યારનીયે આસન પરથી ઉઠીને દૂર
ખસી ઉભી રહી હોત.

કેટલાક સમય સુધી બન્ને જણ અવાક સ્થિતિમાં બેસી જ રહ્યાં હતાં;
પરંતુ બોલવાની હિંમત ઉભયમાંથી એક પણ કરી શકતું નહોતું. બન્નેનાં
હૃદય ધબકવા લાગ્યાં, બન્નેએ રોમાંચ અનુભવ્યો. આખરે મૌન તોડીને
અશોક બોલ્યો : “ સુંદરી ! હવે આપણે પરસ્પરના અપરાધ વિસરી જઈએ.
નિર્મળ પ્રેમની આગળ સાંસારિક દુઃખો તથ્યવત્ લાગે છે તેનું ઉદાહરણ
આપણે જગતને બતાવીએ ! પ્રિયે ! પત્ની સરમા પ્રેમાળ, વિશ્વાસપાત્ર અને
સુખ દુઃખ તેમજ કલ્યાણ અકલ્યાણના સમયે અર્ધા બાગિદાર ધનાર
સદાયકર્તા મિત્રની પ્રાપ્તિથી મહારા જેવો ચક્રવર્તી પણ પોતાનાં અગણિત
કર્તવ્યો અને અનેક જવાબદારીઓ કેવો શાન્ત રીતે બજાવે જાય છે
તેનો પાઠ મહારી જનતાને બધાવવા દે ! એમ કરવાથી જ સંસારને દુઃખ-
મય માનનારા કર્તવ્યહીન મનુષ્યોને ચોખ્ખો મગજો.”

“ ભગવન્તની ઇચ્છા મંદને શિરસાવંધ છે. ” શોભના સ્તબ્ધવિનિત
સુખે માત્ર થોડાં જ સખ્તો બોલીને ચૂપ રહી.

આનંદથી ઉભરાઈ જતા હૃદયે અશોક બોલવા લાગ્યો : “ શુભાંગિ !
આપણા પ્રણયની મર્યાદા આટલી હદ સુધી આવી પહોંચ્યા છતાં પણ
મહેનું તું મૂક્યું છે તે સંબંધી કંઈ પણ પૂછપરછ કરી નથી એ કંઈક
ચમત્કારિક લાગે છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ જ એવી વિચિત્ર હતી કે તું કોણ
છે એમ પૂછવાથી તારું મન દુઃખાશે એવી મહારી કલ્પના હતી. આમ
સુખ રીતે મહારી સાથે પુરુષ વેશમાં રહેવામાં તારો કંઈ પણ ખાસ ઉદ્દેશ
સમાવલો હોવો જોઈએ, એમ ધારીને, તું ઓછું એમ બંધુવા છતાં
પણ આજ દિન સુધી હું આ સ્વરૂપ બાળું છું એવી મહેનું ખચર
પડવા પણ ન દીધી. પરંતુ હવે મારો પ્રેમ સુખ ન સુખનાં તારી સમક્ષ
તે વ્યક્ત કરીને, તે વિશે તારી સંમતિ મેળવવાનો મહેનું નિશ્ચય કર્યો છે.
પ્રિયે ! દરબારતુરંગમાં કે વેણુવનમાં ન રહેતાં હવે ભારત મહાગ્રામીની પદ્ધિ

પર વિરાજી હવે ન્હારા સજ્જમહાસય્યા રહીને દેવી તરીકેનું માન ભોગવ ! ત્હારું સૌન્દર્ય, ત્હારું સદ્ગુણો અને ત્હારું નિર્મળ વર્તન એ સંમંધીના વિચારમાં જ હું સત્રી દિવસ લીન રહું છું, અને તેથી જ ત્હારું નામ પૂછવાની પણ મ્હને રચ્ચિતિ જ યત્ની નથી. ”

“ ભગવન્ત ! ” શોભના બોલી : “ તું કાણુ છું, તે આપના કુળની યોગ્યતા જેવા જ કુળમાં ન્હાગે જન્મ થયો છે કે કેમ, એ સંબંધી મનમાં કંઈ પણ સંકે ઉપસ્થિત થવા દીધા વગર આપે મ્હને પોતાની ધર્મપત્ની તરીકે સ્વીકારી છે, એ આપની કેટલી બધી ઉદારતા ! સ્વર્ગની સુદરીએ પણ આપના પ્રત્યે પ્રેમ કરવાની ઝમ્મણ રાખે એવી આપની યોગ્યતા છે. આપની સહધર્મચારિણી તરીકેનું જે માન આપે મ્હને આપું છે તે બદલ ઉપકાર માનવામાં હું કયા શબ્દો વાપરું તેની મ્હને સ્હમજ પડતી નથી. મ્હેં ન્હારૂ હૃદય આપનાં ચરણોમાં મર્મરિત કરી દીધું છે. આપ જ તેની પરીક્ષા કરી શો. તે સંબંધી શબ્દોઆચાર કરવાની શક્તિ મ્હારી ઝમ્મણ અત્યારે નથી. ”

“ મંજુલાધિકારી ! કુળાલિમાન, સંપત્તિના જનજનાદ, ઐશ્વર્યનો આહાર, અને સત્તાના નેરથી પ્રેમવિકસ કરવો એ તો વિરાહ જેવા પવિત્ર પ્રમંગનો તિરસ્કાર કરવા જેવું જ છે. વિરાહ કરતી વખતે સદ્ગુણ અને પ્રેમની પરીક્ષા જ કરવાની જરૂર છે, મોટાઈ કે મંપત્તિની નહિ. વિવાહ કરતી વખતે જે મનુષ્ય પોતાની ભાવિ પત્નીના સદ્ગુણ સંબંધી વિચાર ન કરતાં માત્ર તેના હિમ્મ કુલ કે સંપત્તિનો વિચાર કરે છે તે ફસાયા વગર રહેતો નથી. તે સાંસારિક સુખમાગાનો મેરુ જ શુભાવી બેમે છે. હું એવી રીતે ન્હારા પ્રેમનો કથવિકથ કરું તેથી નથી તે માટે મ્હારી પ્રસંસા દરવાની જરૂર નથી. વિવાહ અને પત્નીપ્રેમ એટલે શું તે જ હું જુમજતો નહોતો. ત્હેં જ એ બધું મ્હને શીખવ્યું છે. તે દિવસે મહાર-મહારીની પ્રણયલીલાતું અવલોકન કરીને એક કાદપનિક પ્રણયિનીનું ચિત્ત હું મ્હારા મનમાં ચિતરતો હતો એટલામા જ તું અદિ આવી પહોંચી. સૌન્દર્યની બાબતમાં તો કલ્પના અને મલ્લ તે જ કલ્પે સાચાં જ દર્પાં હતાં, અને ધીમે ધીમે મદયચુની બાબતમાં પણ કલ્પના કરતાં સત્ય જ શ્રેષ્ઠ પ્રતિબું છે એવી મ્હારી ખાત્રી થઈ ગઈ. તું જ મ્હારી ખરી પ્રણયિની છે. તે જ મ્હારા પર પ્રણયનો વર્ણવ કરી મને લીનગ કર્યો છે. ત્હારું નામ મને તે હોમ, પરંતુ મ્હારી રાવે લગ્ન કરીને તું સમગ્રજીવ પર વિરાજી એટલે

“હું તને પ્રત્યેક નામથી જ ઓળખીશ. પ્રણયપૂર્ણ પ્રણયિનીના નામથી જ હું તને ઢાંકી મારીશ.”

આટલું બોલીને અરોહ શોભના પ્રત્યે અનિમિત્ત નેત્રે જોઈ રહ્યા. શોભના સરમથી નીચું જ જોઈ રહી હતી. વચમાં વચમાં તે વક્રદષ્ટિએ મમ્માદ પ્રત્યે જોતી હતી, અને મ્હોં ફેરવીને મધુર સ્મિત દર્શી હતી. એટલામાં પ્રધાન રાધાગુપ્તને ચક્રવર્તી પાસે આવતા તેણે જોયા. શોભનાએ ચક્રવર્તનિ સાવધ કર્યો અને પોતે પણ સાવધ થઈ ગઈ. પ્રધાન રાધાગુપ્ત આની પહોંચ્યા અને અરોહને ઉદ્દેશીને બોલ્યા : “અતિ મહત્વના કામને લીધે જ ભગવન્તના શાન્તિના સમયમાં વ્યત્પવ પાડવો પડ્યો છે, તે માટે હમા આહુ છું.”

“કાકા ! એ શું બોલ્યા ? તમારા આગમનથી મ્હને આનંદ જ થાય છે બોલો, શું કંઈ નવીન સમાચાર સાંભળ્યા છે ?”

“પ્રતાપરાય નામનો કાંઈ ક્ષિંગ સરદાર પ્રમથ સૈન્ય લઈને પાટલી-પુત્ર લશ્કરી આવે છે. આજે રાત્રે તે પાટલીપુત્ર પામે આવી પહોંચ્યો એમ અનુમાન આધી શક્ય છે.”

“કાકા ! આ સરદાર પ્રતાપરાય કાણ ?”

“એ મંખંધી તપાસ કરી, પરંતુ કંઈ પત્તા લાગતો નથી.”

“સૈન્ય મહિત અહિં આવવામાં તેનો શો ઉદ્દેશ હશે ?”

“ચક્રવર્તી સાથે મેળાપ કરવાની જ પોતાની ઇચ્છા છે એવો સંદેશો તેણે પોતાના ફત સાથે મોકલ્યો છે.”

“જો એમ જ હોય તો તેનો ચોખ્ખો રીતે આદરસતકાર કરજો. અને જો તેમ ન હોય તો પશુ-ના તેવી કલ્પના કરવાની જરૂર જ નથી.”

એટલું બોલીને ચક્રવર્તીએ શોભના તરફ દષ્ટિ ફેરવી એટલે તે બોલી : “હજી મ્હારે ભગવન્તને કટલુંક કહેવાનું છે.”

“હાલ તમે વેણુવનમાં જાઓ. આવનાર અતિથિનો આદરસતકાર કેવી રીતે કરવો તે મંખંધી અમારે કટલીક વાતચિત કરવાની છે. હું ત્હારે વેણુવનમાં જરૂર આવીશ.”

ચક્રવર્તીનું આ બાપણું સાંભળીને અનિચ્છાએ પણ શોભના આસન પરથી બેઠી થઈ. તે અરોહ પ્રત્યે એક પ્રેમકટાક્ષ ફેંકીને ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

ભ્રમ-વિલાસ.

ચકવર્તી પાસેથી નીકળેલી શોભના રાજમહાસયના અગ્રભાગમાં આવી રહેલા ઉદ્યાનમાં આવી પહોંચી એટલે ચકવર્તી હજી અગાધીમાં બેઠેલા છે કે કેમ, તેની ખાતરી કરવા સારૂ તેણે પાછું ફરીને જોયું. તો તરત જ એક મુંદર જાલા પોતાની પાછળ પાછળ ઝપાટાગંધ ચાલી આવતી હતી એમ તેને લાગ્યું. તે જાલા સાથે ચકવર્તીએ કંઈક મહેસો ગોકર્યો હતો, એવી કલ્પના કરીને તેની તરફ જોતી તે ત્યાં જ ઉભી રહી. પાટલીપુત્રમાં આવ્યા તેને ધણે સમય થઈ ગયો હતો, ચકવર્તી સાથે તેનો મેળાપ વારંવાર થતો હતો, પરંતુ ચકવર્તીના કુટુંબમાં કાણુ કાણુ માણસો છે તેની ચોક્કસાને માહિતી નહોતી. જો કે તેને પાટલીપુત્રમાં આવ્યાં ઝાઝો સમય થઈ ગયો હતો પરંતુ ધણેખરે ગળ તેણે દરબારગૃહમાં અને વેણુવનમાં જ ગાળ્યો હતો. વળી ચકવર્તીના ગજમહાસયમાં તેને પ્રસંગપાત જ જવાનું થતું હતું અને તેથી તે તેના ઘરનાં માણસો સાથે જાણી ગઈ નહોતી. ત્યારે ત્યારે તે ચકવર્તીના રાજમહાસયમાં જતી ત્યારે ત્યારે તે ચકવર્તી સાથે ચાતો કરવામાં જ પોતાનો સમય પીતાકતી. રાજમાતા એ ચકવર્તીની સાવકી માતા થાય, અને કુમાર પીતાશોક તેનો ન્હાનો બાઈ થાય એટલું જ માત્ર તે જાણતી હતી. અને તેથી પોતાના તરફ સખટાગંધ ચાલતી આવતી જાલા, ચકવર્તીની બહેન ઇન્દિરા છે એમ શોભના ન જાણી શકે એ સ્વાભાવિક જ હતું. શોભના પાસે આવી પહોંચતાંની સાથે ઇન્દિરા સરમાતી સરમાતી બોલી : “ સ્વામીન ! ક્યાં ચાલ્યા ? તમારું નામ મંભગાવીને હવે મ્હારા કર્ણ પવિત્ર કરશે ને ? ”

“ તમે ભૂલતાં જણાઓ છો ! ” આશ્ચર્ય પામતી શોભના બોલી -

“ આજે હું એવું સાંભળવાની નથી. પોતાને અવાજ બદલીને તથા નહને માનપૂર્વક બોલાવીને ગમે તેટલી ભોળાવી લેવાનો યત્ન કરશે તોપણ આજે તમારું કંઈ વળનાર નથી. કનૂલ થયા છે તે પ્રમાણે આજે તમારો સવિસ્તર ઇતિહાસ મ્હને કહી મંભગાવો. ”

“શાનો ધતિહાસ ? પોતાનો ધતિહાસ કહેવાનું તમારી પાસે કાણે
કમૂલ કયું હતું ?”

“કેમ બાણે કે કંઈ બજાતા જ ન હોય ને !” ઇન્દિરા બોલી :
“આમ ગાંડાં ગણી કાઢે છે તે ચાલવાનું નથી ! તમારી સવિસ્તર હકીકત
નહિ કહો ત્યાંસુધી આજે હું તમને જવા દેનાર નથી.” એટલું બોલીને
ઇન્દિરા સાડ કરતી શોભનાને આડી આંતરીને ઉભી રહી.

“હર ખસો. મ્હને જવા દો !” શોભના મર્દાની સ્વરે બોલી.

“ઘડીવાર મ્હારી પાસે બેસો. હું જે પૂછું તેનો ખુલાસો નહિ કરો
ત્યાંસુધી નહિ જવા દઉં !”

“મ્હને આમ અટકાવવાનો ત્હમને શા અધિકાર છે ?”

“મ્હને શા અધિકાર છે ?” ઇન્દિરા વિસ્મિત થતી બોલી.

“હા; ત્હમારા જેવી એક તરુણીએ રસ્તે જતા મ્હારા જેવા એકાદ
પુરુષને શા માટે અટકાવ કરવો બોધ્યો ?”

“એકાદ પુરુષ !” ઇન્દિરા બોલી : “બસ કરો ! હવે મરકરીની
પાત જમા લો. તમારી હકીકત સાંભળવાની મ્હને બહુ ઉત્કંઠા થઈ છે.”

“હું ત્હમારી મરકરી કરતો નથી, પરંતુ પરેખઈ જ કહું છું. પરખીતી
મરકરી કરવાનું મ્હને બિશકુસ પસંદ જ નથી.”

“પરખીતી મરકરી કરવાનું તમને પસંદ નહિ હોય, પણ પોતાની
પ્રાણપ્રિયાની મરકરી કરવાનું તો તમને યોગ્ય લાગે છે ને ?”

“તેનો ઉત્તર હું આપી શકતો નથી. અત્યાગ્રહનીમાં હું કાઠપણુ
આ સાથે પ્રેમમાં બેસાયો નથી, અને તેથી જ પોતાની આંતરી મરકરી
કરવાનું મ્હને ગમે છે કિંવા નહિ તેનો ઉત્તર હું આપી શકતો નથી.”

“પ્રાણુનાથ ! અંતર દુઃખિત થાય એવી એણે હવે ન કરો ! તમને
મરકરી મળે છે અને મ્હારું તો કાળજીનું ચીરાઈ જાય છે. બીજી ગમે તેની
મરકરી કરવી હોય તો કરો, પરંતુ તમે મ્હારી સાથે પ્રેમમાં પડ્યા નથી
એવું બોલીને મ્હારા હૃદયને દુઃખી ન કરો !”

“બોણી બાણ ! પ્રેમ કરવામાં હું કાઠની સાથે કમાઈ હોય એમ
લાગે છે, અને તેથી જ ત્હારું મન અમિત થયું હોય એમ જણાય છે. નહિ
તો મ્હને જ પોતાનો પ્રાણુનાથ મ્હમળને તું આવું આવું બોલત જ નહિ.”

“નાથ ! હજી પણ મ્હારી દયા આવતી નથી ?” ઇન્દિરા ગદગદ
કંઠે બોલવા લાગી : “તમે મ્હારા પર પ્રેમ રાખો છે તે બદલ એકવાર બે
વાર નહિ પરંતુ અનેક વાર તમે મ્હારા મનની ખાત્રી કરી દીધી છે. આ જ

ઉદ્ધાનમાં આપણે પ્રેમગોષ્ઠિ કરતાં કેટલીયે વાર એસી રહ્યાં છીએ. મધ્યકાલે જ પોતાનો દતિહાસ કહી સંભળાવનારું મૂને આપે વચન આપ્યું છે. આટલું છતાં પણ હું જ બ્રમિત થઈ મધ્યકાલે એવું તમે કરો છો ?”

“બહેન ! મ્હારું દુર્ભાગ્ય ! તું આવી મુદ્દર છે. ત્યાર સંસ્કૃત પદ્ધતિની માફક ત્હારું વદન જ આપે છે, આમ છતાં પણ તું બ્રમિત થાથી થઈ ? ત્હારું નામ શું ? રાજમહાલયમાં ત્હારું દોષ સર્ગ રહે છે કે ?”

“પ્રાણેશ ! હું કાશ્ય હું તે મ્હારે મ્હેંએ જ કહેવડાવ્યા છાએ છો કે ? યાદ કરો ! હું ચકવર્તીની ભગિની છું. મ્હારું નામ હન્દિરા એ પણ જાણી ગયા ?” હન્દિરા કહેવાજનક સ્વરે બોલી.

“હન્દિરા બહેન ! તમે ચકવર્તીનાં ભગિની થાવ છો કે ? તમારી આવી માનસિક સ્થિતિ જોઈને મૂને જાણુ દુઃખ થાય છે ! ચાલો, હું તમને રાજમહાલયમાં પહોંચાડી જાઉં. આવી બ્રમિત સ્થિતિમાં મમે ત્યાં રમવાનું એ બપોરેજ છે. તમારી વિશેષ સંભાળ રાખનારું ચકવર્તનિ મ્હારે કહેવું જ પડશે !”

“જાઓ, જાઓ, બહાણ ! આમ છેક જ સુ મૂને ભગાવો છો ! જે સર્ગિય પ્રેમના મૂળ હૃદયભૂમિમાં ઉંડાં ચોલી ગયાં છે તેને આમ એકદમ છોડી સુ નાઓ છો ? તમારો સ્વભાવ તો ભારે ભૂલકણો જાણ્યો !”

“આ શું ? આ તો હજી મૂને જ દોષ દેતી જણાય છે !” શોભના બોલી : “હું તમને પહેલ વહેલાં આજે જ જોઉં છું. પૂર્વે મ્હેં તમને કદિ પણ જોયાં જ નથી, તો પછી પ્રેમની તો વાત જ ક્યાં રહી ?”

“જો આ પુષ્પવત્તા બોલી રાખી હોત તો આપણી પ્રેમગોષ્ઠિએ અનેક વાર તેણે સાંભળી છે એની તે સાક્ષી આપત. આ કૃપારામયી ઉડતાં જલજિન્દુઓએ, નભોમંડળમાંના તારાઓએ, અને આ ઉદ્ધાનમાંની સર્વ પુષ્પવત્તાઓએ પણ આપણા પ્રેમ અનેકવાર નિહાળ્યો છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પંચમહાભૂતને સાક્ષી રાખીને જ આપણે પ્રેમગોષ્ઠિઓ કરી છે. એ બધાંમાથી એકદમ પણ આવા અણીના વખતે હાજર થઈને તમારી વિમ્મતિ દૂર કરે તો કેવું સફળાચ ?”

“હન્દિરા બહેન ! એકવાર મૂને બારિકીથી જૂઓ એટલે હું તમારો પ્રિયકર નથી એની તમારી ખાતરી થશે.”

હન્દિરાએ શોભના પ્રત્યે બારિકીથી જોયું. પરંતુ તેનો ભ્રમ દૂર થયો નહિ.

“હન્દિરાબહેન ! તમારો પ્રિયકર થવા જેટલી ચોખ્ખતા મ્હારામાં નથી.”

“ હવે યોગ્યાયોગ્યતાનો પ્રશ્ન જ રહ્યો નથી. હું સંપૂર્ણ રીતે તમારી ચર્ચા ચૂકી છું. મહેને આપની સહચરી તરીકે આપે ક્યારનીએ સ્વીકારી લીધી છે.”

“ મહેં તમને મ્હારાં સહચરી તરીકે સ્વીકાર્યા નથી. આરે, તમે તો મું પશુ અખિલ વિશ્વમાંની કાષ્ઠપશુ સ્ત્રીને મ્હારી સહચરી તરીકે સ્વીકારવાની મ્હારી યોગ્યતા જ નથી.”

“ એનું કારણ મહેને સ્થમળવશો ? ” ઇન્દિરા સજ્જન નયને શોભના પ્રત્યે તાકી રહી.

“ એનું કારણ એટલું જ કે હું પશુ તમારા જેવી એક સ્ત્રી જ છું.”

“ હેં ! તમે પશુ મ્હારા જેવી એક સ્ત્રી જ છો ! ” વિસ્મય પામતી ઇન્દિરા બોલી.

“ હા; હું તમારા જેવી સ્ત્રી જ છું ખરેખર.”

પોતે જેની સાથે વાત કરતી હતી તે માત્ર વેશધારી પુરુષ જ છે એવી હવે ઇન્દિરાની ખાત્રી થઈ. બૂલ્યાં એક સ્ત્રીને પોતાના પ્રિયકર સહસજીતે તેની સાથે પોતે પ્રેમગોષ્ઠિ કરી એવો વિચાર મનમાં આવતો ઇન્દિરા સદમાઈ ગઈ. લગ્નથી તે કેટલીક વાર મુઠ્ઠી એક રાખે પશુ બોલી રાગી નહિ. છેવટે શોભના બોલી : “ ઇન્દિરાખરેન ! હવે તમારો બ્રમ દૂર થયો ને ? હું તમારો પ્રિયકર નથી, તે વિશે હવે ખાત્રી થઈ ને ? ”

“ હા ખાત્રી થઈ. પરંતુ તમે મ્હારા પ્રાણનાથના જેવોજ વેશ ધારણ કર્યો છે અને તે મને એવો તો મળતો લાગે છે કે હજી પશુ હું મ્હારી પાસે તેમને જ ઉભેલા જેવી હોઈ, એવો બ્રમ મહેને થયા કરે છે. તમારા અને તેમના સ્વરૂપમાં એટલું બધું મળતાપણું છે કે એક જ ચિત્રકારે એક જ વ્યક્તિનાં ચીતરેલાં બે ચિત્રોમાં પશુ તેવું મળતાપણું બાંધે જ નેવામાં આવે. તમારા અને તેમના સ્વરૂપમાં કંઈક ફેર છે, પરંતુ તે સહજમાં પરસ્પર સહાય તેવો નથી. બાકી દેખાવ, બોલવું આવડવું અને રીતભાત એ બધું તેમના જેવું જ છે. તમારા આ અંગ પરનો પોષાક પશુ તમે તેમને ચોરીને જ લઈ આવ્યા હો એવી કલ્પના થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તમને પોતાના પ્રાણનાથ માનવામાં મ્હારાથી ભૂલ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“ હેં ! તમારા પ્રાણનાથનું સ્વરૂપ મ્હારા જેવું જ છે ? ”

“ હા; તદ્દન તમારા જેવું જ. તમારી પ્રતિયર્તિ જ સ્થમળે ! ”

“ ત્યારે તે સુવરાજ છતેન્દ્ર જ હોવો જોઈએ.” શોભનાથી અંધારાથી બોલી જવાયું.

“ એ સુવરાજ છતેન્દ્ર કાણ ? ” આનંદ પામતી ઇન્દિરાએ છતાં સાધી પૂછ્યું.

“ તમારા પ્રાણનાથ ! ” સ્મિત કરતી શોભના બોલી : “ તમારા પ્રાણનાથનાં નામનીયે ખબર નથી કે ? વાહ ! વાહ ! ”

“ હજી મુખી તેમણે પોતાની સત્ય હકીકત મ્હને જણાવી નથી. આજે પોતાની હકીકત મ્હને કહેવાનું તેમણે વચન આપેલું હોવાથી તેમને શ્રેમતી શોધતી હું અહિં આવી હતી એટલામાં તમારો મેળાપ થયો. તમે તેમને સારી રીતે ઓળખતાં લાગો છો ! મ્હારી જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા માટે તેઓ અહિં નથી ત્યારે તેમની સર્વ હકીકત કહીને તમે જ મ્હને ધન્ય કરો ! ”

હન્દિરાના પ્રિયકરને શોભના મારી રીતે ઓળખી ચૂકી હતી. પોતાની સર્વ હકીકત ચકવર્તીને કહી દેવાનો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરેલો હોવાથી, હવે હન્દિરાને તેના પ્રાણનાથ સંબંધીની હકીકત કહેવામાં હરકત નથી એમ તેને લાગ્યું. સીના નૈસર્ગિક પ્રમથન સ્વભાવ પ્રમાણે તેને હન્દિરાની દયા પશુ આવી. તે બોલી :

“ હન્દિરાબહેન ! મુવરાજ જીતેન્દ્ર મ્હારા ભાઈ થાય છે. ”

“ આવા એક સરખા સ્વરપથી તે મ્હારે સ્વમજી જનું બોધવું હતું ! ”

“ અને તે કલિંગદેશનો મુવરાજ છે. ”

“ હે ! તે કલિંગદેશના મુવરાજ છે ? ” હન્દિરાના આનંદનો અનધિ જ થયો. તેનાં બન્ને નેત્રમાંથી હારાંચુ વહેવા લાગ્યાં.

હન્દિરાનો પ્રેમ પોતાના બન્ધુ પ્રત્યે નિઃસ્સિમ છે એ જાણીને શોભના આનંદ પામી. પોતાના મનકટુંબ પર આવી પડેલી આપસિનો અંત પહોં જ મુંઢર રીતે આવવાનો છે એવી આગાહી તેનું મન તેને કરવા લાગ્યું. તે બોલી : “ હન્દિરા ! મ્હારા ભાઈ આ મ્હે છે ? તેનો મેળાપ આં ધર્મ શકશે ? ”

“ તે આ સજમદાસમાં જ રહે છે. પરંતુ અત્યારે આંધ્રક બહાર ન્યા હશે. કારણ કે સજમદાસમાં નથી અને અહિં ઉઘાનમાં પણ હું તેમને મળી વળી પરંતુ એકે સ્થળે તેમને જોઈ સારા નહિ. ”

“ હીં છે. હું પછી તેને મળીશ. ” એટલું કહી શોભના ત્યાંથી આનંદિત હૃદયે ચાલતી થઈ.

લાપ કરતો હતો એ જોઈને તે આશ્ચર્ય પામ્યો. એટલામાં પોતાનું નામ ધારણ કરીને દરબારતુરંગમાં નિવાસ કરતા વેશધારી યુવરાજની તેને સ્મૃતિ થઈ આવી. તેનું સ્વરૂપ પોતાના સ્વરૂપ જેવું જ છે એમ ચિદાનંદ સ્વામી કહેતા હતા તે વાત પણ તેને યાદ આવી. આટલા દિવસ સુધી પોતાનું નામ ધારણ કરીને રાજકીય બાબતોમાં માર્યું મારનારો વેશધારી યુવરાજ છેવટે પોતાના પ્રણયની પણ આડે આવરણને તૈયાર થયો છે એ જાણીને જીતેન્દ્રને ક્રોધ ચડ્યો. તરત જ તે શાબનાની પાછળ પાછળ વેણુવનમાં ગયો અને પોતાની ભગિનીનો હાથ પકડીને બોલ્યો : “ રૂપસાદસ્થનો લાભ લઈને ન્હાઈ ખોટું નામ ધારણ કરનાર અને ન્હારા ઐશ્વર્યને અને તેના કરતાં પણ મ્હારી અધિકતર વ્હાલી હૃદયને અપમાન પહોંચાડનાર તું કાણુ છે ? ”

શાબનાએ તરત જ જીતેન્દ્રને ઝાળખી લીધો. જીતેન્દ્રના આવા ધર્માયુક્ત વર્નન પ્રત્યે તેણે શાન્તિપૂર્વક સ્મિત કર્યું.

શાબનાને શાન્તિપૂર્વક સ્મિત કરતી જોઈને જીતેન્દ્ર વધારે ચીકાકા ગયો. તે ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો : “ ત્હારા આવા અપમાનભર્યા વતન બદલ મ્હારે ત્હને યોગ્ય સજા કરવી પડશે. ”

“ મ્હને સજા કરવી પડતો ! ત્હારું રક્ષણ કરવા સારૂ તો કેટલાક કાળ સુધી મ્હેં ખોટા લોકોના કાસગૃહમાં નિવાસ કર્યો. તેનો બદલો તું મ્હને આમ શિક્ષા કરીને જ દેવાનો છે કે ? ન્યાય તો બધું સારો હો ! ”

“ હું ! ત્હારું સંરક્ષણ કરવા માટે જ તે કાસગૃહવાસ સ્વીકાર્યો હતો ? ”

“ એમાં શો સંશય ? ત્હારું સંરક્ષણ કરવા માટે, કલિંગદેશના રાજ્યની પુનર્ધટના કરવા માટે, અને હિન્દુ ધર્મનું હિન્દુત્વ રાખવાની ખાતર જ મ્હારે તુરંગવાસ સ્વીકારવો પડ્યો હતો. કલિંગ સમ્રાટી હિન્દુમતી પણ એ વાત તો જાણે છે ! ”

“ ત્હારા પ્રત્યે આટલો બધો નિર્વિસમ પ્રેમ ધરાવવાનું કંઈ કારણ ? ”

“ રૂવળ બન્ધુપ્રેમ ! ”

“ તું બન્ધુપ્રેમ ? ત્યારે તું કાણુ શાબના જ ? ”

“ હા; ત્હારા બન્ધુ ! તું ત્હારી ભગિની શાબના છું ! ”

જીતેન્દ્રનો સંશય નષ્ટ થઈ ગયો. ચિદાનંદ સ્વામીએ તુરંગમાં જે બોધ આપ્યો હતો તેની હવે તેને ખાતરી થઈ. લાંબા બેઠન એક ખીચત પ્રત્યે નિર્મળ પ્રેમદષ્ટિ દેહતાં કેટલીયે વાર સુધી નિરાપદ ઉભાં જ રહ્યાં.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

સંકટરાત્રીની સમાપ્ત.

નગજ છતેન્દ્ર વેણુવન ગુફામાંથી જ્યારે નીકળ્યો ત્યારે રાત્રીના લગભગ દસ વાગવા આવ્યા હતા. ગુફામાં જતી વખતે મુગ-રાજના અંતરમાં વૈષમ્ય, અસર અને ક્રોધ આદિ કુપ્ત મનો-વિકારની છાયા પ્રસરી ગઈ હતી; પરંતુ ગુફામાંથી બહાર નીકળતી વખતે તેનું મન પ્રેમ અને આનંદથી પ્રકુલ થયું હતું. વેશધારી મુગ-રાજનો દેશ કરી તેનો પીછો પકડનાર મુગરાજ છતેન્દ્રનું હૃદય આ મમ્મે ભગિનીપ્રેમને લીધે આર્દ્ર બની ગયું હતું. તેના નેત્રદયમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેતી હતાં. પોતાનાં બન્ધુને ગુફાના દ્વાર સુધી પહોંચાવવા આવેલી શોભનાને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો : “બહેન ! આપણા સંકટની મળરાત્રી પૂરી થવા આવી છે, અને સુખનો મૂર્ચ્છા હવે અત્ય સમયમાં જ ઉદય પામશે.” એટલું બોલીને મુગરાજ ત્યાંથી આવતા થયો.

શોભનાનાં નેત્રદયમાંથી પણ હર્ષાશ્રુ વહેતાં હતા. પોતાનો બન્ધુ ઉપરે આવ્યો ગયો, તેની તેને ખબર જ રહી નહોતી. ચોક્કિવાર પછી પોતાનાં ચક્ષુ લૂછીને તેણે પોતાની સામે જોયું તો ત્યાં મુગરાજને બદલે એક તરણુ લિમ્બુણીને પોતાના સામે જોઈને ઉભી રહેલી તેણે જોઈ.

“ભગવતિ !” શોભના બોલી : “આપને મારે હું શું કરું ? આપની શી આજ્ઞા છે ?”

“મુગરાજ ! આજે રાત્રે આ વેણુવન ગુફામાં સપન ન કરો એટલીજ મ્હારી ઇચ્છા છે.” લિમ્બુણી મધુર સ્વરે બોલી.

“ભગવતિ ! પૂરું મહેં આપને ક્યાંઈ પણ જોયાં હોય એમ જ્ઞાને લાગે છે.” લિમ્બુણીનો સ્વર સાંભળીને શોભના બોલી.

“મુગરાજ ! મ્હારા પૂર્વનાં આયુષ્યની વાત હવે મહેં વિસાર પાડી દીધી છે, ક્ષરણ કે તેનું સ્મરણ કરવાથી ધર્મધ્યાનમાં વ્યત્યય આવતો હોવાથી, તે સર્વોંધી કંઈ વિચાર જ નહિ કરવાનો મહેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે.”

શોભના કંઈક યાદ કરતી હોય તેમ વિચાર કરતી ઉભી હતી. તત્ત્વ જ તેને કંઈક યાદ આવ્યું હોય એમ કહીને લિમ્બુણી પ્રત્યે દષ્ટિ ફેંકતી.

તે બોલી : “ મહે તમને એકવાર મથુરામાં બોધ્યા છે. તમે ઉપગ્રસ્ત શેઠનાં પત્ની બાકુલા બહેન ખરા કે ! લગવતિ ! મ્હારું નમન સ્વીકારો ! ” એટલું બોલીને શોભના બાકુલાનાં ચરણોમાં નમી પડી અને ગદ્ગદ કંઠે બોલી : “ આચાર્ય ઉપગ્રસ્તજીએ જ્યારે મ્હને નરકાગારમાંથી છોડાવ્યો ત્યારે જ મ્હને ખબર પડી કે સાંસારિક સુખસર્વસ્વને લાત મારીને હવે તમે આત્મોદ્ધાર કરી રહ્યાં છે. આપનાં દર્શન કરવાની મ્હને ઘણી ઇચ્છા થયાં કરતી હતી. આજે તે મ્હારી ઇચ્છા અનાયાસે પૂર્ણ થવાથી હું કૃતકૃત્ય થયો છું. ”

“ નરકાગારમાંથી તમને છોડાવીને ઉપગ્રસ્તઆચાર્ય તમારા ઋણમાંથી મુક્ત થયા છે. પરંતુ મ્હેં તો જાણી જોઇને જ તમને કેદ કરાવ્યા હતા. તેનું—મ્હારા તે પાતકનું ક્ષાલન હજી હવે થનાર છે. એટલા માટે મ્હારો આત્મા નિરંતર સંતપ્ત રહ્યા કરતો હતો. પરંતુ એટલામાં તમારા પ્રાણ બચાવવાની તક મ્હને ઇશ્વરે આપી છે. ”

“ મ્હારા પ્રાણ બચાવવાની તક તમને મળી છે ? મ્હારા પ્રાણ દરવાની ઇચ્છા કાણ રાખે છે ? ”

“ કળાવતી, સંપુટાચાર્ય અને રાજમાતા એ ત્રણે જણાએ મળીને રચેલા કારસ્થાનનો આજે તમે ભોગ થઇ પડનાર હતા. ”

“ હજી પણ તેઓ કારસ્થાન રમ્યા જ કરે છે કે ? સંપુટાચાર્યનો સર્વ ગૃહિધાર હવે નષ્ટ થયો છે, રાજમાતાની સત્તા હવે કમી થવા લાગી છે, અને કળાવતી ક્યારે પદબ્રષ્ટ થશે તેનો કંઈ નિશા નથી. આવી સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ હજી તેઓ કારસ્થાન રમ્યાં જ કરે છે ! ધિરાર જો એ દુષ્ટાને ! ” શોભના બોલી.

“ મુવરાજ ! ” લિલુશી બોલવા લાગી : “ આજે તો તેમની અધમતાનો અવધિ જ થવાનો હતો. આજે તેઓએ જ કારસ્થાન રમ્યું છે, તે સાંભળીને તો ત્હારા જેવા વીરપુરુષનું હૃદય પણ કંપી ઉઠે. પરંતુ પાટલીપુત્રની જનતાનું નહીંજ જાણવાન છે. આજની અમાનુષ્ઠિ કતલ ન થાય, એવી દૈવી ઇચ્છા જ હોવી જોઇએ. લગભગ સાત આઠ દિવસ પૂર્વે, એક રાત્રે હું ગંગાનદીના કિનારા પાસે ધર્મધ્યાનમાં બેસી હતી. અમુક સમય પછી આનમુક્ત થવા બાદ મ્હારી આંખો ઉઘાડતાં—ની સાથે જ મ્હારેથી થોડા અંતરે કેટલાક શ્વેત વસ્ત્રધારી લિલુઓને ટાણે વળીને બેઠેલા મ્હેં જોયા. તે લિલુમંડળના મલાપતિ તરીકે

મેં બીઓ મ્હારા બેવામાં આવી. સંપુષ્ટાચાર્ય પણ તે બીઓની નજીકમાં જ બેઠો હતો. એવે વચ્ચેથી બિમુઓને બોધને મ્હારી ખાત્રી થઈ કે મ્હારાસલાએ બંધ કરેલા આ સંપુષ્ટાચાર્યના બકતો જ હોવા બોધ્યો. સુભાએ તેઓમાંના કોઈ પણ મ્હને બોધ ચક્રના નહોતા, કળાવતી તેમજ રાજમાતાને હું ઓળખતી નહોતી, પરંતુ તેમના સંભાષણ પરથી હું સ્પષ્ટ થઈ હતી કે મ્હાની તે કળાવતી રાણી, અને પ્રોદા તે રાજમાતા જ હતી. તે રાત્રે તેઓએ એવું અતિ બર્ષકર કારરથાન રચ્યું છે કે મહામહાએ ગોચર કરાવેલા તમામ બિમુઓ અને આચાર્યો, આચાર્ય ઉમશુભ, આચાર્ય મોઝગીપુત્ર સિંચ સુદાંએ સર્વની કતલ પોતાના બિમુ-ગણની સહાયથી સંપુષ્ટાચાર્ય કરવી, ત્હારો નાશ કળાવતીએ કરવો અને રાજમાતાએ શયનાગારમાં જઈને નિદ્રાચ ચકવર્તીનું શિર તસ્વારના એકજ ઝટકાથી ધડકી જુદું કરી નાખવું. એ કસવ આજ મધ્ય રાત્રીના સમયે બનસમાં મૂકવાનો છે. આ જાગતની તમને જાતની આપના સાફ હું અહિં બીજો જ દિવસે આવી હતી, પરંતુ તમારો મેળાપ - થયો નહિ. તેમજ ચકવર્તીને બારેબાર જઈને કહેનાથી, તે આ ઘાત માનશે નહિ તથા બોલ મેના બિમુઓ પર શસ્ત્રો ચલાવશે નહિ એમ જણીને, આ કતલ અટકાવવા માટે, અહિંથી નજીકના કોઈ હિન્દુધર્મી સરદારને બોલાવી લાવવા સાફ મ્હેં ધાટીપુત્ર નગરીનો ત્યાગ કર્યો. સુભાએ મનાપરાય નામના કોઈ હિન્દુધર્મી મરદાર સૈન્ય સહિત ચકવર્તીને મગાસા સાફ આવે છે એવી જાતની મ્હને ફરતામાં જ મળી. મ્હેં તેની પાસે જઈને પારલીપુત્રમાં સત્વર આવવાની તેને વિનંતી કરી છે. તેણે તે સ્વીકારતાં હમણા જ હું તેમને લઈને અહિં આવી પહોંચી છું. પરંતુ તમારા પ્રાણુ-જ્યાવવાની મ્હને બહુ ચિન્તા હોવાથી, અહિં આવતાની સાથે જ હું તમારી પાસે અહિં દોડતી આવી છું. મારી સાથે ચાલો, અને સરદાર મનાપરાયની જાણથીમાં શાન્ત અને નિર્ભયરીતે નિદ્રા લ્યો. ”

“ જગવર્તી ! એમ નહિ બની શકે. ત્યાં રાજમાતા જગવર્તીનું ખૂન થવા સાફ ટાપી સ્વી છે, અને હું મરદાર મનાપરાયની જાણથીમાં સુખેથી ચોરને પડી રહું ! જગવર્તીના પ્રાણુ જ્યાવવાની જાતની મળવા છતાં પણ મ્હારો જીવ બહાલો કરીને હું અહિંથી પલાયન કરી જાઉં ! જા, એમ નહિ પણ જનવાતું નથી. તેમના પ્રાણુ જ્યાવવાની આવી સુવાર્ણ સરખી નહિ હું કદિ પણ સમાવવાનો નથી. જગવર્તી ! મ્હને મ્મ આપો. મ્હાકે

ઃ ચક્રવર્તીના સંજમહાલયમાં જઈ પહોંચ્યું છે. મહારા ચરીરને પણ ત્યાં જઈ જવા દો. હું તમારો અત્યંત ઝાણી થયો છું. "

એટલું બોલીને શોભના સંજમહાલય તરફ જવા માટે તનરિત પગલે ચાલવા લાગી. તેનો હાથ પકડીને લિશ્મણી બોલી: "યુવરાજ ! આ શું ? ચક્રવર્તીના પ્રાણ બચાવવાની ખાતર ત્હારા પ્રાણ ત્હારે આ માટે નેપથ્યમાં નાખવા જોઈએ ? સરદાર પ્રતાપરાયને કહીને હું સત્વર તે બાળતની વ્યવસ્થા કરી નાખીશ. "

" નહિ, બગચતિ, મ્હને રોકો નહિ. " શોભના બોલી : " પતિનું રક્ષણ કરવા જતી પતિવ્રતાને રોકવાનો પ્રયત્ન કોઈ પણ સાધુ મનુષ્યે કરવો જ ન જોઈએ. જવા દો મ્હને ! હવે મ્હને અટકાવશે તો મહારા અસ્પર્શ્ય સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવો પડશે. માફ કરો ! " એટલું બોલીને શોભના પુનઃ ઝડપથી ચાલવા લાગી.

" પતિ અને પત્ની એ વગી શું ? આ તું શું બોલે છે ? " નિરમય પામતી લિશ્મણી બોલી.

દોડતી દોડતી શોભના બોલી : " બગચતિ ! ચક્રવર્તી મહારા પ્રાણ-પતિ છે. હું દેખાઉ છું તેવો પુરુષ નથી, પરંતુ હું પણ એક સ્ત્રી છું. કેટલાંક સંજકિય કારણોને લીધે જ હું આવા શ્રમ વેશમાં રહું છું. "

ચોરી જ વારમાં શોભના દષ્ટિમર્યાદાની બહાર જઈ પહોંચી. લિશ્મણી તો આ બનાવથી દિક્ક જ થઈ ગઈ હતી. શોભના અદસ્ય થઈ ગયા પછી તે ત્યાંથી સરદાર પ્રતાપરાયની ડાવણી તરફ ચાલતી ગઈ.

દરરોજ રથમાં બેસીને ફરનારી પુરુષવેશધારી શોભના આજે દોડતે પગે સંજમહાલય તરફ ધસે જતી હતી. બે ઘટિકામાં તે સંજમહાલય પામે આવી પહોંચી અને અશોકના રથનાગારમાં ચાલી ગઈ. આ સમયે સગલગ મધ્ય રાત્રી થવા આવી હતી. સંજમહાલયમાં સર્વત્ર નિઃસ્તબ્ધ શાન્તિ પ્રગટી રહી હતી. સમ્રાટ અશોકના અંગરક્ષકો અને રથનાગારના દ્વારપાળો નિદ્રા થઈ ગયા હતા. ખુદ ચક્રવર્તી પણ પોતાના પદાંગમાં પડ્યો પડ્યો શાન્ત નિદ્રા લેતો હતો. અશોકના પદાંગ પાસે જઈને, તેના હાથને સ્પર્શ કરીને શોભના બોલી : " આયુષ્મન ! જાગ્રત થાઓ ! જાગ્રત થાઓ ! "

" દ્રાણ યુવરાજ—અરે નહિ; પ્રણમિની ! અત્યારે મધ્ય રાત્રે તું અહિં ક્યાંથી ? " અશોકે આશ્ચર્ય પામતાં શોભનાને પ્રશ્ન કર્યો.

“ પ્રિયકર ! આટલી યોદ્ધા તને હાર કર્યા બાબત માટે જ કે આને આવી રૂં ”

“ નાનારે તળી એવું કહ્યું કર્તવ્ય છે ” અમોહના નાજબર્મી વચ્ચે થયો.

“ હમ-નાજેના કારસ્થાનનો ભોગ થઈ પડતા આપને બચાવવા નાહ, પત્ની તરીકેનું હાર કર્તવ્ય ગમવવા સારું, અને હારા મીઠા આનંદનું રક્ષણ કરવા સારું જ રૂં દોડતી આવી છું ” રોહના યોદ્ધા.

“ હજી પણ કારસ્થાનીઓ અને તેમનાં કારસ્થાનો અસ્તિત્વ ધરાવે છે ”

“ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમની નીચતા દિન-પ્રતિદિન વધતી જાય છે ભગવન્તના આશ્રય નીચે રહેતા પાટલીપુત્રના મર્ત્ય મર્મિયુઓ, કલેશકરતા અને ખુદ ચક્રવર્તીના પણ માથું ઢાળીને ત્યાગીએ છે હક નિશ્ચય કર્યો છે ” એટલું યોદ્ધાને ગોહનાએ અગાઉને કારસ્થાન મળેથી સર્વે ભીકર સહિષ્ણતા કહી સંભળાવી

‘ પ્રજાપિત્રી, નાજમાતા ગમે તેવી દુષ્ટ હોય તોપણ-” અશોક આ પ્રસંગે એવનો હતો તેવામાં સમનાગારમાં પ્રાપ્તો પચગ્ન તેણે મલિચ્યો

“ આપુ! મનુ ! હું કહું છું તે સત્ય છે કે નહિ તેની પ્રતીતિ -ત્વી હોય તો કાળુવારે હારી સાથે આવે, એટલે રાજાશાહ પોતાના હાથમાં શબ ધારણ કરીને કેની લખાતી રખાતી અહિ આવે છે તે જોઈ ચક્રશે ” એટલું યોદ્ધાને રોહના અસોચનો હાથ પડીને તેને એક ચળુએ તક મળી ત્યાં જોય એકાં સમનાગારમાં સુ સુ ધાય છે તે જોઈ ચક્રાતું હતું. પરંતુ સમનાગારમાંની વ્યક્તિ જો આ બાબતે જુએ તો માન બદલવું સિવાય કશું પણ તેને દબોલર થઈ શકે જ નહિ

ધીમે ધીમે સમનાગાર પાસે આવતી વ્યક્તિનાં પચગ્નને અગ્નિ આલમીને, પ્રજાપિત્રી-ગોહનાએ કહેવી હકીકત સત્ય હતી એની અસોચની ખાતરી થઈ ચોક્કસ જ વારમાં એક વ્યક્તિ સમનાગારમાં દાખલ થઈ, પરંતુ ગોહનાની અટકળ પ્રમાણે આ આગનાર વ્યક્તિ રાજાશાહ નહોતી તે સુપ્રત્યક્ષ હતો તેણે શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા હતાં તે ચક્રવર્તીની સમય પાસે ધીમે પચગ્ને જવા ગયો. ચક્રવર્તીની ખાલી પડેલી સમય નોતાની રાજી જ તે વિશ્વવ પામ્યો તેણે એક રા- યોગેર દષ્ટિપાત

પે. ધીમે ધીમે તેના વદન પરની ચિસ્મની છટા અદસ્ય થતા જાગી.
અને બદલે તેની મુખમુદ્રા પર ભયંકર દાસ્યની છટા વિલસી રહી.

“રાગમાતાએ આવીને ચકવર્તીનું કાચગ કાઢી નાખ્યું જાગે છે !”
સંપુટાચાર્યે સ્વમત બોલવા લાગ્યો : “તો તો આ સમનાગાર અને આ
સખ્યા હવે મ્હારાં જ થઈ ચૂક્યાં ! કુમાર વીતાસોક તો માત્ર નામનો જ
ચકવર્તી ગણવાનો ! તેને હું મ્હારા દાયમાં પૂતળાની માફક નમાવીશ !
અને તેના પશુ ધાટ પડી નાખીશ એટલે પછી—” એટલું બોલીને તેણે
દેખવાનક દાસ્ય કર્યું. દાણવાર ચિચાર કર્યા પછી તે ચકવર્તીના પંચ પર
અડ્યો ને હૃયોતિરેકથી તે તેમાં લોટવા લાગ્યો. ચકવર્તીની એટવાની
કિંમતી સાક્ષ તેણે પોતાના શરીર અને મ્હોં પર કાપેલી હીંધી, અને તે
નિશ્ચિતપણે યોરવા લાગ્યો. પરંતુ તેની આ નિદ્રા અંતકાળની જ હતી.

પરંતુ સંપુટાચાર્યની આ નિદ્રા અંતકાળની જ હતી તે ચકવર્તી
શી રીતે જાણી શકે ? સંપુટાચાર્યે ઘોડીવાર પહેલાં કદેશા ઉગારે સાંભ-
ળીને તે દિઠમડ બની ગયો હતો. શોભનાનો દાય પકડીને પોતાના શય-
નાગારમાં બની રહેલો પ્રકાર ચકવર્તી-મૂંઝે મોડે જોવા કરતો હતો.

આજ કણે અરોહના નજમદાસના બીજા દિવાલખાનામાં એક
ભીંચુ બનાવ બની રહ્યો હતો. ચકવર્તીની બહેન ઇન્દિરા પોતાના શયના-
ગારમાં શાન્ત નિદ્રા લેતી હતી. ઇન્દિરાના સૌન્દર્યપૂર્ણ વદનમંડળ પ્રત્યે
કોષપૂર્ણ દૃષ્ટિ કેંકરી કળાવતી પોતાના દાયમાં નાખી તરવાર પકડીને
તેની શય્યા પામે જ ઉભી હતી.

“આ તરવારનો એક જ ફટકો મગાવ્યો કે મ્હારા પ્રણયનો માર્ગ
હવે ખુલ્લો થઈ ચૂક્યો !” એમ વિચારતી કળાવતીએ ઇન્દિરાનું સિદ્ધ
ધડધી છુટું કરી નાખવાની ઇચ્છાથી પોતાનો દાય ઉઘામ્યો. પરંતુ એટ-
લામાં તે એકાએક ચમક્યા. એ વખતે ઇન્દિરાના વદનમંડળ પર આતંદની
છાયા વિલસી રહી હતી. તે જોઈને કળાવતીના મનમાં અણવિચળ થવા
જાગી. ધાવ કરવાને તૈયાર થયેલો તેનો દાય અટકી ગયો, ને તે સ્વમત
બોલવા લાગી : “આના કામલ ગાલ પર પડેલા શરમના ચેરણ તથા અધર
પર વિલસી રહેલા મધુર સ્મિત પરથી, તે પોતાના ત્રિવકરની સાથે પ્રણય-
ગાળિ કરવામાં લીન થઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે. આવી સ્થિતિમાં
તેના પ્રાણુ હરનાથી મ્હારું વેર મંપૂર્ણ રીતે વાળી શકાશે નહિ. પતિની

“ રાણી, મ્હારા શરીરના ટૂકડે ટૂટ્ય કરી નાખ. ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે નિર્દય રીતે મ્હારો વધ કર, પરંતુ કલિંગયુવરાજનો નાશ કરીશ નહિ.”

“ યુવરાજ જીતેન્દ્ર માટે ત્હને આટલી બધી લાગણી શાથી થાય છે ? ”

“ તે મ્હારા પ્રાણનાથ છે. મ્હારા પ્રાણ કરતાં પણ તે મ્હને અધિક વ્હાલા છે. ”

“ હન્દિરા ! વેણુવનમાં નિરામ કરનારા યુવરાજને તું આડે છે ને ? રાજમહાલયમાં રહેનારા તરુણને તું તો નથી મ્હાતી ને ? ”

“ હું તેને જ મ્હાલું છું. તે જ યુવરાજ જીતેન્દ્ર છે. વેણુવનમાં રહેનારા યુવરાજને હું ઓળખતી નથી. ”

હન્દિરાનું બોલવું નહિ સાંભળતાં કળાવતી બોલી, “ જ પ્રમાણે પ્રણય-પ્રાપ્તિ માટે મ્હારે ત્હારો નાશ કરવો જોઈએ, તે જ પ્રમાણે મ્હારી રાજ-મતાની આડે આવનારા રાહુ-યુવરાજ જીતેન્દ્રને પણ મ્હારે મદાને માટે વખમદનમાં પહોંચાડી દેવો જોઈએ, જે તે અત્યારે અહિં હોત તો આ નિશ્વારની મહાયથી હું મ્હારા પ્રણય અને મ્હારી મતા એ બન્નેની આડે આવનારા બન્ને રાહુનો અત્યારે જ નાશ કરી નાખત. હન્દિરા ! બોલાવ ત્હારા યુવરાજને, અને જોઈ લે કે આ સમશેર ફરી તેને એક જ લાંબુમાં ચીધી નાખે છે ! ” એટલું બોલીને કળાવતીએ પોતાની તરવાર ઉગામી.

ભય પામતી હન્દિરાએ પોતાની આખો મીંચી દીધી. યુવરાજ જીતેન્દ્રની દાઃપતિક મૂર્તિ તેણે પોતાની દંષ્ટિ સન્મુખ ખડી કરી અને અત્યંત કદશાંજનક પરંતુ અરુપ્ત સ્વરે બોલી.

“ યુવરાજ, હવે આપણો મેળાપ સ્વર્ગમાં જ થશે. મૌર્ય સમ્રાટ અશોકની ભગિની બને કલિંગ મરખા વિશાળ દેશની ભાવિ સમ્રાટીનો વધ એક પાતળી સ્ત્રીને લાથે થાય છે ! યુવરાજ ! યુવરાજ ! મ્હારી ચારે પાઓ ! ”

પરંતુ એટલામાં કળાવતીનો ઉગ્રમેલો લાથ કોઇએ પાછળથી આવી ને પકડી લીધો. કળાવતીએ પાછળ ફરીને જોયું તો તેણે ધર્માનુજને જોયો. કળાવતી પ્રત્યે તિરસ્કારપૂર્ણ દંષ્ટિ ફેંકતો ધર્માનુજ બોલ્યો : “ મ્હારી પ્રાણપ્રિય હન્દિરાના પ્રાણ બચાવવાની ખાતર જ ત્હારા જેવી દુષ્ટ સ્ત્રીના લાથને મ્હારે સ્પર્શ કરવો પડ્યો છે. દુષ્ટા ! એક નિરપ્રતીક્ષી તરણીનો વધ કરતાં ત્હારું હૃદય મદન પણ બાંચેકો ખાતું નથી ! પિત્તર છે ત્હને ! ”

કર્યા માટે, અને મ્હારી શોકને ગર્વ ઉતારવાની ખાતર જ મ્હારે આ કાર્ય કરવું પડ્યું છે. ”

“ મ્હારા પ્રાણપ્રિય મન્દુ અશોક ! ” એમ બોલતો રાજકુમાર અશોકની ચમ્પા પાસે દોડી ગયો. તરત જ પાછળથી તેના હાથ પકડીને અશોક બોલ્યો : “ રાજકુમાર ! વ્યર્થ શોક ન કર ! હું જાનતો છું, મ્હારી મમ્મામાં તરફડતો માણસ નરહમ સંપુષ્ટાચાર્ય છે. ” એટલું બોલીને અશોક પોતાના પ્રેમજન મન્દુને બેટી પડ્યો.

“ હું ! આ સંપુષ્ટાચાર્ય છે ? ” રાજમાતા બોલી.

પોતાના મન્દુની બેટમાંથી છૂટી પડીને કુમાર વીતારોડ બોલ્યો : “ પાતકી માતા ! ત્હારાં આવાં અધોર કૃત્યો જોઈને સંસાર પરથી હવે મ્હારી પ્રીતિ ઉઠી ગઈ છે. સંસાર ત્યાગ કરવાથી ત્હારો અને મ્હારો માતા પુત્ર તરીકેનો સંબંધ પણ હવે અદૃશ્ય થયો છે. જો હવે હું સંસારમાં રહું તો ત્યારે ત્યારે પણ તું ચકવતીને નારા કર્યા વગર રહેનાર નથી. માટે આજે સંસારત્યાગ કરવાની આવી હાથ આવેલી સોનેરી તક હું સા માટે ગુમાવું ? સંસારવિરક્ત થઈને મ્હં બિશુવેશ ધારણ કર્યો એટલે ત્હારી વેરભાવના પણ ચાન્ત થશે, અને ત્હારાં દુષ્કૃત્યો બદલ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો અવકાશ પણ ત્હને મળશે. ” એટલું બોલીને, ‘ નમો બુદ્ધાય ’ એમ બોલી કુમાર વીતારોડ પોતાના અંગ પરનાં બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો તેમજ અલંકારો કાઢી નાંખવા લાગ્યો.

“ કુમાર ! બિશુવેશ ધારણ કરવાની આટલી બધી ઉતાવળ ન કર. હજી ત્હે સાંસારિક સુખનો લેશ માત્ર પણ ઉપભોગ કર્યો નથી. ” એટલું બોલતાં બોલતા અશોકના નેત્રદ્વયમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં.

“ કુમાર ! ” રાજમાતા હસકાં ભગ્તી બોલી : “ મ્હને કારાગૃહમાં પૂર, આ સંભળતી હદપાર કર, અગર મ્હારા પ્રાણ દરી લે, પણ તું બિશુવેશ ધારણ ન કર ! ”

પોતાની માતાની વિનંતી પ્રત્યે લલ્પ ન આપતાં અશોકને ઉદ્દેશીને કહ્યું બોલ્યો : “ કેવો વિચિત્ર દુરાગ્રહ ! આજા શુભ પ્રસંગે તો ત્હારે આતંકિત થવું જોઈએ. વ્યર્થ શોક ન કર ! ભગવન્ત ! તું આવો કાર્યદક્ષ ને ધર્માત્મા હોવા છતાં પણ આ વખતે ગ્રોક કરે છે ! મ્હને તત્તર આજા આપ ! મ્હારા માટે બિશુવેશ મંગાડી આપ ! આ રાજમંદિરમાં હવે એક દાસ્ય પણ મ્હારાથી રહી શકતું નથી. ”

સહામાં અગ્નીના વખતે આચાર્ય મોઝઝીપુત્ર તિષ્ઠને તેડી જાનનાર તરેણ કલિંગયુવરાજ હતેન્દ્ર છે.

કૃતચત્રા દર્શાવતો અમોઘ ગદ્યમદ કહે બોલ્યો: “રાજન્! વિનાકારણ કલિંગ દેશ પર ચઢાઈ કરીને મ્હેં આપને તથા આપના કુટુંબને બહુ દુઃખ આપ્યું છે. આમ હતાં પણ તમારાં ઠોકડાંઓએ તો મ્હારા પર ચારંચાર ઉપકાર જ કર્યા છે. અપકાર પર પણ ઉપકાર કરવાનો કલિંગદેશના રાજન્ કુટુંબે શિખવેલો પાઠ અમારા ઐશ્વર્યના ‘આર્હિમા વર્મો ધર્મ’ એ નાન કરતાં પણ ચઢીજાય તેવો છે.”

રાજા મૃગેન્દ્ર કંઈ પણ ન બોલતાં પોતાના ભાવિ જન્માત્તા અમોઘને પ્રેમપૂર્વક બેઠી પડ્યા. ચક્રવર્તી અને મૃગેન્દ્ર મિત્રો થયા. ઐશ્વર્ય અને હિન્દુધર્મ વચ્ચેનો તિરસ્કાર અદસ્ય થયો. શોભના અને હતેન્દ્રના આનંદની તો સીમા જ રહી નહોતી. મૃગેન્દ્ર પ્રેમાગ વર્નન વેદને અમોઘ અને હન્દિરા આનંદ પામ્યાં.

અમોઘ, શોભના, હતેન્દ્ર અને હન્દિરા એ મૈત્રે પોતાના મનમાં લાગ્યું કે રાજા મૃગેન્દ્ર આપણા પ્રેમમાં માર્ગ પણ જતનનું વિન નાખશે નહિ.

પોતાનું હર્ષવ્ય સમાપ્ત થયું છે એમ માનીને બેઠ્યા આત્મોન્નતિ અને અરુપમાં ચાલી ગઈ.

કુળાવતીને અધિવાન કરીને કાસગદમાં મોકલી દેવામાં આવી.

મંડરણ ૩૪ મું.

મનઃકામનાની પૂર્ણાહુતિ.

પુણ્યચાર્યની ઉત્તરક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ ગયાના બીજા દિવસે પાટલીપુત્ર નગરના રાજમહાલયમાંના એક દિવાનખાનામાં પોતાના મેમાનોની સાથે વાર્તાલાપ કરતો ચક્રવર્તી અમોઘ બેઠો હતો. રાજમાતા સુલદ્રાગિ સમ્પૂર્ણ ઈન્દુમતી સાથે ધીમે ધીમે વાર્તાલાપ કરતાં કરતાં પોતાના ભાવિ જન્માઈ તેમજ ભાવિ પુત્રનજ પ્રત્યે પ્રેમગ દૃષ્ટિથી જોતી હતી. ગંગારામ પણ પોતાના મથુનના પ્રવાસની વાતો કરતા ધડીમાં સો મંડળમાં અને ધડીમાં પુરૂષ મંડળમાં

ભેગતા હતા વિદ્યાનંદ રામી, આચાર્ય મોચ્છીપુત્ર તિષ્ઠ અને ઉપ
ગુપ્તાચાર્ય માથે વાર્મિક ચર્ચા ચલાવતા મેમ હતા. સમ્રાટ અશોક, મૃગેન્દ્ર
રાજ અને સુવરાજ જીતેન્દ્ર તેમની નજીકમાં જ બેઠા હતા. રોબર્ટ
અને ઇન્દિરા પોતાના પ્રજ્ઞ-નિબંધની પાતો કરવામાં લીન થઈ ગઈ હતી
એટલાના તરબોળિયુ વીનાશોક ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો. “ સંપુદ્ય
આર્યના અનુયાયીઓ અને રાજાઓ બુદ્ધિમતીને તેમના કુબૃત્યો માટે
પથાભાષ થાય છે અને તેથી તિમેટ, ચિન વગેરે દેશોમાં ધર્મપ્રચાર્ય
જવાની તેઓ આજ માગે છે.”

“ હવે પરમ પવિત્ર આર્ય-સ્તંભા સ્થેરને તેઓ લાપક જ નથી
તિમેટ, ચિન વગેરે દેશોમાં તેઓ ધર્મપ્રચાર્યે જાય તેમાં મ્હને વાંધો
નથી પરંતુ તેમના વનન પર નજર પાડવાની હું સાના રાજાઓને આજ
કરીશ. ” ચક્રવર્તીએ જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક છે ” એમ કહીને વીનાશોક સાથી ચાલ્યો ગયો થોડીવાર
પછી તે પુનઃ સા આવ્યો અને બોલ્યો “ ભગવતની રાજમાતા અને
સંપુદ્યઆમના અનુયાયીઓ ધર્મપ્રચાર કરવા સાર આપની આજ્ઞા મનાવે
પાટલીપુત્ર છોડીને ચાલ્યા ગયા છે ” એટલું બોલીને તે સાથી ચાલ્યો ગયો.

રાજમાતા અને સંપુદ્યઆમના અનુયાયીઓના નાસથી પોતે તેમજ
પોતાની પ્રજા સુક્રા થનાથી ચક્રવર્તી પોતાના મનમાં આનંદ પામતો હતો
તેટલામાં સા નોહન આ ગો અને મો ગો ” મહારાજ ! કનિગ દેવના
હાલના વાળ નિરાખા હ માપને નગના ઇન્દ્ર રાજે છે .

મઆટે તેને અંદર જઈ આવવાની મોહનને આજ્ઞા કરી દિનાન
આનામાં દાખલ થતાંની સાથે વિશાખાનંદ મૃગેન્દ્રરાજના ચરણોમાં નમી
પડ્યો અને બોલ્યો “ મહારાજ ! હું ચુનેદગાર છું કલિંગદેશ પરથી હું
મહારાજ દક્ષ ઉઠાવી લઉં છું. ”

“ પ્રધાનજી ! ” રાજા મૃગેન્દ્રે બોલ્યો “ હવે તમારો સેવક હું
થયો ને ? હવે મહારી પ્રત્યે પૂર્વના જેવુંજ તમારું હૃદય શુદ્ધ થયું છે ને ? ”

નિશાખાનંદ નિરુત્તર રહ્યો અને નીચું વીંછ રહ્યો.

‘ રાજા ! ’ થોડીવાર મ્હીને અશોક બોલ્યો “ કલિંગદેશના
રાજકુટુંબે મહારા પર જે જે ઉપમરો કર્યા છે તેના અદ્ય સ્વરૂપ બદલા
તરીકે હું મહારી વાગિની ઇન્દિરા યુવરાજ જીતેન્દ્રને અર્પણ કરૂં છું ”

‘મૃગેન્દ્રરાજે સ્મિત કરતાં છતેન્દ્ર પ્રભે દષ્ટિ ફેંકી. ધ્વનિદરાનો હાથ સુરરાજ છતેન્દ્રના હાથમાં આપતાં ચિદાનંદ સ્વામી આચાર્ય મોઝલીપુત્ર તિથ્યને ઉદ્દેશીને બોલ્યા : “આચાર્ય ! મદાર કાર્ય હવે પૂર્ણ થયું ! હિન્દુધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મનું એક થયું. બન્ને ધર્મો એક જ છે. દર્શને તે આપનું જ કર્તવ્ય બાકી રહ્યું છે. ”

“શોભના ! બેસ !” આચાર્ય મોઝલીપુત્ર તિથ્ય બોલ્યા : “કલિયુગ દેવ માટે તું જે જે મેલાઓ બળવી છે તેમજ જનપુત્રેશ અને પતિ-પ્રેમનું જે દિવ્યસ્વરૂપ જનસમાજ સમક્ષ રહ્યું કર્યું છે તે બદલ તને યોગ્ય અરિનાયિક આપવાનો મ્હેં નિમ્મય કર્યો છે. આવ ! શોભના ! મ્હારી પાસે આવ ! બૌદ્ધધર્મ હિન્દુધર્મને પોતાનો ગુરુ માને છે. તેની મદાપની બૌદ્ધધર્મને વારંવાર-જરૂર પડશે, અને તેથી જ બૌદ્ધધર્મી ચક્રવર્તી માથે તને લગ્નગાંધી બોલે છે. હિન્દુધર્મમાં સ્વેચ્છા અમુક તત્વોના પરિનિર્ગમ્ય બૌદ્ધધર્મનો અંતરગ પળું તું સુગંધિત કરે !” એટલું બોલીને શોભનાના હાથ ચક્રવર્તીના હાથમાં મૂકવા સાર, આચાર્ય ઉભા થયા. પરંતુ શોભના પોતાના પિતામત્તે દષ્ટિ ફેંકતી પોતાની ગમ્યાએ જ ઉભી રહી.

“દોકરી !” મૃગેન્દ્ર બોલ્યો : “આચાર્ય ત્હારા પ્રભે જે અનુમત્ત દર્શાવે છે તે માટે તું યોગ્ય જ છે. ચક્રવર્તી સાથે લગ્નઅંધિથી નિગ્રહને સિરકાળ પર્યંત સુખ ભોગવ એવો મારો આશીર્વાદ છે. ”

પિતાની અમૃતમય વાણી સાંભળીને શોભના આચાર્ય મોઝલી પુત્ર તિથ્ય પાસે આવીને ઉભી રહી. આચાર્યે શોભનાનો હાથ ચક્રવર્તીના હાથમાં સોંપીને આશીર્વાદ આપ્યો. શોભના અને ચક્રવર્તી શિર નમાવીને આચાર્ય પાસે ઉભા રહ્યા.

ત્યાર બાદ ધ્વનિદરા અને સુરરાજ છતેન્દ્રનાં તેમજ અશોક અને શોભનાનાં લગ્ન એટલા આનંદોત્સવથી ઉજવવામાં આવ્યાં કે તેનું વર્ણન લખવાની શક્તિ આ મુઠ લેખિનિમાં નથી. ચક્રવર્તીનાં લગ્ન થયાં તે માથે તેના નિમકહલાલ નોકર મોહનને પણ અસહ્ય લાલ મળ્યા વગર રહ્યો નહિ. ખુદ ચક્રવર્તીએ જ મોહનનાં લગ્ન વનમાલા સાથે કરાવી આપ્યાં.

ચક્રવર્તીના લગ્નની ખુશાલીમાં કળાવતીને પણ બીજા ઢેઢીઓની માથે સુરંગમાંથી મુક્ત કરવામાં આવી. પરંતુ તે તરતજ દિવાની બની ગઈ અને ચક્રવર્તીના રાજમહાલની આસપાસમાં “ધર્માનુજ” નામના જાપ જપતી ઢેઢીઓ વધી પર્વત રમણી રમણીને મરણ પામી.

યુરોપનો પ્રવાસ.

લુદા લુદા સ્થળોના દેખાવોનાં ૩૪ ચિત્રો; ૨મી આઠ પેટ
૧૦ ઉપરાંત પૃષ્ઠ; અને પાકું પુંકું, કિંમત પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૧૦.
જાતે પ્રવાસ કરીને લખનાર-રા. રા. દત્તાત્રય ચિમણજી
મુળમદાર; બી.એ., એલએલ. બી.; વડોદરા.

આ પુસ્તકનું એકંદર ખર્ચ રૂપીઆ ઉપરાંત આવે છે; પરંતુ શ્રીમાન
લેખક ગૃહસ્થની ખાસ રૂપાથીજ “જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” તથા “વિચાર
પુષ્પમાળા”ના ગ્રાહકોને અર્ધી કિંમતે-પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૧-૧-૦ માં
મળે છે. ગ્રાહક નહિ હોય તેવાઓને પણ ઓગસ્ટ આખર સુધીમાં
રૂ. ૧-૬-૦ માં અપાશે. (વિં પીં પોસ્ટેજ ૦-૪-૦ જુદું.)

રા. સા. મહીપતરામભાઈએ “ઈંગ્લાંડની મુસાફરી” ઘણાં વર્ષ
ઉપર લખી હતી, ત્યાર પછી યુરોપ ખંડના પ્રવાસનું જાતે અનુભવેલું
વર્ણન આ નવુંજ બહાર પડેલું છે. લેખક શ્રીમાન ગૃહસ્થે શ્રીમંત સયાજીરાવ
ગાયકવાડ મહારાજની ખાસ આજ્ઞાથી સને ૧૯૧૩-૧૪માં પોતાના પિતા
અને પત્ની સાથે, યુરોપનો પ્રવાસ કરેલો, તેનો અહેવાલ આ પુસ્તકમાં
લખ્યો છે. યુરોપમાં ખાવા પીવાની સંગવડ કેવી ચણ શકે છે, અને
મુખ્યત્વે કરીને ત્યાં ધાન્યાદારી રહી શકાય છે; અને તેમ રહેવા માટે
કઈ કઈ બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે તથા ત્યાંની રહેણીકરણી
કેવી છે, આગળોટના તથા રેલવેના પ્રવાસમાં શી શી બાબતો ધ્યાનમાં
રાખવા જોવી છે તે, યુરોપ ખંડમાં આવેલાં જુદાં જુદાં સ્થળોનાં વર્ણન
નેના દેખાવના ફોટા સાથે આપવામાં આવેલ છે. આખા પુસ્તકને નીચે
મુજબ ૨૦ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યું છે:—

ભાગ ૧ ભો-પ્રવાસની પૂર્વ તૈયારી. ભાગ ૨ બે-મુખ્યથી એકન. ભાગ
૩ બે-એકનથી મુખ્ય. ભાગ ૪ થો-ધણ. ભાગ ૫ મો-અલેક્ઝાન્ડ્રિયાથી
ત્રિપ્લીસી. ભાગ ૬ ઠો-ઇટાલી. ભાગ ૭ મો-મીલાનથી સેન્ટ મૉરિટ્ઝ.
ભાગ ૮ મો-ઑસ્ટ્રીઆ. ભાગ ૯ મો-જર્મની. ભાગ ૧૦ મો-ફ્રાન્સ.
ભાગ ૧૧ મો-પારીસથી લંડન. ભાગ ૧૨ મો-ઈંગ્લાંડમાંનાં બીજાં
સહેરો. ભાગ ૧૩ મો-સ્કોટલેન્ડ. ભાગ ૧૪ મો-આર્થર્-ડ-એલ્ફાસ્ટ.
ભાગ ૧૫ મો-પાછા લંડનમાં. ભાગ ૧૬ મો-ફરી ફ્રાન્સ. ભાગ ૧૭ મો-
એલજયમ અને હેલેન્ડ. ભાગ ૧૮ મો-ફરી જર્મનીમાં. ભાગ ૧૯ મો-
ફરી ઑસ્ટ્રીઆમાં. ભાગ ૨૦ મો-ટ્રીએસ્ટથી મુખ્ય.

કેનાંત પરિગ્રહી નીચે મુજબ આપ્યાં છે:—

- (૧) પુરોપના પ્રવસમા કપડાં વગેરે માંગાન જોઈએ તની વિચાર
- (૨) પુરોપના પ્રવસ માટે એકના માણુમને ચતા ખર્ચની મિત
- (૩) જુદા જુદા દેવના ચરણી નાણાનું કોટક
- (૪) જુદી જુદી ભાષાના ધોડોંક વાગે તથા સબંદો.

ખાસ લીધેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી ગતાવેનાં કદ ચિત્રો ખબુ નહીં
છે, તેથી સ્ત્રીઓ તેમજ બાળકો પણ કટાક્ષ વગર સ્મયી આ પુસ્તક
પાનના વનચાપ છે, ને યેર જોઈ તે દેવ તનધીનુ, સત્ય શા ! મેળવે છે

ચાર દૃશ્ય નાટકો.

તી ભારતનિજમ નાટક સમાજે ભજવેલા ગાયનો તથા પુરેપુરા
ભાષણ સાથેનાં ચાર નાટકોનું પાકુ પુગથી બાવેલું પુસ્તક —

- (૧) પ્રતાપી પ્રમીલા અથવા ઔરંગઝેબનો રાજરગ.
- (૨) કામલતા.
- (૩) ચિતોડનો કરણ.
- (૪) સત્યનાદી હરિશ્ચંદ્ર (જુદુ જ્યાન ને શુજસતી ટાણપ)

દરેક નાટકની જુદક કીમત આઠ આના છે. પરંતુ આ ચારે નાટક
પાકુ પુગમા ભેગા બાંધેલાની કી. રૂ. એક રાખી છે જુદા જુદા ચારે
નાટક સાથે લેનારને ૦-૧૨-૦ માં મળશે

સ્મરણ સંહિતા— એક કબજુ પ્રથસ્તિ તાં—રા. રા નરસિંહરાય
ભોળાનાથ દિવેદિયા. ઉપોદ્યાત તથા વિસ્તારી

દીકા નખનાર—આ આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુવ, એમ એ એન્ડ્રોન બી
અબ્રામસગમાનાં ખામ તૈયાગ—લેનાં અને બે સાદીથી છાપેનાં દસ્ક
ચિત્રો છે. શુજસતી સાહિત્યમા સર્વ પ્રકાર તદ્દન નવીન કિંમત રૂ. સ્વા.

નૃપુરઝંકાર— રા. રા નરસિંહરાય ભોળાનાથ દિવેદિયાના કબજોનો
વિસ્તારી દીકા સાથેના નવે અન્ય કવિતદેનીના મુદર
ચિત્ર સાથે. કિંમત રૂ. એક

દીવાને સાગર— સાગરના કબજો, ગઝલો તથા પ્રેમભક્તિ અને
જ્ઞાનવેગના લખોનોનો સંગ્રહ ‘કલાપીના કે ૧૨૦’
ના જોવડાં લગભગ ૪૦૦ પૃષ્ઠો દર્શાવે અન્ય નારદ “ભક્તિસૂત્ર”નું
ભાષાન્તર તથા સફીની ચરિભાષાના વિસ્તૃત સબંદોપ માથે કિં. રૂ. અઢી.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, ઠ. ખીરમશાહ રાહ—અમદાવાદ.

ખાનગી તેમજ બાહર લાયબ્રેરીઓમાં રાખવા માટે
પસંદ થયેલાં કેટલાંક પુસ્તકો.

જર્મનીની ઉન્નતિ.

આ પુસ્તકમાં જર્મનીમાં વિચારક્રાન્તિ; વેપાર; ઔદ્યોગિક
પ્રગતિ વિશિષ્ટ લક્ષણ; ધર્મગ્રાંથો; સરકારે માથે લીધેલાં કાર્યો-
જેવાં કે રેલ્વે, હિર, ગ્રેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગો; અગત્ય સંવર્ધન અને બાળ-
મરક્કશુની યોજના વગેરે; રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર તથા દરીઆઈ બળ અને જર્મની-
નો પૂર્વ ધનિહાસ તથા સામાન્ય માહિતી; વગેરે લુદી-લુદી બાબતોનાં
૨૪ પ્રકરણો છે. આજ માપનાં ૨૫૦ પૃષ્ઠ. કિં. રૂ. ૧-૧૦-૦.

ચાંખેરવાલી અથવા ચાંખની કણી !

સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત સામાજિક નવલકથા.
જે ખંડમાં સંપૂર્ણ. દરેક ખંડની કિંમત રૂ. એક તથા પાંચ.
આ નવલકથા આપણા ધર્મગ્રામમાં અદ્વિત રીતે ખતમ થનારો
માણુ નેન્દ્ર વિત્ર બતાવનારી છે. યુવાન વિધવા-અગત્યા વિનાદની
અને મરક્કશુની નવમુવતિ આશા, તેમજ ચંચલચિત્તનો, ઉતાવળીઓ
ને સ્વહી ગર્ભધીમંત મહેન્દ્ર તથા તેનાથી ઉલટાજ સ્વભાવનો તેનો નાતો
પ્રાણમિત્ર બિહારી, આ મુખ્ય ચાર પાત્રો અને તેમના સ્વભાવપરિવર્તન
ઉપરથી બહુ ઉત્તમ પ્રતિનું શિક્ષણ વાંચનારને મળે છે.

રાસમન્દિર—ઉત્તમ બોધ સાથે આનંદ મેળવવા સારૂ સ્ત્રીઓને
નવરાગના વખતમાં ગાવા યોગ્ય રાસ-ગરબા વગેરે.
છપાઈ બંધાઈ ઉત્તમ. કિં. આઠ આના.

સ્ત્રીઓને સન્દેશ—મુખ્યની ગુર્જર સ્ત્રીસમાજ આગળ જેમના
વર્ષ નિમિત્તે લુદ્ધ લુદ્ધ વિદ્વાનોએ આપેનાં
લાપણોનો મંત્રણ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

હાસ્યમન્દિર—હાસ્યરસિક લેખો. કર્તાઓ રા. બા. રમણલાલ
મહીપતરાય નીવડક તથા તેમનાં પત્ની મો.
વિદ્યાગૌરી, બી. એ., જે ખામ ચિત્રો સાથે. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

આ તથા બીજાં સારાં પુસ્તકો મળવાનું ડેકાલુઃ—

જીવનકાલ અમરશી મહેતા, ડ. પીરમશાહ ગેહ-અમદાવાદ.